

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

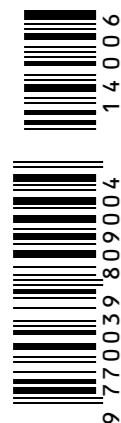
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

20 éves az nka

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

- Romsics Ignác: A Numerus Clausustól a Holokausztig**
Molnár Judit: A zsidók utazásának korlátozásától korlátlan deportálásukig
Karsai László: A Holokausztról szóló információk a magyar sajtóban, 1941y1944
Frank Tibor: Kimondhatatlan szavak: a Holokauszt emlékezete
Tóth Ágnes: Nemzetiségi oktatás Magyarországon az 1950-es évek második felében
Dénes Iván Zoltán: Mesterelbeszélések
Sz. Nagy Gábor: A magyar sajtó politika a koalíciós időszakban (1944y1948) y sajtótörténeti vázlat
Takács Róbert: Nyitottság és zártság dilemmái y kulturális érintkezések a külfölddel és a nyugattal
Toth Andrej: Magyar kisebbségi politikai pártok Csehszlovákiában és az 1935. évi elnökválasztás

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

148. ÉVFOLYAM 2014. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS,
FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR,
OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL,
RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN,
VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,
HERMANN RÓBERT, KENYERES ISTVÁN,
PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZT HETVEN ÉV TÁVLATÁBÓL

<i>Romsics Ignác:</i> A Numerus Clausustól a Holokausztig	1343
<i>Molnár Judit:</i> A zsidók utazásának korlátozásától korlátlan deportálásukig:	1355
<i>Karsai László:</i> A Holokausztról szóló információk a magyar sajtóban, 1941–1944	1365
<i>Frank Tibor:</i> Kimondhatatlan szavak: a Holokauszt emlékezete	1375

TANULMÁNYOK

<i>Tóth Ágnes:</i> Nemzetiségi oktatás Magyarországon az 1950-es évek második felében	1385
<i>Dénes Iván Zoltán:</i> Mesterelbeszélések	1425
<i>Sz. Nagy Gábor:</i> A magyar sajtó politika a koalíciós időszakban (1944–1948 közepéig) – sajtótörténeti vázlat	1465
<i>Takács Róbert:</i> Nyitottság és zártság dilemmái – kulturális érintkezések a külfölddel és a nyugattal	1491

MŰHELY

<i>Toth Andrej:</i> Magyar kisebbségi politikai pártok Csehszlovákiában és az 1935. évi elnökválasztás	1517
---	------

TÖRTÉNETI IRODALOM

Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés (Ism.: <i>Pihurik Judit</i>)	1559
<i>Kerepeszki Róbert</i> : A Turul Szövetség, 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban (Ism.: <i>Paksa Rudolf</i>)	1567
<i>Molnár Judit</i> : Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt (Ism.: <i>Ormos Mária</i>)	1570
<i>Várady Tibor</i> : Zoknik a csilláron, életek hajszálon – történetek az irattárból (Ism.: <i>Dévavári Zoltán</i>)	1573
Két kötet a Monarchia továbbéléséről a köztársasági Ausztriában Das Habsburger-Trauma. Das schwierige Verhältnis der Republik Österreich zu ihrer Geschichte	
<i>Robert Kriechbaumer</i> : Zwischen Österreich und Grossdeutschland Eine politische Geschichte der Salzburger Festspiele 1933–1944 (Ism.: <i>Fiziker Róbert</i>)	1576
<i>Eric Gobetti</i> : Alleati del Nemico. L'occupazione italiana in Jugoslavia (1941–1943) (Ism.: <i>Hamerli Petra</i>)	1580
„Bewegtes Mitteleuropa” Beiträge zur internationalen Doktorandenkonferenz des Doktoratskollegs der Fakultät für Mitteleuropäische Studien an der Andrassy Universität Budapest (Ism.: <i>Fiziker Róbert</i>)	1583
História mezején. A 19. század emlékezete Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére (Ism.: <i>Süli Attila</i>)	1586

KRÓNIKA

Beszámoló a „Kelet-európai kommunista rendszerekkel történő mindennapi együttműködés emlékezete” (Memory of Everyday Collaboration with the Communist Regimes in Eastern Europe) címmel megtartott konferenciáról. (MTA BTK, 2013. október 23–26.) (<i>Berta János</i>)	1591
† Jemnitz János 1930–2014 (<i>Harsányi Iván</i>)	1596

E számunk megjelenését támogatta a

Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap

A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZT HETVEN ÉV TÁVLATÁBÓL

Az alábbiakban négy olyan tanulmányt közlünk, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja és a Holokauszt Emlékközpont „Bűn, felelősség – emlékezés: A magyarországi holokauszt hetven év távlatából” című, 2014. április 24-én, az MTA Dísztermében megrendezett nemzetközi konferenciáján elhangzott előadások alapján készültek. Ungváry Krisztián előadásának szövegét 2015. évi 1. számban közöljük.

Romsics Ignác

A NUMERUS CLAUSUSTÓL A HOLOKAUSZTIG

A magyar törvényhozás 1920 szeptemberében elfogadta a polgári Európa első antiszemita törvényét. Az 1920. évi XXV. tc. — bár más szempontjai is voltak — alapvetően azzal a szándékkal szabályozta az egyetemekre és a főiskolákra felvehető diákok számát, hogy az izraelita vallású hallgatók aránya az addigi mintegy egyharmadról az izraeliták társadalmon belüli arányának megfelelő 6%-ra csökkenjen. Történt ez abban az országban, amely a környező államok közül elsőként emancipálta a zsidókat; ahol a zsidóság egy része sehol másutt nem tapasztalhatóan meghatározó szerepet játszott a 19. századi gazdasági és kulturális modernizációban, s ahol — zsidó és nem zsidó oldalról egyaránt — még a 20. század elején is többen hittek a két nép zavartalan és „nagyot szülő” összeolvadásában.

A „Korrobori szabályainak” felrúgása és az addig is létező antiszemitizmus állami szintre emelése több tényezővel magyarázható. Ezek egyike visszanyúlik a háború előtti évtizedekre. A gazdaság modern szektoraiban és egyes értelmiségi pályákon kialakult arányokat a különböző konzervatív, illetve antimodernista irányzatok képviselői közül többen értelmezték olyan „zsidó térfoglalásként”, amelyet sérelmesnek és megváltoztatandónak gondoltak. Közéjük tartozott Istóczy Győző, aki először, az 1880-as évek elején még csak a galíciai zsidó bevándorlás korlátozását követelte, ám később a zsidók Palesztínába történő kitelepítésének az ötletét is felvetette. Simonyi Iván újságíró és szerkesztő, aki elsőként fogalmazta meg azt a követelést, hogy az egyes foglalkozási ágazatokban a zsidóság csak országos számarányának megfelelő mértékben vehessen részt. Hencz Károly néppárti képviselő, aki 1907-ben terjesztett olyan javaslatot a honatyák elé, hogy a budapesti egyetemen csökkenteni kellene az izraelita vallású hallgatók „nemzeti veszedelemnek” nevezett 35–39%-os arányát. S persze maga Prohászka Ottokár, a numerus clausus törvény egyik elkötelezett támogatója, aki a negatív tulajdonságokkal felruházott „zsidó szellemmel” szemben már az 1890-es években meghirdette a „keresztény önvédelem” politikáját.¹ Talán ezekre a jelenségekre is gondolt Herzl Tivadar, amikor egyik barátjához intézett 1903-as levelében így írt: „A végzet a magyar zsidóságra is le fog sújtani. Minél később történik ez és minél jobban megerősödik addigra a

¹ Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris, Bp., 2001. 282–301. és Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története. Jaffa Kiadó, Bp., 2012, 18–43.

zsidóság, annál kegyetlenebb és keményebb lesz a csapás, annál durvábban fog lesújtani. Nincs menekvés”.²

Az I. világháború — s ez tekinthető az állami szintre emelkedő antiszemita diszkrimináció második okának — a társadalom más belső feszültségeihez hasonlóan a zsidók és nem-zsidók közötti ellentéteket is kiélezte. Miközben a zsidóság pozíciói a gazdasági és a kulturális szférában tovább erősödtek, sőt néhányan közülük — Hazai Samu, Vázsonyi Vilmos, Teleszky János, stb. — már a miniszterségig vitték, a régiék mellé új antiszemita sztereotípiák születtek. Ezek szerint a zsidók kihúzzák magukat a frontszolgálat alól; a haza védelme helyett a hátszágban „lógnak”, ahol árdrágítással és uzsorázással szipolyozzák a harcolók hozzátartozóit; s mindeközben frivol kuplékkal, kabarékkal és egyéb alantas szórakoztatóipari termékekkel fertőzik a fővárosi lakosság egyébként is gyenge lábakon álló erkölcsét. Mint a legtöbb előítéleteken alapuló propagandának, úgy az I. világháború alatti antiszemita vádaskodásnak is volt tényszerű magva: a hadiszállításokat, amelyek lebonyolítói az addigra kialakult társadalm szerkezetből adódóan nagyobb részét szükségszerűen zsidók voltak, végigkísérte a korrupció. A papírtalpu bakancsok és a silány minőségű posztó 1915-ben kirobbant ügyét például hónapokig tárgyalta a sajtó.³ Az antiszemita érzülettől befolyásolt emberek szemében a korrupcióban bűnös vagy azzal megvádolt személyek könnyen váltak a zsidóság egészének mentalitását megtestesítő szimbolikus alakokká – mintegy igazolva Prohászka és mások korábbi vádjait.

Az antiszemizmusz első világháború alatti történetét monografikus igényvel feldolgozó Bihari Péter úgy fejezi be könyvét, hogy 1916–1918-ra „a zsidókérdés már a társadalom összes pórusát átjárta”, s a középrétegek zsidó és nem-zsidó csoportjai közötti »nagy leszámolás« lényegében elkerülhetetlen volt.⁴ Lehetséges, hogy Bihari Péternek igaza van, ámbár nem tudhatjuk, hogy a háború másféle befejeződése esetén — vagyis összeomlás, forradalmak és Trianon nélkül — valóban ugyanaz történt volna-e, mint ami így lezajlott. A háború azonban — mint tudjuk — összeomlással, forradalmakkal és Trianonnal fejeződött be, s ez az eseménysor újabb lékeket vágott a nemzeti liberális integráció eresztékeiben már egyébként is recsegő-ropogó hajóján.

A zsidóság egyes csoportjainak látványos gazdasági és társadalmi sikerei ellenére az ország politikai irányítását a történelmi magyar elit 1918-ig szilárdan a kezében tartotta. A dualizmus félévszázada alatt kormányt alakító 16 magyar miniszterelnökből 10, a 111 miniszter közül pedig 38 tartozott a bárók és a grófok közé. A többiek — Wekerle Sándor és néhány más polgári származású miniszter kivételével — a dzsentri rétegeket reprezentálták. A közigazgatás alsóbb szintjein hasonló volt a helyzet.⁵ Bár az 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom vezérkara már egészen más képet mutatott, még annak a vezetője is egy arisztokrata: gróf Károlyi Mihály volt, akit a mintegy 40–50%-os rep-

² *Randolph L. Braham: A holokauszt Tinódiája. Múlt és Jövő, Bp., 2014. 33.*

³ *Bihari Péter: Lövészárkok a hátszágban. Napvilág, Bp., 2008.*

⁴ Uo. 252.

⁵ *Andrew C. Janos: Backwardness in Hungary, 1825–1945. University Press, Princeton 1982. 100–111.*

rezentációt képviselő zsidó származású liberális értelmiségiek és szociáldemokrata munkásvezetők mellett eleinte a történelmi elit számos tagja is támogatta. Az 1919-es Népbiztosok Tanácsának tagjai, vagyis a kommün miniszterei és miniszter-helyettesei viszont kizárólag kormányzati tapasztalat nélküli értelmiségiek, munkások és szegényparasztok közül kerültek ki, akiknek mintegy kétharmada volt zsidó származású. Alsóbb szinteken ugyancsak jelentős volt a zsidóként vagy zsidó származásuként azonosíthatók aránya.⁶

A kormányzati hatalom irányító pozícióinak ilyen mértékű és ilyen jellegű újraosztása — bárhogya is magyarázzuk ezt — nyilvánvalóan akkor is elfogadhatatlan lett volna a régi elit és a feltörekvő nem zsidó értelmiség számos tagja számára, ha az új hatalom mérsékeltebb és a magyar társadalom hagyományaihoz és szokásaihoz jobban alkalmazkodó reformpolitikát valósít meg. Úgy azonban, hogy a magánvagyonok nagy részét szocializálták, az egyházakat üldözték, az addigi nemzeti retorikát internacionalista jelszavakkal váltották fel, s aki tiltakozott vagy ellenállt, azt túsul ejtették, börtönbe vetették vagy legrosszabb esetben statáriális körülmények között kivégezték, még kevésbé volt az. A vörös terror áldozatainak a száma, amelyet legfelsőbb szinten ugyancsak két zsidó származású fiatal értelmiségi, Szamuely Tibor és Korvin Ottó irányított, megközelítette a hatszázat.⁷

Bár a Tanácsköztársaság különböző intézkedései — beleértve a túszszedést és a terrort is — a zsidó közép- és nagypolgárságot éppúgy sújtották, mint a társadalom más tulajdonos rétegeit, sőt a Szegeden szerveződő Nemzeti Hadsereghez zsidó származású tisztek is csatlakoztak, az antiszemitizmus hullámai már a kommün 133 napja alatt minden korábbinál magasabbra csaptak. A közép-európai ügyek szakértőjeként ismert Robert W. Seton-Watson már 1919 májusában úgy jellemezte Budapest hangulatát, hogy ott „egyre erősödik az antiszemitizmus, ami egyáltalán nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy két személy kivételével a kormány minden tagja, a 36 kormánybiztos közül pedig 28 zsidó, és ugyanez a helyzet a vörös tisztek között is. [...] Budapesten nemso-kára még az orosz pogromoknál is nagyobb pogromra kerül sor. [...] Én személy szerint nem tudom elképzelni, hogy Magyarországon bármi gátat tudna vetni az antiszemitizmusnak, a vérontást azonban meg lehet akadályozni.”⁸ Vidéken, például a Duna—Tisza közti mezővárosokban hasonló volt a helyzet. Ezekben a hetekben röppentek fel és kezdtek terjedni azok az addig ismeretlen antiszemita sztereotípiák, melyek szerint minden kommunista zsidó, a kommunizmus pedig nem más, mint álcázott zsidó hatalom. Szekfű Gyula, Tormay Cecile, Gratz Gusztáv, Mályusz Elemér és mások 1920-as és későbbi eszmefuttatásai az 1919-es ún. „zsidóuralomról” ezeket a már létező, a Tanácsköztársaság alatt kialakult vélekedéseket erősítették fel, és formálták mitológiává.

⁶ *Hajdu Tibor*: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. *Rubicon*, 2012/8. 72–75. *Magyar Zoltán*: A bolsevizmus közigazgatásának jellemzése. in *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerk. Gratz Gusztáv. Franklin Társulat, Bp., 1921. 111–113.

⁷ *Váry Albert*: A vörös uralom áldozatai Magyarországon. A Váci Kir. Országos Fegyintézet Könyvnyomdája, Vác, 1922. Vö. *Gyurgyák János*: i. m. 104.

⁸ Idézi *Nathaniel Katzburg*: Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943. Babel, Bp., 2002. 33–34.

A két forradalmat a nagy- és középbirtokosok, a keresztény középrétegek, kispolgárok és birtokos parasztok ellenforradalma követte, a vörös terrort pedig fehérterror volt a válasz. A több száz áldozat többsége direktóriumi tag, vörösőr vagy vörös katona, tehát olyasvalaki volt, aki a két forradalomban, de különösen a másodikban helyi szinten aktív szerepet vállalt. A zsidó vallású vagy háttérű személyek közé az azonosítható kivégzettek több mint 20%-a tartozott. A zsidó származás vagy akárcsak a „zsidós” külső számos esetben önmagában is elegendő volt a kivégzéshez vagy lincseléshez. Vagyis kijelenthető, hogy a Nemzeti Hadsereg számon kérő akcióit nemcsak az antikommunizmus, hanem az antiszemitaizmus is motiválta. Még inkább jellemezte ez az Ébredő Magyarok Egyesülete és néhány más szervezet, köztük az egyetemi diákegyletek 1919–20-as tevékenységét, amelynek tagjai — főleg Budapesten és a nagyvárosokban — számos alkalommal inzultáltak, sőt vertek meg zsidókat vagy zsidónak látszó személyeket a nyílt utcán vagy különböző szórakozóhelyeken és az egyetemeken. A megerősödött szélsőjobboldali szervezetek szószólói a gazdasági és kulturális élet teljes „zsidótlánítását”, mások a zsidók kitelepítését követelték. Ilyen légkörben terjesztette be a kormány, és fogadta el a nemzetgyűlés a numerus clausus törvényt, amelynek következtében az izraelita felekezetű egyetemisták és főiskolások első világháború előtti és alatti 24 és 34% között ingadozó aránya az 1920-as évek második felére 8–9%-ra csökkent. Ez ugyan magasabb volt a célként kitűzött 6%-nál, ám a keresztény középrétegekből érkező diákok felvételi esélyeit így is érdemben növelte.⁹

A szélsőjobboldal úgy gondolta, hogy a numerus clausust további zsidóellenes törvényeknek kell követni. Azt kívánták, hogy a zsidóságot nyilvánítsák „nemzeti kisebbséggé”, állítsanak fel „országos foglalkozási katasztert”, s hogy — amint ez az 1923-ban megalakult Fajvédő Párt programjában olvasható is — „a zsidók ezután sem az ipar, sem a kereskedelem, sem a szellemi foglalkozások terén újabb elhelyezkedésre mindaddig ne bocsátassanak, amíg az általuk jelenleg elfoglalt helyek száma foglalkozási áganként és községenként a törvényhozás által megállapított határig le nem csökkent”.¹⁰ A szociáldemokraták és a különböző liberális pártok ugyanakkor a numerus clausus eltörlését, s a minden diszkriminációtól mentes, háború előtti közélethez való visszatérést követelték. A kormánypolitika, amelyet 1921 és 1931 között Bethlen István irányított, ebből a szempontból is „az arany középúton” kívánt járni. Bethlen meggyőződéssel vallotta, hogy az ország újjáépítéséből a zsidóságot nem lehet, s nem is célszerű kirekeszteni, továbbá, hogy „tisztességes vállalkozások, tisztességes pénzügyintézetek ellen rendőri eszközökkel eljárni azért, mert vezetői zsidók, megengedhetetlen”. A kormánytámogató lapok szerkesztőit ismételtelen arra kérte, hogy ha egy zsidó ügynök csal, ne általánosítsanak, s demagóg módon „ne támadják a drágaságért a zsidó bankokat”.¹¹ Tisza Istvánhoz hasonlóan folyamatosan jó viszonyt ápolt a zsidó nagytőke reprezentánsaival, a kor-

⁹ Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva*. Napvilág, Bp., 2012.

¹⁰ Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1991. 106.

¹¹ Romsics Ignác: Bethlen István. Magyarországi Kutató Intézet, Bp., 1991. 156–157.

mánypárt liberális csoportjának tagjai között folyamatosan találhatóak voltak zsidó származású közép- és nagypolgárok, s báró Korányi Frigyes személyében miniszterei között zsidó származású is akadt. 1926-ban, amikor a régi főrendiház helyett felállították a parlament második kamarájaként működő felsőházat, abban nemcsak a nagytőke féltucatnyi képviselője kapott helyet, hanem az ortodox és a neológ hitközségek egy-egy rabbija is.¹² Ugyanakkor maga is úgy vélte, hogy „van zsidókérdés az országban”, ám ennek megoldása nem a jogegyenlőség felrúgása és további diszkriminációk bevezetése, hanem egy olyan „konstruktív politika”, amely azt tűzi ki célul, hogy „gazdasági téren azok lehessünk nélkülik is, amik velük együtt vagyunk”.¹³ Ilyen megfontolásból a numerus clausust sem ő, sem kultuszminisztere, gróf Klebelsberg Kunó nem akarta megszüntetni. Mindketten úgy gondolták, hogy a leendő értelmiségen belül szükséges a zsidók arányának további csökkentése, s a keresztények növelése. A hazai és különösen a nemzetközi zsidó szervezetek tiltakozásai, amelyeket a Népszövetség is felkarolt, azonban végül e téren is részleges meghátrálásra készítették. 1928-ban ezért úgy módosították a törvényt, hogy kivették belőle a „népfajra” és a „nemzetiségre” való utalást, melyek helyébe a foglalkozási ághoz tartozást tették. A zsidó fiatalokkal szembeni diszkrimináció ennek ellenére továbbra is érvényesült, csupán más és néhány évig enyhébb formában. A módosításnak köszönhetően az izraelita vallású egyetemisták aránya az 1920-as évek végére jellemző 8–9%-ról az 1930-as évek első felében 11–12%-ra nőtt, s csak 1938 után csökkent 6% alá.¹⁴

A zsidóság konzervatív és konzervatív-liberális beállítottságú felső rétegei Bethlen politikájával lényegében elégedettek voltak. Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* című zsidó hetilap szerkesztője joggal állapította meg az 1920-as évek második felében, hogy „Bethlenre felesküdvé áll a zsidó nagytőke”.¹⁵ A demokrata beállítottságú értelmiségi és kispolgári csoportok viszont folyamatosan bírálták, s a numerus clausus teljese eltörlése mellett mindenekelőtt az általános és titkos választójog bevezetését követelték. E pártok folyamatosan rendelkeztek parlamenti képviselőkkel, ám a választójog korlátozottsága és a körzetek többségében már 1922-ben visszaállított nyílt szavazás miatt sohasem elég jelentőssel ahhoz, hogy a kormánypolitikát érdemben befolyásolni tudják.¹⁶

Bár a gazdasági világválság hazai jelentkezése miatt Bethlen 1931-ben távozott a kormány éléről, a nevéhez kötődő politikai rendszer az 1930-as évek utolsó harmadáig érdemi változtatás nélkül működött tovább. Nemcsak a hozzá hasonlóan konzervatív gróf Károlyi Gyula alkalmazkodott az általa kialakított keretekhez, hanem — ha fogcsikorgatva is — a diktatórikus hajlamairól és antiszemita beállítottságáról ismert fajvédő Gömbös Gyula is. Utóbbi úgy léphetett kormányra 1932-ben, hogy bemutatkozó parlamenti beszédében kénytelen volt kijelenteni: „revideáltam álláspontomat”; „A zsidóságnak azt a részét,

¹² Püski Levente: A felsőház története 1927–1945. Napvilág, Bp., 2000. 23–31.

¹³ Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. köt. Genius Könyvkiadó Rt., Budapest, 1933. 161.

¹⁴ Kovács M. Mária: i. m. 132–133.

¹⁵ Szabolcsi Lajos: Az Egyenlőség évtizedei, 1831–1931. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993. 342.

¹⁶ Püski Levente: A Horthy-rendszer (1919–1945). Pannonica Kiadó, Budapest, 2006. 41–96.

amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppúgy testvérnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet.”¹⁷ A bethleni konzervatív-liberális integrációs politikával való szakítás tehát nem Gömbös 1932 és 1936 közötti miniszterelnöksége alatt, hanem csak azt követően, Darányi Kálmán 1936 és 1938 közötti kormányzása idején következett be. A változást alapvetően két tényező idézte elő: egyrészt a gazdasági válság következtében ismét kiéleződött szociális feszültségek, melyek növelték a korábban háttérbe szorult szélsőjobboldal bázisát, másrészt a nemzetközi környezet megváltozása, mindenekelőtt a liberális szellemű Nagy-Britannia és Franciaország térvesztése és ugyanakkor a kezdetől antiszemita politikát folytató náci Németország felemelkedése.

A gazdasági válságból Magyarországnak csak az 1930-as évek második felére sikerült kilábolni. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem először 1936-ban érte el az 1929-es szintet.¹⁸ A közbülső időben nőtt a munkanélküliség, csökkentek a bérek, és újra került sok kis- és középparaszt földje, sőt nem ritkán háza is. Az ennek következtében kialakult szociális elégedetlenség talaján egymás után alakultak a különböző szélsőjobboldali pártok, amelyek a kommün bukása utáni antiszemita követeléseket felújítva, sőt azokat radikalizálva hathatós lépéseket követeltek a „zsidósággal” szemben és a „magyarság” védelmében. Elérendő céljaik között a további zsidó bevándorlás megakadályozása, „a zsidószellem könyörtelen kiirtása”, különböző jogkorlátozások, „A politikai hatalom mellett a gazdasági hatalomnak is kizárólag magyar kezekben való összpontosítása”, az állampolgárságtól való megfosztás, vagyonek kobzás és a kitelepítés egyaránt szerepelt. A szélsőjobboldal jelszavait — jelentette Londonba a brit követ 1937-ben — „elsősorban a rendkívüli nyomorban élő munkások és azok a fiatalok ismételtetik lelkesen, akiknek semmi reményük arra, hogy a jövőben biztos álláshoz jussanak”.¹⁹ A keresztény középrétegek és a városi munkásság különböző csoportjai mellett — egészíthető ki a jelentés — a szélsőjobboldali radikalizmus eszméi a mély szegénységben élő vidéki agrárproletariátus köreiben is bázisra találtak.²⁰

Az állami szintre emelt antiszemita Németországban Hitler 1933-as hatalomra jutását követően fokozatosan bontakozott ki. A köztisztviselői kar már 1933-ban elkezdődött „zsidótlanítása”, a zsidók földbirtokoktól való megfosztása, a zsidó üzletek bojkottja és számos más drasztikus lépés után 1935-ben elfogadták az ún. nürnbergi törvényeket. Ezek alapján lehetetlenné tették a zsidónak minősülő személyek elhelyezkedését értelmiségi pályákon, és ingatlanjaik eladására kényszerítették őket. Ezek és a szaporodó utcai atrocitások miatt sokan közülük a kivándorlást választották. Az ún. Kristályéjszakára, amikor az SA és az SS kötelékébe tartozó náci pártkatonák közel 100 zsidót lincseltek meg, több ezer zsidó tulajdonú üzletet vertek szét és raboltak ki, közel

¹⁷ Magyar kormányprogramok 1867–2002. 1. köt. 1867–1944. Szerk. biz. elnöke: Kiss Péter. Bp., 2004, Magyar Hivatalos Közlönykiadó. 616. Vö. *Vonyó József*: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2009. 262–274.

¹⁸ *Angus Maddison*: *The World Economy*. Paris, 2006. OECD, 478.

¹⁹ Idézi *Nathaniel Katzburg*: i. m. 85.

²⁰ A programot közli: Magyar történeti szöveggyűjtemény, I. köt. i. m. 244–250.

300 zsinagógát pedig felgyújtottak vagy megrongáltak és több száz temetőt meggyaláztak, 1938. november 9–10-én került sor.²¹

Az 1930-as évek második felére Magyarország szoros gazdasági és politikai kapcsolatokat épített ki Németországgal. A magyar mezőgazdasági természetesen túlnyomó részét 1932–33-tól a német piac vette fel, s a rendszer 1920 óta legfontosabb politikai céljának, a revíziónak az elérése szempontjából is döntő volt Berlin támogatása. Mindezek miatt a németországi fejlemények fokozott hatást gyakoroltak a magyar politikára és szellemi életre egyaránt. Különösen így volt ez 1938. március 14., vagyis az Anschluss után. Állandó nyomást jelentett a kormánypolitikára a hazai szélsőjobboldal élesen antiszemita propagandája is, amely nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalom egyre jelentősebb köreit áthatotta az „őrségváltás” igénye, vagyis a zsidóság rovására történő egzisztenciális előnyszerzés vágya.²² A szélsőjobboldal társadalmi befolyására jellemző, hogy 1939-ben, amikor 1920 óta először választottak ismét titkosan, a markánsan antiszemita szélsőjobboldali pártok együttesen 49 mandátumot szereztek, s ezzel 19%-os parlamenti képviselőtöbbséget jutottak. A szociáldemokratáknak és a liberálisoknak viszont meg kellett elégedniük 5-5 hellyel.²³

Darányi Kálmán, aki 1936-ban Bethlen akaratából lett miniszterelnök, és kezdetben a bethleni politika szellemében is kormányzott, e külső és belső körülmények együttes hatására terjesztette a képviselőház elé 1938. április 8-án a „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosításáról” szóló törvényjavaslatát, amelyből az ún. első zsidótörvény lett, s amely az üzleti és értelmiségi pályákon öt év alatt 20%-ra kívánta leszorítani az izraelita vallású személyek arányát.²⁴ A képviselők és a felsőházi tagok többsége — köztük Serédi Jusztinián hercegprímás, Raffay Sándor evangélikus és Ravasz László református püspök — ezt egyaránt megszavazták, s nem kifogásolta Horthy kormányzó sem, akinek pedig jogában állt volna kétszer hat hónapra visszaküldeni a javaslatot. Mindössze annyi enyhítés történt, hogy a törvény hatálya alól felmentést kaptak az egykori frontarcosok, a hadirokkantak, valamint a háborúban elesett katonák árvái és özvegyei. Bethlen István viszont így is megengedhetetlennek tartotta, hogy a polgári jogegyenlőség elvén vallási alapon sérelem essék, és zsidó vallású személyeket erőszakkal tegyenek ki állásaikból.²⁵ Tiltakozott a törvény ellen 59 keresztény magyar író, művész és közéleti személyiség is, köztük Bartók Béla, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond és Zilahy Lajos, miközben nagyon sokan hallgatásba burkolóztak.²⁶

A lejtőn — ha voltak is, akik ezt akarták — nem sikerült megállni. Az első zsidótörvényt alig egy év múlva követte a második, amely már nem vallási, ha-

²¹ *Saul Friedländer*: A náci Németország és a zsidók 1933–1945. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest, 2013. 3–41.

²² Lásd erre részletesen *Ungváry Krisztián*: A Horthy-rendszer mérlege. Jelenkor Kiadó, OSZK, Budapest, 2012. 86–363.

²³ *Paksa Rudolf*: i. m. 124–125.

²⁴ A törvényt közli: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény*, I. köt. i. m. 289–291.

²⁵ *Romsics Ignác*: Bethlen István, i. m. 272.

²⁶ A tiltakozók névsorát közli *Gyurgyák János*: i. m. 142.

nem faji, származási alapra helyezkedett, s a 20%-os kvótát az üzleti életben 12%-ra, az értelmiségi pályákon 6%-ra, az állami alkalmazottak körében pedig 0%-ra csökkentette. Zsidónak az minősült, akinek szülei vagy azok egyike, illetve nagyszülei vagy azok közül ketten izraelita vallásúak voltak. 1942 végéig ez a törvény mintegy 220 ezer magyar állampolgárt fosztott meg addigi kenyérkereső munkájától. A közvetve érintettek száma, akiktől az általános hangulathoz alkalmazkodva barátaik elfordultak, s akiket környezetük megbélyegzett, azonban ennél jóval magasabb volt. A zsidó származású magyar állampolgárok túlnyomó többségének kiközösítése a magyar társadalomból ezzel kegyetlen valósággá vált. A törvény indoklása, mely a Bethlenhez hasonlóan konzervatív, de tőle eltérően markánsan antiliberális és antiszemita Teleki Pál nevéhez fűződik, ezt — a külső tényezők mellett — mindenekelőtt a zsidóság nagyon erős „faji” tulajdonságaival magyarázta. Vagyis azzal, hogy a zsidóság olyan „faji, élettani, lelki, szellemi és érzelmi egység”, amelyet a „szélsőségekre való hajlamoság” és az jellemez, hogy képtelenek beolvadni az őket befogadó népekbe.²⁷

A törvény elfogadását mindkét házban heves vita előzte meg, amelynek során a keresztény egyházfők — kisebb módosításokat kérve — lényegében ismét az előterjesztést támogatták. Bethlen és néhány képviselőtársa viszont ezúttal is tiltakozott. A törvény — figyelmeztették Horthyt — „Sebeket üt, de gyógyításról nem gondoskodik. [...] a zsidóság kezéből a kenyeret kiütni súlyos veszélyek felidézése nélkül nem lehet.” Horthy azonban, bár különböző bizalmas nyilatkozatai szerint maga is fenntartásokkal fogadta a „túl gyors” és túl „radikális” eljárást, nem élt halasztó hatályú vétőjogával, hanem aláírta a két ház által elfogadott kormányjavaslatot.²⁸

Ha az 1930-as évek végéig egyesekben még élhetett is a remény, hogy a nemzeti liberális magyar állameszme lényege a megváltozott körülmények között is fenntartható, a második zsidótörvény elfogadása után többé senki sem áltathatta magát ezzel az illúzióval. A zsidó származású magyar állampolgárok túlnyomó többségének kiközösítése a magyar társadalomból szemben állt mindazzal, amelyre a dualizmus korának állam- és nemzetépítő politikája épült, s amelyet — több, kevesebb sikerrel — az 1920-as években Bethlen István restaurálni próbált. A keresztény középosztály tagjai jobb állásokra és magasabb társadalmi státusra vágytak, s ezért a szélsőjobboldali pártokkal és a kormánypárt jobbszárnyával karöltve mintegy kikövetelték ezt a német példát követő, durván diszkriminatív, s a társadalmat immár végérvényesen zsidókra és nem zsidókra szakító döntést.

A II. világháború alatt tovább súlyosbodott a zsidóság helyzete. 1941-ben a törvényhozás újabb zsidóellenes intézkedést fogadott el. Az 1941. évi XV. tc. a nürnbergi törvényekhez hasonlóan megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötést és az azon kívüli nemi kapcsolatot is. Az 1942. évi XV. tc. — az úgynevezett negyedik zsidótörvény — értelmében a zsidónak minősülő személyek

²⁷ Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945. Összeállította: Vértés Róbert. PolgART, Bp., 2002. 33–34.

²⁸ Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós, Szűcs László. 4. kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 205–210. Vö. *Nathaniel Katzburg*: i. m. 103–124.

a továbbiakban nem vásárolhattak mezőgazdasági ingatlant, s azokat, akik rendelkeztek földtulajdonnal, birtokaik „átengedésére” kötelezték. Ugyanebben az évben az izraelita vallási közösséget törölték a bevett felekezetek sorából, ahová 1895-ben került, s visszaminősítettek „elismert” felekezetté. Az 1939-es honvédelmi törvény és ennek 1941-es végrehajtási utasítása, valamint más rendelkezések értelmében a zsidó származású férfiak fegyveres katonai szolgálatot sem teljesíthettek, hanem úgynevezett munkaszolgálatra kellett bevonulniuk. Ez azt jelentette, hogy nemcsak a háterszágban, hanem a fronton harcoló csapatok kiegészítő alakulataiként sem kaphattak fegyvert. Hirtelen ellenséges áttörés esetén így még védekezni sem tudtak.²⁹

A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején szélsőjobboldali és konzervatív jobboldali körökben egyaránt terjedt és sokak által elfogadottá vált, hogy a „zsidókérdés végleges megoldását” a zsidók tömeges háború utáni kitelepítése jelentheti nemcsak Magyarországról, hanem egész Európából. Szálasi Nyilaskeresztes Pártja mellett ezt követelte Imrédy Béla 1940-ben alakult Magyar Megújulás Pártja is. „Akarjuk — olvasható a párt programjában — társadalmunk békéjét, amelyet csak az ősi népi összetételhez és az évezredek keresztény erkölcsökhöz való visszatérés hozhat meg. Ezért akarjuk a zsidóság kivándorlásának és a zsidó vagyonok felügyeletének és felszámolásának a hazai termelés és a nemzeti tőkeállomány csorbíthatlan fenntartását biztosító és a visszaéléseket kizáró megszervezését, a zsidókérdés megoldásában az európai összmegoldásba való bekapcsolódást. Addig is a zsidóságnak a magyar kulturális, szellemi és művészeti életből azonnali teljes kiküszöbölését, a zsidóbirtoknak, a földbirtoknak a földbirtokpolitika céljaira való átvételét, a gazdasági életben pedig oly intézkedések megtételét, melyek a vezetést és a rendelkezési jogot haladéktalanul hozzáértő és szellemükben is magyar rétegeke kezébe adják, hogy ily módon előkészíttessék Magyarországnak a zsidó lakosságtól és a zsidó szellemtől teljes mentesítése.”³⁰ Hitlerrel folytatott 1940. november 20-ai megbeszélésén a zsidók kitelepítését Teleki is szóba hozta, s a későbbiekben Kállay Miklós is többször utalt rá.³¹

A háború előtti és alatti súlyos diszkriminációk ellenére a zsidónak minősített személyek helyzete Magyarországon jobb volt, mint a környező országokban élőké. Szlovákiában, Romániában és Horvátországban ugyanezekben az években véres pogromok tizedelték soraikat, s 1942-től megindult deportálásuk is. A németek által megszállt lengyel, majd orosz területeken pedig már 1939-ben megkezdődött a zsidók gettóba tömörítése és legyilkolása.³² Ezzel szemben Magyarországon a zsidók túlnyomó többségének életét 1944-ig nem fenyegette veszély. Az 1941-es kőrösmezei deportálásuktól és az 1942-es újvidéki atrocitásoktól eltekintve, amelyek mintegy 20 ezer zsidó életét követelték,

²⁹ Valamennyi törvényt és rendeletet közli: Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945. i. m. Vö. *Karsai László*: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek. *Századok*, 2004/6. 1285–1304.

³⁰ Magyar politikai pártprogramok, i. m. 475. és 512.

³¹ *Nathaniel Katzburg*: i. m. 196–198.

³² *Karády Viktor*: Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 396–416. 377–416.

szisztematikus és az egész országra kiterjedő pogromokra és/vagy deportálásokra 1944 tavaszáig nem került sor, s ez — mint Nathaniel Katzburg megállapította — „valóban kivételesnek számított Európa tengelyhatalmakhoz tartozó részében”.³³

A Kállay-kormány politikája esélyt adott arra, hogy a szomszédos államok zsidóságától eltérően a 825 ezer körüli zsidónak minősített magyar állampolgár túlélje a háborút. A német csapatok 1944. márciusi bevonulásával azonban, amely egy esetleges magyar kiugrás meghiúsítását célozta, ezek a remények szertefoszlottak. A berlini és a Budapestre delegált német vezetők nem hagytak kétséget afelől, hogy mire készülnek, és mit várnak a magyar hatóságoktól. Mint a megszállást követően Budapestre érkezett Ernst Kaltenbrunner, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője a leendő magyar miniszterelnökkel, Sztójay Dömevel március 20-án közölte: „Magyarországnak a környező államok példája szerint elsősorban a zsidókérdést kell megoldani.”³⁴

Hivatali idejének öt hónapja alatt a Sztójay-kormány mindazt megtette, amit a németek és a szélsőjobboldal már addig is követeltek, de aminek a Kállay-kormány több-kevesebb sikerrel mindaddig ellenállt. Az első vonatok 1944. május 15-én hagyták el Magyarországot Kassán át Auschwitz felé. 1944. július 9-ig 437 ezer főt, a vidéki zsidóság túlnyomó többségét deportálták – embertelen körülmények közepette. Bár a deportálások ellen széleskörű társadalmi ellenállás nem bontakozott ki, a pápa, a svéd király és Rooseveltt amerikai elnök mellett a hazai közélet néhány prominense is kérte Horthyt a beavatkozásra. Közéjük tartozott több katolikus püspök, mindenekelőtt a kolozsvári Márton Áron, csak a kikeresztelkedettek érdekében megszólaló Serédi Jusztinián hercegprímás és Ravasz László református püspök, valamint a németek elől bujdosó Bethlen István. A tiltakozások és feltehetően az újabb német vereségek, illetve a normandiai partraszállás hatására, valamint Budapest szőnyegbombázásától is tartva július 6-án Horthy végre leállította a deportálásokat. Bár ez ellen a német vezetők, sőt személy szerint Hitler is tiltakoztak, a kormányzót és az augusztus végén kinevezett Lakatoss-kormányt nem sikerült más belátásra bírniuk. A mintegy 200–250 ezres budapesti zsidóság közel kétharmada így végül megmenekült a pusztulástól.

Szálasi Ferenc és nyilas társainak 1944. október 15-ei hatalomra kerülése után a megmaradt zsidóság ismét halálos veszedelembe került. A nyilas pártszolgálatosok és a hozzájuk csatlakozott lumpen-elemek napokig szabadon garázdálkodtak, öltek és raboltak a fővárosban. Mintegy 50 ezer munkaszolgálatost gyalogmenetben hajtottak nyugat felé, majd novemberben a fővárosban is megkezdték a zsidók gettókba tömörítését. A nemzetközi és a magyar szolidaritás ellenére így a budapesti zsidók közül is több tízezer meghalt.

A nyilasterror tobzódásának csak a főváros felszabadulása vetett véget. Magyarország 14,5 milliós lakosságának a II. világháborúban mindösszesen 6,2%-a, azaz körülbelül 900 ezer fő pusztult el. Közülük közel 340–360 ezerre

³³ Nathaniel Katzburg: i. m. 200.

³⁴ Idézi Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Bp., [1946], Officina, 96.

becsülhető a katonák, s közel 600 ezerre a polgári lakosok száma. Utóbbiak túlnyomó többsége — közel 500 ezer fő — zsidó volt.³⁵

A zsidónak minősített magyar állampolgárok közel 60%-ának az elpusztítása olyan szörnyűséges tett volt, amelyet nemcsak a zsidóság, hanem az egész magyar társadalom szempontjából tragédiának kell minősítenünk, s amelyre valamennyien csak mély megrendüléssel emlékezhetünk. Mint történésznek ugyanakkor azt az alapvető kérdést is fel kell tennünk, hogy az 1944-es szörnyű tragédia levezethető-e a kétségtelenül létező, s 1919–20-ban majd az 1930-as évek utolsó harmadától ismét felerősödött, erős hazai gyökerekkel is rendelkező antiszemitizmusból? Ismeretes, hogy a téma kutatói erre különböző válaszokat adtak, és adnak. A magyar állam és a magyar társadalom felelősségének teljes elismerése mellett én többekhez hasonlóan Braham professzorral értek egyet, aki egyik 1994-es tanulmányában így fogalmazott: „A magyar zsidóság, vagyis Európa zsidóságának utolsó nagyobb sértetlen tömbje, nagyrészt a német katonai döntésnek köszönhető pusztulását”.³⁶ És Heller Agnessel, aki 1997-ben írta: „Ha a magyar holokauszt bármiféle logikából levezethető — amit én nem hiszek —, az csak a német történelem logikájából következett.” Merthogy „Ha a németek nem foglalják el Magyarországot 1944 márciusában, a magyar antiszemitizmust mint olyat tartanánk nyilván, amely a modern európai kultúrnemzetek történetében páratlan zsidóellenes törvénykezéshez vezetett, amely a nem magyar zsidóságot — a hontalanokat — kiszolgáltatta gyilkosainak, amely felelőssé tehető az újvidéki pogromért, a keleti fronton szolgálatot teljesítő zsidó katonák megkínzásáért. Súlyos felelősség, de még nem népirtás. Hatására a magyar kormányzó pártok visszavonták a 19. század nemzeti-liberális vívmányait, az emancipációt és bevezették a faji megkülönböztetést. Ez a politika szembefordult a modern civilizáció normáival, de még nem volt népirtás. A népirtás politikáját a német hadsereg hozta el Magyarországra”.³⁷

FROM THE NUMERUS CLAUSUS TO THE HOLOCAUST

by *Ignác Romsics*
(Summary)

Similarly to the other Jewish communities living in countries under the occupation of the Third Reich, a considerable part of the Hungarian Jewry – some 56-57 per cent – was exterminated in the course of World War II. The paper examines the precedents of this tragical event. After summarizing the social structure of the Jewry and the role they played in the revolutions of 1918-19,

³⁵ *Ungváry Krisztián*: A magyar honvédség a második világháborúban. Osiris, Bp., 2004. 476. és *Stark Tamás*: Zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1995. 74–89.

³⁶ *Randolph L. Braham*: i. m. 31.

³⁷ Idézi, uo. 12.

the author deals in detail with the numerus clausus act of 1920, which restricted the number of Israelite students in higher education, and with the so-called anti-Jewish legislation after 1938, which introduced a quota-system, at first on a religious and later on a racial basis, in various professions, thereby seriously limiting the living possibilities of the entire Jewish population. Nevertheless, the Hungarian leadership resisted German demands which urged for the deportation of the Jews until the occupation of the country in March 1944. The consequent deportations, directed by the Germans with active Hungarian participation, which mainly struck the provincial Jewry, were halted by governor Horthy on 6 July 1944.

Molnár Judit

A ZSIDÓK UTAZÁSÁNAK KORLÁTOZÁSÁTÓL KORLÁTLAN DEPORTÁLÁSUKIG

Közel harminc éve kutatom a magyar holokauszt dokumentumait. Újra és újra olvasva az iratokat, időnként másra leszek figyelmes, vagy — bár azt hiszem, már nem lephetnek meg — meglepődöm. Új felfedezéseim, meglepetéseim osztom meg olvasóimmal. Tanulmányomban az 1944-es eseményeknek csak egy elemére koncentrálok: a zsidók utazására. Sőt, ennek az egy témának is szűkítem az időhatárát: Magyarország német megszállásától a Sztójay-kormány felmentéséig, (1944. március 19. – augusztus 29.) terjedő időszakra.

Ebben az időszakban két szakaszcól beszélhetünk. Pontosabban a döntési és végrehajtási folyamat két párhuzamos vonalon haladt: egyrészt hivatalos kormányrendeletek születtek a zsidók utazásának korlátozásáról, másrészt bizalmas tárgyalások során bizalmas belügyminiszteri rendeleteket hoztak az ország megtisztításáról, azaz a zsidók elszállításáról az országból. Másként fogalmazva: az egyes embereket lehetséges *utasként* kezelték a döntéshozók, kollektíven azonban a zsidó faj elszállítandó *szállítmánnyá* vált.

Sokszor, sok helyen elhangzott már, hogy 1944. március 19. után Horthy Miklós kormányzó azzal, hogy helyén maradt, és kinevezte Sztójay Döme vezetésével az új kormányt,¹ majd a deportáló belügyi államtitkárokként elhíresült Baky Lászlót és Endre Lászlót, legitimálta azok intézkedéseit. De az már kevésbé ismert tény, hogy a Sztójay-kormány megalakulása előtt a megszállás napján távmondattal kaptak utasítást a határ menti csendőrörsök: „BM. úr rendelete, hogy a német csapatok Magyarországi [bevonulásakor a] zsidó menekülést akadályozza meg. A menekülő zsidókat gépkocsijukkal együtt vegye őrizetbe és legközelebbi német hatóságnak adja át. Különös gondot fordítson, hogy a menekülő zsidók a határt át ne lépjék.”² Már ez az utasítás az utazás korlátozásának minősült. Még ülésezik a Koronatanács, még éppen lemondani készül a Kállay-kormány, még ki sem találta a kormányzó, hogy Sztójay Döme legyen az új miniszterelnök, még arról beszél Horthy, hogy „Hitler azt is kifogásolta [előző nap 18-án] előttem, hogy a zsidókkal szemben nem teszi meg Magyarország

¹ A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt. Szerk.: *Karsai László–Molnár Judit* Bp. 1956-os KHT. 2004. 60–66.

² Muzej Vojvodine – Novi Sad, OKUPACIJA BAČKE, Madj. kralj. žandarmerija (V. segedinski žandarmerijski okrug) M. K. 9. 9/40–27447/1944 Újvidéki osztályparancsnokság távmondata az adatai 1944. március 19. 15 óra 35 perc, Zentai szárnyparancsnokság távmondata az adatai 1944. március 19. 17 óra 15 perc

a szükséges intézkedéseket. Bűnünk tehát, hogy Hitler kívánságát nem teljesítettem, és nem engedem a zsidók lemészárlását.”³

De ez ettől a naptól kezdve megváltozott. A Sztójay-kormány megalakulásától kezdve hozzálátott a zsidóellenes rendeletek „gyártásához”. Ezeknek volt része az utazást korlátozó rendelet.

Az utazás korlátozása

A március 29-ei minisztertanácsi ülésen még — szinte azt mondhatnánk —, egy ártalmatlan rendeletet tárgyaltak meg a miniszterek: a zsidó tulajdonban levő gépjárművek bejelentési kötelezettségéről és igénybevételéről. Szász Lajos kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter betérjesztése szerint „nem kívánatos, hogy zsidók gépjárművekkel rendelkezzenek”.⁴ A minisztertanács a tervezetet elfogadta, és két nap múlva (március 31.) közzétette.⁵ Április 8-ig adtak határidőt a gépjárművek bejelentésére.

Ennél a rendeletnél fontosabb az április 5-én elfogadott, és 7-én közzétett kormányrendelet, amely a zsidók utazásának korlátozásáról szól.⁶ Ez kimondta, hogy: zsidó „sem közlekedés, sem szállítás céljára személygépjárművet nem használhat”. Tehát a sajátját sem, amelyet egyébként április 8-ig be kellett jelentenie. Továbbá írásbeli engedély nélkül vasúton, hajón, közhasználatú társasgépkocsin nem utazhat zsidó engedély nélkül. Engedélyt az illetékes rendőrség vagy csendőrőrs adhat ki – szöveg a folytatás.

Utazásra elfogadható indoknak tekintették a munkahelyre való eljutást és onnan a lakóhelyre visszatérést, valamint „egyéb fontos ok”-ot. Ez utóbbi nincs közelebbről meghatározva a rendeletben.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy Endre László (aki de jure április 8-tól volt belügyi államtitkár) már a megszállást követő első napokban számos rendeletet és utasítást adott ki Pest vármegye (az ország legnagyobb vármegyéje) alispánjaként a megyére vonatkozóan. Ezek egyike úgy szól, hogy az: „utazó közönséget a vasúti és hajóállomásokon igazoltassák [a helyi hatóságok] és a zsidó fajú egyének utazását gátolják meg”.⁷ Meglehet, hogy az országos érvényű utazást korlátozó rendeletet is ő fogalmazta meg.

Mint fentebb láthattuk, lehetett kérvényezni egyedi utazási engedélyt. Ehhez kiadtak április 19-én egy kiegészítő BM rendeletet, melynek értelmében: „Utazási engedélyt méltányolást érdemlő komoly indokok esetén meghatározott időtartamra többszöri utazás céljára is ki lehet adni.”⁸ A vidéki iratok között, ha nem is tömegével, de több utazási kérelem is található. Ezekben na-

³ Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1. kötet., Szerk.: *Benoschofsky Ilona–Karsai Elek* Bp. MIOK, 1958. 17.

⁴ Vádirat 1. 55.

⁵ Uo. 56–57.

⁶ Uo. 127–129.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BKML), Kalocsai járás főszolgabírójának közigazgatási iratai 1799/1944

⁸ A 96.900/1944. V. BM sz. rendelet szövege megtalálható: MNL BKML, Kalocsai járás főszolgabírójának közigazgatási iratai 2686/1944

gyobb részt nem ideiglenes, egyszeri utazási lehetőséget kértek, hanem végleges Budapestre vagy más városba, rokonokhoz való költözés engedélyezését.⁹ Több esetben a Zsidó Tanács¹⁰ támogató levelét is mellékeltek, melynek lényege, hogy engedély esetén a Budapestre való utazás elé a „maga részéről nem gördít akadályt”.¹¹

Azonban Pest vármegye területén például az új alispán Sági József (Endre nyomdokában haladva) úgy döntött, hogy a helyi előljárók és csendőrörsök nem adhatnak ki Budapestre költözési engedélyt.¹²

Sőt, május 31-én a rendőrség vidéki főkapitánya értesítette valamennyi rendőrkapitányságot, hogy „a belügyminiszter úr a gyűjtőtáborokban elhelyezett zsidóknak utazási igazolvánnyal ellátását a további intézkedésig azonnali hatállyal megtiltotta.”¹³ Ennek a döntésnek a háttérében a 6163/1944 BM VII. res. számú országos érvényű bizalmas rendelet volt és egy nagyon konkrét eset lehet.

A 6163/1944 BM VII. res. számú rendelet értelmében az országot megtisztítják a zsidóktól, melynek első fázisaként gyűjtőtáborokat hoznak létre.¹⁴ Ezek szervezése, ellenőrzése Ferenczy László csendőr alezredesre várt, akit a csendőrség részéről neveztek ki összekötőtisztte a zsidótlanító Eichmann-kommandó mellé rögtön a megszállás után,¹⁵ és aki rendszeresen jelentéseket írt feletteseinek.¹⁶ Ferenczy május 29-ei jelentésében írta, hogy az ungvári gyűjtőtáborban

⁹ Lásd például: MNL BKML-Kiskunfélegyháza, M. kir. rendőrség kiskunfélegyházai kapitányság iratai, 1420/1944

¹⁰ Az Eichmann-kommando tisztjei 1944. március 20-án szőlítették fel a Pesti Izraelita Hitközség vezetőit, hogy alakítsák meg a Magyar Zsidók Központi Tanácsát, majd március 28-án értekezletet tartottak az izraelita községkerületek elnökei számára, melyen tájékoztatták őket, hogy Országos Bizottságot is alakítani kell. A kormány-rendelet a Zsidó Tanácsról — melynek hivatalos neve Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intéző Bizottsága lett — április 22-én jelent meg. A Zsidó Tanácsok megalakulásáról bővebben lásd: *Molnár Judit: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése (1944. március 20–július 7.)*, in: Molnár Judit: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből.* Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2000. 131–155.

¹¹ MNL Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Mikrofilmtár, I. sorozat 66. doboz. 149. cím, 321. sorszám.

¹² MNL BKML, Kalocsa járás főszolgabírájának közigazgatási iratai 3191/1944

¹³ MNL BKML-Kiskunfélegyháza, M. kir. rendőrség kiskunfélegyházai kapitányság iratai, 1251/1944

¹⁴ A rendelet szövegét közli: Vádirat 1., 124–127.

¹⁵ Ferenczyt a megszállás után előbb Faragho Gábor altábornagy, a csendőrség felügyelője nevezte ki összekötő tisztte március 25-én vagy 28-án (ellentmondások a két tiszt emlékei erről a Ferenczy-perben), Jaross Andor belügyminiszter pedig a zsidótlanítás és a gettósítás ellenőrzésével bízta meg. Jaross tanúként, Ferenczy perében ezt nem erősítette meg, helyesebben homályosan úgy fogalmazott, hogy „tényleg aláírtam egy okiratot a vádlott kirendeléséről, de ez még 1944 áprilisában történhetett és nem tudom, hogy az mit tartalmazott.” Bővebben lásd: *Csendőrtiszt a Markóban.* Ferenczy László csendőr alezredek a népbíró előtt. Szerk., a bevezető tanulmányt írta és a függelékét összeállította: *Molnár Judit*, Budapest, Scolar-ÁBTL, 2014. Bevezető tanulmány.

¹⁶ A megszólított címzett a „M. kir. Belügyminiszter Úr” volt. Az első hét jelentésben zárójelben alatta a XX. osztályt is megjelölte Ferenczy. Ennek a vezetője Balázs-Piri Gyula volt ebben az időszakban. Ferenczy László jelentéseit Endre Lászlónak és Bakó Lászlónak, a két belügyi államtitkárnak (utóbbinak május 29-től), Faragho Gábornak, a csendőrség felügyelőjének, Király Gyulának, a BM VII. osztály vezetőjének és Czirány Józsefnek, a csendőrség központi nyomozó parancsnokának küldte meg rendszeresen. Továbbá a május 9. és június 29. közötti jelentéseket Ricsóy-Uhlarik Béla debreceni kormánybiztos is megkapta. Összesen 17 jelentésről tudunk.

olyan „kirívó esetet” tapasztalt, amely kifejezetten felháborította. Méghozzá azt, hogy a tábor ügyeivel megbízott városi aljegyző lehetővé tette prominens zsidóknak a táborból való kijárást, aminek köszönhetően voltak, akik megszöktek, mások utazási engedélyhez jutottak, és így „futárszolgálatot szerveztek Budapest-Ungvár között.” Mindebben a rendőrség részéről is kaptak segítséget. Ferenczy amint megtudta mindezt, azonnal kiszállt a helyszínre és intézkedett. Átvetette a csendőrséggel a zsidóügyek intézését, az aljegyzőt pedig leváltatta. Endre — ekkor már BM államtitkárként — indulatosan jegyezte a lap szélére: „Ezért kirúgatni.”¹⁷ Meglehet, hogy Endre felháborodásának köszönhető, hogy május 31-én kiadták a fentebb említett utazási igazolvány kiadását tiltó rendeletet. Hiszen ekkor már két hete folyt a „szállítmányok” deportálása, és nem az utazó közönség korlátozása. Lássuk tehát a szállítmányválas folyamatát!

Az ország megtisztítása – korlátlan deportálás

A belügyminisztériumban április 7-én (amikor az utazást korlátozó rendelet megjelent a hivatalos lapban, a Budapesti Közlönyben) bizalmas értekezletet tartottak és szétosztották a 6163/1944. BM VII. res. rendeletet.¹⁸ Baky közölte a megjelentekkel, hogy a kassai csendőrkerületből a közeljövőben kitelepítik a zsidókat. Az értekezleten Baky elnökölt, tájékoztatást pedig Ferenczy László és Endre László adott, valamint részt vettek német SS-tisztek, a csendőrség felsőbb vezetői, mint például Balázs-Piri Gyula a BM XX. osztály vezetője, Czigány József a csendőrség központi nyomozó osztály parancsnoka, csendőr- és rendőrtisztek, köztük Tölgyesy Győző a VIII. (kassai) csendőrkerület parancsnoka. A teljes létszám nem ismert, de Hajnácskőy Lászlónak a IV. (pécsi) csendőrkerület parancsnokának emlékei szerint ezen az értekezleten ott volt a beosztása alá tartozó nyomozó alosztály parancsnoka, Decleva Dénes csendőr százados is.¹⁹ Ez arra enged következtetni, hogy — a rendelet szövegével összhangban (ugyanakkor többek későbbi, népbíróságon tett állításával ellentétben) — nem csak a kárpátaljai zsidók összegyűjtéséről volt szó ezen az első bizalmas értekezleten, hanem az ország teljes „megtisztításáról”, és sorrendben először Kárpátalján, a VIII. csendőrkerületben.²⁰

A bizalmas rendelet értelmében „A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. [...] A zsidók összeszedését az alábbi sorrendben kell foganatosítani: kassai, marosvásárhelyi, kolozsvári, miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi, székesfehérvári és budapesti csendőrkerü-

¹⁷ Csendőrtiszt a Markóban, 296–297.

¹⁸ Vádirat 1. 123–124.

¹⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, (a továbbiakban ÁBTL) V-79.802/3, 75.

²⁰ Bővebben lásd: Csendőrtiszt a Markóban. Bevezető tanulmány, különösen 37–39. A következő bizalmas értekezleten, április 19-én a Belügyminisztériumban a délvideki határsáv „megtisztításáról” tárgyaltak, majd Szatmárnémetiben április 26-án az észak-erdélyi csendőrkerületek „tisztogatásáról”.

letek, illetve ezek területén fekvő rendőrhatóságok felügyeleti területe, legvégsőül Budapest székesfőváros.”²¹

A szállítási tárgyalások Edmund Veessenmayer, birodalmi teljhatalmú megbízott jelentése szerint április 22-én kezdődtek meg. A magyar és a német hatóságok azonban szállítási nehézségekkel küzdöttek, ezért fölmerült a gyalogmenet gondolata, amit azonban gyorsan elvetettek, mondván: „Deportálás gyalogmenetben nem lehetséges az ellátás, lábbeli és őrizet kérdéseiből adódó nagy nehézségek miatt.”²²

Aztán jött az ötlet: a Balkánon vannak vagonok bőven. Dieter Wisliceny, Eichmann jobb keze fogalmazta meg 1944 augusztusában Kasztner Rezsővel, a magyar cionisták egyik vezetőjével folytatott megbeszélése alkalmával: „Ezt az örült tempót a magyar zsidók elszállításánál azért tudtuk diktálni, mert százával [ti. vagonok százaival] szállítottunk le katonákat és hadianyagot a Balkánra és a zsidókat az üresen visszajövő vonatokra raktuk fel.”²³

Ezeknek a vagonoknak a többsége egyébként **nem marhavagon** volt, ahogyan erre többen emlékeztek a háború után, **hanem** elsősorban **gabona-szállításra alkalmas kocsik**. Tehát nem nyitott ajtósak, hogy levegőt kapjanak az állatok, hanem zárt ajtósak, amelyeknek csak a felső harmadában volt két kicsiny rácsos ablak. Tehát a vagonokba zsúfolt átlag 70–80 ember mindössze ezen a két rácsos ablakon keresztül jutott levegőhöz.

Az elszállítást megelőző első értekezletet május 12-én Munkácson tartotta meg Ferenczy a kárpátaljai és észak-erdélyi csendőrkerületek (I–II. deportálási zóna) közigazgatási, rendőrségi és csendőrségi vezetőinek. „Tárgyalás alá került a zsidók elszállítása, amely május 14-én veszi kezdetét.” Erre a területre 110 szerelvényrel, egy szerelvénybe átlag 3000 fővel, és kocsinként körülbelül 70 fővel számoltak poggyásszal együtt. „2 napi kenyérrel el kell látni a szállítandókat, minden lélekre 40 dkg az adag a 2 napra.” – szölt az utasítás. Hozzátevé: „Egyéb élelem elvitele tilos.”²⁴ Ezt a 40 dkg-ot később (szegedi értekezlet – június 10.) 50 dkg-ra emelték.²⁵ A kenyér mellé kezdetben minden kocsiába ad-

²¹ Vádirat 1. 124., 126. Ferenczy a május 21-ei jelentésében utalt arra, hogy „a német rendőrséggel történt közös megállapodás szerint a következő tisztogatási terület a miskolci VII. és a székesfehérvári II. csendőrkerület egész területe.” Tehát ekkor módosították a 6163/1944. BM VII. res rendelet eredeti sorrendjét, amely szerint a székesfehérvári csendőrkerületre később került volna sor.

²² A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították, sajtó alá rendezték és a bevezető tanulmányt írták: *Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula*. Budapest, 1968, Kossuth, 836.

²³ Yad Vashem Archives, Jerusalem P 54 Kasztner Collection. Komoly Ottó és Kasztner Rezső, a magyar cionisták két vezetője 1944 nyarától naponta készítettek feljegyzéseket tárgyalásaikról. Kasztner fő tárgyalópartnerei „német vonalon” Wisliceny, Eichmann és Kurt Becher voltak. Komoly hagyatékában fennmaradtak az augusztus 21. és szeptember 16. közötti időszakban készült eredeti jegyzőkönyvszerű feljegyzések. Kasztner hagyatékában mindössze néhány napról maradt töredékes feljegyzés. Ezek magyarul a mai napig publikálatlanok. A beszélgetés szövegét angolul lásd: *The Kasztner Report. The Report of the Budapest Jewish Rescue Committee, 1942–1945*. Szerk.: *Karsai László – Molnár Judit*. Jerusalem, Yad Vashem, 2013. 336–337.

²⁴ A munkácsi értekezlet jegyzőkönyvét lásd: *Csendőrtiszt a Markóban*, 277–279.

²⁵ A szegedi értekezletről további részleteket lásd: *Az Endre-Baky-Jaross per*. Szerkesztette: *Karsai László – Molnár Judit*. Budapest, 1994. Cserépfalvi, 522–525. Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben*. Budapest, 1995, Cserépfalvi, 133–138.

tak egy kanna ivóvizet, később ezt vödörben kapták a vagonokba zsúfoltak, valamint minden kocsiban rendelkezésre állt egy vödör „WC céljára”.

Endre László június közepén előbb a miniszterelnökhöz intézett jelentésében,²⁶ majd június 21-én a minisztertanácson azt állította, hogy a kiszállítások „humánusan, a keresztényi szellemnek megfelelő, emberséges módon” történtek.²⁷ Utasítást adott, hogy „ügynevezett »üdítő szolgálatot« szervezzenek meg, mely a pályaudvarokon és az illetékes kilépő határállomásokon a munkára kiszállítottak kényelmét lenne hivatva elősegíteni”.²⁸ Azt nem tudni, hogy mit értett „kényelmi szemponton”, de azt igen, hogy a vagonokba zsúfolt „szállítmányokról” névjegyzéket nem készíthettek a helyi hatóságok, és azt az utasítást kapták, hogy „nyugta-ellenyugta” ellenében adandók át.²⁹ Tehát nem utasok utaztak vonatjeggyel, hanem szállítmányokat adtak át nyugtával. Annyiban persze különleges szállítmányok voltak, hogy maguk fizették a szállítási díjat. Nem közvetlenül felszálláskor, hanem az elkobzott vagyonukból utalták a MÁV-nak vagy a helyi hatóságoknak. Például Adáról Szegedre 6,58, Hódmezővásárhelyről Szegedre 2,10, Makóról Szegedre 1 Pengőért történt a szállítás.³⁰

Az Adáról deportáltak egyike így emlékezett egy évvel később az összeszedésükre: „Adáról vittek el bennünket a csendőrök internálótáborba Szegedre. Mielőtt elvittek volna, kifosztottak bennünket teljesen, minden értéktárgyainkat és iratainkat elvették, verés és ütlegetések közepette.”³¹ A korabeli iratokból pedig tudjuk a folytatást is: Szegeden jobb esetben a régi, kis zsinagógában helyezték el őket, rosszabb esetben a Pick szalámigyár sertésólaiban további 2000 délvidéki társukkal együtt, majd május 17-én Bajára szállították őket, onnan pedig többségüket Auschwitzba május 28-án.³²

Ferenczy a jelentéseiben használta ugyan a zsidó személy vagy „zsidófajú személy” kifejezéseket, valójában az olvasónak többször olyan érzése támad, mintha tárgyakról vagy állatokról lenne szó. Néhány ezek közül: „tisztogatási akció”, „összeszedett zsidók”, „szállítmány”, „táborba való terelés”.³³

Mindezek után az utolsó jelentésben július 9-én, mintha mindez szabad akaratból történt volna, azt írta, hogy „1944. május 14-től a mai napig összesen 147 vonattal 434.351 zsidófajú személy hagyta el az országot. [...] Budapest székesfőváros kivételével az ország egész területéről a zsidóság már kitelepült.”³⁴

Ferenczy népbíróági perében többször is hangsúlyozta, hogy amint megtudta, mi történik a zsidókkal Auschwitzban, azonnal a fővárosba utazott, és csakis a még országban lévők mentésén dolgozott. Állítását éppen egyik jelenté-

²⁶ Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 3. kötet. Szerkesztette: *Karsai Elek*. Budapest, 1967, MIOK, 38–39.

²⁷ Az Endre-Baky-Jaross per, 492–496. A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, a kötetet sajtó alá rendezte, és a mutatókat készítette: Karsai László – Molnár Judit. Budapest, 2004, 1956-os KHT, 750.

²⁸ Vádirat 3., 39. Az Endre-Baky-Jaross per, 495.

²⁹ *Molnár, Zsidósors 1944-ben*, 136.

³⁰ Uo. 71, 115, 141.

³¹ Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, 284. jegyzőkönyv.

³² *Molnár, Zsidósors 1944-ben*, 60–72.

³³ Ferenczy jelentéseinek teljes szövegét lásd: *Csendőrtiszt a Markóban*, 280–317.

³⁴ Uo. 317.

sével lehet cáfolni. Június 17-én Kiskunfélegyházáról azt jelentette, hogy „az egyes szállítmányok magyar kísérő őrsége olyan rémhírekkel ijesztgeti a szállítmánybeli zsidókat, hogy a németek majd, [ha] a határon túljutnak, kivégzik őket.”³⁵ Nyoma sincs, hogy aggódni kezdett volna a zsidókért, ellenkezőleg a rémhírterjesztés megszüntetését tartotta fontosnak, s változatlanul — mint láthattuk — összesítette július 9-ig az induló vonatok és „utasaik” számát.

A július 5-én összeült miniszterek is azt a döntést hozták, hogy cáfolni kell a „zsidók kiirtásáról, elgázosításáról elterjesztett híreket”, és a „március hó végén leszögez”-et álláspontjuk értelmében folytatódik az elszállítás a Dunántúlról, „végül magának Budapestnek zsidósága kitelepítése.”³⁶

De közbeszólt a „Baky-puccs”, pontosabban annak híre, hogy a csendőrök azért vannak több ezren a fővárosban, hogy a kormányzó ellen puccsot hajtsanak végre. Valójában a budapesti és Pest környéki zsidók összegyűjtése és deportálása céljából rendelték fel őket. Horthy hatalmát féltve, a július 5-ről 6-ra virradó éjszaka a fővárosból visszavezényelte állomáshelyeikre a csendőrzászlóaljkat, és felfüggesztette a budapesti zsidók deportálását.³⁷ Majd július második felében újra kezdődtek a tárgyalások a német és magyar hatóságok között a „zsidótörvények hatására felszabadult zsidó munkaerők” kiszállításáról.³⁸ Veessenmayer még kommuniké kiadásában is segítette a magyar kormánynak. Ebből egy részlet: „Ellátásként az utazás időtartamára fejenként 4 kg kenyeret, lisztet és főzeléket, szállítmányonként 2 db vágóállatot bocsátottak rendelkezésre a magyar hatóságok.”³⁹ (Láthattuk a korábbi iratokból, hogy ez nem volt igaz.) Egyébként pedig megjegyezte Joachim Ribbentrop birodalmi külügyminiszterhez intézett jelentésében (július 29.), hogy „a zsidók Budapesten ismét elszemtelenedtek és a zsidók kiszállításának leállítása nagyon sokat ártott a magyar kormány tekintélyének.”⁴⁰

A kiszállítás folytatása Horthytól a minisztereken keresztül a minisztériumi osztályvezető szintig evidens volt. Csopay Dénes, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője például egy hivatalos megkeresésre augusztus 13-án a következőket írta: „A németországi munkára kiküldött zsidókat ... nem lehet deportáltaknak tekinteni. Ezek a külföldi munkára való kiküldések július elején ideiglenesen lettek felfüggesztve.”⁴¹ Alig egy héttel később, augusztus 19-én Eichmann-nal már azt közölte a Sztójay-kormány új belügyminisztere, Bonczos Miklós, hogy a magyar kormány a kormányzó beleegyezésével „e hó 25-én megkezdí Budapest területéről a zsidók evakuálását”.⁴² (Újabb

³⁵ Uo. 309.

³⁶ A minisztertanácsi jegyzőkönyv szövegét közli: Vádirat 3., 63–64.

³⁷ ÁBTL, V-79.348 Ferenczy László, V-130.792 Ládai István, Budapest Főváros Levéltára, Nb. 4995/1946 Ládai István, Nb. 5045/1945 Paksy-Kiss Tibor, Wilhelmstrasse, 874, 876–877.

³⁸ Vádirat 3., 209.

³⁹ Uo. 210. A július 17-i kommuniké tervezet teljes szövegét lásd németül és magyarul: Vádirat 3., 207–211.

⁴⁰ Wilhelmstrasse, 895.

⁴¹ Vádirat 3., 351.

⁴² Vádirat 3., 392.

kifejezés.) De most már — legalábbis a kormánykommuniké tervezete szerint — csak 50 személyt szándékoztak egy vasúti kocsiba tenni.⁴³

Az augusztus 23-ai román átállásnak köszönhetően azonban még sem folytatódott a vagonírozás. A kormányzó másnap magához kérette Veesenmayert, és közölte vele, hogy „néhány napon belül megkezdí a zsidók eltávolítását Budapestről, akiket a városon kívül fekvő táborokban gyűjtenek össze.” De lelkiismeretével nem egyeztetethető össze, hogy a birodalomba való deportáláshoz hozzájáruljon.⁴⁴ Eichmann ekkor, nem lévén munkája, összehakolt, és elhagyta Magyarországot. Augusztus 24-én az RSHA-nak (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) készített jelentésében ő javasolta, „hogy miután itt [ti. Magyarországon] feleslegessé vált, különítményével együtt rendeljék vissza.”⁴⁵ Sőt, az SS birodalmi vezetője, Heinrich Himmler is „azonnali hatállyal legszigorúbban megtiltja magyar zsidók bárminő deportálását a birodalomba.”⁴⁶

Összegezve

A hivatalosan kiadott, törvényesnek álcázott — az 1939-ben elfogadott honvédelmi törvényre hivatkozva⁴⁷ kiadott — rendeletek „mindössze” korlátozták a jogfosztott, kifosztott, és zsidónak minősített magyar állampolgárok utazását. Ezzel párhuzamosan azonban, még a törvényesség látszatát is mellőzve, bizalmas rendeletekkel, szóban elhangzott utasításokkal közel 440.000 magyar állampolgárt „szállítmányokká” minősítve — „utazási engedély” nélkül — deportáltak az országból, állítólag munkára, csecsemőktől aggokig, valójában az auschwitzi megsemmisítő táborba. Döbbenetes egymás után olvasni például a sárvári kisegítő toloncház vezetője értesítéseit, melyeket a budapesti rendőrkapitánysághoz intézett. „Értesítem, hogy 7233/1944-es véghatározattal internált 1942. évbeli születésű Schrey Mária Ágnes zsidót [...] 1944. július hó 4-én átadtam a német katonaságnak németországi munkára.”⁴⁸ Egy két éves kislányt! De adott át németországi munkára öt éves és hét éves gyereket valamint 72 és 74 éves asszonyt is.⁴⁹ 1944 nyarán a nemzetközi tiltakozásokat követően,⁵⁰ átmenetileg, néhány hétre Horthy és kormánya felfüggesztette ugyan a deportálást, de augusztus végére újra tervezte a kitelepítést/kiszállítást/evakuálást/kiküldést „munkára”. Jaross Andor belügyminiszter a június 24-ei minisztertanácsi ülésen mondta: „Hogy a zsidók hová mennek, minket végered-

⁴³ Vádirat 3., 453.

⁴⁴ Wilhelmstrasse, 900.

⁴⁵ Wilhelmstrasse, 898.

⁴⁶ Wilhelmstrasse, 900.

⁴⁷ A Sztójay-kormány hivatalosan kiadott zsidóellenes rendeleteihez a törvényes alapot az 1939. évi II. tc. 141. paragrafusára hivatkozással igyekezett megteremteni, amely „háború vagy az országot fenyegető háborús veszély esetében a minisztériumot — valamennyi tagjának felelőssége mellett — kivételes hatalommal ruházza fel.”

⁴⁸ Vádirat 3., 186.

⁴⁹ Uo. 179–181., 185.

⁵⁰ Wilhelmstrasse, 873., Vádirat 3., 58, 70–74. A magyar Quisling-kormány. 288, 381, 773–780, 783–784.

ményben nem érdekel.”⁵¹ Ez a kulcsmondata a Sztójay-kormány zsidópolitikájának.

Talán csattanóként álljon itt a minisztertanács augusztus 23-ai ülésének jegyzőkönyvéből egy részlet, amikor a „külföldön tartózkodó, zsidónak tekintendő magyar állampolgárok lejárt útleveleinek meghosszabbításáról” döntöttek. A határozat értelmében „a Horvátországban és Szlovákiában tartózkodó, zsidónak tekintendő magyar állampolgárok lejárt útleveleit meg kell hosszabbítani, a külföldön máshol tartózkodók ilyen ügyeinek elintézését pedig függőben kell tartani.”⁵²

1944 tavaszán–nyarán 440.000 magyar állampolgárnak, a vidéki zsidóságnak nem ellenőrizték az útlevelét, amikor elhagyták az országot, pontosabban elszállították az országból őket szállítmányokként.

FROM LIMITING THE FREE MOVEMENT OF THE JEWS TO THEIR UNLIMITED
DEPORTATION

by Judit Molnár
(Summary)

After the occupation of Hungary by the Germans, the Sztójay administration set about the „production” of anti-Jewish legislation. Part of this was the limitation set on the free travel of the Jews. Moreover, in the course of confidential discussions secret decrees were accepted in the Ministry of Home Affairs about the cleansing of the country, the deportation of Jews to abroad. To put it another way, the Jewish race was turned into a mere object of bulk carriage. It was not passengers who travelled with tickets, but carriages transmitted with receipts. Most of the wagons used for deportation were not cattle-carriages but grain wagons with only two little barred windows in their upper section. It was only through these openings that the 70 to 80 people jammed into each wagon had access to fresh air. Nearly 440.000 Hungarian citizens, from babies to the oldest, were thus deported from the country, with the alleged purpose of making them do forced labour, in fact to the exterminating camp at Auschwitz. As minister of home affairs Andor Jaross put it at the government session on 24 June, „Where the Jews are taken in fact is a matter that concerns us not”. That, indeed, is the key sentence of the Jewish policies of the Sztójay administration.

⁵¹ A magyar Quisling-kormány. 762–763.

⁵² Vádirat 3., 477.

Karsai László

A HOLOKAUSZTRÓL SZÓLÓ INFORMÁCIÓK A MAGYAR SAJTÓBAN, 1941–1944

A holokauszt egyik fontos és ugyanakkor nehezen megválaszolható kérdése a következő: ki, mikor, hol, mit tudott a holokausztról?¹ A kérdésre adható válasz nem pusztán történeti szempontból érdekes. Ha ugyanis azt válaszoljuk, hogy például a magyar zsidók döntő többségének még 1944-ben sem volt fogalma arról, hogy hová és miért deportálják őket, akkor ugyan igazat mondunk, de azonnal újabb kérdésekre kell válaszolnunk. Tudjuk, hogy a magyar politikai elit, Horthy Miklóstól kezdve és a zsidó (cionista és nem cionista) vezetőkön át folytatva, már 1941–1942-től kezdve pontosan, részletekbe menően tisztában voltak azzal, hogy a nácik és cinkosaik hozzáláttak az európai zsidók lemészárlásához. Ők tehát tudták, de — hangzik a vád pl. Kasztner Rezső cionista vezetővel szemben is — elmulasztották figyelmeztetni a zsidókat, hitsorsosaikat. R. L. Braham úttörő monográfiája e kérdéskörrel foglalkozó fejezetének egyenesen a „hallgatás összeesküvése” – címet adta.² A holokauszt túlélői, így Braham sem vádolták Horthy Miklóst, vagy más magyar politikai, katonai, gazdasági vezetőket, csak a Zsidó Tanács tagjait azzal, hogy saját bőrüket, elvbarátaikat akarták menteni, ezért „adták el a lelküket az ördögnek”, vagyis Adolf Eichmann-nak, és ezért nem figyelmeztették a zsidókat, hogy meneküljenek, mert a deportáló vonatok végállomása Auschwitz-Birkenau.³

Írásomban a következő, első pillantásra talán meglepő állítást szeretném bizonyítani: a zsidók, ha igazán akartak volna, fontos, alapvető információkhoz juthattak volna a második világháború alatti magyar sajtóból is arról, hogy az egyes európai országokban mi történik hitsorsosaikkal. Sajnos nincs helyem azt tárgyalni, hogy a keleti frontról szabadságra hazatérő katonák és munkaszolgálatosok, valamint a hazánkba menekült mintegy 25.000 német, osztrák, lengyel, szlovák stb. zsidó mi mindent mesélhetett arról, miért is próbálták nálunk átvészelni a Vészkorszakot.

¹ Ezzel kapcsolatban lásd: *Karsai László: Holokauszt.* (Pannonica Könyvkiadó, Budapest, 2001.) különösen a XIII. fejezetet: Ki, mit, mikor, hol tudott a holokausztról? (270–280.)

² *Braham, Randolph L.: A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon.* (Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997.) 23. fejezet. A hallgatás összeesküvése. (767–809.)

³ Kasztner Rezső jeruzsálemi perében a tárgyalást vezető Benjamin Halevi főbíró mondta az ítélet indoklásakor 1955. június 22-én, hogy a cionista vezető „eladta a lelkét az ördögnek”, amikor Eichmann-nal tárgyalt.

Kezdjük a világháború idején legálisan megjelenő újságokkal. A mintegy 800.000 fős magyar zsidóság elenyésző százaléka volt rendszeres, vagy legalább alkalmi újságolvasó, és többségük a mintegy 200.000 főre becsülhető fővárosi zsidók közül került ki. Amikor elkezdtem abból a szempontból átnézni a különféle napi- és hetilapokat, hogy írtak-e, és ha igen, mit arról, amit mi néhány évtizede holokausztnak és/vagy soának nevezünk, igyekeztem figyelembe venni, hogy a kérdéskörrel foglalkozó szaktörténészként bizonyára olyasminek is jelentőséget tulajdoníthatok, amely fölött egy átlag újságolvasó mondjuk 1942-ben esetleg átsiklott.

A Horthy Miklós kormányzó nevével fémjelzett rendszert autoriter vonásokat mutató korlátozott parlamentarizmusnak lehet nevezni. A német megszállásig viszonylag szabadon működhettek a politikai pártok, a választási rendszernek is köszönhetően a kormánypártnak kényelmes többsége volt a képviselőházban. Az ellenzéki pártoknak (kiszagdák, nyilasok, szociáldemokraták, polgári liberálisok), valamint a nagyobb egyházaknak, köztük az izraelita hitfelekezetnek is voltak napi-, heti és havilapjaik. 1939. szeptember 1-jétől előzetes katonai cenzúra volt érvényben és a cenzorok olykor egész bekezdéseket, sőt cikkeket töröltek, gyakran pedig napokra, hetekre tiltottak be szociáldemokrata (*Népszava*), nyilas (*Pesti Újság*), liberális (*8 órai újság*) vagy kiszagda (*Kis Újság*) napilapokat. 1942-ben 1379 időszaki lap jelent meg Magyarországon, ezek mintegy 25%-a politikai napi, illetve hetilap volt. A lapok 23%-a 1939-ben, vagy később indult. Rendkívül változatos képet mutat a világháborús magyar sajtó, szélsőjobbaldaltól szociáldemokratáig mindenféle sajtótermék volt, kormánypárti, katolikus, protestáns, evangélikus, zsidó (ortodox, neológ és cionista), kiszagda és royalista is.⁴

Azt biztosan állíthatom, hogy elsősorban a szélsőjobbaldali és kormánypárti, valamint egyes zsidó lapok mutattak érdeklődést, közöltek híreket, információkat az európai zsidóüldözésekről. A zsidó lapok közül csak a legnagyobb hitközség, az asszimiláns neológok újságja, a *Magyar Zsidók Lapja* kímélte meg olvasóit attól, hogy európai hitsorsaik pusztulásáról híreket kelljen olvasniuk. Igaz, ebből a hetilapból az sem tudhatták meg olvasóik, hogy kitört és zajlik a második világháború.

A kormánypárti, vagy a szélsőjobbaldali újságok néha szándékosan hamis információkat is közöltek. Az egyik kormánypárti lap például 1942 nyarán boldogan, dologtalanul élő berlini zsidókról közölt helyszíni tudósítást.⁵ A nyilasok egyik lapja 1942 szeptemberében ezt szinte cáfolva megírta, hogy az eredetileg félmilliónyi zsidó közül nem sok maradt a Nagynémet Birodalomban, mert elszállították őket a lublini körzetbe. Bécsben a korábbi 300.000 helyett már csak 30.000 zsidó lakik.⁶ Ma már tudjuk, hogy sokkal komolyabban kellett volna a

⁴ Buzinkay Géza: Kis magyar sajtótörténet. <http://vmek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm#29> (letöltés időpontja: 2014. április 26.)

⁵ Szerző nélkül (továbbiakban: sz. n.): Képek a berlini zsidó kerület életéből. *Magyarság útja*, 1942. augusztus 7., 5.

⁶ sz. n.: A vagyontól felélt és régi jövedelemforrásaitól megfosztott zsidóság mint testi munkás keresi meg kenyerét Németországban. *Magyarság*, 1942. szeptember 5., 7.

zsidóknak is venniük Hitlert, aki 1942. április 26-ai, vagy november 8-ai beszédében nyíltan beszélt az európai zsidók kiirtásáról. Utóbbi beszédében többek között kijelentette: „Egy másik hatalom [t. i. Nagy Britannia mellett – KL] is tapasztalta időközben, hogy a nemzeti szocialista jóslatok nem üres szólamok voltak és ez a nemzetközi zsidóság... ez a háború az európai zsidóság kiirtásával fog végződni.” – szögezte le a Nagynémet Birodalom Főhrere.⁷

Ritkán közöltek, vagy fogalmazzunk pontosabban: közölhettek információkat a lengyelországi zsidók helyzetéről a lapok. A magyar holokauszt egyik első történésze Lévai Jenő újságíró volt 1945 után. A második világháború idején a népszerű *Képes Családi Lapok* című hetilapot szerkesztette, ameddig tette, mert lapja utolsó száma 1943. május 30-án jelent meg. Lévai talán szándékosan egy nagyságrenddel kevesebb számot írva 1942. február elején azt közölte, hogy a varsói gettóban 45.000 zsidó él. Egy közelebbről nem megnevezett svájci orvosi bizottságra hivatkozva azt is megírta, hogy a gettóban a gyerekhalandóság is ijesztő méreteket öltött, egy hónap alatt pedig 8000 temetés volt a zsidó temetőben.⁸ A fővárosi ortodox zsidók hetilapja, az *Orthodox Zsidó Újság* 1942 márciusában első pillantásra pontosnak tűnő számadatokat közölt a lengyelországi zsidókról. Eszerint a lengyelországi gettóban a zsidóság száma 1.350.000. Olvasói között lehettek olyanok, akik tudhatták, hogy a háború előtt több mint 3 millió zsidó élt Lengyelországban, tehát már jóval több mint 1,5 millió zsidó itt „hiányzik”. Fel is sorolja a lap a gettókat: Varsóban 530.000, Lodzban 150.000, Lembergben 120.000, Bialystokban 80.000, Vilnában 60.000, Krakkóban 50.000, Lublinban 40.000 és Kielcében 20.000 zsidó volt. Ha valaki vette magának a fáradságot, és összeadta a fenti számokat, csak 1.050.000 jött ki, tehát még itt is „hiányzott” újabb 300.000 zsidó. De a bátor szerkesztő nem állt itt meg, hozzáfűzte, túlterjeszkedve Lengyelország háború előtti politikai határain, hogy „nem lakik” egyetlen zsidó sem Minszkben, Berdicsevből, Zsitomirban, Mogilevben és Harkovban.⁹

A Nemzetvédelmi és Propaganda Minisztérium és a Külügyminisztérium között rendszeres volt az információ-csere. Például a hivatalos távirati iroda (MTI) zürichi tudósítója is havi rendszerességgel megküldte összefoglaló jelentéseit a Külügyminisztériumnak. Az MTI főszerkesztője szoros munkakapcsolatban állt a miniszterelnökség sajtófőnökével. Az MTI-nek a világháború idején saját tudósítói voltak Szófiában, Ankarában, Lisszabonban, Stockholmban, Helsinkiben és Isztambulban.¹⁰ Az MTI bizalmas hírszolgálatát nem kötötte a cenzúra, szabadon és pontosan beszámolt a különféle országokban zajló zsidóüldözésekről. 1943. január 21-én a *Házi Tudósító* londoni (Reuter) forrásra hivatkozva idézte Jan Masaryk csehszlovák külügyminisztert, aki egy állítólagos német hivatalos jelentésre hivatkozva közölte, hogy Lengyelországban

⁷ MTI Hírchívum – Hírkidás, 1942. november 8., 43. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés időpontja: 2014. április 26.)

⁸ *Képes Családi Lapok*, 1942. február 1., 11.

⁹ *Orthodox Zsidó Újság*, 1942. március 10., 4.

¹⁰ *Andreides Gábor*: A Magyar Távirati Iroda története a második világháború alatt. http://www.mediakutato.hu/cikk/2011_02_nyar/08_mti_tortenete (letöltés időpontja: 2014. március 2.)

1.600.000 zsidó eltűnt.¹¹ 1943. február 14-én ugyancsak a *Házi Tudósító* tárgy-szerűen közölte, hogy „a nemzetiszocialista hatóságok újabb rendelkezéseket tettek a megszállott Európában megmaradt zsidók kiirtásának gyorsítására.” Lengyelország egyik vidékén naponta 6000 zsidót ölnek meg, tette hozzá a hivatalos hírügynökség.¹² Március közepén a „beavatottak”, vagyis az a nem is túlságosan szűk kör, amely napi rendszerességgel olvashatta az MTI *Házi Tudósító*-t, Jan C. Smuts dél-afrikai miniszterelnök megállapításán is eltűnődhetett: „A zsidó faj a megsemmisülés útján van és sokat kell tenni mind a háború alatt, mind a háború után, hogy megmentsük azt, ami még megmenthető.”¹³ A kormányhoz igen közel álló egyik napilapban (*Függetlenség*) Bosnyák Zoltán ezidőtájt arról cikkezett, hogy Európában a „háborús gondok és feladatok közepette is tervszerűen haladnak a végső cél, a zsidómentes Európa felé.”¹⁴ A *Függetlenség* rendszeresen közölte Bosnyák írásait, aki az antiszemita szakirodalom egyik hazai „szaktekintélyének” számított. Bosnyák még 1943 januárjában arról beszélt ebben a lapban, hogy Itáliában, Franciaországban és Németországban „talán együttvéve volt annyi zsidó, mint egyedül nálunk.”¹⁵ Kérdéses, hogy az ekkor már 302.000 példányban megjelenő napilap olvasói közül hányan figyeltek fel az árulkodó múlt időre, és tűnődtek el azon, vajon mi, vagy kik okozhatják a németországi, franciaországi és olaszországi zsidók létszámának veszés csökkenését. Néha első pillantásra bonyolultnak tűnő úton jutnak vissza Budapestre fontos információk. A *Házi Tudósító* a *Horvatski Narod* című zágrábi újság egyik cikkét idézte 1943. június 9-én. A horvát lap a *Berliner Börsenzeitung* cikkét kommentálta, ahol a német lap Kállay Miklós miniszterelnök azon megjegyzésével foglalkozott, hogy Magyarországon több zsidó él, mint egész Európában.¹⁶

Kállay Miklós a magyarországi zsidók azonnali deportálását követelő hazai antiszemitáknak és németországi elvbarátaiknak is üzenhetett, amikor többször is világosan leszögezte, hogy a zsidókérdést kitelepítés útján, de csak a háború után fogja a magyar kormány megoldani. E zsidóvédő politika kül- és belpolitikai okait itt és most nincs módomban tárgyalni, csak jelzem, hogy az egyik legfontosabb szempont a humanitárius lehetett. A magyar politikai vezetők tudták, hogy ha deportálják a zsidókat, akkor sorsuk a halál. Ghyczy Jenő külügyminiszter 1943. március közepén kapott levelet egyik barátjától, aki a segítségét kérte, hogy Franciaországból 22 magyar állampolgárságú zsidó hazatérhessen, „mert ellenkező esetben Lengyelországba deportálják őket, ami — mint mondják — biztos halált jelent mindnyájuk számára.”¹⁷

¹¹ MTI – *Házi Tudósító*, 1943. január 21., 2.

¹² MTI – *Házi Tudósító*, 1943. február 14., 11. A tudósítás szerint Varsóban a gettóban 430.000 zsidó élt, „most már egyetlenegy sem maradt.” A valóságban ekkor még kb. 70.000 zsidó legálisan, tartózkodási engedély és munkahelyi igazolás birtokában élt a gettóban, és mintegy 30.000 zsidó rejtőzött a falak mögött illegálisan.

¹³ MTI – *Házi Tudósító*, 1943. március 14., 24.

¹⁴ *Bosnyák Zoltán*: Európa felszámolja a zsidókérdést. *Függetlenség*, 1943. február 28., 7.

¹⁵ Interjú Bosnyák Zoltánnal. *Függetlenség*, 1943. január 10., 5.

¹⁶ MTI – *Házi Tudósító*, 1943. június 9., 9.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K70 (a Külügyminisztérium jogi osztályának iratai) -4/f. (A németek által megszállt országokban élő magyarok ügyei) 3478/1943. Gratz Gusztáv levele Ghyczy Jenőhöz, 1943. március 13.

A bermudai menekültügyi konferencia kudarca után 1943. május 9-én Lévai Jenő a *Times*-t idézte. A tekintélyes londoni napilap szerint: „A zsidók várhatnának egy kicsit a követeléseikkel.” Lévai keserűen kommentálta, hogy egyes magyar szélsőjobboldali lapok örömmel csatlakoztak a *Times*hoz és szintén türelemre intették a magyar zsidókat. Lévai szinte lemondóan jegyezte meg: „A zsidók is örömmel támogatnák [ti. a *Times*-t - KL], ha bárki is biztosítékot adhatna nekik, hogy türelmük végét élve meg is érik.”¹⁸ Lévai ekkor már nyilván olvasta Joseph Goebbels cikkét a *Das Reich*-ben, amelyben a német propagandafőnök némi eufémizmussal szögezte le: a zsidók „a háborút választották ellenünk, ez a harc azonban kezd ellenük irányuló háborúvá válni.”¹⁹ Nem kizárt, hogy nem zsidó barátaitól 1944. január elején Lévai is értesülhetett arról, hogy a *Házi Tudósító* már lengyelországi „mészárlótáborokról” írt, ahol a gázkamrák „teljes üzemmel dolgoznak” és az agyonlövétések és kínoztatások is napirenden vannak.²⁰ Március első napján már arról írt a *Házi Tudósító*, hogy Sidney Silverman angol munkáspárti képviselő a Lengyelországban működő zsidó nemzeti bizottságtól kapott levelet, amelyben azt írták neki: „Néhány héten belül nem maradunk többben, mint 50.000-ren. Lehet, hogy ez az utolsó üzenet, amely tőlünk az egész világ felé elhangzik.”²¹

Viszonylag világos képet alkothattak maguknak a magyar újságolvasók a szlovákiai és a romániai zsidók helyzetéről is. A nyilas *Pesti Újság* 1942. augusztus 11-én „Ötszázezer zsidótól szabadult meg Románia” – címmel közölt rövid hírt és a német sajtóra hivatkozva azt írta, hogy még 288.400 zsidó van Romániában.²² Bukaresti tudósítójuk pár nap múlva visszatért a témára, és megjegyezte, hogy: „Besszarábiában a hivatalos megállapítások szerint már egyáltalán nem élnek zsidók.”²³ Az MTI *Bizalmas Rádiófigyelő* szolgálata 1943. november 28-án közölte, hogy a Transznisztriaába szállított 300.000 zsidó közül csak alig néhányan maradtak életben. Az *Adeveratilor Ardeleni*-re hivatkozva még azt is írta, hogy a moldáviai és bukovinai falvakat, Jassy (sic!) valamint Bukarest zsidó negyedeit kilakoltatták és a zsidókat Transznisztriaába szállították, majd kivégezték.²⁴

Az ortodox hetilap 1942. július elején „A szlovákiai zsidóság ismert tragikus helyzetéről” írt, megemlítve, hogy az egyik kisvárosban csak egyetlen zsidó családot hagytak meg.²⁵ Egy hónappal később már arról írtak, hogy Szlovákiában a „gazdaságilag értékeseken kívül” csak az egészen öreg embereket hagyták meg. „Szeniczén egy 100 éves, Bártfán egy 101 éves és Kisszebenben egy 102 éves aggastyán tartózkodik.”²⁶ Szlovákiáról szeptember 3-án jelentek meg a nyilas napilapban az első hírek. Ezek szerint az év végére a zsidóság 85%-át

¹⁸ Képes Családi Lapok, 1943. május 9., 8.

¹⁹ Függetlenség, 1943. május 8., 2.

²⁰ MTI – Házi Tudósító, 1944. január 6., 2.

²¹ MTI – Házi Tudósító, 1944. március 1., 10.

²² Pesti Újság, 1942. augusztus 11., 5.

²³ Uo., augusztus 15., 3.

²⁴ MTI – Bizalmas Rádiófigyelő, 1943. november 28., 12.

²⁵ sz. n.: Hunfalva. Orthodox Zsidó Újság, 1942. július 1., 6.

²⁶ Orthodox Zsidó Újság, 1942. augusztus 20., 3.

kitelepítik, a kitelepítettek csak kézipoggyászt vihetnek magukkal, vagyonuk az állam kezére száll. Lévai lapjában arról is tudósított, hogy 7904 zsidó vállalatot likvidáltak Szlovákiában.²⁷

Jelentek meg hírek a Cseh-Morva Protektorátusban élő zsidók Theresienstadtba telepítéséről éppen úgy, mint a franciaországi, vagy hollandiai zsidók sárga csillaggal való megjelöléséről és deportálásáról is. A nyilas napilap 1942. július 21-én arról írt, hogy 80.000 zsidót telepítenek ki Párizsból keletre. Mintegy a magyar kormánynak címzett figyelmeztetésként hozzáfűzték: „Európa országai egymás után a leggyökeresebben nyúlnak a zsidókérdés rendezésébe. Ez természetes is, hiszen a háború végére tiszta helyzetet kell teremteni. És aki ebben a munkában lemarad – nehezen fogja a többieket utolérni... Mi meg ezt éppen csak okulásul közöljük.”²⁸

Mint azt az egyik cionista vezető, Szilágyi Ernő írta 1942 végén: „Még nem látjuk, nem merjük látni az elemi erejű és példátlan arányú változást, ami a keleteurópai zsidóság pusztulásával végbement. Nincs többé az, amit véglegesnek, öröknek hittünk: az aliják rajongó, extatikus világa sincs többé, ahonnan ezrek, tízezrek mentek fel évente az Országba, utat törni, építeni.” Majd fel is sorolja: a vilnai sikátorok, a Visztula-menti falvak zsidó fiataljai, Varsó és Lodz gyáripari proletárjai nincsenek többé. Ami van: „Riadt emberek menekülése égő tájakról talán. Talán?”²⁹ Harcostársa, a nyilasok által 1945 elején meggyilkolt Komoly Ottó ugyancsak 1942 decemberében keserű szemrehányással fogalmazta meg: „Nem akarok abba a hibába esni, hogy a zsidóság jelenlegi katasztrófájáért minden enyhítő körülmény tekintetbe vétele nélkül kizárólag a zsidóságot és vezetőit tegyem felelőssé.” Ugyanakkor élesen bírálta az asszimiláns zsidó vezetőket és azokat a gazdag zsidókat, akik akkor, amikor még erre módjuk volt, nem segítették a cionistákat. Ha annak idején, vagyis még a világháború kitörése előtt, adtak volna elég pénzt, írja Komoly, akkor ma nem 300.000 zsidó élne Palesztinában, „hanem talán másfél millió zsidó készíthette volna elő a terepet további másfél millió számára, akik közül számtalannak — rebus sic stantibus [mivelhogy így állnak a dolgok] — nyomorultul kellett elpusztulnia.”³⁰

1944. március 19-én a magyar zsidók többsége rémülten, döbbenetesen értesült a német megszállásról. Talán paradoxnak tűnik, de éppen viszonylagos jól informáltságuk is segítette őket, ma már tudjuk, hamis biztonságérzetbe ringatni. Nem csak vezetőik, széles zsidó tömegek tudták, hogy éppen a környező országokban (elsősorban Szlovákiára és Romániára gondolok itt) 1942 őszéig került sor a tömeges deportálásokra, de ezek ekkor véget értek. Nem tekinthető véletlennek, hogy a német megszállás után azok a százak, sőt egyes források szerint ezrek, főleg a cionista fiatalok és azok, akik hallgattak rájuk, hittek nekik, a román uralom alatti Dél-Erdélybe és Josef Tiso Szlovákiájába igyekeztek átszökni. A *Magyar Zsidók Lapja* most is hallgatott, illetve nyugalomra, csönd-

²⁷ Képes Családi Lapok, 1942. február 15., 9. és március 15., 4.

²⁸ Pesti Újság, 1942. július 21., 3.

²⁹ Szilágyi Ernő: A cionizmus. Libanon, II-III. K., 49.

³⁰ Komoly Ottó: Mit tanulhat a zsidóság a mai válságból? Ararát, 1943, 18–19.

re és főleg engedelmességre intette olvasóit. Akik, ismételjük, ebből a lapból semmit sem tudhattak meg az európai zsidóüldözésekről. Újabban vannak olyan magyar és német történészek, akik azt állítják, hogy a német megszállók megelégedtek volna néhány tízezer magyar zsidó munkaszolgálatossal, nem tervezték, és nem is állt szándékukban valamennyi magyar zsidó deportálása. A *Házi Tudósító* március 23-án ezt ékesen cáfoló módon zürichi forrásra hivatkozva azt írta, hogy a németek azzal igyekeznek megindokolni Magyarország megszállását, hogy meg akarják előzni egy második Badoglio-eset bekövetkezését, és hogy meg kell oldaniuk a zsidókérdést, mert: „egymillió zsidó a balkáni arcvonal mögött állandóan veszélyezteteti állásaikat.”³¹

Figyelmeztető jel lehetett (volna) a zsidók számára a hírhedett zsidófalók, Endre László és Baky László belügyi államtitkári kinevezése is. Endre március 31-én adott újság-nyilatkozatában félreérthetetlenül a zsidókérdés radikális, gyökeres, végleges megoldásáról beszélt. Szó szerint a következőket mondta: „Megingathatatlan meggyőződésünket abban foglalhatjuk össze, hogy a zsidóság a magyar fajta szempontjából sem erkölcsileg, sem szellemileg, sem pedig fizikailag nem kívánatos elem. Ennek a felismerésnek tudatában keresni kell azt a megoldást, amely a zsidóságot teljes egészében kikapcsolja és kiküszöböli a magyarság életéből... Az ország szellemi és fizikai zsidótlanítása elsősorban és elvitathatatlanul a magyarság, éppen ezért ezt mindenképpen végre is fogjuk hajtani.”³² Közvetlen főnöke, Jaross Andor belügyminiszter egy héttel később azt mondta az *Esti Újság* riporterének, hogy: „A zsidókérdés végleges rendezése azért került az elintézendő ügyek élére, mert a magyarság vérkeringésének szabadabb tétele elengedhetetlen alapfeltétel a további rendszabályok sikeres végrehajtásához.”³³

Mint a bevezetőben jeleztem, az egyik fő vád, amellyel már 1945-ben a holokauszt túlélők a zsidó vezetőket illették, az volt, hogy nem figyelmeztették őket, nem bíztatták ellenállásra, szökésre, vagy legalább arra, hogy próbáljanak elrejtőzni. Kérdéses, hogy ha lett volna ilyen szándéka a korabeli zsidó vezetőknek, akkor ezt milyen úton-módon tudták volna megtenni, természetesen vállalva az ellenállással, lázítással járó halálos személyes kockázatot. Az még inkább kérdéses, hogy a zsidó tömegek hittek volna nekik? A korabeli sajtóban jócskán jelentek meg téves, megtévesztő cikkek is. Az *Esti Újság* még május 3-án is arról tündökölt, hogy mi legyen a jövőben a zsidókkal, kivándoroltassák, vagy kicseréltessék-e a magyarországi zsidóságot. Utóbbi ötlet már 1938-ban felmerült, írta a kormánypárti napilap, de ekkor nem sikerült a világháború miatt a külföldön élő magyarokért cserébe odaadni a magyarországi zsidókat. Most, írja az újság, úgy téve, mintha nem lenne közismert, hogy országszerte zajlik a zsidók gettóikba, gyűjtőtáborokba terelése, talán a Nemzetközi Vöröskezeszt segítségével ki lehetne vándoroltatni a zsidók jelentős részét. De, tette

³¹ MTI – Házi Tudósító, 1944. március 23., 16.

³² A budapesti rádió rövidhullámú hírszolgálatának adása közölte Endre nyilatkozatát. Ennek teljes szövegét lásd: *Benoschofsky Ilona – Karsai Elek szerk.: Vádirat a náciizmus ellen. Magyar Izraeliták Országos Képviselőtestületének kiadása, Budapest, 1958. I. k. 89.*

³³ *Esti Újság*, 1944. április 8., 4.

hozzá a lap, nyilván a zsidók megnyugtatósára, a zsidókérdés megoldása véglegesen csak a háború után várható.³⁴

Azt bizonyosan tudjuk, hogy a fővárosi jól szituált zsidó polgárok egy része nem akarta tudomásul venni, hogy a német megszállással új, végzetes korszak kezdődött az ő életükben is. A megszállás után kinevezett kollaboráns Sztójay-kormány egyik első intézkedése volt, hogy rendeletben tiltotta meg, hogy nem zsidó cselédek, háztartási alkalmazottak dolgozzanak zsidóknál.³⁵ A *Magyar Zsidók Lapját* már április 13-tól kis túlzással előzönlik az álláshirdetéseket. Még március 30-án az „állást kaphat” rovatban összesen csak öt cselédet kerestek, április 13-án már 52-öt (természetesen zsidót), egy héttel később 61-et, májusban már 80 fölé szökött az ilyen hirdetések száma. Április 5-től sárga csillaggal megjelölve, a deportálástól rettegetve még mindig tucatjával akadnak olyan zsidó úrinők és urak, akik el sem tudták képzelni, hogy gondosan manikűrözött körmeiket a mosogatólébe mártsák. Az ilyesfajta álláshirdetések csak június közepén, amikor a fővárosi zsidóknak sárga csillaggal megjelölt házakba kellett összeköltözniük, akkor ritkultak meg. Bár július 6-án még találtam egy hirdetést, amelynek feladója „összeköltözött családhoz” keresett cselédet.

Arról május 25-én, a deportálások megindulása után jó tíz nappal még a *Magyarországi Zsidók Lapja* (április közepétől a németek követelésére címét *Magyarországi*-ra kellett változtatnia) is hírt adott, hogy „vidéken sorra lépnek életbe az ottani zsidóság elkülönítésére, illetve elszállítására irányuló intézkedések.”³⁶ A célállomásról, Auschwitzról az újságok nem írtak, az MTI egyik bizalmas információja viszont július 6-án közölte, hogy addig 400.000 embert deportáltak.³⁷ Londoni forrása alig 30.000-ret tévedett. A holokauszt túlélők 1945-ben arról is beszámoltak, hogy még a deportálásuk előtt kaptak pontos és/vagy megtévesztő információkat arról, hová, miért viszik el őket. Ritkán, de előfordult, hogy egy hivatalnok azzal intette le az egyik zsidót, aki kérte, hogy csak az édesapja első világháborús hősi halotti igazolását ne vegye el tőle: „Aho-va maguk mennek, ott már maguknak írás sem kell.”³⁸ Gyakoribb volt megtévesztés. A csendőrök, rendőrök, hivatalnokok azzal hitegették a zsidókat, hogy Magyarország területén fogják őket dolgoztatni.³⁹ Voltak, akik azért nem hitték el, hogy a Hortobágyra viszik őket dolgozni, mert látták, hogy még a kórházakból is kihozzák a súlyos, járóképtelen betegeket is, és őket is deportálják.⁴⁰ Kárpátaljai (nagyszőlősi) deportáltak számoltak be arról, hogy sokan, főleg fiatalok próbáltak megszökni már a gettóból, bár a csendőrök azt mondták, hogy a Dunántúlra viszik csak őket dolgozni.⁴¹ A kassai gettóban a csendőrök őszin-

³⁴ sz. n.: Mi legyen a jövőben a zsidókkal? *Esti Újság*, 1944. május 3., 3.

³⁵ 1200/1944. M. E. sz. rendelet a zsidók háztartásában nemzsidók alkalmazásának tilalmáról, 1944. március 29. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1944, 256–257.

³⁶ *Magyarországi Zsidók Lapja*, 1944. május 25., 1.

³⁷ MTI – Bizalmas külpolitikai szemle, 1944. július 6., 1.

³⁸ Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (továbbiakban: DEGOB) 27. sz. jegyzőkönyv. <http://www.degob.hu/> (A DEGOB-jegyzőkönyvek letöltésének időpontja: 2014. március 24.)

³⁹ DEGOB, 52. és 78. sz. jkv.

⁴⁰ DEGOB, 7. sz. jkv.

⁴¹ DEGOB, 78. sz. jkv.

többek voltak, azt mondták, hogy Németországba viszik dolgozni a zsidókat. A kassai gettóban sokan azt hitték, hogy csak a fiatalokat viszik ki az országból, az öregek maradhatnak a gettóban.⁴²

Az MTI rádiófigyelő szolgálata 1944. június 5-én jelentette, hogy az Amerikai Külügyi Bizottság nyilatkozatot adott ki: „Az Egyesült Államok népe és minden szabadságszerető nép borzadályal gondol arra a hírre, hogy Hitler halálra ítélte 800.000 zsidó polgárt. Elgondolhatatlan, hogy a magyar nép eltérje ártatlan emberek, asszonyok és gyerekek hidegvérű legyilkolását.”⁴³

Eltérte. Horthy Miklós a megszállás után nem mondott le, kinevezte a Sztójay-kormányt, a zsidókérdésben szabad kezét adva neki, és világos utasítást adott az új belügyi államtitkároknak is: a németek minden kívánságát a zsidókérdésben teljesíteni kell. Azok a zsidók, akik minden áron hinni akartak abban, hogy ők, csakis ők túlélhetik a holokausztot, abban is bízni akartak, hogy Horthy majd a legrosszabbtól, a deportálástól megvédi őket. Mint azt bizonyítani igyekeztem, nem a holokausztról szóló információk hiányoztak, hanem az erő, a képesség, az akarat, hogy ezeket a leginkább fenyegetett helyzetben lévők, a zsidók megértsék, megfelelően értékeljék és úgy is cselekedjenek. 1944-ben csődöt mondtak vezetőik és az ország vezetői is elárulták, kiszolgáltatták a náci gyilkosoknak zsidó honfitársaikat. Az antiszemita Horthy-rendszer 1920-ban a numerus clausus törvénnyel egész Európának, sőt a világnak utat mutatott. Auschwitzba Magyarországról sem vezetett nyílegyenes út. Ha nem szállják meg a németek hazánkat, a zsidók döntő többsége túlélhette volna a holokausztot. Ha a megszállás után Horthy csak fele olyan gerincesen, keményen védi a magyar zsidókat, mint Pétain marsall a francia zsidókat, több száz-ezerrel több zsidó élhette volna túl a Vészkorszakot. Ha a zsidók között többen lettek volna olyanok, akik képesek, hajlandók lettek volna megfelelően értékelni a holokausztról rendelkezésükre álló információkat, több tízezerrel többen éltek volna túl a soát.

INFORMATION ON THE HOLOCAUST IN THE HUNGARIAN PRESS,
1941–1944

by *László Karsai*
(Summary)

The study examines the kind of information the average newspaper readers, and before all of course the urban-dwelling Jews and the Hungarian political elite, had access to about the Holocaust during World War II. Two major source groups are put to use in order to do this. On the one hand, the legally published daily, weekly and monthly journals are surveyed, and, on the other hand, the

⁴² DEGOB, 84. sz. jkv.

⁴³ MTI – Rádiófigyelő, 1944. június 5., 22.

internal reports of the Hungarian News Agency (MTI), only available for a rather narrow circle, are analysed. Based on these sources, the study concludes that it is not only the political elite (from governor Miklós Horthy through the ministers and secretaries of state to the leading diplomats) which was very probably aware of the fact from 1941-1942 that the Nazis had set about the systematic extermination of the European Jewry, but also those most exposed to this threat, the Jews themselves. It was not information that was lacking, but the ability and the will to assess correctly what did come through the press on the holocaust and draw the only possible conclusion: flee before it is too late.

Frank Tibor

KIMONDHATATLAN SZAVAK: A HOLOKAUSZT EMLÉKEZETE

A Holokausztról való, II. világháború utáni gondolkodás mintázatai közül elsőként értelemszerűen a németországi fejleményekre kell figyelnünk. Számos, jól dokumentált példa mutatja az ottani gondolkodás irányait, közülük jó néhány példázat értékű lett.

Három magatartás modell-párt mutatunk be elsőként. Válasszuk legelőbb a két német karmester óriás: a náccikkal mindvégig együttműködő, de közben egyes zsidó zenészeit menteni igyekvő Wilhelm Furtwängler (1886–1954), és a náci által elűdözött, zsidó származású Bruno Walter (1876–1962) háború utáni vitáját.¹ Levélváltásuk elsősorban a vezető értelmiség felelőssége és felelősségvállalása körül forgott és — bizonyára nem véletlenül választva ezt a morális allegóriát — magyar filmrendezőt, Szabó Istvánt is megihletett.² Furtwängler 1949 telén meghívást kapott a chicagói szimfonikusoktól, hogy legyen vezető karnagyuk. A meghívást amerikai tiltakozások özöne, a náccikkal való kollaborálás vádja és a riválisok keresztező akciói követték. Olyan zsidó származású világnagyságok, mint Arthur Rubinstein, Vladimir Horowitz és Jascha Heifetz bojkottal fenyegettek meg minden olyan zenekart, amely szerződteni kívánta Furtwänglert. A legnagyobbak közül csak a mindig segíteni kész Yehudi Menuhin állt ki a kétségbeesett német karmester mellett, mindazon mentő körülmények alapján, amit háború utáni európai körútjai során Menuhin a náci által üldözött, zsidó zenészek megmentése érdekében sohasem rest Furtwänglerről hallott – de ez önmagában kevés volt. Mielőtt a chicagói zenész szakszervezet végül meghíúsította munkavállalási engedélyét,³ Furtwängler segítséget várva panaszkodott Bruno Walternek, hogy chicagói meghívását tüntetések övezték, amelyeket „váratlanak és szörnyűségesnek” talált. Bruno Walter rákérdezett: „Hát igazán olyan váratlan és szörnyűséges, hogy a náci-üldöztetés áldozatai vagy szenvedő alanyai vagy annak a rendszernek felháborodott ellenségei tiltakoznak egy olyan férfiú megjelenése ellen, aki — bármilyen beállítottságú volt is gondolkodásában — ama rendszer exponenseként működött? Az Ön belső konfliktusairól, problémáiról, depresszióiról azok az emberek semmit sem tudnak, az

¹ Bruno Walter – Wilhelm Furtwänglernek, Beverly Hills, 1949. január 13. és 1949. február 10. In: Bruno Walter levelei 1894–1962 (Gondolat, Budapest: 1972.) 385–389.

² Szabó István filmrendező filmje: *Taking Sides – Der Fall Furtwängler* (magyar címe: *Szembesítés*), 2001.

³ Furtwängler pályájáról *Peter Gutmann: Wilhelm Furtwängler. Genius Forged in the Cauldron of War* (1999–2002) <http://www.classicalnotes.net/features/furtwangler.html> – Letöltve 2014. július 27-én.

⁴ Bruno Walter – Wilhelm Furtwänglernek, Beverly Hills, 1949. január 13. In: Bruno Walter levelei 1894–1962, i. m. 385–386.

Ön ellenállásáról és protestálásáról csak keveset, a nácitlanítással szemben pedig szkeptikusak erre felé. A világ annak alapján ítél, és csak annak alapján tud ítél-
ni, »aminek látszik« valaki, és nem annak alapján, »ami valójában«.⁴ Bruno
Walter az erkölcsi felelősségre vonás súlyos és világos szavait használta a nagy
pályatárssal szemben, akitől számon kérte a náci uralom kulturális jelképeként
játszott, különösen kártékony, mert ikonikus szereplését. „Kérem, gondolja meg,
hogy az Ön művészetét esztendőkön át az Ördög uralmának hatékony külföldi
propagandaeszközeként használták, hogy Ön jelentőségteljes személyiségével
és nagy tehetségével értékes szolgálatokat tett ama rendszernek, és hogy egy
olyan rangú művész jelenléte és tevékenysége, mint amilyen Ön, magában Né-
metországban is kulturális és morális hitelt biztosított azoknak a szörnyűséges
gaztetteknek vagy legalábbis hathatós segítségükre volt. Gondolja meg tovább-
bá, hogy Ön végül is tizenkét esztendeig élt a nácik birodalmában, anélkül, hogy a
végsőkig felháborította volna mindaz, ami ott végbement, és hogy Ön címe-
ket és hivatalokat viselt. Ehhez mérten mennyit nyomhat a latban az Ön segítőkész ma-
gataratása a zsidó nyomorúság egyes eseteiben?»⁵ Furtwängler amerikai karrierje
ezzel véget ért. A Berliini Szimfonikusokat már a mester 1954. évi halála után, ri-
válisa, a paradox módon kétszeres náci párttagsággal rendelkező Herbert von
Karajan (1908–1989) vitte diadalra az Egyesült Államokban, 1955-ben.

Furtwängler értetlenkedő erkölcsi válságáról írt Thomas Mann (1875–
1955) is egy fontos levelében Walter von Molónak, már 1945-ben, amelyben a
Nobel-díjas író kijelentette: „A karmester, aki, Hitler küldetésében, Zürichben,
Párizsban vagy Budapesten Beethovent vezényelt, szemérmetlen hazugságra
vetemedett – azzal az ürüggyel, hogy ő muzsikos, ő muzsikát csinál, ez minden.
De hazugság volt mindenekelőtt ez a zene odahaza is. Miként is volt lehetséges,
hogy Beethoven „Fidelio”-ja, ez a német felszabadulás napjára született ünnepi
opera, a tizenkét esztendő Németországában *nem* volt betiltva?»⁶

A II. világháború után a tudomány világában is végbement a gondolati po-
larizáció a felelősség, a jóvátétel, a megbocsájtás kérdéseiben. A németországi
helyzetet híven tükrözte Kármán Tódor (1881–1963), a nagy jelentőségű, zsidó
származású magyar repülésügyi szakértő példája. A Theodore von Kármán né-
ven tudományos és katonai világkarriert befutott magyar szakember fontos
szerepet játszott a német tudományosság 1945 utáni újraindítása körül. Érde-
kes az is, amit ekkor magára vállalt – illetve amit nem vállalt. Hosszú németor-
szági pályaszakaszra során (1908–1928) a magyar nemesi rangra emelt nevelés-
filozófus, szőlőskislaki Kármán Mór fia betagozódott a német egyetemi és tu-
dományos életbe és a II. világháború után ez a maga idején méltán világhírű tu-
dós amerikai megbízásból dolgozott a német tudományos élet átvilágításán. Ám
minden meggyőzőési kísérlet ellenére sem lépett vissza a göttingeni tudományos
akadémia tagjai közé, ahonnan a nácik annak idején kiűzték.⁷

⁴ Uo. 385.

⁵ Thomas Mann – Walter von Molónak, 1945. szeptember 7. In: *Thomas Mann: Levelek 1934–1955* (Európa, Budapest, 1967), 309–310. A szerző kiemelése.

⁷ *Frank Tibor: Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York 1919–1945* (Budapest: Gondolat, 2012), 292–293.

Presztízs értékű visszaléptetése érdekében az akadémia sok mindenre kész volt. Így megkereste a tagság újbóli felvételére kötélnék álló, Nobel-díjas James Franck fizikust (1882–1964), akit a nácik elűztek göttingeni katedrájáról, aki azonban hajlandó volt göttingeni akadémiai tagságát az akadémia háború utáni, kifejezett és megismételt kérésére újra felvenni. A jogtudós Rudolf Smend (1882–1975) akadémiai elnök James Franckhoz intézett szavait a német *Vergangenheitsbewältigung*, a „múltfeldolgozás” egyik korai példájaként is értelmezhetjük. A Chicagóban élő nagy tudóst „a múlttal szembeni belső helyzetünket” ismételten figyelembe véve közvetítésre kérte Kármán professzor akadémiai helyének újra történő elfoglalása ügyében.⁸ Smend úgy érvelt Franckhoz írott levelében, „hogy azon a szörnyű rommezőn, amit a múlt erkölcsileg és szellemileg maga után hagyott, minden lehetőséget a leggondosabb figyelemmel kell kísérnünk, amelytől a szellemi és erkölcsi közösség mégoly apró szeletének helyreállítása remélhető, mindaddig, amíg ez a figyelem sikerrel kecsegtet.”⁹

Franck és Kármán eltérő reakciója újabb jó példa a német náci múlttal való szembenézés lehetséges alternatíváira, a múlt megbocsájtására vagy a felejtés megtagadására. Franck olyan jelentős, szintén zsidó származású atomtudósokkal együtt, mint Rudolf Ladenburg és Lise Meitner, visszalépett az akadémia kötelékébe, amit azzal indokolt, hogy úgy érezte: „ha nem segítjük azokat az embereket, akik egy nacionalizmustól és fajgyűlölettől stb. mentes jövőendő Németországért akarnak dolgozni, akkor gyakorlatilag nincs esélye egy ilyen Németország kialakulásának.”¹⁰ Franck ugyanakkor hamarosan valóban megkereste Kármánt is és kérte a göttingeni akadémiával kapcsolatos állásfoglalásának újbóli átgondolására. Sajátos módon angolul írott levelében beismerte, hogy Smend elnök első megkeresése őt magát is eléggé feldühítette („I was somewhat furious”), mivel az akadémiai elnök szavait úgy lehetett érteni, mint aki „az egész náci időszakot a tömeggyilkosságokkal »sajnálatos körülményekként« aposztrofálta, [...] »amelyek már nem állnak fenn«.”¹¹ Franck így folytatta: „Ezért én azt válaszoltam, hogy levele nem azt a benyomást tette, hogy a göttingeni akadémia valóban a Németország spirituális megújulásáért való munkában érdekelt, s hogy én csak azokat a csoportokat szándékozom segíteni Németországban, amelyek őszintén a tisztességért és a demokráciáért akarnak dolgozni. Smend úr erre újra írt és elmondta, mennyire sajnálja kifejezését, és elmagyarázta, hogy »sajnálatosnak« azt tartotta, hogy a kormány kényszerítette az akadémiát, hogy engem kidobjon. Ráadásul információkat adott nekem

⁸ „Die Freundlichkeit, mit der Sie seinerzeit auf unsere Bitte um Ihre Rückkehr in unseren Kreis eingegangen sind und mit der Sie unsere Bemühungen aufgenommen haben, Ihnen unsere innere Lage der *Vergangenheit gegenüber* nahe zu bringen, ermutigt uns zu einer neuen Bitte.” (Kiemelés tőlem, F.T.) R[udolf] Smend – James Francknak, Göttingen, 1947. december 23. Theodore von Kármán Papers, 9.36, California Institute of Technology Archives, Pasadena, CA.

⁹ Uo. Idézi: *Frank Tibor: Kettős kivándorlás*, i. m. 293.

¹⁰ Uo.

¹¹ James Franck – Theodor von Kármának, Chicago, 1948. február 11. Theodore von Kármán Papers, 9.36, California Institute of Technology Archives, Pasadena, CA. A levelet Franck valószínűleg titkárnőjének diktálta, aki feltehetőleg csak angolul tudott.

saját magáról és a háború alatti attitűdjéről, amelyeket másokkal ellenőriztettem, és úgy tűnik, hogy ő jócskán szenvedett a náci kezén – »Strafversetzung«, etc.”¹²

Kármán Tódor sohasem tért vissza a göttingeni akadémia tagjai közé, ugyanakkor később igen magas állami kitüntetést is elfogadott a Német Szövetségi Köztársaságtól, az NSzK érdemrendje csillaggal ékes szövetségi nagykeresztjét, és számos szakmai elismerést is: a göttingeni Wissenschaftliche Gesellschaft für Luftfahrt (WGL) Ludwig Prandl gyűrűjét, a Karl Friedrich Gauss érmet, és több egyetem díszdoktori címét (Aachen, Berlin-Charlottenburg).¹³

A német műtfeldolgozás harmadik „páros példájaként” természetes módon felemlítjük itt Willy Brandt nyugatnémet kancellár nevezetes gesztusát a varsói gettófelkelés emlékműve előtt, 1970-ben,¹⁴ és Philipp Jenninger nyugatnémet házelnök emlékezetes morális megbicsaklását 1988-ból.

Mint az ismeretes, a szociáldemokrata Willy Brandt (1913–1992) nyugatnémet kancellár 1970. december 7-én koszorút helyezett el a varsói gettófelkelés emlékművén, majd — mintegy megkövetve az áldozatokat — térdre borult az emlékmű előtt. Világszenzációként fogadott gesztusáról így emlékezett meg emlékirataiban: „A német történelem mélypontjával szembesülve és a meggyilkoltak millióinak súlya alatt azt tettem, amit akkor tesz az ember, amikor megbénul a nyelve.”¹⁵ Brandt gesztusa a háború utáni német történelem legfényesebb lapjain él tovább.

A nyugatnémet CDU vezető politikusa és Helmut Kohl kancellár személyes barátja, Philip Jenninger (szül. 1932) ezzel szemben az 1938. november 9/10-i kristályéjszaka fél évszázados bonni parlamenti megemlékezésén, 1988. november 10-én az ország legmagasabb közjogi méltóságai, a diplomáciai testület és a német zsidóság vezetői előtt úgy emlékezett meg Adolf Hitlerről, mint aki első éveiben rendkívül pozitív szerepet játszott a német történelemben, sikereit a németiség nagy része csodaként élte át. „A tömeges munkanélküliségből teljes foglalkoztatottság lett, a tömegnyomorból a legszélesebb rétegek jóléte vált. A kételkedés és reménytelenség helyett optimizmus és önbizalom uralkodott. Nem tette-e Hitler valósággá, amit II. Vilmos csak ígért: a németeket nagyszerű idők felé vezetni? Vajon nem a Gondviselés választotta-e ki őt, mint vezért, ahogyan azt egy népnek csak egyszer egy évezredben ajándékoznak csupán?”¹⁶ Beszédének éppen ez a része volt a leginkább problematikus, amelyben igyekezett a németeknek a nemzetiszocializmus iránti lelkesedését magyarázni. A zsidóságról az ünnepi szónok azt találta mondani, hogy maga is felelős volt

¹² Uo. Strafversetzung = áthelyezés büntetésből.

¹³ *Frank Tibor: Kettős kivándorlás*, i. m. 293.

¹⁴ http://mult-kor.hu/20101207_a_varsoi_terdre_borulas_es_ami_mogotte-volt Letöltve: 2014. május 3.

¹⁵ „Ich tat, was Menschen tun, wenn Worte versagen.” Willy Brandt und der Kniefall von Warschau, *Die Welt*, 1970. december 7.; Willy Brandt in Warschau. Kniefall vor der Geschichte, Spiegel Online, 2010. december 3.

¹⁶ http://de.wikipedia.org/wiki/Rede_am_10_November_1988_im_Deutschen_Bundestag Letöltve 2014. július 27. A beszédétől számítva politikailag a maga szavaival „koporsóban fekvő” Jenninger szónoklata mára a német politikai retorika egyik legismertebb torzképe lett, amely sokféle formában és sokféle szerző által idézve közzsajon forog, elsősorban Németországban.

sorsáért, hiszen olyan szerepre tartott igényt, amely nem illette meg, s kiérdemelte visszaszorítását az őt „megillető” helyre. S noha a szónok részben a baloldali, antifasiszta Sebastian Haffner (1907–1999) könyvére¹⁷ épített beszédét valószínűleg beszédírói készítették és a politikus előzetesen állítólag át sem futotta és rosszul is adta elő szövegét, beszéde miatt Jenningernak másnap meg kellett válnia magas közjogi méltóságától. Willy Brandt mint az SPD akkori frakcióvezetője ezt „a német történelem sötét napjának” nevezte.¹⁸

E példából felsejlenek az egykori (nyugat)német pártok közötti véleményeltérések is a hitlerizmus megítélését, a „zsidókérdés” náci-németországi kezelését illetően: voltak, vannak a németységnek olyan képviselői, akik térdre borulnak az áldozatok emléke előtt, megint mások az áldozatokat hibáztatják sorukért. Szerepet játszik ebben a két politikus közötti, majd nemzedéknyi különbség is: az aktívan náci-ellenes Brandt a maga bőrén tapasztalta, hogy mit jelentett Hitler száműzöttjének lenni, miközben Jenninger gyermekként élte át a II. világháborút, ismeretei jobbra már nem személyesek, másoktól erednek, olykor könyvszagúak. A német múltba tekintőknek a tükör más-más képet mutat: van aki megnémul a szavakkal elmondhatatlan látványtól, van aki legitimálni igyekszik még a rémképeket is.

Magyarországon a Holokauszt-emlékezés és -vita ugyancsak megkezdődött mindjárt a II. világháború után. Atyai barátom, Scheiber Sándor (1913–1985), a budapesti egykori Országos Rabbiképző Intézet (ma Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem) igazgató-tanára 1945. szeptember 8-án elmondott szónoklatában a zsidóság sorsát az albatrosz-madarakéhoz hasonlította. „Az albatrosz-madár hűséges kísérője az óceánjáró nagy hajóknak. Erről az albatrosz-madról beszéli a rege, hogy részeg matrózok egyszer elfogták, megköttették és vergődésével szórakoztak. Tőrökkel, késekkel szurkálták; fájdalommal vonaglott a szegény madár, vére pirosra festette a hajó padlatát. De ugyanakkor az egyik kés elvágta a rabtartó kötelet és az albatrosz-madár a magasba szállt. Hasonlítom a zsidóságot ahhoz a mesés albatrosz-madárhoz. A szenvedések által nyerhette csak vissza függetlenségét, szabadságát, szállhatott a magasba, található haza, mert hazatalál, ki a magasba tart.”¹⁹ Scheiber Sándor 1945 kora őszén Stefan Zweig (1881–1942) szép, az I. világháború ellen írott drámájából (1915–1916) citált beszéde zárásaként, a zsidóság sorsát idéző Jeremiás prófétáról, a fogságba vonulók himnuszából:

mi a földnek egyetlen hontalanja,
mi minden öröklét örök vándora,
széthullt népekből
utolsó marék,

¹⁷ Anmerkungen zu Hitler (Frankfurt am Main: Büchergilde Gutenberg, 1978), magyarul: Megjegyzések Hitlerhez (Európa Kiadó, Budapest, 2002.)

¹⁸ Weyer Béla: A Jenninger-ügy. HVG 1997/14, 1997. április 5. 117. http://archivum.hvg.hu/article/199714Szofejtes_Parlamenti_antiszemitizmusvita.aspx Letöltve: 2014. május 3.

¹⁹ Scheiber Sándor: Miért van emberi szenvedés? Elmondotta 1945. szeptember 8-án. In: Scheiber Sándor könyve. Válogatott beszédek (New York—Budapest—Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 1994), 3.

mely hazavonul
Istenhez, ki a kezdet és a vég...²⁰
(*Vér Andor* fordítása)

Zweiget az I. világháború idején többek között a maga zsidó sorsa is foglalkoztatta, de a diaszpóráé is.²¹ A dráma magyar fordításának megjelenésekor György Oszkár a *Nyugatban* ekként vélekedett Zweig időszerűségéről, 1933–1934-ben: „Keletkezésekor a darabnak elsősorban pacifizmusa volt időszerű, de benne van az író-próféta kitagadottsága is, az akkori idők nem egy író-sorsa. S ma, majd húsz év múlva, mikor a mű magyar fordítása először jelenik meg, a zsidóság sorsa — melyről ez a költemény szól — időszerűbb, mint valaha. Zweig nagyságára vall, hogy még ezt az örök időszerűséget is mintha előre látta volna.”²² Hitler uralomra jutásakor, 1933-ban Stefan Zweig szörnyű távolságokba látott.

Scheiber Sándorra és a korszak zsidóságának elvesztettségére is jellemzőek ezek a felemelő gondolatai. Mellettük a vézskorszak nagy zsidó tanúi közül egyetemi tanáromnak, Hahn Istvánnak (1913–1984), a halála előtt nem sokkal akadémikussá választott ókortörténész professzornak (1945 után még, mint a Zsidó Gimnázium tanárának) megnyilatkozását idézem *A zsidó nép története* című, 1946-os tankönyvből, amelyet a Pesti Izraelita Hitközség adott ki.²³ Hahn 1946-ban Scheiberrel egybecsengően azt vallotta, hogy „A zsidó történetet más népek történeténél nagyobb mértékben jellemzi az, hogy katasztrófákon és újjászületéseken keresztül halad a mindenkori jövő felé. Történelmének tragikus fordulatai és a benne rejlő elpusztíthatatlan őserő tették a zsidóságot az *örök újrakezdet* népévé.”²⁴ Hahn Istvánnak volt annyi bátorsága, hogy a katasztrófa után önvizsgálatot is kérjen és felvesse: „a zsidóság egy része nem ismerte fel azt a helyes magatartást, amelyre kisebbségi helyzete kötelezte volna. Ezzel ürügyet szolgáltatott az amúgy is meglévő és lesben álló zsidóellenes erőnek a gyűlölet felkeltésére.”²⁵ E gondolat, melyet időnként zsidó gondolkodók is magukévá tettek, nem új és előkerül újra meg újra – nagy és ellenségesnek tetsző hangsúllyal Philip Jenningsnél is, negyven évvel később. Amikor azt állítják, hogy a zsidóság önkritikájának esetenkénti hiánya az igazi okozója tragikus sorsának, akkor ezzel önigazoló és cinikus felmentést kapnak mindazok, akik a zsidók előtt évszázadok után feltáruuló lehetőségek habzsoló kihasználását a kipusztításukkal vélték, vélnék büntetendőnek.

E gondolatokhoz is csatolta Bibó István ismeretes, szép és őszinteségre ösztönző szavait „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” című, 1948-ban keletkezett tanulmányában: „... elég-e azt mondanunk, hogy a magyar nép *többsége* nem üldözte s nem gyilkolta a zsidókat, és megoldunk-e bármilyen kérdést

²⁰ *Julius Erdmann*: Stefan Zweig. <http://www.judentum-projekt.de/persolichkeiten/liter/zweig/>
Letöltve: 2014. július 27.

²¹ Stefan Zweig: Jeremiás. György Oszkár ismertetése, *Nyugat*, 1934, I. sz. 61.

²² Uo.

²³ *Hahn István*: *A zsidó nép története a babiloni fogságtól napjainkig* (Budapest: Új Idők, é. n. [1946]), 184. A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatási kiadványai, I.

²⁴ Uo. A szerző kiemelése.

²⁵ Uo. 186.

azzal, hogy elítéljük s esetleg megbüntetjük az antiszemitizmus *megnyilvánulásait?*²⁶ Bibó azonnal a felelősséget kereste, „azért, ami történt.”²⁷ A két világháború közötti időszakot olyannak festette, mint amikor „A politikai antiszemitizmus elfogadásának és a tekintélyes hányadában zsidók kezén lévő kapitalizmus támogatásának ez a kettős politikája kezdettől fogva létrehozott egy olyan feszültséget, amelyben a »zsidókérdés« és annak »megoldása« a zsidók gazdasági hatalmának a felszámolásával vált azonos kérdéssé, s mint ilyen, úgy jelent meg, mint az ország első számú *szociális* kérdése.”²⁸ Bibó óva intett attól, hogy a tömeggyilkosságok szenvedéstörténetét a nem-zsidók háború és háború utáni szenvedésével mérjék össze általában, legfeljebb a „hadifoglyok, *ártatlanul* internáltak és *jogtalanul* meghurcoltak vonatkozásában”.²⁹ Bibó sürgeti a felelősségvállalást és cáfol minden olyan érvet, amelyet ellene lehetne vetni „a magunk felelősségének a felvetése ellen.”³⁰ „Azt azonban nem állíthatjuk, hogy az egész nemzet, az egész társadalom *nevében* való felelősségvállalásnak ma egyszerű a módja, és biztos a visszhangja”, írja Bibó István 1948-ban, „az erre irányuló kísérletek balul végződtek.”³¹ Bibó nem tartja alkalmasnak a „bocsánatkérés” formuláját, szerinte „ebben a helyzetben egyet lehet csinálni: megállapítani és elvállalni a felelősség reánk eső, személyes részét. [...] Szükséges, hogy mindenki megcsinálja magának ezt a mérleget, s a hangsúlyt ne arra helyezze, hogy mik az érdemei vagy a mentségei, s ezek hogyan egyenlítik ki a vétkeiket vagy a mulasztásait; hanem egyszerűen csak arra, hogy mi mindenért *felelős*, vagy mi mindennek a felelősségében *részes*. Így talán utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is.”³²

Bibó István szavaira is rímel, de mást helyez előtérbe Márai Sándor vallomása, mostanában először publikált, de valójában 1949–1950-ben keletkezett könyvének, a *Hallgatni akartam* c. műnek okfejtése, amely nem sokkal Bibó tanulmánya után keletkezett, s amelyben az emigrációba vonuló író a magyar zsidóság 1938 és 1945 közötti sorsának kettős arculatáról, a zsidókkal szembeni magyar attitűd „kettős igazságáról” tanakodik.³³ Az író tehát a magyar zsidóság pusztulásának egyszerre két arcát is látja és rajzolja. A magyar Holokauszt előtörténetét a Tanácsköztársaságig vezeti vissza, amely után, Márai szavaival, „a zsidóságot azonosították a bolsevizmussal. Ez a vád hamis volt, igazságtalan. A hazai zsidóság nagy többsége ebben az időben is éppen olyan hűséges polgára volt a magyar államnak, mint az idevándorolt svábok, szlovákok, szerbek nagy többsége. [...] Negyedszázadon át parázslott a magyar életben az a heveny

²⁶ *Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet, 1945–1949 (Magvető, Budapest, 1986.) 624. A szerző kiemelése.

²⁷ Uo. 624.

²⁸ Uo. 625. A szerző kiemelése.

²⁹ Uo. 654. A szerző kiemelése.

³⁰ Uo. 659.

³¹ Uo. 661. A szerző kiemelése.

³² Uo. 662. A szerző kiemelése.

³³ *Márai Sándor: Hallgatni akartam* (Budapest: Helikon, 2013), 44–50. Vö. Frank Tibor: Polgár a romokon. Irodalmi Jelen, 2014. június, 99–100.

zsidógyűlölet, amely az Anschluss napját megelőzően zsidótörvényekben, s e nap után egy eszeveszett és féktelen rabló hadjáratban kapott alakot. [...] A végső cél a Magyarországi [sic] zsidóság megsemmisítése volt.”³⁴ Az író meggyőződése és meggyőző tanúságtétele szerint a magyarországi társadalom nem mondott ’nem’-et a zsidóüldözés politikájára és napi gyakorlatára, még ha „a tragikus és félreérthetetlen ’igen’-t” végül a németek kényszerítették is ki. „Mindezért viselnünk kell a felelősséget, azok helyett és nevében is, akik valóban bűnösök voltak.”³⁵

Ezek a jelentős hazai zsidó és keresztény gondolkodók, a Holokauszt rettetének elviselői és tanúi mindjárt a zsidó szenvedések pokla után felemelték szavukat az örök újrakezdés, a gondolati felülemelkedés és az őszinte felelősségvállalás igényének jegyében és érdekében.

Végezetül Scheiber Sándor öröm-felfogásáról helyes itt megemlékeznünk. Beszédének több évtizede őrzött, eredeti szövegét Bollobás Enikő most adta közre, új kutatásainak eredményeivel kiegészítve.³⁶ Scheiber 1974-ben, egy katolikus templom húsvéti meghívására elmélkedett az örömről. Felidézte a Friedrich von Schiller költeményére komponált Beethoven-örömóda előadásainak elmentmondásokkal teli történetét, a nácik által kisajátított, de még Theresienstadtban is előadott, örömet is, de vigaszt is nyújtani képes mű útját az Európai Unió közös himnuszává emelkedéséig. Scheiber Sándor, aki nem érte meg, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé válassza, alig 30 esztendővel a Holokauszt után már képes volt felemelni csüggedt tekintetét és az emberek közötti megértés, a szeretet igéit idézni akarni Schiller nyomán egy keresztény gyülekezetben. Scheiber prédikációjából „valóságos örömfilozófia bontakozik ki: az ember nagy (öröm)lehetőségeit és (öröm)feladatait érintő tanítások együttese.”³⁷

Nem írhatunk ide szebb és méltóbb szavakat Scheiber Sándorénál, aki így vallott Kertész Péterrel 1982-ben folytatott interjújában: „[...] annyira össze vagyok kötve érzelmileg Magyarországgal.”³⁸

Végezetül egy fontos új gondolkodási irányról, egy nem várt helyen. Izraelben Avraham Burg (szül. 1955), az izraeli parlament első, már Izraelben született elnöke néhány éve, Izrael alapításának 60. évfordulóján angolul is közzétette *The Holocaust is Over; We Must Rise from Its Ashes* (A Holokauszt elmúlt, fel kell kelnünk hamvaiból) című könyvét (Palgrave Macmillan, 2008, 1. kiadás héberül, 2007). Tony Judt a szerzőt „nagyon bátor embernek”, Howard M. Sachar a könyvet *cri de coeur*-nek, azaz segélykiáltásnak, J. J. Goldberg „a mai zsidó lélek állapotára vetett kínzó és rettenetesen fontos pillantásnak” nevezte. Avraham Burg könyve jószerivel az első, amely megfogalmazza sokak véleményét: a Holokauszt tragédiája nyomán született zsidó állam lakosainak immár nem visszafelé, hanem előre kell nézniük. A Holokauszt annyira áthatotta, a

³⁴ *Márai Sándor*: Hallgatni akartam, i. m. 44–45.

³⁵ *Márai Sándor*: Hallgatni akartam, i. m. 50.; *Frank Tibor*: Polgár a romokon, i. m. 100.

³⁶ *Bollobás Enikő*: Scheiber Sándor tanítása az örömről. Gondolatok egy kiadatlan írása kapcsán. *Filológiai Közönlöny* LIX/4 (2013), 505–520.

³⁷ Uo.

³⁸ Kertész Péter interjúja: Mi lett Haynau kétmillió hadisarcából? In: *Kertész Péter*: A könyvek hídjai. Emlékfüzér Scheiber Sándorról (Budapest: Urbis, 2005), 21.

mai napig átjárja az izraeliek gondolkodását, hogy mentális értéke inflálódott, a rá való mechanikus hivatkozások merevvé váltak és kiüresedtek. Olyanféle ceremonializálódás ment végbe, mint minálunk az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcra a 19–20. század fordulójára, vagy az 56-os forradalommal manapság. A Holokauszt túlélők lassan valamennyien a sír felé ballagnak, a II. világháború és Hitler a régmúltba tagozódott. Diákjaimnak nem jelentenek már személyes élményt, megtérnek Hannibálhoz és Napóleonhoz a történelemkönyvek lapjaira, a történeti filmek képsoraiba. Burg szavaival: „Nincs kétségem, hogy az emlékezet alapvető minden nemzet mentális egészségéhez. A Holokausztot fontos hely illeti meg a[z izraeli] nemzet emlékezeti mozaikjában. De ahogyan a dolgok ma történnek — a Holokauszt abszolút monopóliumát és dominanciáját látjuk életünk minden egyes aspektusában — e szent emlék nevével szentségtöréssé alakítja át és a metsző fájdalmat ürességgé és giccsé változtatja. Ahogyan az idő halad, ahogyan mind mélyebben megtapadunk auschwitz múltunkban, mind nehezebb lesz megszabadulni tőle. A függetlenségből a számkivetés legmélyebb bugyraiba, emlékeibe és borzalmaiba hátrálunk. Izrael ma sokkal kevésbé független, mint alapításakor volt, sokkal közelebb van a Holokauszthoz, mint három évvel azután, hogy a náci halálgyárak kapuit megnyitották [azaz 1948-ban].”³⁹ A Holokauszt, folytatja Burg, „áthatja a médiát és a közéletet, az irodalmat, a zenét, a művészetet, a nevelést. Ezek a nyílt hivatkozások elrejtik a Holokauszt legmélyebb hatását. Izrael biztonságpolitikája, a félelmek és a paranoia, a bűntudat és az identitás érzései mind a Holokauszt termékei. [...] Hatvan évvel berlini öngyilkossága után Hitler keze még mindig megérint bennünket.”⁴⁰

Ezeket az erkölcsi parabolákat, morális fabulákat hívom segítségül a Holokauszt 70. évfordulóján. Ezekkel a gondolkodókkal foglalom keretbe a Holokauszt emlékezetének ajánlott, „kimondhatatlan” szavaimat. „Hazatalál, ki a magasba tart.”

UNSPEAKABLE WORDS: REMEMBERING THE HOLOCAUST

by Tibor Frank
(Summary)

Delivered as a concluding contribution to the 2014 Holocaust memorial conference of the Hungarian Historical Society in Budapest, Hungary, this paper intends to evoke some of the most memorable comments made by illustrious survivors of World War II and the Holocaust, both in and out of Hungary. The immediate post-World War II era provided some of the very basic questions of human existence which paved the way towards understanding what had happened. The paper confronts the often very different post-Holocaust controversies of various contemporaries such as Hungarian scholars of Jewish studies Sándor Scheiber and István Hahn, authors István Bibó and

³⁹ *Avraham Burg: The Holocaust is Over; We Must Rise from Its Ashes* (Palgrave Macmillan, 2008.) 17.

⁴⁰ Uo. 23.

Sándor Márai, as well as German conductors Wilhelm Furtwängler and Bruno Walter, scientists James Franck and Theodore von Kármán, politicians Willy Brandt and Philip Jenninger, who all tried in their own ways to interpret and evaluate the moral responsibility, the ethical message of the issues involved in the catastrophe. The result is a wide variety of confrontations reflecting on the immense task to deal with memory of the Holocaust, from anger to mourning, vengeance to exoneration, frustration to self-hate. As a possible source of wisdom, the paper evokes the arguments by contemporary Israeli politician Avraham Burg who in his book *The Holocaust is Over* clearly pointed to the task of new generations to go beyond a mere, and increasingly frozen, cult of remembering – without forgetting.

TANULMÁNYOK

Tóth Ágnes

NEMZETISÉGI OKTATÁS MAGYARORSZÁGON AZ 1950-ES ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

Az '50-es évek első felében, a kényszermigrációs folyamatok lezárulását követően, a hatalom képviselői a nemzetiségi kérdést az egyes közösségek oktatási és kulturális igényeire redukálták. Ennek megfelelően ezeknek a területeknek a napi feladataival az oktatási és népművelődési minisztérium egy-egy osztálya foglalkozott. Ugyanakkor mind az állam, mind a párt irányítóinak kevés megbízható információja volt e közösségek gazdasági, társadalmi, politikai helyzetéről, belső tagoltságáról. Bár 1949–1953 között sor került a németekkel szemben hozott jogkorlátozó, jogfosztó intézkedések eltörlésére, ennek a hatása nem, vagy alig érvényesült. A közösségnek az állammal szembeni bizalmatlansága, félelme nem oldódott, mert azt fenntartotta a helyi közigazgatás továbbra is megkülönböztető, a bűnösség stigmáját alkalmazó bánásmódja.

1955 második felében, az MDP Központi Vezetőségének irányításával kezdődött meg az az elemző munka, amely a magyarországi nemzetiségek társadalmi helyzetének föltárását tűzte ki célul. Az adatgyűjtés során most is nagy figyelmet fordítottak az oktatási és kulturális területre, de emellett a nemzetiségek legfontosabb demográfiai jellemzői — létszámuk, területi megoszlásuk, gazdasági helyzetük — és politikai megnyilvánulásai is figyelmet kaptak. Az MDP KV az általa megadott szempontok szerint már nem csak az oktatási és népművelési minisztérium illetékes osztályaitól, de az érintett megyék párbi-zottságaitól, valamint a Központi Statisztikai Hivataltól is elemzéseket kért.¹

¹ Ezek közül a legfontosabbakat lásd Pártállam és nemzetiségek 1950–1973. Összeállította, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Ágnes. Kecskemét, 2003. 158–222., (továbbiakban: Pártállam, 2003.) valamint A Magyar Népköztársaság területén élő nemzetiségek oktatása, 1955. november 14. illetve Tájékoztató a délszláv iskolák helyzetéről, 1955. november 17. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Magyar Dolgozók Pártja Tudományos és Kulturális Osztály iratai 1953–1956. (a továbbiakban: 276.f. 91.cs.84.ö.e.); és Előterjesztés a nemzetiségi iskolák továbbfejlesztésére, 1955. december 22. – MNL OL Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztály iratai (1943) 1957–1973. (a továbbiakban: XIX-I-4-g) 33. tétel. Ezeknek a dokumentumoknak itt most csupán az oktatásra vonatkozó megállapításait használtam föl. A megyei jelentések elsősorban a régióban élő nemzetiségek létszám adatait, területi elhelyezkedését és a körükben folytatott politikai, népművelő munka jellemzőit foglalták össze. Baranya és Pest megye kivételével az oktatási kérdéseket nem, vagy csak érintőlegesen említették. Az egyes megyei párt vb-k által készített jelentések a területükön élő nemzetiségek helyzetét igen különböző módon értékelték. Egyesek elsősorban a problémákat állították középpontba, míg mások azt hangoztatták, hogy minden rendben van e területen (is). A KSH-nak a nemzetiségek helyzetére vonatkozó, összesen 30 példányban elkészült jelentése hiányt pótló, mert az egyes nemzetiségek országos területi megoszlását, korösszetételért gazdasági helyzetét, s ezek összefüggéseit is elemzi.

Az MDP KV Kulturális és Tudományos Osztálya 1955 decemberében, a készülő párthatározat egyik előkészítő anyagaként, először a nemzetiségi oktatás helyzetét tekintette át részletesen.² A feljegyzés a minisztérium által az előző hónapokban készített jelentések megállapításait foglalta össze. A szlovák, délszláv, román nemzetiségi iskolahálózat kiépítését — legalábbis ami az intézmények számát illetve — befejezettnek tekintette. Ezeknél a nyelvoktató és anyanyelvű iskolák közötti arányon akartak változtatni, illetve az óvodák számának emelését tervezték. Ugyanakkor a német iskolahálózat azonnali és gyors fejlesztését javasolták. A németeknek még ekkor is csak 8 óvodájuk, közel 100 nyelvoktató és csupán 2 anyanyelvű általános iskolájuk volt. Nem volt lehetőségük német tannyelvű gimnáziumban, vagy tanítóképzőben továbbtanulni és egyik pedagógiai főiskolán sem folyt német tanárképzés. *Pozitívumként* említették a nemzetiségi iskolák szakmai színvonalának lassú emelkedését, az intézmények javuló elhelyezési körülményeit, tárgyi feltételeit, a minisztérium hatékonyabb irányító-ellenőrző munkáját. *Negatívumként* emelték ki, hogy még az anyanyelvű iskolákban is probléma a gyerekek beszédkézsége, a nyelvoktató iskolákban pedig a 25-30%-uk akadozva, gyengén olvas. A tanulók előképzettségében tapasztalható nagy különbségek gondot okoztak a középiskolákban is. S ehhez járult még az általában túlméretezett tantervi anyag, a pedagógus-hiány, illetve a pedagógusok között meglévő nagy szakmai különbségek. Érintették a hazafias nevelés, a magyar és nemzetiségi tanulók közötti elkülönülés és az egyház befolyásának problémáját. Nyíltan megfogalmazták a nemzetiségi iskolahálózat létrehozását gátló kül- és belpolitikai okokat — németek kitelepítése, szlovák-magyar lakosságcsere, a Jugoszláviával megromlott viszony —, illetve ezek következményeként a nemzetiségi szülőknek a teljes anyanyelvű oktatástól való elzárkózását. Ezt tovább erősítette az a tény, hogy az anyanyelvű középiskolai továbbtanulást nem biztosították. A hiányosságok megszüntetésében prioritást állítottak föl: mindenek előtt a német iskolahálózat öt éves fejlesztési tervének kidolgozását, valamennyi nemzetiség esetében a tantervek és tankönyvek felülvizsgálatát, valamint a pedagógusképzés szabályozását tartották fontosnak.

Az MDP KV által 1956. május 21-én elfogadott, A magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról szóló határozata,³ az

² MNL OL 276.f. 91.cs. 84.ö.e. Az MDP Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának feljegyzése a magyarországi nemzetiségek oktatásáról, 1955. december. és Pártállam, 2003. 195–202.

³ A KV határozata a PB határozataként jelent meg. – In: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. Főszerkesztő: Izsák Lajos. Napvilág Kiadó. Budapest, 1998. 409–416. A határozat előzményeként az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya először 1956. január 26-ai keletkezéssel előterjesztés-tervezetet, majd ezt követően március 9-ei dátummal előterjesztést készített. Az előterjesztést az MDP PB 1956. május 9-i ülésén tárgyalta, amit kiegészítésekkel és módosításokkal elfogadott. A legfontosabb javasolt módosítások: a 'nemzetiség' helyett a 'nemzeti kisebbség' fogalmát kell használni, „az egyes nemzeti kisebbségek kérdésével jelentőségüknek és nagyságuknak megfelelő sorrendben kell foglalkozni, és a jelenleginél jobban ki kell emelni a németajkúak és jugoszlávok kérdését”, a nemzetiségek szövetségeit egységesen demokratikus szövetségeknek kell nevezni, az országgyűlési választásokkor az MDP jelöltje közé létszámarányuknak megfelelően a nemzetiségek tagjait is föl kell venni. Fölvetődött a határozat közzététele is, de a korra jellemző módon a KV-hatá-

oktatás területére vonatkozóan megismételte az 1955. decemberi elemzés megállapításait és javaslatait.

Az oktatási minisztérium Kollégiuma 1954. július 10-i ülésén⁴ utasította a nemzetiségi osztályt, hogy dolgozzon ki konkrét javaslatot a német iskolahálózat fejlesztésére. Az osztály erre vonatkozó javaslatát — amely értelmében már az 1954/55. évi tanévtől minden intézménytípus (óvodák, általános iskolák, gimnáziumok) esetében jelentős bővítést javasolt — fél évvel korábban eljuttatta a minisztérium illetékeseinek. A Kollégium, valamint a minisztérium vezetése azonban a fölvetett kérdésekben hónapokig nem döntött. Bár mind a minisztérium, mind a párt különböző testületei a nyilvános kommunikációban a német anyanyelvű oktatás mielőbbi bevezetése, a német nemzetiségi intézményhálózat azonnali bővítése mellett foglaltak állást, valójában halogatták azt. A nemzetiségi osztállyal az újabb és újabb, gyakorlatilag azonos tartalmú tervek kidolgoztatása, azok különböző testületekkel való megvitatása az időhúzást szolgálta.⁵ Ugyanakkor a nemzetiségi osztály számára a Kollégiumi ülés határozata lehetővé tette, hogy szakmai elképzeléseiket a minisztériumi apparátuson belül nyíltabban és határozottabban képviselhessék. A holtpontról való elmozdulás szükségességét immár nemcsak bel-, de külpolitikai okokkal is alátámasztották. Azzal érveltek, hogy az NDK egyre inkább érdeklődik a magyarországi német nemzetiségi oktatás iránt. A delegációk minden esetben el akartak látogatni egy-egy ilyen iskolába, illetve Nyugat-Németországból is kértek adatokat. Ugyanakkor a kialakult helyzet — a német iskolahálózat fejlesztésének

rozat egyik változata sem vált sem akkor, sem a későbbiekben publikussá. A teljes szöveget egy szűk pártvezetői kör és a Minisztertanács kapta meg. – Pártállam, 2003. 222–245. valamint A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993. Főszerk.: Balogh Sándor. Szerk.: Sipos Levente. Válogatta és jegyzeteket készített: Kardos József, Sipos Levente, Pritz Pál, Föglein Gizella. Napvilág Kiadó. Budapest, 2002. 680–685. Az 1956. január 26-i előterjesztés-tervezetet a nemzetiségi osztály is véleményezte. Különösen az asszimilációra vonatkozó sommás megállapítások finomítását, az egyházak szerepének árnyaltabb megítélését, a nemzetiségi oktatás terén az egyes nemzetiségek között meglévő különbségek kidomborítását, konkrétabb intézkedéseket javasoltak. – MNL OL XIX-I-4-g 11. tétel Feljegyzések a magyarországi kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról készült előterjesztés-tervezethez, 1956. január 21.

⁴ Az ülésen Andics Erzsébet, Rajnai Rudolf, Szabó Sándor, Szemere Vera, Kónya Albert, Bajcsay Pál, Mód Aladár, Fűszfás Jenő, Kis Gyula, Vadász Ferencné, és Kovács Ferenc, mint a kollégium tagjai, Szokolszky István (Pedagógiai Tudományos Intézet), Parag László (Tankönyvkiadó), Csukás István és Kovács Péter (Oktatási Minisztérium) meghívottként vettek részt. – MNL OL Oktatásügyi Minisztérium Kollégiumi értekezletek jegyzőkönyvei 1953–1956. (a továbbiakban: XIX-I-2-k). 1954. július 15-i ülés jegyzőkönyve.

⁵ MNL OL XIX-I-4-g 47. tétel Javaslat a német nemzetiségi iskolahálózat fejlesztésére, 1954. február 13. valamint MNL OL 276.f. 91.cs.83.ő.e. AZ MDP Tudományos és Kulturális Osztályának tájékoztatója a német nyelvű oktatás kialakításáról, 1954. november 20. és Pártállam, 2003. 96–99. – Kovács Péter a német anyanyelvű oktatás bevezetését a *Freies Leben*-ben jelentette be. – *Kovács Péter: Zur Einführung der Deutschen Sprache in den Grundschulen. Freies Leben*, 1954. november 2. A cikk megjelenését követően Lánycsókról a szülők arról számoltak be, hogy fenyegetik őket amiatt, mert kérték a német nyelvoktatást. A „német oktatás majd megint hoz valamit rátok, mert ha ez a kormánytól jönne, lehetséges és szabad volna a magyar gyermekeknek is részt venni benne.” – írták. *Kovács Péter: A német nyelvoktatás fejlesztéséért. Köznevelés*, 1954. 13. szám 310–311. Az 1955. szeptember 4-én, immár a minisztérium munkatársának jelenlétében megtartott szülői értekezleten 74 tanuló jelentkezett német nyelvtanulásra, ami négy tanulócsoporthoz meg is kezdődött. – Kovács Péter: A német nyelvoktatás továbbfejlesztéséről. *Köznevelés*, 1955. 21.szám. 500.

kudarca — okaként egyoldalúan a németek passzivitását jelölték meg.⁶ Igaz, elismerték azt is, hogy a közigazgatás egyes szintjein sem tettek meg mindent az ügy érdekében: a racionalizálás következtében például a minisztériumban nem töltötték be a német előadói státuszt, így ügyes-bajos dolgaikkal nem volt kihez fordulni az iskoláknak, vagy a megyei tanácsok figyelmen kívül hagyták a központi utasításnak erre a területre vonatkozó részét.

Kétségtelen, hogy az előző évek, illetve a jelen tapasztalata alapján a német nemzetiségű szülők bizalmatlanul fogadták az anyanyelven való oktatás bevezetésének ígérését. A minisztérium munkatársai az egyes településeken tett tájékoztató jellegű látogatásaikon rendre azzal szembesültek, hogy a szülők nem akartak élni az anyanyelvű oktatás lehetőségével, sőt a „személyes propaganda” sem járt sikerrel. A mecseknádasdi iskolaigazgató a következőkkel magyarázta a sikertelenséget: „Kiszler Henrik németajkú kartársammal elmentünk a tekintélyesebb, ’hangadó’ németnyelvű szülőkhöz s a megadott szempontok szerint ismertettük a németanyanyelvű I. osztály beindításának fontosságát, célját. A legnagyobb meglepetésünkre egyetlen szülő sem akadt, aki helyeselte volna gyermeke német anyanyelven történő tanítását. (...)Hiába valónak bizonyult minden érvünk. Arra hivatkoztak, hogy öregek is így tanultak és ha most a vásárba, vagy faluból távol mennek, tolmácsra van szükségük, hogy megértsék, amit akarnak. Pedig azt is elmondottuk, hogy a magyar nyelvet is tanulják heti több órában. Hasztalan volt minden érv és felvilágosítás.”⁷

Az osztály munkatársai mindenekelőtt a bizalom helyreállítását kívánták elérni, ezért a német tannyelvű általános iskolák szervezését egy évvel elhalasztották volna. Kezdlépként egy-két önálló német óvoda, illetve néhány magyar óvodában működő német csoport elindítását szorgalmazták. Ezzel párhuzamosan 4-5 gimnáziumi és tanítóképzői német tagozat szervezését javasolták, valamint a budapesti pedagógiai főiskolán a német tanszék megalapítását. A javaslatok azt jelzik, hogy az iskolaalapítást megelőzően a személyi feltétel biztosítására törekedtek: tanárok és tanulók tekintetében egyaránt. Csak a következő, 1956/57. tanévben — ha a szülők igénylik — látták célszerűnek az anyanyelvű általános iskolák, illetve gimnáziumok és tanítóképzők szervezését. Kidolgozták a fejlesztés gyakorlati megvalósításának menetét és egyes konkrét lépéseit is, ami a német nemzetiségi nyelvoktatás területén jelentős lépést jelentett.⁸

⁶ MNL OL XIX-I-4-g 47.tétel. Javaslat a német nyelvű óvoda, tannyelvű általános iskola, gimnázium, pedagógiai főiskola, német tanszék megszervezésére, 1954. december 29., A nemzetiségi német oktatás helyzetéről, 1955. február 10., Vázlat a német oktatás fejlesztésének tervéhez, 1955. március 4. Az MDP KV Tudományos és Oktatási Osztálya részére készített dokumentumban Kovács Péter osztályvezető érintette a délszláv nemzetiségi pedagógusok helyzetét is. Javasolta az Oktatásügyi Minisztérium Személyzeti Főosztálya, a Tanítóképzős Osztály, a Nemzetiségi Osztály, valamint a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének részvételével egy bizottság létrehozását, „a korábban kitelepítésre került délszláv nevelők vizsga és- és újraalkalmaztatási kérelmeinek felülvizsgálatára.” – MNL OL 276.f. 91.cs. 83.ö.e. Javaslatok a német iskolahálózatra vonatkozóan, 1955. március 4.

⁷ MNL OL Oktatásügyi Minisztérium Általános iratok 1954–1957. (a továbbiakban: XIX-I-2-f) 859 17/1955.

⁸ „1. Szervezési körrendelet kiadása a megyékhez. 2. A megyei javaslatok felülvizsgálata. 3. Az elvégzendő munka megosztása az Oktatásügyi Minisztérium, a megyék és járások között. 4. Tanító-

1. sz. táblázat
A német általános iskolai oktatás fejlesztésének terve, 1955–1956⁹

Megye	Német lakosság száma ¹⁰	Német lakta községek száma	Német nyelvoktató iskolák száma	Tervezett német nyelvoktató iskolák száma
Baranya	60 577	189	40	40
Bács-Kiskun	26 154	20	10	5
Békés	4136	6	1	2
Csongrád	693	2	-	1
Fejér	10 690	15	1	10
Győr-Moson-Sopron	16 705	19	2	18
Komárom	17 405	26	3	15
Nógrád	1324	2	-	2
Pest (Budapesttel)	58 784	38	11	20
Somogy	4 423	32	-	6
Tolna	19 748	74	7	9
Vas	4 674	11	2	6
Veszprém	13 416	37	1	20
Összesen	238 729	471	78	154

Az évtized közepén a német lakta községek nem egészen 1/6 részében volt német nyelvoktatás. S bár a tervezetben nem tüntették föl, hogy pontosan mennyi idő alatt akarták megvalósítani az elképzelést, annak teljesülésekor is csak a német lakta községek felében számoltak a nyelvoktatással.

A kérdés kapcsán a minisztériumon belül meglévő kettős-beszédet érzékelték a nemzetiségi osztály munkatársai, ezért egyrészt a vezetés egyértelmű állásfoglalását sürgették arra vonatkozóan, hogy „milyen irányú és mérvű agitációs munka kifejtését tartja szükségesnek a német anyanyelvű lakosság, az apparátus és a pedagógusok között.”¹¹ Az osztály megfelelési kényszerét jelzi

szükséglet megvizsgálása. Kérdés: a./ az egyetemi Német Intézet végzett hallgatói vállalják-e az oktatást általános iskolai felső tagozatban? b./ Német ösztöndíjak létesítése a Német Demokratikus Köztársaságban. 5. Szakfelügyelet problémájának rendezése. 6. Szorosabb együttműködés kiépítése a tanügyi apparátussal, a Népművelési Minisztérium Nemzetiségi Osztályával, a megalakuló Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségével, a magyarországi német sajtó szerkesztőségével, ezek bevonásával a felvilágosító munka fokozása.” – MNL OL XIX-I-4-g 47. tétel A nemzetiségi német oktatás helyzetéről, 1955. február 10.

⁹ A táblázat összeállításánál a nemzetiségi osztály a belügyminisztérium szig.biz. 00564/1950. számú kimutatását vette alapul. A belügyminisztérium a kitelepítések lezárulást követően vonta meg annak mérlegét, akkor készítette el összeírását, amely településenként vette számba a német lakosság létszámát. A nemzetiségi osztály a német és a magyar lakosság településenkénti arányát vette alapul. Bekerült a tervezetbe minden olyan település, ahol bármilyen százalékos arány mellett a német lakosság száma az 1000 főt meghaladta. Az 500–1000 fő közöttiek, ahol az összlakossághoz viszonyítva a németek aránya legalább 25%, a 300–500 fő közöttiek, amelyekben a németek aránya eléri az 50–75%-ot, valamint a 200 fő alattiak is, amelyekben a német lakosság aránya 75–100%. – MNL OL XIX-I-g-4 47.tétel Vázlat a német oktatás fejlesztéséhez, 1955. március 24.

¹⁰ Az adott megye német lakosság számának meghatározása is a belügyminisztériumi dokumentumon alapul.

¹¹ MNL OL XIX-I-4-g 47.tétel A nemzetiségi német oktatás helyzetéről, 1955. február 10.

ugyanakkor, hogy a brennbergbányai iskolaigazgató közlésére hivatkozva — „a német felfegyverkezéssel kapcsolatban kóvályognak a fasiszta erők” —, óvatosságra, a tanítók kiválasztásánál gondos mérlegelésre intenek. „Vigyáznunk kell, hogy túlfejlesztéssel lovat ne adjunk a még itt-ott vezető pozícióban lévő volt volksbundista elemek alá.”¹²

A holtpontról való elmozdulást a minisztérium 858–17/1955. számú, május 31-én a megyei tanácsok oktatási osztályainak kiadott utasítása és az ahhoz mellékelte részletes „Tájékoztató” jelentette.¹³ Az utasítás, hivatkozva a nemzetiségek anyanyelvi oktatását biztosító — az Alkotmány 49.§-a 3. bekezdése, valamint a 15/1951. évi törvényerejű rendelet 13. §-a 2. bekezdése — jogszabályokra, leszögezte, hogy a német nemzetiség nem élt még számarányának megfelelő mértékben ezzel a joggal. Az okok között a nem megfelelő tájékoztatási munkát, a magyarosodási folyamatot és a németek tartózkodását említi.

Az utasítás értelmében a megyei és járási oktatási osztályoknak — a pártbizottságokkal és a tanácsok végrehajtó bizottságaival egyeztetve — fel kellett mérni területükön a német oktatás fejlesztésének módját és ütemét. 1955. július 15-ig kellett a minisztériumnak jelenteni az 1955/56. tanévben tervezett változtatásokat. Nevezetesen: mely településeken, hány gyermek számára, hány csoportban szerveznek német óvodai oktatást; hol, hány tanuló számára, milyen csoportokban indítanak általános iskolai német oktatást; hol létesítenek német tannyelvű iskolát; hol, melyik általános iskolában és gimnáziumban szerveznek német szakkört; hány tanuló számára szerveznek óvónő-, tanító- illetve tanítónőképzőben a németet rendkívüli tárgyként tanuló csoportot. Szintén jelenteni kellett, ha a bevezetni tervezett oktatáshoz hiányzott a megfelelő pedagógus, vagy a dologi költségeket nem tudták kigazdálkodni. Gátló tényezőként említette egyes helyi szervek politikai szűklátókörűségét, valamint néhány településen a volt volksbundisták nacionalizmusát, akik a német oktatás fejlesztését úgy értelmezik, „hogy újra eljött az ő idejük”. Éppen ezért „felvilágosító munkája politikailag helyes, világos legyen — az erőszakos propagandának még a látszatát is kerülni kell — a lakosság kultúrigényén, érdeklődésén alapuljon.”¹⁴ – írták az utasításban.

A minisztérium az utasításhoz részletes Tájékoztatót csatolt, amelyben az elvi kérdések értelmezésén túl a végrehajtás konkrét teendőit is meghatározták. Eszerint a német oktatást — lett legyen nyelvoktató, vagy anyanyelvű — csak azokban a községekben lehetett megindítani, ahol 15 tanköteles gyerek szülője azt kérte, s emellett annak személyi és tárgyi feltételei vagy már adot-

¹² Uo.

¹³ MNL OL 276.f. 91.cs.83.ö.e. és Pártállam, 2003. 125–132. Az utasítás első változatát 1955. március 28-án már eljuttatták néhány németek által lakott megyébe. A nemzetiségi osztály ezzel egyrészt tesztelni akarta a központi elképzelés fogadtatását, másrészt a beérkező adatok alapján hatástanulmányt készítettek a fejlesztés nagyságrendjére vonatkozóan, harmadrészt finomította a végrehajtás módját, egyes lépéseit. Ezt tükrözi az 1955. május végén kiadott utasítás. – MNL OL XIX-I-2-f 859 17/1955.

¹⁴ Előírta az Utasítás, hogy a német oktatás továbbfejlesztését osztályértekezleteken vitassák meg, ahová a német tanfelügyelőt és a nemzetiségi osztályt is meg kellett hívni. - MNL OL 276.f. 91.cs.83.ö.e. és Pártállam, 2003. 126.

tak voltak, vagy azokat a megyei, járási és helyi tanácsok biztosítani tudták. A Tájékoztatóban külön-külön meghatározták a német nemzetiségi oktatási intézmények — óvoda, általános iskola, gimnázium, tanítóképző — szervezésének feltételeit.

Nemzetiségi óvodákat az oktatásügyi miniszter 851–29/4.1953.O.M. számú utasítása¹⁵ a kisdedovásról szóló 1953. évi III.tv.¹⁶ végrehajtásának 10. §-a értelmében ott lehetett szervezni, ahol a nem magyar anyanyelvű lakosság száma ezt indokoltta tette. Azokon a településeken, ahol magyar anyanyelvű óvoda nem működött, 25 nemzetiségi gyerek szülőjének kérésére lehetett nemzetiségi óvodát létesíteni. Ahol pedig magyar anyanyelvű óvoda működött, ott az óvodán belül, ha a nemzetiségi gyermekek 25-ös létszáma adott volt, külön csoportot kellett indítani. A nemzetiségi óvodákban a foglalkoztatás részben anyanyelven, részben pedig magyar nyelven folyt. Feladatuk volt a nemzetiségi gyermekek anyanyelvi tudásának fejlesztése és előkészítésük a nemzetiségi tannyelvű, illetve nyelvoktató általános iskolai tanulmányokra.

Az általános iskolák esetében a nyelvoktató és a tannyelvű oktatás jellemzőit vázolták fel. A nyelvoktató általános iskolákban évfolyamonként heti 3 órában elsősorban a szókincs és a nyelvtan elsajátítása érdekében folyt az adott nemzetiség nyelvén oktatás, amit a körülményektől függően az I. vagy az V. osztályban lehetett megkezdeni.¹⁷

Az anyanyelvű oktatás bevezetését az 1955/56. tanévben az általános iskola I. osztályában, a következő tanévekben a további évfolyamokban tervezték. Német anyanyelvű osztályt a helyi általános iskola igazgatójának vezetése alatt a magyar I. osztállyal párhuzamosan kellett szervezni. Az anyanyelvű osztályt a szülők kérésére elsősorban olyan községekben szorgalmazták, amelyekben a németajkú lakosság százalékaránya magas.¹⁸

¹⁵ Oktatásügyi Közlöny. 1953. augusztus 19. (3. szám) 35–39.

¹⁶ Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1953. Budapest, 1953. 4–5.

¹⁷ Az I–II. osztályban a „Német beszélgetési anyag” című nevelői kézikönyv, a III–IV. osztályban és az V–VIII. osztályban a rendszeresített „Német nyelvkönyv”-et használták. A jelentkezők számából vagy az iskola jellegéből adódó tanuló csoport összevonást lehetőleg az I–II., III–IV., az V–VI. és végül a VII–VIII. osztályok összevonásával végezzék. Ahol a nevelő- és tanterem ellátottság, valamint az óradíj keret lehetővé tette, évfolyamonként osztott csoportok működését is engedélyezték. – MNL OL 276.f. 91.cs. 83.ö.e. és Pártállam, 2003. 129.

¹⁸ „Az ilyen területeken inkább várható, hogy a szülők élnek ezzel az alkotmányos jogukkal is és ezt támasszák alá didaktikailag úgy, hogy a tanulóknak — különösen az alsó tagozatban — lényeges könnyebbség tanulmányaikat anyanyelvükön végezni. Különös gonddal és a helyi körülményeknek megfelelően kezeljék azoknak a magukat német származásúaknak valló tanulóknak az anyanyelvű oktatását, akik különböző okok miatt a német nyelvet nem ismerik (ilyenek: vegyes településen élő és a magyar vagy más nyelvet a németnél jobban beszélő tanulók, vegyes-házasságból származók stb.), de élni kívánnak az anyanyelv oktatása terén biztosított lehetőségekkel. A német iskolahálózat fejlesztése során előfordulhat, hogy ezt a tervet ellenzik egyes olyan pedagógusok, akik, mivel nem beszélnek a német nyelvet, attól tartanak, hogy anyanyelvi osztály szervezése következtében ott állásukat veszítik. Azon iskolák többségében, ahol német anyanyelvű osztályt szerveznek, nyilvánvalóan akadnak olyan tanítók, akik a jövő tanévben az I. osztályban az anyanyelvi tanítást el tudják látni. Osztályvezető Elvtársnak a továbbfejlesztés során lesz ideje, hogy az elkerülhetetlen át-helyezéseket végrehajtsa.” – MNL OL 276.f. 91.cs. 83.ö.e. és Pártállam, 2003. 129–130.

Néhány középiskolában is tervezték a német nyelv oktatásának bevezetését, illetve szakköri foglalkozások engedélyezését. A tanító- és tanítónőképzőkben, óvónőképzőkben a német nyelvet rendkívüli tárgyként vezették be.¹⁹

Az oktatás stabilitását, tervezhetőségét és minőségének javítását szolgálják a következő rendelkezések. Előírták a német nyelvi óráknak a tanító kötelező óraszámába való beszámítását. Azokban az iskolákban, ahol a tanulók több mint 75%-a tanulta a német nyelvet, a német nyelvi órákat az órarendbe be kellett építeni. Igaz, ahol ezt tanerő vagy tanteremhiány miatt nem tudták megoldani, ott az eddigi gyakorlatot — a tanítás előtti vagy utáni csatlakozó — órátartást is engedélyezték. A kialakítandó struktúra megszilárdítását szolgálta, hogy előírták a jelentkezett tanulók órai részvételét, a hiányzásokat a többi tanórához hasonlóan igazolni kellett. Ugyanakkor a német nyelv és irodalom-ból kapott osztályzatnak a tanulók általános tanulmányi eredményébe való beszámítására az első években nem került sor.²⁰

A német nemzetiségi oktatás fejlesztését előíró és szabályozó dokumentumok kettősséget tükröznek. A felszínen, a retorikában, lehetőségeket kínáló, a német közösség integrációját elősegítő stratégiát fogalmaztak meg. Ugyanakkor a megvalósítást szűk korlátok közé szorítják. Egyrészt a nemzetiségi osztály javaslatával ellentétben, a hátrányos megkülönböztetés megszüntetése érdekében már az 1955/56. tanévben szorgalmazták a német anyanyelvű oktatás bevezetését, amihez semmilyen központi forrást nem biztosítottak, hanem azt a már meglévő költségvetés terhére kellett megvalósítani. Ez az eljárási mód, ismerte a regionális, helyi források szűkösségét, óhatatlanul konfliktusokat generált a helyi társadalmon belül. Másrészt az iskolák vezetőitől elvárták, hogy a német lakosság bizalmatlanságát feloldják, s a szülőket rábeszéljék arra, hogy az anyanyelvű oktatás lehetőségével éljenek, ugyanakkor az erre irányuló helyi kezdeményezések a minisztériumot semmire nem kötelezték. A megyei tanácsoknak a helyi fölmérés eredményeiről július 15-ig kellett tájékoztatni a mi-

¹⁹„A tanító-, és óvónőképzői német oktatás célja azoknak a tanítóknak és óvónőknek képzése, akik a német nyelvet nemzetiségi általános iskolákban és óvodákban tanítják majd. Ezt az oktatási formát ennek megfelelően olyan helyeken szervezzük meg, ahol német anyanyelvű tanulók jelentkezése várható. A tanító- és óvónőképzőkben a német nyelv- és irodalmat évfolyamonként heti 3–3 órában rendkívüli tárgyként kell tanítani. Erre az oktatási formára jelentkezhetnek német anyanyelvű tanulók, vagy olyan tanulók, akik magukat a német nyelv és irodalomban képezni, s később a német nyelvet tanítani kívánják. Akik német oktatásra jelentkeznek, azokra nézve a részvétel kötelező. A német oktatásban részesült tanulók kiegészítő képesítővizsgát tehetnek, amely őket a német nemzetiségi nyelvoktató általános iskolák alsó tagozatában, illetve a német nemzetiségi óvodákban a német nyelv oktatására jogosítja. A német nyelv-, és irodalomnak mint rendkívüli tárgynak oktatására tanulócsoporthoz szervezéséhez legalább 10 tanuló jelentkezése szükséges. A tanító-, és óvónőképzőkben egyelőre a jelenleg használatban lévő gimnáziumi tankönyvekből fognak tanulni.” A német nyelv rendkívüli tárgyként való oktatását a következő tanítóképzőkben tervezték bevezetni: Pécsi, Bajai, Dombóvári, Kőszegi, Budapesti XII. kerületi, valamint a Pécsi, Kalocsai, Soproni, Budapesti XIII. kerületi óvónőképzőbe. Olyan általános iskolákban, ahol a németet tanulók számaránya 75% felett van és ahol a német órákat az órarendbe beillesztették, szorgalmazták német szakkörök megszervezését. A gimnáziumi német szakköri oktatást Pécsen, Baján, Sopronban, Szekszárdon és néhány budapesti gimnáziumban engedélyezték. - MNL OL 276.f. 91.cs. 83.ö.e. és Pártállam, 2003. 130–131.

²⁰ MNL OL 276.f. 91.cs. 83.ö.e. és Pártállam, 2003. 131.

nisztériumot, de a nyári szabadságok miatt ez augusztus közepéig is elhúzódott. Az engedélyek kiadására csupán néhány nappal a tanév megkezdődése előtt, vagy sok helyen azt követően került sor. Az eredeti szándékokról — a fentiekén túl — már önmagában az a tény is sokat elárult, hogy a minisztériumi utasítás közzétételét a nemzetiségi osztálynak megtiltották, mondván, az a hatályos jogszabályokon alapul, tehát ismert tényekről van szó, ezért közzététele nem fontos.²¹

Az 1955. júliusában-augusztusában felterjesztett megyei jelentések minden téren a bizonytalanságot igazolták vissza. Csupán néhány településen — Pécs, Nemesnádudvar, Bácsalmás, Katymár, Elek, Vértessomló, Leányvár, Perbál, Taksony — sikerült nemzetiségi nyelvoktató óvodai csoportot szervezni. Egyetlen megyében sem tudták azonban megszervezni az anyanyelvű német oktatást, olyan településeken sem, ahol az előző években a nyelvoktatást már bevezették.²² A megyei jelentések a kudarc okaként rendre a szülők politikai bizonytalanságát, a kitelepítések és internálások hatását, a pedagógusok hiányát, vagy az iskola elhelyezési körülményeit jelölték meg. A korábbiakhoz viszonyítva azonban 47 újabb településről jelezték a német nyelvoktatás elindítását, vagy a nyelvoktatásban részt vevő tanulók létszámának emelkedését.²³ Ezeket a kéréseket a minisztérium jóváhagyta.

Még töredékesebb volt a német tanítás a közép- és felsőoktatásban. A gimnáziumi nemzetiségi német nyelvoktatás 9 intézményre korlátozódott. Ezeknek egy részében a korábbi években a német nyelvet rendkívüli tárgyként már tanították, most rendes tárgyként vezették be. Néhány óvónő- és tanítónőképzőben megkezdték a német nyelv rendkívüli tárgyként való tanítását.

A nyelvoktató — nemcsak a német — nemzetiségi iskolákban nagyon különböző csoportbontásokban és sok helyütt csak a felső tagozatban kezdődött meg a nyelvoktatás. Ezeken a településeken a nemzetiségi nyelvoktatást több-

²¹ MNL OL XIX-I-2-f 859-17/1955.

²² Más adatok szerint Garán és Nemesnádudvaron 1955. szeptemberében egy-egy első osztályban megindult a német anyanyelvű oktatás. – *Kovács Péter*: A német nyelvoktatás továbbfejlesztéséről. *Köznevelés*, 1955. 21. szám. 500.

²³ Baranya megye: Kaposszekcső, Gödrekeresztúr, Nagypárad, Baranyaszentgyörgy, Kisvaszar, Kismányok, Nagymányok, Majos. Bács-Kiskun megye: Nemesnádudvar, Katymár, Bácsbokod, Csátalja, Gara, Vaskút, Bácsalmás (a leány és fiúiskolában is), Császártöltés, Hajós. Békés megye: Elek. Budapest: a II. kerületi Községház utcai, illetve a Schönherz-téri. Győr-Moson-Sopron megye: Ágfalva, Balf, Fertőrákos. Fejér megye: Mór, Szár. Komárom-Esztergom megye: Baj, Vértessomló, Máriahalom. Pest megye: Biatorbágy, Solymár, Törökbálint, Zsámbék, Szigetszentmárton, Budakeszi, Perbál, Pilisborosjenő, Pilisszentiván, Pilisvörösvár, Szigetcsép, Szigetszentmárton, Szigetújfalu, Taksony, Dunabogdány. Somogy megye: Szulok. Vas megye: Rábafüzes, Kiszsidány, Kétvölgy, Szakonyfalu. Több településen a szülők kérése ellenére sem tudták bevezetni a német nyelv oktatását. Baranyaszentgyörgyön például tanítóhiány, könyvek, szótár, módszertani útmutató hiányában már 1953 óta nem tudtak eleget tenni a szülők kérésének. Veszprém megyében Lókúton, Bakonyoszlopon tanár és pénz hiányában nem tudták a nyelvoktatást bevezetni. – MNL OL XIX-I-2-f 859-17/1955. – A megyék jelentéséből több esetben nem derült ki egyértelműen, hogy mely községekben volt már és melyekben csak az 1955/56. tanévtől tervezték bevezetni a német nyelvoktatást. Ez utóbbiak esetében sok településen a pedagógus-hiány miatt bizonytalan, hogy ténylegesen el tudják-e indítani az oktatást. Nem egyértelmű továbbá az sem, amikor a már működő nyelvoktató iskolákban belül akartak fejlesztést végrehajtani. Egyes megyék jelentései hiányoznak az anyagból, így a fenti kimutatás töredékes.

nyire az orosz helyett vezették be, a csoportokban magyar anyanyelvűek is tanultak. Az oktatás módja és alacsony színvonala alkalmatlan volt a nemzetiségi tanulók anyanyelvének megőrzésére. A minisztérium ezen kívánt javítani, amikor 1955. júliusában elrendelte, hogy minden iskolában, valamennyi évfolyamon — tehát az 1–8. évfolyamokon egyszerre, párhuzamosan — egységesen kell bevezetni a nemzetiségi nyelvoktatást.²⁴

Sok helyütt mutatkozott azonban igény szakkörök szervezésére. Ezeket a minisztérium csak a német anyanyelvűek számára, illetve azokban az iskolákban engedélyezte, ahol már volt német oktatás. Azok a német anyanyelvű gyerekek, akik valamely szakközép-, vagy szakiskolában tanultak, nem élhettek ezzel a lehetőséggel.²⁵ Szigorúan szabályozták a szakköri tevékenység tartalmát is. Eszerint jellege elsősorban irodalmi, feladata nem az ismeretek bővítése, hanem a nyelv gyakorlása. A szakkörvezetőknek munkatervet kellett készíteni, amit természetesen a járási tanulmányi felügyelőkkel jóvá kellett hagyatniuk. Külön központi keretet erre sem biztosítottak, a kiadásokat a megyei, járási tanácsok költségvetéséből kellett fedezni. Segédanyagokat, könyvet a Német Demokratikus Köztársaságból kértek.

Megállapítható, hogy az oktatásirányítás különböző szintű szervezeteinek a német nemzetiségi iskolahálózat fejlesztése érdekében kifejtett, sok esetben látszat tevékenysége 1955. nyarán kudarcot vallott. Az 1955/56. tanévben a német nemzetiségi oktatásban csekély mennyiségi növekedés — ami a nyelvoktató iskolák számát jelenti — következett be, minőségi változást — az anyanyelvű oktatás bevezetését — azonban nem sikerült elérni. Nyilvánvaló volt, hogy a német közösség bizalmatlansága és félelme, az eddigieknél lényegesen egyértelműbb elvi állásfoglalások, s főleg hatékony állami intézkedések nélkül nem csökkenthető.

A kudarc okaira vonatkozó összefoglalót 1955. szeptember 14-én kért a Titkárság, egy a PB elé terjesztendő anyaghoz. Erdey-Grúz Tibor oktatási miniszter előterjesztését 1955. november 2-án tárgyalta meg az MDP Titkársá-

²⁴ A rendelkezés végrehajtása azonban nehézséget jelentett, különösen a kis létszámú tagiskolákban, így konkrétan meg nem határozott átmeneti időre megengedte a korábbi gyakorlatot is. Azaz: egy-egy csoportban több évfolyam tanulóit vonták össze, illetve csak a felső tagozatban vezették be a nyelvoktatást. – MNL OL XIX-I-2-f 859-44/1955. A nemzetiségi nyelvoktató iskolákban a képzett pedagógusok hiánya, szemlélete jelentősen meghatározta a nyelvoktatás eredményességét. Bernula Mihály a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének főtárgyalója a szlovák iskolák elmagyarosodását panaszolta: „A tanulók egymás között, a tanárok egymással és a tanulókkal is magyarul beszélnek. Egy-két tanító kivételével. Ennek kihatása van a nyelvet tanító iskolákra, ahol a tanítók egy része órán kívül nem beszél szlovákul. Van aki úgy gondolja, nem is szabad neki. De van olyan is, aki az órán a szlovák nyelv tanítása alatt is csak magyarul beszél. A legtöbb helyen nem úgy tanítják a szlovák nyelvet, mint a gyerek anyanyelvét, hanem mint más idegen nyelvet. (...) Lehetetlen dolog, hogy egy szlovák anyanyelvű tanuló hat-nyolc évi tanulás után ne tudjon helyesen szlovákul beszélni.” – MNL OL 276. f. 91.cs. 84.ö.e., Bernula Mihály levele az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályához, 1956. június 25.

²⁵ A Bács-Kiskun Megyei Tanács a bajai építőipari technikumban 10 tanuló részére akart szakkört szervezni, ehhez azonban a minisztérium nem járult hozzá, mert ezekben az iskolákban a német nyelvet csupán rendkívüli — s nem rendszeres — tárgyként lehetett tanítani. Továbbá úgy ítélték meg, hogy a „német szakköri foglalkozás a tanulók túlterheléséhez vezetne.” – MNL OL XIX-I-2-f 859-17/1955.

ga.²⁶ Az előterjesztés leszögezte, hogy a németek körében a szervezés során „tapasztalt visszahúzódnás a természetes asszimiláción túl azt is mutatja, hogy a német lakosság között még ma is megtalálható a kitelepítések következtében kialakult bizalmatlanság és félelem, helyenként visszhangra talál a külföldről uszító rokonok és az itthoni ellenséges elemek aknamunkája. A lemaradást elősegítette a helyi párt-és tanácsi szervek tájékozatlansága, közömbössége.”²⁷

Az előterjesztéssel ellentétben — amely csak az 1957/58. tanévtől javasolta —, a Titkárság határozata az aránytalanságok megszüntetése érdekében már az 1956/57. tanévtől egy-egy német gimnázium és tanítóképző létesítését írta elő. A tanterveknél és tankönyveknél az NDK-ban használtakra kellett támaszkodni. Előírta azt is, hogy a „német nyelvű iskolákat ne Budapesten nyissák meg, valamint nem kell külön bentlakásos otthont szervezni, hanem a meglévő otthonokban helyezték el a diákokat. Ki kell szélesíteni a német nyelvű általános iskolákat is.”²⁸

A nemzetiségi osztály valójában már a KV határozatot megelőzően — a korábbi kudarcot részben a rendelkezésre álló rövid időnek tulajdonítva — megkezdte a szervezést a német anyanyelvű oktatás 1956/57. tanévtől való bevezetésének. A megyékhez 1955. szeptember 29-én eljuttatott utasítás a következőket írta elő. Az ősz folyamán ki kellett jelölni a településeket, illetve fölmérni, hogy milyen személyi és dologi feltételei hiányoznak az oktatás megindításának. Erről december 31-ig kellett a minisztériumot tájékoztatni. Az érintett családok személyes meggyőzését az év első két hónapjában, míg a szülői értekezletek összehívását márciusban tervezték. A beiskolázásról az összesítő jelentés fölterjesztését 1956. április 30-ig írták elő.

Figyelemre méltó, hogy a fölmérések eredményeiről a megyék már 1955. októberében tájékoztatták a minisztérium nemzetiségi osztályát. A jelentésekben egyrészt megismételték a német tannyelvű oktatás bevezetését akadályozó néhány hónappal korábbi negatív tapasztalataikat, másrészt megfigyelhető a központi elvárásokkal szembeni formális megfelelés kényszere. Azaz: minden megyében találtak immár egy-két települést, ahol a német tannyelvű oktatás bevezetését elképzelhetőnek tartották.

²⁶ MNL OL XIX-I-4-g 47. tétel Német nemzetiségi tanulók oktatásának továbbfejlesztése, 1955. szeptember 22.

²⁷ MNL OL Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának iratai 1948–1956. (a továbbiakban: 276.f. 54.cs.) 384.ö.e. Erdey-Grúz Tibor előterjesztése a német nemzetiségű tanulók oktatásának továbbfejlesztéséről, 1955. szeptember 30. és Pártállam, 2003. 146.

²⁸ A fenti szempontok alapján elkészített tervet 2 hónapon belül kellett a Titkárság elé terjeszteni. Felelőse Andics Erzsébet lett. A Titkárság ülésén Rákosi Mátyás, Szalai Béla, Vég Béla, Matolcsi János vett részt. – MNL OL 276.f. 54.cs. 384.ö.e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1955. november 2-i üléséről. A Titkárság határozata titkos volt, arról a nemzetiségi osztály vezetőjét, Kovács Pétert november 30-án Voksán József szóban tájékoztatta. Voksán ezzel párhuzamosan az 1956. tavaszán a Politikai Bizottság elé kerülő nemzetiségi anyaghoz is újabb adatokat kért. Nevezetesen: a nemzetiségi iskolák tanulmányi színvonalának konkrétabb meghatározását, az ott folyó nevelő munka jellemzését, a magyar nyelv elsajátításának eredményességét, a főiskolai nemzetiségi tanszékeken folyó szaksoportosítást, illetve a szaktanárképzésben résztvevők létszámát, valamint egy a cigányság helyzetével összefüggő jelentést. – MNL OL XIX-I-4-g 33.tétel Feljegyzés a nemzetiségi osztály részére, 1955. november 30.

Tolna megyében komoly nehézségnek nevezték, hogy a szülők ugyan még tudnak németül, de a beiskolázandó gyerekek már nem. Otthon a családban kizárólag magyarul beszélnek. Továbbá egyetlen pedagógus sem vállalta a német tannyelvű tanítást. Bár többször hangsúlyozták, hogy „a szervezés során igen komoly nehézségekkel kell megbirkóznunk és egyelőre nem látjuk biztosítva azt, hogy a feladatot meg tudjuk oldani”, Nagymányokon lehetségesnek tartották az anyanyelvű oktatás bevezetését. Itt már a korábbi években is volt nyelvoktatás az általános iskola valamennyi évfolyamán. A többi megyében is elsősorban azokon a településeken próbálkoztak a német oktatás minőségi fejlesztésével, ahol korábban már a nyelvoktatás működött.

Baranyából Gyódon, Ófalun ugyan 3–5 tanulócsoportos kisiskolák működtek, de miután a kitelepítés nem, vagy alig érintette ezeket a községeket a tanulók majd 100%-a német anyanyelvű volt. Ezek mellett Mecseknádasd, Somberek, Bóly került felterjesztésre, amelyekben osztott csoportokban évek óta folyt a német nyelv oktatása. Mindhárom településen azonban a „tavalyi kísérlet a szülők nagy ellenállása miatt nem sikerült.” A megyei tanács nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy Himesházán, Mágocson, Véméden, Püspöklakon és esetleg Liptódon is tudnak anyanyelvű oktatást indítani.

Komárom-Esztergom megyében ahhoz, hogy Baj és Leányvár településeken a német anyanyelvű oktatást el tudják indítani, amire egyébként a szülők részéről is igény mutatkozott, jelentős fejlesztésekre — 3 új nevelőre és pedagóguslakásra, a tanterem bővítésére — volt szükség.

Békés megyében Eleken és Almáskamaráson jártak eredménnyel. Bács-Kiskun megyében a bajai járás 3 községében — Bácsbokod, Csátalja, Gara —, valamint a kalocsai járás területén fekvő Hajós községben tervezték az anyanyelvű német oktatás bevezetését. Mind a négy településen ehhez pedagógusok alkalmazását kérték.

Pest megyében Törökbálint, Taksony, Dunabogdány községekben komoly beruházások révén kerülhetett sor a fejlesztésre.

„Törökbálint: A német nyelvoktatás iránt van érdeklődés a német ajkú szülők körében. Az iskola véleménye szerint azonban a tannyelvű iskola megvalósítása nem sok reménnyel kecsegtet. Az I–II. osztály megnyitásához szükség lenne egy német szakos alsó tagozatos nevelőre. Tanteremmel rendelkeznek, s a német tagozat felfejlődésével tanteremigényeket is ki tudják elégíteni, azonban legalább két tanterem teljes berendezésére lenne szükségük. (...)

Taksony: (...) Kellő felvilágosító és agitációs munka után a német tagozat megvalósulása remélhető. Jelenleg az I. osztályban 27-en tanulják tantárgyként a német nyelvet, akik csaknem kivétel nélkül német anyanyelvűek is. Az I–II. osztály jövő tanévi megnyitásához egy német szakos alsó tagozatos nevelőre lenne szükség. (...) A német tagozat megnyitásához szükség volna egy 4 tantermes új iskola építésére és berendezésére, valamint nevelői lakás építésére is, mert a községben lakást nem lehet biztosítani. Jelenleg kb. 60 család van összeköltöztetve a községben. Az építkezéshez megfelelő telek rendelkezésre áll. Az új tanterem és nevelői lakás felépítése helyi forrásokból nem biztosítható.

Dunabogdány: (...) Az I–II. osztály megnyitásához egy német szakos alsótagozati nevelőre lenne szükség. Az I. osztályban jelenleg 28 tanuló tanulja a német nyelvet, melyből néhány tanuló kivételével mind német anyanyelvű. A német tagozat számára azonban tantermet biztosítani nem tudnak. Az iskolának jelenleg 8 tanterme van és abban 16 tanulócsoport váltakozva tanul.”²⁹

A megyei visszajelzések, az összes nehézség ellenére az 1956/57. tanévre a német tannyelvű oktatás terén jelentős változásokat prognosztizáltak. Ugyanakkor ezek a jelentések nem már megszületett döntésekről, sokkal inkább szándékokról tájékoztattak, másrészt a szervezés gátló tényezőit túlhangsúlyozták. Megítélhetetlen, hogy az egyes településeken a különböző okok — szülők ellenállása, az iskolák személyi és dologi lehetőségei — milyen mértékű nehézséget jelentettek. Túlzottnak tűnik a kudarc okaként a szülők ilyen nagy mérvű ellenállására hivatkozni, amit éppen a diszkrimináció megszüntetésére tett nem egyértelmű állami intézkedések, illetve a helyi tanácsi apparátus eljárási módja tartott fönt. Különösen azokban a megyékben és településeken, ahol a kitelepítések és internálások nagyobb mértékben érintették a német lakosságot, erősebb volt az állammal szembeni bizalmatlanság is, mint a németek által kisebb létszámban lakottakban.

2. táblázat

*Az 1956/57. tanévben tervezett német tannyelvű iskolák száma és fejlesztési igényei*³⁰

Megye	Tervezett iskolák száma	Tanuló-csoport igény	Pedagógus státusz igény	Új tanterem szükséglet	Építkezések költsége/e Ft	Tanterem felszerelés/ e Ft	Pedagógus lakás szükséglet
Baranya	6	4	4	-	-	-	-
Bács-Kiskun	3	10	8	12	-	540	-
Békés	1	1	1	-	3000	9	-
Komárom	2	2	3	2	3	-	-
Pest	4	nincs adat	3	12	1750	9	1
Tolna	1	-	-	-	-	-	-
Összesen	17	17	19	26	4753	558	1

Az ős végén az MDP KV határozata deklarálta, hogy a párt legfelsőbb vezetése a magyarországi német nemzetiségnek az oktatás terén megnyilvánuló hátrányos megkülönböztetését föl akarja számolni. A minisztérium nemzetisé-

²⁹ MNL OL XIX-I-2-f 859-17/1955. Sok helyütt azonban a már működő német nyelvoktató iskolák fönntartása is nehézséget jelentett. Újbarokk községben az 1953/54. tanévtől Halász János egy-egy alsó- és felső tagozatos csoportban, 40–55 közötti diáklétszámmal tanította a német nyelvet. Halász János Szárról, gyalog járt át. Idős kora miatt ezt 1955 őszétől nem vállalta tovább. A megye nem tudott új német nyelvoktatót alkalmazni. – MNL OL XIX-I-2-f 859- U-1/1955. Több helyütt a német nyelvet rendkívüli tárgyként tanító és a nemzetiségi nyelvoktató osztályok nem váltak szét. Előbbibe csak magyar anyanyelvűek, heti 2 órában, utóbbiba pedig csak német nemzetiségű gyerekek, heti 3 órában részesülhettek német oktatásban. A vegyes lakosságú településeken több magyar gyereket is beírtak a német nyelvoktató osztályokba, részben így biztosítva a megfelelő osztálylétszámot, részben mert ez felelt meg a korábbi gyakorlatnak. Ezt a minisztérium 1955 őszén megszüntette. Biatorbágyon a német szülők ezt az eljárást a régi ellentétek fölélesztésének tartották, ezért saját gyerekeik számára is a német nyelvnek rendkívüli tárgyként való oktatását kérték. – MNL OL XIX-I-2-f 859-B-11/1955.

³⁰ MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel Az 1955/56. tanév értékeléséhez, 1956. június 10.

gi osztálya az MDP KV határozatának megismerését követően megerősítve érezte saját eddigi törekvéseit. A határozat hivatkozási alapot jelentett számára mind a minisztériumon belül, mind pedig az alsóbb-fokú párt- és közigazgatási hatóságokkal szemben. Kiss Gyula miniszterhelyettest 1955. december 16-án tájékoztatták a KV határozat minisztériumra háruló feladatairól, egyben javaslatot is tettek azok ütemezésére és megvalósítására.³¹

1956. március 5-én a nemzetiségi szövetségek, az érintett megyék oktatási osztályai, a népművelési minisztérium és a nemzetiségi lapok szerkesztőségei munkatársainak tartottak közös értekezletet. A KV határozat nem volt nyilvános, a párt és a közigazgatás alsóbb szervezetei is csak szóbeli tájékoztatókon ismerhették meg annak tartalmát. Az értekezlet lehetőséget nyújtott a határozatok ideológiai értelmezésére, illetve a nemzetiségi oktatással kapcsolatos konkrét információk közlésére is, amitől a nemzetiségi osztály az érintettektől hatékonyabb együttműködést remélt. Bár a határozat nem foglalkozott a nacionalizmus, internacionalizmus, sovinizmus kérdésével, vagy a határon túl élő magyarság problémáival, az értekezleten ezen fogalmak aktuálpolitikai értelmezései is nagy hangsúlyt kaptak.³²

A minisztérium a német tannyelvű általános iskolák szervezése kapcsán alapvetően továbbra is a megyékre támaszkodott, azaz a középszintű közigazgatásra bízta a helyi kezdeményezések fölmérését, illetve támogatását. Egyes esetekben maga is kezdeményezte általános iskolák nyitását. Az 1955. május 31-én kiadott azonos tartalmú utasítással, negyedévente ismételtelen felmérte, hol, mi történt, történt-e egyáltalán elmozdulás. Az adatszolgáltatás folyamatos tételeivel az állandóan változó struktúráról legalább némi áttekintése volt. Az általános iskolákat érintette az a rendelkezés is, miszerint az 1956/57. tanévtől kezdődően az alsó tagozat 1–4. osztályában egyszerre kellett elindítani a német anyanyelvű osztályokat. Az előírást a tanterem- és pedagógushiány miatt a megyék egyszerűen nem tudták teljesíteni. A minisztérium forrásokkal azonban továbbra sem rendelkezett, szerepe arra korlátozódott, hogy a me-

³¹ XIX-I-2-f 842–859–2–16/1955.

³² „A határozat kimondja, hogy nem lehet igazán internacionalista az, aki eltűri a sovinizmus, a nacionalizmus legkisebb megnyilvánulását, aki nem veszi fel a harcot a nacionalizmus különböző formáival szemben és fordítva. Ezt a megállapítást nekünk magyar kommunistáknak a nemzetiségi oktatás, népművelés, sajtó irányítóinak szakadatlanul szem előtt kell tartanunk, mert hazánkban még mélyre nyúló gyökerei vannak a nacionalizmusnak és jelentős befolyást gyakorolhatnak a nemzetiségi dolgozók között végzett gazdasági, politikai, kulturális munkára. A KV határozata kimondja azt is, hogy számunkra ugyan nem közömbös, hogy milyen a hazánkkal szomszédos országokban élő magyar kisebbség helyzete, de félreérthetetlenül megállapította, hogy a velük való foglalkozás politikai, gazdasági, kulturális kérdéseik megoldása az ottani Kommunista Pártok és az ottani kormány feladata.” – MNL OL XIX-I-2-f 859–9/1956. A minisztérium nemzetiségi osztálya az elkövetkező hónapokban nyitott a nemzetiségi szövetségek felé is. Egy körlevélben kinyilvánították, hogy a „párt-határozatban szereplő oktatási és kulturális feladatok megoldása csak a szövetségekkel szoros együttműködésben valósítható meg. S hogy a szövetség az iskolaszervezési feladatok megoldásához segítséget nyújthasson, ismernie kell a nemzeti kisebbségi iskolákat és óvodákat.” Ezért a minisztérium engedélyezte a szövetség által megnevezett munkatársaknak a nemzetiségi intézményekben történő tájékoztató látogatásokat. – MNL OL Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége 1955–1995. (a továbbiakban: XXVIII-J-1.) 17.doboz. Anyanyelvi oktatás 1956–1995. Kovács Péter osztályvezető levele az MNDSZ-nek, 1956. október 28.

gyéktől beérkezett költségvetési igények kielégítésénél igyekezett közbenjárni. Az 1956/57. tanévtől a minisztérium előírta azt is, hogy a német nemzetiségi iskolákban a vezetőváltást úgy kell biztosítani, hogy az intézmény egyik vezetője — igazgató, vagy igazgató-helyettes — tudjon németül. Hiszen csak ebben az esetben tudják megítélni az oktatás színvonalát, de szempont volt az is, hogy az iskolát meglátogató delegációkkal tudjanak kommunikálni.³³

A minisztérium nemzetiségi osztályának minden igyekezete ellenére sem következett be érdemi változás az 1956/57. tanévben a német általános iskolai oktatás terén. Az egyes megyék által 1955 őszén még 17 településen tervezett anyanyelvű oktatás valójában csak 3 községben indult el. Mind az MDP KV 1955. november 2-ai határozata a német nemzetiségi oktatás fejlesztéséről, mind a KV 1956. május 21-i határozata a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról formálisnak bizonyult. Az a tény, hogy a határozatokat nem hozták nyilvánosságra, jelzi a valódi szándékot. A különböző állami és pártszervek, nem beszélve a közvetlenül érintett nemzetiségekről, csak felsőbb hatóságaik tájékoztatása révén — akik a maguk szája íze szerint interpretálták azt — szereztek tudomást az azokban foglaltakról. A helyi közigazgatási apparátus azon része is, amely a német oktatás terén érdemi lépéseket támogatott, miután az intézményhálózat bővítésére központi forrás nem állt rendelkezésre, vergődött a helyi igények és a központi elvárások hálójában. Nyilvánvaló, hogy a kommunista párt valójában továbbra sem akarta biztosítani a németek számára az anyanyelvű oktatást.

3. táblázat

*Az 1956/57. tanévben megnyíló német nemzetiségi oktatási intézmények*³⁴

Megye	Általános iskola		Szakkörök		Középfokú oktatás	Felsőfokú oktatás
	nyelvoktató	tannyelvű	általános iskola	középiszkola		
Baranya	Máriakéménd		Mecseknádasd		Pécs, Tanítóképző	Pécs, pedagógiai Főiskola
	Hidas		Püspöklak			
	Babarc					
	Nagybudmér					
	Liptód					
	Nagykozár					
	Szajk					
	Bár					

³³ MNL OL XIX-I-2-f 859-71/1955. , 859-1/1956., 859-2/1956. és 14-859/1957. A minisztérium munkatársai 1956. május 1-16. között hat (Tardosbánya, Vértesszőlős, Vértessomló, Tarján, Vértestolna, Szomor) Komárom-Esztergom megyei településen tájékoztak az anyanyelvű oktatás helyzetéről. Anyanyelvű oktatás egyik községben sem folyt, szlovák nyelvoktató osztály működött Tardosbányán és Vértesszőlősön, német nyelvoktató iskola volt Vértessomlón és Vértestolnán. Az anyanyelvű oktatással szemben a szülők elutasítók voltak. Az okok között a továbbtanulási lehetőség hiányát és félelemérzetüket emelték ki. – MNL OL XIX-I-4-g 12.tétel Jelentés a Komárom megyei nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról, 1956. július 16.

³⁴ A kimutatást az OM Nemzetiségi Osztálya 1956. július 30-án a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége vezetőinek kérésére állította össze. – MNL OL XIX-I-2-f 859-29/1956. A külügyminisztériumnak 1957. májusában készült jelentés 3 — Nemesnádudvar, Gara, Elek — tannyelvű, 115 nyelvoktató német általános iskolát említ. Az országban ekkor 15 német nemzetiségi óvoda, egy német tannyelvű általános gimnázium, 1 tanítóképző és 1 főiskolai tanszék működött. – MNL OL XIX-I-2-f 859-20/1957.

Megye	Általános iskola		Szakkörök		Középfokú oktatás	Felsőfokú oktatás
	nyelvoktató	tannyelvű	általános iskola	középfiskola		
Bács-Kiskun		Nemesnádudvar			Baja, Gimn. I. oszt.	
		Gara				
Békés	Almáskamarás	Elek				
	Mezőberény					
Fejér	Mór leány					
	Mór fiú					
	Gánt					
Győr-Moson-Sopron		Ágfalva	Sopron, Mátyás kir.	Berzsenyi D. gimn.		
Komárom	Tatabánya, Széchenyi isk.		Baj	Esztergom, Dobó I. gimn.		
	Tatabánya, Ady isk.		Máriaalom	Tatabánya, Radnóti M. gimn.		
	Tarján					
	Csolnok					
Pest	Ceglédbercel					
	Iklad					
Somogy	Szulok			Kaposvár, Óvónőképző		
Tolna	Gyöngyös		Nagymányok			
Vas	Kőszegfalva					
Veszprém	Bánd					
	Városlőd					

4. táblázat
A magyar és nemzetiségi általános iskolák száma és aránya
megyénként, 1956/57. tanév³⁵

Megye	Magyar	Délszláv		Német		Román		Szlovák		Nemzetiségek összesen		Nemz. isk. aránya a magyarhoz%
		T	Ny	T	Ny	T	Ny	T	Ny	T	Ny	
Baranya	402	3	15		51					3	66	17,1
Bács-Kiskun	510	5	8	2	13				1	7	22	5,6
Békés	340	1		1	2	6	7	4	39	12	48	17,6
Borsod-Abaúj-Zemplén	480							1	19	1	19	4,1
Csongrád	363	3				1			3	4	3	1,9
Fejér	238				3						3	1,2
Győr-Moson-Sopron	258		3		5						8	3,1
Hajdú-Bihar	287					3	5			3	5	2,7
Heves	173								2		2	1,1

³⁵ MNL OL XIX-I-2-f 859-20/1957.

Megye	Magyar	Délszláv		Német		Román		Szlovák		Nemzetiségek összesen		Nemz. isk. aránya a magyarhoz%
		T	Ny	T	Ny	T	Ny	T	Ny	T	Ny	
Komárom-Esztergom	131				7				6		13	9,9
Nógrád	198								19		19	9,6
Pest	369	3	2		17				17	3	36	10,5
Somogy	337		4								4	1,1
Szabolcs	411								7		7	1,7
Szolnok	293	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tolna	198				7						7	3,5
Vas	264		13 ³⁶		5						18	6,8
Veszprém	329				6						6	1,8
Zala	292		7								7	2,3
Budapest	296	1						1		1	1	0,6
Összesen	6169	16	52	3	116	10	12	6	113	34	294	5,3

T: Tannyelvű; **Ny.:** Nyelvoktató

A fentebbi táblázat összesítő adatai megerősítik, hogy megmaradt a nagyfokú aránytalanság a német, illetve a többi nemzetiség iskolahálózatának nagysága között. Leszögezhető az is, hogy sem a délszláv, sem a román, sem a szlovák iskolák száma, s ezen belül az anyanyelvű, illetve nyelvoktató iskolák aránya sem változott érdemben. Gyakorlatilag az '50-es évek elejére kialakított struktúra változatlan maradt. Konzerválta az egyes kisebbségek iskolahálózata között az első években kialakult aránytalanságokat, mind az iskolatípusok, mind területi eloszlásuk tekintetében. Az összesítésben új, összehasonlító elemként tüntette fel a minisztérium a magyar és nemzetiségi iskolák számát és arányát, amivel nyilvánvalóan az intézethálózat arányosságát akarták bizonyítani. Önmagában ezek az adatok azonban csak országosan, s egyetlen szempont — létszám és iskolahálózat nagyság — tekintetében támasztják alá az arányosságot. Mélyebb összefüggéseket csak a lakosság nemzetiségi összetételének korcsoportos, megyei területi bontású adatai alapján lehetne megállapítani. Ezek közlésére azonban nem került sor.³⁷

³⁶ Ebből 6 szlovén.

³⁷ A MDP KV 1956. május 21-i határozatának elfogadását követően Kovács Péter a Köznevelésben értékelte a nemzetiségi oktatás helyzetét. Mindenekelőtt a KV határozat jelentőségét méltatta: „A Központi Vezetőség referátumának felolvasása, megvitatása a taggyűléseken, felkeltette a párt és tömegszervezeti funkcionáriusok érdeklődését az ügy iránt, s amint ez lenni szokott, egy-egy ilyen beszámoló után – fellendülőben van a munka ezen a területen is.” A nemzetiségi oktatás kapcsán leszögezte, hogy a délszláv, román, szlovák iskolahálózat kialakítása lényegében befejeződött. „Ezek a területeken csak minőségi továbbfejlesztésre, a tartalmi munka megjavítására van szükség.” A német iskolahálózat kapcsán viszont tételesen számba veszi azokat a fejlesztési igényeket, amely a hátrányos helyzetük megszüntetéséhez szükséges. – *Kovács Péter: Nemzeti kisebbségeink oktatásügyéről. Köznevelés, 1956. 16. szám. 365–367.*

A *közép- és felsőfokú oktatásban* a német anyanyelven történő tanítás a minisztérium által kijelölt helyeken kezdődött el. A nemzetiségi osztály 1956. április 5-én, előzetes egyeztetések után utasította a Bács-Kiskun Megyei Tanács oktatási osztályát, hogy Baján a III. Béla Gimnáziumban az 1956/57. tanévben indítsa el a német tagozatot.³⁸ Az ehhez szükséges átalakításokról, annak költségvonzatairól jelentést kért. Minden évben újabb első osztály indításával — egy-egy osztályba negyven gyerek, egyesek fiúk és lányok fölvételével —, négy év alatt tervezték a gimnázium kiépítését. Az első évben a létszámra vonatkozó minisztériumi elképzelés túlzottnak bizonyult. 1956. májusában Tolna, Komárom és Baranya megyékben egyáltalán nem volt jelentkező, Bács-Kiskun megyében 2 gyerek akart a német gimnáziumban továbbtanulni. A megyék azzal érveltek, hogy a szülők általános tantervű megyei magyar gimnáziumokba se szívesen engedik a gyerekeiket, főleg akkor, ha az kollégiumi elhelyezéssel jár. A minisztérium az eredménytelenség láttán értetlenségének adott hangot és a megyéket újabb gyerekek fölkeresésére utasította. Ide kellett átirányítani a pécsi tanítóképzőbe föl nem vett hallgatókat is. Végül az 1956/57. tanévben 13 tanulóval indult meg az oktatás. Valamennyi tárgyat, természetesen a magyar nyelv és irodalom kivételével, német nyelven oktattak. A tagozat vezetésével Schwalm Pált bízták meg.³⁹ A tagozat indításáról az információk nem, vagy csak nagyon szórványosan jutottak el az érintett szülőkhöz. Schwalm Pál 1957 nyarán nemcsak a Bács-Kiskun megyei, de a baranyai, tolnai falvakat is fölkereste, hogy a szülőket személyesen tájékoztassa, illetve megfelelő létszámú tanulót toborozzon. A helyi tanácsi- és pártapparátus tagjaival, valamint a szülőkkel való találkozásai megerősítették abban, hogy erre mindenképpen szükség volt. Egyrészt a szülők túlnyomó többsége nem tudott az iskola létezéséről, arról pedig végképp nem volt információjuk, hogy mit és hogyan oktattak, melyek a továbbtanulási lehetőségek. A szülők politikai aggályokat — „egy Bundiskola feltámasztásától félnek, aminek esetleg ismét komoly következményei lesznek” — is megfogalmaztak, amit a kitelepítés végrehajtásának tapasztalata, s a helyi tanácsi- és pártapparátus viselkedése erősített. Többen anyagi okokra hivatkozva nem tanították tovább jeles, vagy kitűnő előmenetelű gyermeküket. Végül 34 gyerek iratkozott be az 1957/58. tanévre. Schwalm Pál a minisztériumnak küldött jelentésében hangsúlyozta, hogy a személyes felvilágosító munkára a következő években is mindenképp szükség lesz.

Érintette az általa vezetett német tagozatot, személyét, illetve az ott tanítókat ért támadásokat is. „Sajnos van olyan szélsőséges vélemény is, amely németországi szálláscsinálót lát az iskolában, és mindenféle ferde tendenciát magyaráz bele a német tagozat létezésébe. (...) Szeretném itt világosan leszögezni, hogy a német tagozatban és annak egész munkájában nem látok a magyarság érdekeit sértő tendenciát. Ellenkezőleg. Azoknak, akik ma azzal vádolnak bennünket, hogy 'kiütözik ismét sváb vérünk', azt szeretném felelni, hogy ifjan,

³⁸ „Német tannyelvű gimnázium létesítése Baján”, az OM 859-B3/2/1956. számú utasítása. Az utasítás foglalkozott az elhelyezés, a tantestület, a tankönyvek és a beiskolázás problémáival is. – MNL OL XIX-I-4-g tétel nélkül (a továbbiakban: t.n.)-kisszámos-34/1959.

³⁹ MNL OL XIX-I-2-f 859-B-3/1956. és XIX-I-4-g t.n.-kisszámos-34/1959.

23 éves fejjel nem kábultam el az akkori hatalom ígéretétől, s ma érettebb fővel még inkább tudom, hogy mi a teendőm.”⁴⁰

A megyei, járási és a városi tanácsi- és pártapparátus mindent megtett a tagozat ellehetetlenítéséért. A megyei tanács korábbi ígéretével ellentétben a német tagozatra az 1957/58. tanévre beiratkozott 34 gyerek közül csak egyharmaduknak akart kollégiumi elhelyezést biztosítani. Ezzel erodálta Schwalm Pál személyes tekintélyét, lehetetlen helyzetbe hozta őt a szülők előtt, akik a teljes bizonytalanság hatására néhány gyereket átírtak más iskolába. A gimnázium épületében a német osztályok részére kijelölt tantermek tanításra alkalmatlanok voltak, amelyek padlózatát nem cserélték ki az évkezdésre. Így a német osztályok nem tudtak együtt kezdeni a többi diákkal. A szűkös anyagi források elosztása, a tanterem beosztások miatt a tagozat és a III. Béla Gimnázium vezetői között állandósultak a konfliktusok.⁴¹

A minisztérium a fenti okok miatt, s mert a többi nemzetiségi gimnáziumok mind önállóan működtek, a tagozat mielőbbi önállóvá válását akarta elérni. Ezért utasította a megyei tanácsot, hogy az 1958/59. tanévtől a bajai német gimnázium önálló működésének feltételeit biztosítsa. Forrást azonban ehhez nem tudott adni, így a helyi apparátus könnyen negligálhatta az utasítást.⁴² 1958 tavaszán Baján az érintettek — a III. Béla Gimnázium és a német tagozat vezetése, a megyei, járási, városi tanácsi- és pártvezetés, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége és a minisztérium képviselői — többször tárgyaltak. Megegyeztek abban, hogy a német gimnáziumot és kollégiumot a megürülő építőipari technikum épületében helyezik el. Ezt a megegyezést azonban a megye és a város vezetése ismét fölrúgta. 1958. szeptemberétől a bajai tanítóképző működött az épületben. A megye a miniszter utasításait a gimnázium szervezeti önállósítására vonatkozóan sem hajtotta végre, mondván, nem tudnák a két iskola — III. Béla Gimnázium és német gimnázium — költségvetését szétválasztani.⁴³

⁴⁰ MNL OL XIX-I-2-f-14/859-S2/1957.

⁴¹ MNL OL XIX-I-2-f-14/859-S2/1957.

⁴² A minisztérium 1957. november 29-én adta ki utasítását, amely kimondta, hogy a megye a „német gimnázium beiskolázásának feltételeiről (épület, tanerők, iskoláztatás) valamint — a tagozat önállósítását figyelembe véve — a fejlesztési igényekről az 1958-as költségvetésben gondoskodjék.” – MNL OL XIX-I-2-f-t.n.- kiszámos-34/1959. Miután az 1958. évi költségvetések elfogadása ekkorra már megtörtént, a helyi apparátus forráshiányra hivatkozva megtagadta a minisztériumi utasítás végrehajtását. S leszögezte, hogy a „bajai német gimnázium beiskolázási feltételeit jelenleg csak a Művelődési Minisztérium biztosíthatja a Pénzügyminisztériummal egyetértésben.” - MNL OL XIX-I-2-f 859-B-1-9/1957.

⁴³ Ilku Pál 1958. december 8-án utasította a Bács-Kiskun Megyei Tanácsot, hogy 1958. január 1-től biztosítsa a német gimnázium önálló szervezatként való működését, július 31-től pedig külön épületben való elhelyezését. A megyei tanács oktatási osztályvezetője néhány nappal később írott válaszában különösebb indoklás nélkül szögezte le, hogy a kérésnek a megye nem tud eleget tenni. Kovács Péter a nemzetiségi osztály vezetője maga sem értette, hogy mi történt: „Ez a jelentés ellentétben áll a megyei művelődési osztály eddig hangoztatott véleményével. (...) ellentétben áll minden eddigi megnyilatkozásukkal és az állami fegyelem megsértését látjuk benne. (...) A jelenlegi épületben történő önállósítás ellen a megyei művelődésügyi osztályvezető elfogadhatatlan érveket hoz fel — nem tudják a két iskola költségvetését szétválasztani, örökös súrlódás alakulna ki a két igazgató között — költségvetési osztályunk is komolytalannak tartja.” - MNL OL XIX-I-2-f-t.n.- kiszámos-34/1959.

A kialakult helyzet miatt 1958 augusztusában Schwalm Pál lemondott a német tagozat vezetéséről. Nyilvánvalóvá vált számára, hogy a helyi vezetők a tagozat működését minden lehetséges módon akadályozzák. Nem biztosítottak számukra önálló épületet, nem alakulhatott önálló tantestület, sőt egyetlen egyetemi végzettségű szaktanár alkalmazását sem sikerült elérni.⁴⁴ Nem engedélyezték a nagy létszámú osztályok bontását, nem oldódott meg a német diákok kollégiumi elhelyezése, s a tankönyvek beszerzése is jóval több problémát okozott, mint a magyar tagozaton. Az utolsó csepp a pohárban mégis az lehetett, hogy a helyi tanácsi vezetők a német tagozatra jogszerűen felvett 3 magyar gyerek kizárására kötelezték. „A jelenlegi körülmények között nem a küzdelmekről és a nehézségektől riadok vissza. Azért lépek vissza, mert az iskolának semmi fejlődési lehetőségét nem látom, az itt végzendő növendékek jövőjét és elhelyezkedési lehetőségét veszélyeztetettnek látom. Így legszűkebb korlátok közé szorított, éppen csak megtűrt, tanulmányi szempontból pedig alacsony mozogható iskolának igazgatóhelyettese nem kívánok lenni. Mivel pedig a tanulmányi színvonal biztosításához a feltételeket nem láttam biztosítottak, ezen a tagozaton tanítani nem kívánok ezentúl. Ha vállalnám ilyen adottságok, ilyen körülmények és ilyen hangulat mellett a munkát, jogos lenne a felelőtlenség vádja.”⁴⁵ – írta. Schwalm Pál lemondását a minisztérium nem fogadta el.

A minisztérium nem engedett az önálló intézmény létrehozásából, de érdemi változást nem tudott elérni. Jól tükrözi ezt a Baján, 1959. február 19-én megszületett megállapodás. Eszerint a német gimnázium önállósága csak az oktató-nevelő munkára és igazgatási feladatokra korlátozódott. Az 1959/60. tanévben is a III. Béla Gimnázium épületében működött, a tantermek kis száma miatt, délután folyt a tanítás. Önálló költségvetéssel nem rendelkezett.⁴⁶

Végül 1959. március 3-án az iskola Német Nyelvű Gimnázium néven önálló intézménnyé alakult, igazgatójának Schwalm Pált nevezték ki.⁴⁷

A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének vezetője, Wild Frigyes, egyrészt érzékelve a bajai német gimnázium bizonytalan helyzetét, másrészt a területi egyensúly érdekében 1957. április 27-én kezdeményezte Budapesten is német gimnázium létrehozását. Kérését azzal indokolta, hogy az ország dél-nyugati csücskében fekvő Bajára egyes megyékből a távolság miatt nem szívesen engedik el gyermekeiket a szülők, mert a kapcsolattartás nagyon nehézkesé válik. Elegendő, jól képzett pedagógus is csak Budapesten van,

⁴⁴ Wild Frigyes egy évvel korábban a bajai német gimnáziumi tagozat és a pécsi tanítóképző tanári karának megerősítése érdekében kérte, hogy a minisztérium tegye lehetővé egy-egy NDK-beli német tanár beosztását. Erre azonban akkor nem került sor. – MNL OL XXVIII–J-1 Anyanyelvi oktatás 1956–1995. 17. doboz Wild Frigyes levele az OM nemzetiségi osztályának, 1957. június 22.

⁴⁵ MNL OL XIX–I-4-g 1. tétel Személyi ügyek 1958. Schwalm Pál lemondása, 1958. augusztus 23. Az aktára a következő megjegyzést írták: „1958. augusztus 30-án folytatott személyes megbeszélés alkalmával a lemondást visszavonta.”

⁴⁶ MNL OL XIX–I-4-g-t.n.-kisszámos-72/1957.

⁴⁷ Schwalm Pál 1956–1959 igazgatóhelyettesként vezette a német tagozatot, 1959–1973 között igazgatóként vezette a gimnáziumot, amely 1960. október 29-étől Frankel Leo Német Nyelvű Gimnázium néven működött. Megfelelő elhelyezésére azonban még évekig várni kellett. 1972-ben kezdődött meg a gimnázium önálló épületének építése, amit 1976. márciusában vehettek birtokba. – <http://eilerkronologia.tortenelem.mtaki.hu> Letöltés: 2014. április 30.

akkival azt a „színvonalat, amelyet egy hazai német gimnáziumtól jogosan megkövetelünk”, biztosítani lehet. Véleménye szerint egy ilyen gimnázium létrehozása fontos lenne a Budapest környéki bányász települések — Csolnok, Pilisvörösvár, Pilisszentiván, Tatabánya, Oroszlány, Brennbergbánya — német lakói számára, akiket a kitelepítés nem érintett. Továbbá egy német tannyelvű gimnázium fontos lenne a pedagógus-képzés — az ELTE német szakos hallgatói itt végezhetnék tanítási gyakorlatukat — és a továbbképzés szempontjából is. De hangsúlyozta azt is, hogy a gimnázium létrehozása baráti gesztust jelentene a „nekünk annyi támogatást nyújtó Német Demokratikus Köztársaság felé is. Emellett a nagyvárosi elhelyezés, hasonlíthatatlanul kulturáltabb légkörével, mindenképpen elősegítené a sokoldalú kádernevelés célszerű megoldását.”⁴⁸ Budapesten, Kőszegen és Pécsen az 1958/59. tanévben egy-egy osztállyal kezdte meg működését a gimnáziumi német tagozat.

A bajai német gimnázium működésével egy időben, 1956. szeptemberében kezdődött meg a német tanítóképzés a pécsi Teleki Blanka Tanítóképzőben. Itt is először csak egy, az I. osztályt indították el, minden évben újabb osztály indítását tervezték. A teljes vertikum kiépüléséig a német osztályok a tanítóképző tagozataként működtek. Egy-egy osztályba 25 tanuló felvételét engedélyezték, bár a túljelentkezéstől itt sem kellett tartani. 1956. nyarán két időpontban is lehetett felvételizni.⁴⁹

A működés alig egy éves tapasztalatait, a hallgatók túlterheltségére, s bizonyos tárgyak magyarul oktatására vonatkozó kéréseket 1957. őszén nevelőtestületi értekezleten vitatták meg. Dr. Szántó Károly igazgató a minisztérium nemzetiségi osztályát mindenekelőtt arra kérte, hogy határozzák meg az intézmény jellegét, tantervét, azaz milyen nyelvű iskolában való tanításra képesít, s vizsgarendjét is. Az első tanévben mindezek tisztázatlanok voltak. A hallgatók a pedagógusok által feldolgozott tananyag vázlataiból tanultak. Így a német szaktárgyi képzés, összevetve a magyar nyelvű tanítóképzéssel, szükségszerűen alacsonyabb színvonalú lehetett. Az NDK-ból behozott tankönyvek használhatatlanok voltak, csakúgy, mint a magyar nyelvű tanítóképzős könyvek mechanikus fordításai, amelyek a nyelvi, didaktikai szempontokat nem érvényesítették. A gyakorló iskolának kijelölt Pécs-Bányatelepi általános iskolában csak heti 3 órában folyt nyelvoktatás, tehát a német tanítónők képző hallgatói egy olyan iskolában végezheték tanítási gyakorlatukat, ahol a tanítás nyelve túlnyomó részt magyar volt. Az általános iskolában tanító pedagógus a „maga bevallása szerint sem tud megfelelni azoknak a követelményeknek, amik a német tanítóképzéshez szükségesek.”⁵⁰ Általában gondot okozott a hallgatók nyelvtudása. A szaktantárgyak német nyelven való elsajátítása olyan megterhelést jelentett számukra, hogy a nevelés- és lélektan tárgyak tanítását magyar nyelven kérték. Ehhez azonban a minisztérium nem járult hozzá. Szántó Károly igazgató a minisztériumtól a hallgatók nyelvtudásának megerősítésére 4–6 hetes NDK-beli táborozás biztosítását kérte. Nehezményezte, hogy tényleges segítsé-

⁴⁸ MNL OL XIX-I-2-f 859-13/1957.

⁴⁹ MNL OL XIX-I-2-f 859 P-1/1956., P-1/3/1956., és P1/5/1956.

⁵⁰ MNL OL XIX-I-2-f 859-P10/1957.

get a szóbeli tanácsokon és elvi támogatáson kívül nem kaptak a minisztériumtól.⁵¹

Magyarországon a háború után több mint egy évtizedig szünetelt a német szakos tanárképzés is. Így mind a tannyelvű, mind a nyelvoktató német általános iskolákban németül beszélő, de annak tanítására nem képesített pedagógusokat alkalmaztak. A tervezett német iskolahálózat fejlesztése — újabb 25–30 tannyelvű, illetve 150–200 nyelvoktató iskola, illetve tagozat — elodázhatatlanná tette a német szakos általános iskolai tanárképzés megszervezését. A pénzügyminisztérium csak úgy járult hozzá a képzés elindításához, ha az sem a beiskolázási, sem az oktatói létszám, sem az előirányzat növekedését nem jelenti. Az Oktatási Minisztériumnak saját költségvetéséből, póthitel igénylése nélkül kellett a szak indítását biztosítani. A Pécsi Pedagógiai Főiskolán nappali és levelező tagozaton egyaránt 1956. szeptemberében indult el ismét a német szakos tanárképzés.⁵²

Az 1956-os forradalomban a kisebbségi kérdés nem, vagy alig argumentálódott.⁵³ A külhoni magyar közösségekkel ellentétben a magyarországi nemzetiségek sajátos nemzetiségi követeléseket nem fogalmaztak meg. A forradalom helyi eseményeiben részt vettek, követeléseik összhangban voltak a többségi társadalomnak a polgári szabadságjogok biztosítását, a függetlenség kivívását célul kitűző törekvéseivel. A németek és délszlávok a kollektív bűnösség stigmájának eltörlését, a korábbi vagyoni, állampolgári hátrányos megkülönböztetés megszüntetését is el akarták érni. A forradalom leverését követően a politikai hatalom az első hónapokban jelezte, hogy a kisebbségekkel szemben nem a konfliktusok elmélyítésére, hanem azok megoldására törekszik. A kormány részére 1957. júniusában készült előterjesztésben leszögezték, hogy a

⁵¹ „Arra a kérésünkre, amit a múlt év folyamán többször is benyújtottunk, kapjunk választ, hogy a német szaktárgyakat tanító tanárok óraszámára duplán számíttassék. Erre ugyanis csak szóbeli utasítás van, de pénzügyi téren a szóbeli utasításoknak kétes az értékük. (...) helyes lenne, ha a minisztérium a nemzetiségi képzők igazgatói részére időnként értekezletet tartana, ugyanis valószínűleg sok probléma azonos lehet ezekben az intézményekben”. – MNL OL XIX-I-2-f 859-P10/1957. A német tanítóképző hallgatói még az 1959/60. tanévben is a pécsi magyar gyakorló iskolában hospitáltak. Néha látogatták a Pécs-Bányatelepi általános iskolában a német órákat. Pusztai János, aki a német nyelvet tanította, nem rendelkezett okleveles gyakorlóiskolai képesítéssel, több évtizedes gyakorlata és német nyelvtudása alapján esett rá a választás. – MNL OL XIX-I-4-g t.n.-kisszámos-6/1957.

⁵² A minisztertanácsi előterjesztés, illetve az egyes tárcák véleménye titkos minősítésű volt. A képzés kétszakos volt, a szakpárosítást az oktatási miniszter határozta meg. Az iskolák igényei alapján német-magyar, német-történelem, német-ének és német-testnevelés szakpárosítással indult el a képzés. – MNL OL XIX-I-2-g 0021/21/1956. A tanszék vezetésére Vargha Károly kapott megbízást. – MNL OL XIX-I-2-f 14/859-11/1956. Ezekkel a pozitív lépésekkel — német közép- és felsőfokú oktatás megszervezése, a MDP KV 1956. májusi határozata — párhuzamosan a minisztériumi szakapparátus egy része a tannyelvű oktatás megszüntetéséért, illetve a csökkenő létszámú nemzetiségi iskolák magyar tannyelvűvé alakításáért szállt síkra. – *Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 149.

⁵³ Jelen tanulmányban az 1956-os forradalomnak a külhoni magyar és a hazai nemzetiségekre gyakorolt hatását csak a nemzetiségi oktatás szempontjából vizsgáljuk. A tágabb összefüggésekre vonatkozóan lásd *Szesztay Ádám: Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962.* Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára. MTA Kisebbségkutató Intézet-Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2003.

„nemzetiségek az ellenforradalom idején általában hűek maradtak a néphatalomhoz, többségükben felismerték a nacionalizmusban rejlő veszélyt. Elvértve akadtak csak, akik egyéni sérelmeik orvoslására igyekeztek az eseményeket kihasználni.”⁵⁴

Wild Frigyes, az MNDSZ elnöke Kállai Gyula miniszterhez 1957. július 15-én írott levelében kitért ugyan a németek forradalom alatti magatartására, de nagyrészt megoldatlan problémáikat sorolta. „Az ellenforradalmi események a német nyelvű magyar állampolgárok között is éreztették a maguk romboló hatását. Súlyosabb kilengések ugyan nem fordultak elő, de az ellenforradalmi elemek itt is megkísérelték a zavarkeltést, az eddig még elintézetlen problémáknak a maguk módja szerint való megoldását, így pl. az elkobzott német lakóházak visszafoglalását, a német lakosság és a telepések közötti viták szítását, ami egyébként kölcsönös ellenforradalmi törekvés volt. (...) Az MSZMP Intézőbizottsága és a Minisztertanács minél előbb foglalkozzék a hazai németajkú dolgozók részünkről már előterjesztett problémáival és tegye meg a szükséges intézkedéseket a kiküszöbölhető sérelmek orvoslására.”⁵⁵

A forradalmi események a pedagógusok disszidálása, a tanulók lemorzsolódása — a diákothonban lakók nagy számban tértek haza — révén negatívan érintették a nemzetiségi iskolákat is. Több helyen sor került — főleg szlovák — iskolák bezárására, vagy átmenetileg a tanítás szüneteltetésére. Ugyanakkor a megyei jelentések alapján az is megállapítható, hogy a nemzetiségi iskolahálózat összességében stabil maradt.

A nemzetiségi osztály 1957 első felében mindenekelőtt a forradalom hatására bekövetkezett változásokat mérte föl, majd az 1957/58. tanévben a megszünt iskolák és csoportok újjászervezésén dolgozott. 1957. január 29-én körlevélben szólította föl a megyei tanácsok művelődési osztályait, hogy készítsenek összefoglaló jelentést a nemzetiségi oktatásban bekövetkezett változásokról. Ebben településenként föl kellett sorolni a megszünt, vagy szünetelő nemzetiségi intézményeket, az eltávozott pedagógusok nevét, érinteniük kellett a tanulói létszám csökkenését és annak okát, a szakfelügyelet további biztosításának módját. Részletesen ismertetniük kellett, hogy milyen idegen nyelv tanítását vezették be.⁵⁶

A változások kevésbé érintették a román és német iskolákat, nagyobb mértékben a szlovákokat. Román tannyelvű általános iskola bezárására nem került sor. Kétegyházas a nyelvoktatás ideiglenesen szünetelt. A román tannyelvű iskolákban 15-el, a nyelvoktatókban 29-el, a gyulai román gimnáziumban 11-el csökkent a tanulói létszám. Azaz ennyi gyerek évközben átiratkozott

⁵⁴ *Szesztay Ádám*, i. m. 58. Az előterjesztést Kállai Gyula művelődési miniszter jegyezte, de a minisztertanács végül nem tűzte napirendre.

⁵⁵ A levelet Kovács Péter a nemzetiségi osztály vezetője is aláírta. – MNL OL XIX-I-2-f 859-szn. (113)/1957.

⁵⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL TML) Tolna Megyei Tanács VB Művelődési Szakigazgatási Szerve Művelődés Osztálya (a továbbiakban: XXIII.16.b.) 74 175/1957. A jelentést március 1-ig kellett megküldeni a minisztériumnak.

magyar tanítási nyelvű iskolákba. A jelentés szerint a román iskolákban tanító pedagógusok közül 4 személy disszidált.

A német tannyelvű iskolák többsége is működött tovább. Bezárásra került viszont „a tanulók elköltözése miatt” a nyelvoktató iskola Kiskassán. További öt településen — Újpetre, Kátoly, Mohács-szőlőhegy, Nagyárpád, Gyöng — a pedagógus betegsége, letartóztatása vagy elköltözése, illetve tanterem építése miatt ideiglenesen megszűnt a német nyelvoktatás.⁵⁷ A tannyelvű iskolák közül csak Elekről jelentették 4 tanuló kimaradását. A nyelvoktató iskoláktól beérkezett adatok ellentmondásosak. Az egyes megyei kimutatások 34 tanuló kimaradását jelzik, de a Pest megyei jelentés nem tartalmazta a nemzetiségi iskolákat elhagyó tanulók létszámát, sőt a jelzett tanuló létszám 438 fővel magasabb az év elejénél. Vas megye 3 községéből — Pornóapáti, Felsőcsatár, Szentpéterfa — egész osztályok, összesen 120 gyerek disszidált. Ezek egy része elvett német nemzetiségi oktatásban. A bajai gimnáziumot 3 tanuló hagyta el. A Győr-Sopron és Vas megyei pedagógusok közül hat személy, Bács-Kiskun megyéből egy személy hagyta el az országot. Tolna megyében sem történt számottevő változás, sem a tanulók létszámában, sem a nyelvoktató iskolák számában.⁵⁸

Bár a szlovák tannyelvű általános iskolák (6) és középiskolák (2) is tovább működtek, a tanuló-létszámában nagyobb veszteséget könyvelhettek el, mint a német, vagy román iskolák. A hat szlovák tannyelvű általános iskolában 1956. szeptemberében 762 tanuló kezdte meg a tanévet, számuk 1957 tavaszára 79 fővel csökkent. A szlovák tannyelvű középiskolák ugyanebben az időszakban a 138 tanulóból 15-öt vesztek el. A pedagógusok száma nem változott. A szlovák nyelvoktató iskolák száma 19-el csökkent. Pedagógus hiány miatt 7, betegség miatt 3, míg „az októberi események hatására a szülők kívánságára 9 iskolában szűnt meg a nyelvoktatás. A nyelvoktatásban részt vevő tanulók létszáma 1387 fővel, mintegy 15%-al csökkent.”⁵⁹

A forradalmi eseményekkel összefüggésben az 1956/57. tanévről beszámoló megyei tanácsi és szakfelügyelői jelentések sem fogalmaztak meg a fentiekől eltérő tendenciákat. Egyébként pedig pragmatikusan ismétlik — a már eddig is számtalanszor hangoztatott — a tanárhiányra, a tanterem-hiányra vagy a to-

⁵⁷ Az 1956 utáni baranyai iskolaszervezésekre részletesen lásd *Füzes Miklós: A nemzetiségi oktatás fejlődése a Délkelet-Dunántúlon 1949–1972.* In: *Baranyai Helytörténetírás 1983–1984.* Szita László (szerk.) Baranya Megyei Levéltár. Pécs, 1985. 575–602., valamint *Füzes Miklós: Az alsó- és középfokú nemzetiségi oktatás története Délkelet-Dunántúlon 1945–1985.* Baranya Megyei Levéltár. Pécs, 1990.

⁵⁸ Kismányok: „Vezetésem alatt álló iskolában nem szűnt meg a nemzetiségi nyelvoktatás. A nyelvoktató személyében változás nem történt. Létszámcsökkenés nincs. Idegen nyelv oktatást eddig nem vezettünk be. A magyar szülők egy része kívánja a német nyelv bevezetését, de erre nem kaptam semmiféle útmutatást.” Gyöng: „Jelentem, hogy a nemzetiségi német nyelvoktatást nem vezettük be, mert október 1-én terveztük a beindítást, de ekkor az iskola nevelőinek száma oly kevés volt, hogy ennek alapján a járási oktatási osztály nem engedélyezte annak bevezetését. (...) Az októberi eseményekkel kapcsolatban a szülők a német nyelv tanítását kérték idegen nyelvként a VIII. osztály kivételével, ahol megtartottuk az orosz nyelvet. Február elejével terveztük bevezetni a német nyelv tanítását, de távbeszélőn a Megyei Művelődési Osztálytól azt a felvilágosítást kaptam, hogy várjunk a német nyelv bevezetésével.” – MNL TML XXIII.16.b. 74 175/1957.

⁵⁹ MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel Jelentések a német, román, délszláv iskolák helyzetéről, 1957. március 14–15. A délszláv iskolákra vonatkozó jelentést nem leltem föl.

vábbra is taníthatatlan tankönyvekre vonatkozó véleményüket, az iskolák működését nehezítő, vagy ellehetetlenítő körülményeket.⁶⁰

1956 szeptemberétől lehetővé vált az általános iskolákban az orosz, angol, francia mellett a német nyelvnek, mint idegen nyelvnek az oktatása. A rendelkezés hatására sok olyan német nyelvoktató általános iskolában, ahol magyar vagy más nemzetiséghez tartozó gyerekek is jelentkeztek német tanulásra, összevonták a csoportokat, és a németet, mint idegen nyelvet tanították. Főlerősödött ez a tendencia a forradalom utáni hónapokban, amikor több iskolában nem tudták újra indítani az orosz tanítását. A nemzetiségi osztály 1957 márciusában Tájékoztatót tett közzé. Ebben leszögezte, hogy minden iskolában külön csoportokban kell oktatni a németet, mint idegen nyelvet, illetve a németet, mint nemzetiségi nyelvet, megszüntetve a kialakult gyakorlatot, mert álláspontja szerint az a német anyanyelvűeket hátrányosan érinti. Ugyanakkor a minisztérium a helyi körülmények ismeretében ismét engedményekre kényszerült. Azaz: kivételes esetekben — tanterem- és pedagógus hiány miatt —, átmenetileg engedélyezte a német és magyar gyerekek közös csoportban, de a külön-külön meghatározott tananyag szerinti tanítását.⁶¹ Újra felhívta a figyelmet arra is, hogy a nyelvoktató iskolákban a németet ne csatlakozó órákban tanítsák, hanem az órarendbe beépítve. Sőt arra biztatott, hogy a tanulók érdeklődése megvan, a nyelvoktató osztályokat, iskolákat fokozatosan fejlesszék tovább német anyanyelven tanító intézményekké. Az iskolák körülményeinek, valamint a helyi apparátus törekvéseinek ismeretében mindez azonban csak írott malaszt maradt.

Az 1957/58. tanév előkészítése során mind a minisztérium, mind a megyék alapvetően az eddigi struktúra megszilárdítására törekedtek. Egyetlen megye részéről sem fogalmazódott meg új nemzetiségi iskola nyitásának igénye. Stabilizálni igyekeztek viszont az előző évben megkezdett, az 1–8. évfolyamon párhuzamosan bevezetett nyelvoktatást, továbbá a nagyobb létszámú csoportok bontására törekedtek. Mindettől az oktatás minőségének javulását várták, ami, tekintettel arra, hogy több helyütt továbbra is a pedagógus-hiány meghatározó volt, önmagában a szervezeti változtatásoktól, aligha következett be.⁶²

⁶⁰ XIX-I-4-g 34. tétel és Pártállam, 2003. 254–265.

⁶¹ „Didaktikai szempontból is helytelen a két csoport együttes oktatása. Helytelen, mert azok a német nemzetiségi tanulók, akik már családi életükből megfelelő szókincssel, beszédképességgel rendelkeznek és sok esetben már évek óta anyanyelvként tanulják a német nyelvet, rengeteg időt pazarolnak olyan órák meghallgatására, amelyek semmivel sem gyarapítják fejlettebb nyelvtudásukat. Éppen ezért érdektelenné, unalmassá és így eredménytelenné válik részükre a német nyelv közös tanulása. Ezt pedig nem engedhetjük meg, mert ez a nemzetiségi jog, az anyanyelvű oktatás erős korlátozását, megsértését jelentené. (...) Egészen kivételesen, ott ahol elkerülhetetlen és átmeneti intézkedésként, egységes csoportban végzik a kétféle német nyelvoktatást, az összevont tanulócsoporthoz szokásos módszert kell alkalmazni. Mindkét tanulócsoporthoz külön az előírt anyagot kell oktatni. Csak így érhető el az, hogy ne érje károsodás a német nemzetiségű tanulókat és a magyar tanulók is helyes ütemben sajátíthassák el a német alapismeretet.” – MNL TML XXIII.16.b. 74 175/1957 Az orosz helyett a német nyelv fakultatív tantárgyként való bevezetését kérték gyakorlatilag valamennyi Tolna megyei településen.

⁶² MNL OL XIX-I-2-f 859–11/1957.

1957. szeptemberétől vezették be a magyar nyelvű gimnáziumokban a nemzetiségek nyelvének rendkívüli tárgyként való oktatását. Ezzel lehetővé vált, hogy a gimnáziumban továbbtanuló nemzetiségi gyerekek anyanyelvük — német, román, szerb, szlovák — tanulását folytathassák. Az intézkedés a nyelvi asszimiláció lassítását szolgálta, de erre csak részben volt alkalmas. Egyrészt a magyar nyelvű gimnáziumokban csak szórványosan szerveztek egy-egy ilyen csoportot, elsősorban a német nyelv tanítása vált általánosabbá. Másrészt a heti néhány óra elégtelen a nyelvi asszimiláció megakadályozására, legjobb esetben is csak annak lassulását eredményezhette.⁶³

A forradalmat követő időszakban mind a nemzetiségi szövetségek vezetői, mind a nemzetiségi osztály munkatársai azt a tényt, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány, valamint a Magyar Szocialista Munkáspárt különböző testületei mind elvi, mind gyakorlati kérdések kapcsán ismét foglalkoztak a magyarországi nemzetiségek helyzetével, egy konszolidációs folyamat kezdeteként, nyitásként értelmezték. Úgy ítélték meg, hogy mindez lehetőséget teremt az elmúlt évtizedben állandósult problémák megoldására, az oktatás tartalmi és szervezeti kereteinek modernizálására, rugalmasabbá tételére. Erre lehet következtetni azokból a mindkét fél — a nemzetiségi szövetségek és a nemzetiségi osztály — részéről 1958/59-ben tett konkrét kezdeményezésekből, amelyeket az MSZMP PB határozatának előkészítésével párhuzamosan igyekeztek keresztül vinni. Mindenekelőtt a struktúra centralizáltságát igyekeztek oldani, a döntéseknél a helyi körülmények nagyobb mértékű figyelembevételére törekedtek. A minisztérium nemzetiségi osztálya a döntések előkészítésekor, illetve a végrehajtás során a korábbiaknál nagyobb mértékben támaszkodott a nemzetiségi szövetségek véleményére, tapasztalatára.

Ognyenovics Milán a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének főtitkára — hivatkozva a délszláv tanítók előző év november 17-én megtartott országos értekezletén hozott határozatára — 1958. január végén, azzal a kéréssel fordult a minisztériumhoz, hogy a nemzetiségi pedagógusok kinevezését és áthelyezését központosítsák. Azzal érvelt, hogy az egyes nemzetiségi iskolák nem arányosan oszlanak meg az egyes megyék területén, ez már önmagában se indokolja a decentralizált áthelyezési, kinevezési gyakorlatot. Ehhez járult, hogy a megyei tanácsok a személyi döntéseknél csupán saját érdekeiket, nem pedig a délszláv iskolák érdekeit vették figyelembe. Azt javasolta, hogy a minisztérium nemzetiségi osztálya döntsön az áthelyezésekről. Ezzel összefüggésben kérte azt is, hogy a megyei tanácsoktól függetlenített szakfelügyelők kinevezésére kerüljön sor, mert a délszláv pedagógusok nagy része fiatal, akik tanfolyamokon szerezték képesítésüket, így valóban szakmai segítségre szorulnak.⁶⁴

⁶³ MNL OL XIX-I-2-f 859-21/1957.

⁶⁴ MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 54 041/1958. A délszláv pedagógusok előző évi értekezletével a sajtó is nagy terjedelemben foglalkozott. Lásd például „Kétnapos konferenciát tartottak a délszláv pedagógusok” című cikket. – Dunántúli Napló, 1957. november 21. 2–3. A kéréseket a délszláv, német, szlovák szövetség főtitkára 1959. január 20-án írott közös levelükben megismételték. Eredménnyel ekkor sem jártak. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 054/1959.

Ledényi Ernő, a nemzetiségi osztály munkatársa válaszában a nemzetiségi pedagógusok kinevezésének és áthelyezésének teljes központosításával nem értett ugyan egyet — hiszen az a megyei művelődési osztályok hatáskörének megrövidítésével járt volna, amit nem támogathatott —, de maga is kezdeményezte a Művelődési Minisztérium Tanácsigazgatási Főosztályánál, hogy a kinevezésekre és áthelyezésekre a minisztériummal való egyetértésben kerülhessen sor. Bár a nemzetiségi szakfelügyelet központosítása kapcsán leszögezte, hogy jelenleg az nem lehetséges, maga is ezt a megoldást támogatta. A „nemzetiségi iskolák ellenőrzésére a központi felügyeletet tartom leghelyesebbnek, úgy szakmai, mint politikai szempontból és ezt az illetékes szervekkel is közöltem.”⁶⁵

A minisztérium nemzetiségi osztálya 1958 elején ismét elővette a nemzetiségi iskolahálózat fejlesztésének kérdést. 1958. január 14-én — a tervezett minisztertanácsi előterjesztésre hivatkozva — arra kérte a szövetségeket, hogy értékeljék a nemzetiségi oktatás eddigi tapasztalatait. A kérésre a szlovák, román és német szövetség vezetése reagált.

Bielik György, a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének elnöke 1958. február 19-én írott levelében mindenképp előtérbe szövegezte, hogy átfogó javaslatot nem tud tenni.⁶⁶ Egyrészt nem álltak rendelkezésére a megfelelő adatok, másrészt gépkocsi hiányában alig tudtak kapcsolatot tartani a helyi közösségekkel. Bár elismerte, hogy az elmúlt 8–9 évben születtek eredmények is — kialakult a szlovák értelmiség magva, az anyanyelvi kultúra továbbfejlesztésének alapjai —, de a változásokat nem tartotta megfelelő üteműnek, tartalmát pedig egyértelműnek. A pedagógus hiány továbbra is nagy, ennek ellenére a végzett szlovák fiatalokat sokszor nem nemzetiségi területen helyezik el. Javasolta, hogy a minisztérium által készítendő fejlesztési terv értékelésére hozzanak létre egy 7–8 tagú bizottságot, amelybe a legjobb megyei szakembereket is vonják be. Az egyes intézménytípusok kapcsán jószerevével megismételte a már korábban is tudott és hangoztatott problémákat. Az óvodák kapcsán kifogásolta, hogy egy-két község kivételével még azokon a helyeken sem folyik szlovák-nyelvű foglalkozás, ahol a második óvónő beállítására éppen erre való hivatkozással került sor. „Ezt általában azzal indokolják, hogy a gyerekek magyar iskolában kezdik el tanulmányaikat s az komoly nehézséget jelent számukra, mert nem tudnak jól magyarul. Ezért arra kell törekedni, hogy megtanítsák őket.”⁶⁷

⁶⁵ Annyit lehetett elérni, hogy a félfüggetlenített megyei alkalmazásban lévő szakfelügyelők szakmai irányítását a minisztérium nemzetiségi osztálya végezte. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 54 012/1958. A főtitkár tájékoztatására közölte azt is, hogy a fenti javaslatokat 1958. május 19-én és 22-én küldte meg a Tanácsigazgatási Főosztálynak.

⁶⁶ Az alábbiakban a levél legfontosabb elemeit foglalom össze. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 54 012/1958. A dokumentumban tett javaslatokhoz a minisztérium egyik munkatársa ceruzával lapszéli jegyzeteket tett. A javaslatok nagy részével nem értett egyet, azt nem támogatta. Különösen a nyelvoktatás felülről történő szorgalmazását vetette el, a lemorzsolódást csupán az asszimilációnak tulajdonította.

⁶⁷ A szlovák óvónőképzés hiányosságait átmenetileg azzal javasolta orvosolni, hogy a békéscsabai szlovák gimnáziumban végzett, tovább nem tanuló lányokat átképzéssel óvodai területre irányítsák. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 54 012/1958.

A nyelvoktató iskolák számát elegendőnek tartotta, de területi megoszlását és az oktatás minőségét nem. Nehezményezte, hogy néhány szlovák többségű községben a helyi tanács az asszimiláció előrehaladottságára, a gyerekek nem megfelelő nyelvtudására való hivatkozással egyszerűen beszüntette a nyelvoktatást. A nyelvoktató iskolák tömeges bezárását, illetve a tanulók lemorzsolódását eredményezte a szlovák nyelv fakultatív tantárgyként való bevezetésének lehetősége. Több községben — Galgaguta, Vanyarc, Acsa, Csóvár, Pilis — ahol 1956. októbere előtt minden gyerek tanulta a szlovák nyelvet, a fakultatív oktatást bevezető rendelkezés után teljesen megszűnt. Bielik arra tett javaslatot, hogy a szövetség és a nemzetiségi osztály közösen jelölje ki azokat a községeket, ahol már az 1958/59. tanév kezdetétől kötelezővé kell tenni a szlovák nyelv oktatását. Néhány nyelvoktató iskola tannyelvű iskolává fejlesztésére is javaslatot tett. Kezdetben csak az első osztályt szerveznék meg, majd évenként újabb első osztályok belépésével folyamatosan épülne ki a teljes 8. évfolyamos szlovák tannyelvű általános iskola.⁶⁸

A tannyelvű általános iskolák kérdését nem említi, pontosabban fölveti azok egy részének két tannyelvűvé alakítását. „Helyesnek tartanánk, ha még a fejlesztési terv összeállítása előtt a Művelődési Minisztérium nemzetiségi osztálya és a Szövetség néhány vidéki szakember bevonásával megvitatná a szlovák anyanyelvű általános és középiskolák egyes tárgyainak magyar nyelven történő oktatásának kérdését (pl. biológia, kémia, fizika), amelyet sok szülő és pedagógus vetett fel. Ugyanitt beszelnénk meg az anyanyelvű iskolák létesítésének átmeneti formáját is, amikor a tantárgyaknak csak egy részét tanítanak szlovákul.”⁶⁹

Wild Frigyes a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének elnöke 1958. február 13-án írott levelében hasonló érveket fogalmazott meg, mint Bielik György. Ő is támogatta, hogy a minisztérium a nemzetiségi oktatás hosszútávú fejlesztési/fenntartási tervét kidolgozza. Ugyanakkor leszögezte, hogy a rendelkezésére álló rövid idő, valamint a szövetség körülményei — gépkocsi, illetve a német oktatásra vonatkozó adatok hiánya — miatt, valamennyi szempontra kiterjedő javaslatot most nem tud adni. A német iskolahálózat fejlesztését alapvetően gátló tényezőknek nevezte a közösség tagjainak félelmét mindattól, „ami német mivoltukat bizonyítja.”, „bizonyos társadalmi és gazdasági kérdések rendezetlenségét”, valamint a helyi lakosság, a tanácselnökök, is-

⁶⁸ Bács-Kiskun megye: Dunaegyháza; Békés-megye: Örménykút; Komárom-Esztergom megye: Keszthely, Pilisszentlélek; Pest megye: Pilisszentkereszt, Pilisszántó, Nagytarcsa, Csomád, Csóvár; Nógrád megye: Sámsonháza, Lucfalva, Ósagárd, Vanyarc, Bánk; Borsod-Abaúj-Zemplén megye: Répáshuta. – MNL OL XIX-I-4-g 3.tétel 54 012/1958. A szlovák nyelvoktató iskolákban 1956 őszén végbement nagy arányú lemorzsolódásra vonatkozóan lásd Szesztay Ádám: Nemzetiségi törekvések az 1956-os forradalomban. – Regió. Kisebbségi Szemle. 1994. 2. szám. 106–126.

⁶⁹ Lapszéli jegyzet: „Helyes!”. Nemzetiségi vezető írásban először vetette fel a tisztán anyanyelvi oktatás korlátozását. Igaz, Bielik György elképzelése szerint a két tannyelvű forma nem járt volna a tannyelvű iskolák megszüntetésével, inkább a nyelvoktató és tannyelvű iskolák nyelvi kompetenciái közötti óriási szakadék áthidalására szolgált volna. A javaslat azonban mindenképpen félreérthető volt, s hivatkozási alapot teremtett azon állami és párthivatalnokok számára, akik ekkor a háttérben már éppen az anyanyelvi oktatás megszüntetésének módján fáradoztak. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 54 012/1958.

kolaigazgatók — „főleg ha azok egyidejűleg telepések is — körében meglévő nacionalizmust.”⁷⁰

Az anyanyelvű oktatás kapcsán egyrészt azt sürgette, hogy legalább azokban a községekben építsék ki az óvodai hálózatot, ahol a lakosság túlnyomó többsége német, és a gyerekek jól beszélnek anyanyelvüket. Enélkül ugyanis iskolás korukra ezek a gyerekek is jelentősen vesztenek német nyelvi kompetenciáikból. Másrészt olyan iskolák létrehozását sürgette, amelyekben mind a magyar, mind a német nyelv tökéletes elsajátítását biztosítani tudják. Úgy vélte ugyanis, hogy a szülőket az anyanyelven történő taníttatástól sokszor az a félelem tartja vissza, hogy gyerekeik nem tanulnak meg jól magyarul.

Kifogásolta az univerzalitás hiányát is. Azaz: „Mindaddig, amíg csak elszigetelten tudunk egy-két iskolát létrehozni, igen nehezen fog menni az iskolahálózat fejlesztése. A kezdet megállott és ha nem fog folytatódni, a megállott kezdet már a véget is jelenti.”⁷¹ Érthetetlennek nevezte, hogy számos olyan településen — Pula, Óbánya, Ófalu, Gyód, Csolnok, Dunaszentmiklós — sem sikerült német nyelvű iskolát létrehozni, ahol gyakorlatilag a teljes lakosság német anyanyelvű. Éppen ezért ő is elképzelhetőnek tartotta, hogy „általánosságban, vagy bizonyos helyeken” kötelezően vezessék be a német nyelv oktatását. Azzal érvelt, hogy az iskolában a magyar gyerekek számára is kötelező anyanyelvű tanulás, ami alól nem kaphatnak felmentést. Ennek analógiájára akarta a nemzetiségi gyerekeket is anyanyelvük oktatására kötelezni. Mindezt azzal támasztotta alá, hogy így a félelem miatt ki nem nyilvánított igények is kielégítésre kerülnének. Hivatkozott Czapp Ferenc mágocsi kosárfonó hozzá írt levelére, amely szerint: „12 évi rugdosás után merne valaki szólni? Mi kérni, vagy kérvényezni semmit sem fogunk, hogy utána valaki pizskáljon, de ha elrendelik, elfogadjuk.”⁷²

Rámutatott a nyelvoktató iskolák egyenetlen területi eloszlására is. E szempontból különösen Somogy megyében, Tolna megye egy-egy járásában, Komárom-Esztergom és Pest megyében látott hiányosságokat, ezért 92 települést felsorolva konkrét javaslatot is tett a nyelvoktatás bővítésére. Nehezményezte, hogy nem került még sor német diákotthon létrehozására, rámutatott a pedagógusképzés, -továbbképzés, valamint a tankönyvkiadás hiányosságaira. Végezetül leszögezte, hogy a német iskolahálózat kiépítését jelenleg objektív és szubjektív nehézségek szövevénye akadályozza, amelyek felszámolásához — megítélése szerint — évekre lesz szükség. Egyetlen biztató jelként a már létrehozott nyelvoktató iskolákat nevezte.⁷³

Önkritikusan elismerte, hogy az oktatásra a szövetségnek is több figyelmet kell fordítania, ezért a szövetség egyetlen betöltetlen státuszán pedagógus alkalmazását tervezte. Néhány héten belül pedig létrehozták az Országos Német Pedagógiai Tanácsot, amelynek feladata az volt, hogy a szövetség vezetői-

⁷⁰ XXVIII-J-1 17.d. Anyanyelvi oktatás 1956–1995. Wild Frigyes levele az OM Nemzetiségi Osztályának, 1956. február 13

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

nek kérésére elvi kérdésekben állást foglaljon, illetve a gyakorlati problémák megoldására javaslatot tegyen. A testületet olyan, az oktatás különböző területein dolgozó szakemberekből állították össze, akik szakmai tudásukkal segíteni tudták a szövetség vezetőit a különböző hatóságokkal szemben, ugyanakkor a szülőkkel és pedagógusokkal is el tudták fogadtatni a szövetség törekvéseit.⁷⁴

A nemzetiségi osztály a román és szlovák szövetségtől beérkezett javaslatok alapján 1958. március 6-án körlevélben utasította Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Komárom-Esztergom, Nógrád és Pest megyéket, hogy a szövetségek által megjelölt településeken „a múlt évek szervezeti munkájától eltérően alapos és minden szempontra kiterjedő gondos felmérést végeztesen”, s kedvező feltételek esetén az intézmények szervezését is kezdjék meg.⁷⁵ A szövetség a román anyanyelvű oktatás bevezetését a Kétegyháza-Petőfi-telepi iskolában javasolta. Bár a helyi tanácsi és pártszervek ezt támogatták, az iskola tanulói összetétele — a 35 gyerek közül 25 román, 6 magyar, 3 vegyes házasságból származó, egy pedig cigány —, illetve a román gyerekek hiányos nyelvtudására hivatkozással elhalasztották a váltást.

Nem járt sikerrel a szövetség által javasolt településeken a szlovák iskolahálózat fejlesztése sem. Bár a Békés megyei Örménykúton az anyanyelvű oktatás bevezetését a megfelelő képzettségű pedagógus hiánya, illetve a tanyasi iskolába járó magyar gyerekek más iskolába való átirányítása is gátolta, alapvetően a szülők ellenállása akadályozta. A beszámoló szerint azt hangoztatták, hogy szlovák nyelvű oktatás esetén a gyerekek sem szlovákul, sem magyarul nem fognak tökéletesen megtanulni, s miután a községben nem az irodalmi szlovák nyelvet beszélik, nem tudnak a tanulásnál a gyerekeiknek segíteni. A

⁷⁴ Uo. – A tanács első ülésére, amely a terv szerint évente kétszer ülésezett, a meghozandó párthatározatot követően került sor. Erre vonatkozó dokumentumot azonban nem leltünk föl. A testületnek megalakulásakor tagja volt: Thuróczy-Trostler József, akadémikus, az Eötvös Lóránd Egyetem dékánja; Dr. Mollay Károly, germanista, egyetemi docens, Budapest; Dr. Vargha Károly, főiskolai docens, a Pécsi Pedagógiai Főiskola Német tanszékének vezetője; Schwalm Pál, a bajai III. Béla Gimnázium német tagozatának vezetője; Várai Lászlóné, a Pécsi Tanítóképző tanára; Würz Jakab, a garai német általános iskola tanára; Pollák Richárd, a Bajai Járási Művelődésügyi Osztály osztályvezetője; Marossy József, az eleki német általános iskola tanára; Pusztai János, a pécs-bányatelepi általános iskola német osztályának tanára; Guth Erzsébet a Baranya megyei német nyelvoktató iskolák szakfelügyelője; Szirom Károly, a vépméni általános iskola igazgatója; Kiszler Henrik, a mecseknádasdi általános iskola német nyelvoktató tanára; Rétfalvi Teofil, a hartai általános iskola német nyelvoktató tanára; Dr. Gaál János, német szakfelügyelő, a székesfehérvári Arany János Gimnázium tanára; Dr. Németh István, német szakfelügyelő, a soproni Széchenyi Gimnázium tanára; Wagenhoffer János, a máriahalmi általános iskola német nyelvoktató tanára; Arató Mátyás, Pest megye szakfelügyelője; Hollós Győző, a herendi általános iskola német nyelvoktató tanára; Székely Erzsébet, a Vas Megyei Tanács VB. Művelődési Osztályának szakfelügyelője; Ceyer József, a nagymányoki általános iskola német nyelvoktató tanára; Fogarasi Mihály, a pilisvörösvári általános iskola német nyelvoktató tanára; Nádas Gizella, a garai német óvoda óvónője, Gara. A testület a javaslat szerint kiegészült még a budapesti, pécsi és kőszegi gimnáziumi német tagozat egy-egy pedagógusával, a nemzetiségi osztály és a szövetség egy-egy munkatársával.

⁷⁵ MNL OL XIX-I-4-g 3.tétel 54 092/1958. és *Szesztay Ádám*: Az 1960-as nemzetiségi iskolareform. In: *Anyanyelv, oktatás közösségi nyelvhasználat*. Szerk.: Osvát Anna, Szarka László. Gondolat Kiadói Kör-MTA Kisebbségkutató Intézet. Budapest, 2003b. 57. Érdekes, hogy a körlevél összeállításakor nem vették figyelembe a német szövetség javaslatait. A körlevél a német oktatás kérdéseit meg sem említi.

szülők a Pest megyei községekben is a nyelvoktatás mellett érveltek. Pilisszántón 1945-ig csak magyar nyelvű oktatás volt a községben. „1946-ban kellő propaganda után 3 napig várta a bizottság az anyanyelvű oktatásra jelentkező szülőket. Jegyzőkönyvileg rögzített tény, hogy egyetlen jelentkező sem akadt. De a következő években sem. 1949-ben felülről rendelték el a szlovák nyelv heti 2 órában való oktatását a felső tagozatban. Ez ismét nagy ellenkezést váltott ki. Az összes szülők aláírásukkal tiltakoztak ez ellen a határozat ellen. Indoklásuk gazdasági jellegű volt: E kis faluban elszigetelten megélni nem tudnak. Aki kilép a faluból nem tud boldogulni a magyar nyelv tudása nélkül. Magyarul megkizárólag az iskolában tanulnak. Ha ezt a lehetőséget elveszik, akkor elveszik a megélhetési lehetőséget is. Nagy harcok, sok felvilágosító munka után csillapodtak csak le a szülők és nyugodtak meg a jelenlegi helyzetben, vagyis a heti osztályonkénti 3 szlovák óra beiktatásában. (...) A Szlovákiába települtek java-része vissza szeretne jönni. Négy család mostanában tért vissza. Tudomása van további 50 család hasonló kérelméről. Ezek fejtik ki a legnagyobb ellenpropagandát. Szinte szégyellik bevallani szlovákságukat és mindenhol erősen magyarnak vallják magukat.”⁷⁶

A nemzetiségi osztály még ugyanennek az évnek az őszén újabb erőfeszítést tett a szlovák iskolahálózat stabilizálására. Az eddigi kudarc okait is számba véve — anyanyelvű osztályokat csak a teljesen osztott és megfelelő számú tanteremmel rendelkező iskoláknál lehet szervezni, a szervezésre egy év nem elegendő — dolgozták ki az 1958/59.- 1961/62. időszakra vonatkozó fejlesztési tervet. Ledényi Ernő, aki a tervezetet készítette, mindenekelőtt az óvodák számának növelését és az anyanyelven való oktatás kiszélesítését tartotta fontosnak. Három év alatt összesen 20 új óvoda, 8 szlovák tannyelvű és 27 nyelvoktató általános iskola alapításával számolt. Mindkét oktatási intézmény típusban, figyelembe véve a végzős pedagógusok számát, biztosítottnak látta a személyi feltételeket.⁷⁷

A Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetségének vezetői 1958 tavaszán-nyarán, a meglátogatott német lakta településeken az anyanyelvű oktatás terén tapasztalt hiányosságok kapcsán több ízben a nemzetiségi osztály intézkedését kérték. Kifogásolták például, hogy Rábafehéren és Rönökön a szülők kérése, illetve a jogszabályi előírások ellenére, pedagógus hiány miatt továbbra is csak a felső tagozatban volt német nyelvoktatás. Somogy megyében olyan községekben sem biztosították a német oktatást, ahol a tanulók több

⁷⁶ MNL OL XIX-I-4-g 3.tétel 54 092/1958. A megyei művelődési osztály szerint hasonlóan érveltek a szülők a Nógrád megyei községekben is: „Az értekezletek általános hangulata alapján az a véleményem, hogy a megye területén szlovák tannyelvű oktatás bevezetése nem lehetséges. A megye területén a szlovák ajkú községek kis létszámúak, elszigetelve élnek lakói. A fejlődő szocializmusban az iparosodás mind nagyobb számban vonja el ezekből a községekből is a munkaerőt. A szülők általános véleménye az, hogy a munkahelyen jól megállhassák a helyüket, a magyar nyelv tökéletes tudása szükséges. A Párt, a Tanács és a szülők egybehangzó véleménye az, hogy a nyelvoktató jobban eléri a célját, mint az anyanyelvi oktatás. Így a tanuló mindkét nyelvet elsajátítja. Szlovákul otthon beszél, a szlovák órákon megtanul anyanyelvén írni, olvasni. A magyar tannyelvű iskolában pedig megtanul jól magyarul.” – írták. – MNL OL XIX-I-4-g 3.tétel 54 092/1958.

⁷⁷ MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 054/1959. és *Szesztay*, 2003b. 57.

mint fele német származású volt. A Baranya megyei Liptódon, ahol a lakosság 95%-a német volt, az iskolában bevezették ugyan a német nyelvoktatást, de a 78 német anyanyelvű gyerek közül csak 26 tanulta a németet. A szövetség vezetői ennek okát a községi tanács sovíniszta magatartásában — a „németeknek csak a munkához van joguk” —, valamint abban látták, hogy a szülők nem ismerik jogaikat.⁷⁸

A bajai német gimnázium kultúracsoportha 1958. június 30.- július 7. között Győr-Sopron, Vas és Tolna megyei településeken lépett fel. A csoportot Krix György a szövetség munkatársa is elkísérte, aki jelentésében nemcsak a műsor fogadtatását, de a felkeresett településeken a németek helyzetét érintő körülményeket is összefoglalta. Fertőrákos: „A tanács jó véleménnyel van a németajkú dolgozókról, igyekszik többet foglalkozni problémáikkal. A németek kifogásolják, hogy a tanácsban nincs senki, aki a német nyelvet beszélné. A német lakosság kb. 20%-ot tesz ki. 38 tanácstag közül 3 német. Az iskolában kb. 100 német gyerek van. Sürgősen kérnek német nyelvoktatást. Szakerő van: Poór Endre személyében. A népkönyvtárban 600 könyv közül 50 német, ezeket sűrűn olvassák. Több német könyv kellene, a meglévőket pedig már sürgősen ki kellene cserélni. Ismeretterjesztő előadásokat kérnek.”⁷⁹ Ágfalva: „A lakosság 35%-a német. Az iskolában 230 gyerek van, ezekből 50 gyerek jár német nemzetiségi nyelvoktatásra, 30-an német külön órára, 30-an iratkoztak be a német tagozatra. Az előadás alatt igen sokat foglalkoztunk az iskolakérdéssel. A német szülők ugyanis félnek gyerekeiket német iskolába küldeni, mivel a pap is körüljárta a falut és a német iskola ellen agitált. Sőt, ő még a járásnál is kérte ennek a beszüntetését.”⁸⁰ Pári: „Az 1400 lakosból 1000 német. Végtelenül kedves, barátságos emberek. A nemzetiségi politikáról és eredményekről még nem hallottak. Újságot, naptárt nem ismertek. Előadásunkat kb. 300-an nézték meg. Okvetlenül kérnek német nyelvoktatást. Ennek bevezetését már a jövő tanévben szeretnék. Német szakos tanító nincsen! (...) Német óvodát kérnek. Népkönyvtárból teljesen hiányoznak a német könyvek. Az iskolában 400 gyerekből 300 németajkú. (Német tannyelvű iskola?) A tanács és a lakosság közt a viszony jó. Németek képviselve vannak a tanácsban. A templomban kérik az anyanyelv bevezetését. Ha szükséges, aláírásokat fognak gyűjteni. A pap Szabados (Szeitz) András nem veszi figyelembe kérésüket.”⁸¹

A jelentésben foglaltak egyrészt megerősítik, hogy a jogi lehetőségek és a szülők kérése ellenére az anyanyelvi oktatás biztosítására számos németek által lakott településen még nem került sor. Az anyanyelv ápolásának — minőségi irodalomhoz való hozzájutás — és használatának más lehetőségei pedig még korlátozottabbak voltak. Nyilvánvaló az is, hogy e centralizált államigazgatási

⁷⁸ MNL OL XIX-I-4-g 3.tétel 54 378/1958.

⁷⁹ MNL OL XIX-I-4-g 3.tétel 54 292/1958. A körút eredeti tervében Kőszeg és Balatoncsicsó is szerepelt. Mindkét településen különböző okokra hivatkozva — nem tudnak szállást és közönséget biztosítani, nincs föllépésre alkalmas terem — az utolsó pillanatban lemondták a csoport fellépését. A felkeresett települések Fertőrákos, Sopron, Ágfalva, Brennbergbánya, Pornóapáti, Pári, Mőzs, Várdomb.

⁸⁰ MNL OL XIX-I-4-g 3.tétel 54 292/1958.

⁸¹ MNL OL XIX-I-4-g 3.tétel 54 292/1958.

struktúrában a mozgástér nagyon korlátozott volt, éppen ezért felértékelődött a helyi vezetők szerepe, viszonyulása a nemzetiségekhez.

Az 1956-os forradalmat követően a Német Demokratikus Köztársaság is nagyobb figyelmet fordított a magyarországi németek helyzetére. A két ország közötti kultúregyezmény értelmében a német szakos tanárok számára az NDK-ban nyári továbbképző tanfolyamokat szerveztek. 1958 tavaszán a német fél kifogásolta, hogy a kiküldendő 20 pedagógus között csak 4 olyan szerepelt, aki német nemzetiségi iskolában tanított. A csoport nagyobb része magyar iskolák német szakos tanáraiból tevődött össze. A német fél ezért az arányok megváltoztatását kérte. Bár a közbelépést elsősorban politikai okok — a nyugat-német befolyás ellensúlyozása és az NDK szerepének és jelentőségének megerősítése — motiválták, a német nemzetiségi iskolákra való odafigyelés is vitathatatlan.⁸²

A Művelődési Minisztérium Statisztikai Osztálya az 1958/59. tanév kezdetekor valamennyi általános iskola, így a nemzetiségi iskolák helyzetét is fölmérte. A kérdőív az iskolák alapvető adatai mellett — működés helye, az épület jellemzői (osztálytermek száma, állapota), az egyes osztályok, illetve tanulócsoportok létszáma, a tanulók korcsoportos megoszlása, szociális helyzete — kitért az oktatás tartalmi elemeire is. Így vizsgálta, hogy osztott rendszerű-e az iskola, mely nyelveket tanítják rendkívüli tárgyként, folyik-e orosz nyelvoktatás, vagy a kötelező tárgyak mellett milyen egyéb gyakorlati foglalkozásokat tartanak. Emellett különböző szempontok — végzettség, nem- és korösszetétel, az alkalmazás módja, óraleterheltség — alapján a tantestületek összetételét is fölmérték. A nagyon sok szempontú, a technikai és személyi feltételeket is vizsgáló fölmérés összesítéséről, illetve eredményeinek fölhasználásáról azonban nincs tudomásunk.⁸³

Ezekkel a gyakorlati lépésekkel párhuzamosan az 1956-os forradalmat követő konszolidációs folyamat részeként — mint ahogyan már korábban is jeleztem — a Forradalmi Munkáspárt Kormány, valamint a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése is foglalkozott a magyarországi nemzetiségek helyzetével.⁸⁴

Az MSZMP Politikai Bizottsága által 1958. október 7-én elfogadott a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról szóló határozata hosszú időre meghatározta a hazai nemzetiségpolitika alapelveit. A határozat megalkotásának szükségességét azzal indokolták, hogy az 1956. május

⁸² Az NDK parlamenti küldöttsége 1957. októberében több német nemzetiségi iskolát is fölkeresett, s megállapították, hogy az „ott folyó politikai felvilágosító munka és nevelés meglehetősen alacsony fokon áll”. – MNL OL XIX-I-4-g 3.tétel 54 292/1958.

⁸³ A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának anyagában csak a szlovák nyelvoktató iskolákra vonatkozó fölmérés adatlapjai maradtak fenn. A többi nemzetiségi iskolára, illetve a magyar általános iskolákra vonatkozó adatlapokat nem leltük föl. – NL OL XIX-I-4-g 32 tétel Nyelvoktató iskolák statisztikai jelentése, 1958–1959.

⁸⁴ Ennek a tanulmánynak a keretében a legfelsőbb állami és pártszervezetekben hozott döntéseknek csak az oktatással összefüggő részével, illetve az arra gyakorolt hatásával foglalkozom. 1957. nyarán újabb jelentés készült a magyarországi nemzetiségek helyzetéről az ENSZ számára is. Az oktatásra vonatkozó anyagot ismét a nemzetiségi osztály állította össze. – MNL OL XIX-I-2-f 859 21/1957. Erre vonatkozóan részletesen lásd *Föglein Gizella: A nemzetiségi-kisebbségi kérdés, mint külpolitika államhatáron belül. Adatszolgáltatás az ENSZ-nek és párthatározat a magyarországi nemzetiségekről – 1958. – Jogtörténeti Szemle. 2009. 1. szám. 1–13.*

21-i párthatározat, amely bár „helyes volt, megfelelően alkalmazta a marxizmus-leninizmus tanítását hazai viszonyok között”, nem vált eléggé ismertté, végrehajtását „az ellenforradalom és az azt megelőző események meggátolták”. Ezért szükséges a határozat felújítása és az „ellenforradalom leverése utáni tapasztalatokkal való kiegészítése.”⁸⁵ Bár a határozat érintette a háború után a németeket és délszlávokat ért állami diszkriminatív politikát, ezt egyoldalúan tette, mint ahogyan elítélőleg nyilatkozott az egyházaknak a nemzetiségek identitása megőrzésében játszott szerepéről is. Mind a magyar többségi társadalom, mind a nemzetiségi közösségek kapcsán a nacionalizmus elleni harcra helyezte a hangsúlyt, a nemzetiségi kérdést az állampolgári jogegyenlőséggel megoldottnak tekintette, közösségi szintű igények elismerése föl sem vetődött. Mindez az 1956. évi határozat szelleménél zártabb, keményvonalasabb nemzetiségpolitikát vetített előre. Amit a hangoztatott elvek, illetve a megfogalmazás nyelvezete ideig-óráig elfedett.

A nemzetiségek anyanyelvhasználata kapcsán leszögezte, hogy a „nemzetiségek általában jól beszélnek a magyar nyelvet, csupán a legidősebbek között akad magyarul gyengén tudó. Anyanyelvi szókészletük szegényes, az általuk beszélt nyelv általában tájnyelvi jellegű. Nemzetiségi fiataljaink egy részére jellemző, hogy az iparosodás, a falu szocialista átalakulása, a vegyes házasságok növekedése következtében még azok sem használják anyanyelvüket, akik ezt egyébként az utóbbi évek során a különböző nemzetiségi iskolákban irodalmi szinten elsajátították.”⁸⁶ Nem egyértelmű, hogy azt a tényt, miszerint a nemzetiségek idősebb tagjai nem beszéltek jól a magyar nyelvet, negatívan ítélték-e meg, olyan jelenségeként, mint amin mindenképpen változtatni kell. Minden esetre a dokumentumban fontosnak tartották annak leszögezését, hogy a nemzetiségek többsége jól beszéli a magyar nyelvet. A közösségek tagjai által használt tájnyelvi dialektusokat az irodalmi nyelvnél értéktelenebbnek tartották, a nyelvi asszimilációt kizárólag a modernizáció számlájára írták. A diagnózis kapcsán semmilyen elvi jellegű álláspontot nem fogalmaztak meg, a nyelvhasználat térvesztésére, az asszimiláció fékezésére gyakorlati javaslatot nem tettek. Ami a valóságban a folyamat támogatását jelentette.

⁸⁵ „A határozat az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos és Kulturális Osztályának, valamint a Művelődésügyi Minisztériumnak szeptember 12-i, „Előterjesztés a Titkársághoz a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról” című közös dokumentum alapján készült.” – In: A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Budapest, 2002. 689–693., valamint Pártállam, 2003. 282–296. A nemzetiségi osztály 1957–58. folyamán több részletes összefoglalót is készített az oktatás területére vonatkozóan. A különböző időpontokban készült dokumentumok elvi megállapításaiban érzékelhetők ugyan hangsúlyeltolódások, vélhetően annak függvényében, hogy a felső pártvezetés milyen elvárásokat fogalmazott meg, de a statisztikai kimutatások egybehangzóan részben a nemzetiségi oktatás további fejlesztésének szükségességét, az oktatás tartalmi megújítását szorgalmazták. Ezek közül a legfontosabbak: Előterjesztés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz a Magyarországon élő nemzetiségek néhány problémájáról, 1957. május 11. – MNL OL XIX-I-2-f 859-szn.-(3)/1957., A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának feljegyzése a nemzetiségi iskolahálózat megszerzéséről, 1958. január 22. – MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel és Pártállam., 2003. 265–282.

⁸⁶ Pártállam, Kecskemét. 2003. 284.

Ismertették a nemzetiségi iskolahálózat adatait is, amit az 1956-os párt-határozat óta elért eredménynek tüntettek fel. Valójában az óvodák és a német iskolahálózat kivételével a többi nemzetiség intézményhálózata már az '50-es évek elejére kialakult. Ezt követően a korszak végéig már sem jelentősebb számszerű, sem minőségi változás nem következett be. Helyesnek ítélték azt is, hogy a nemzetiségi tanulók többsége a „mi sajátos viszonyainknak megfelelően” magyar általános iskolákban, heti három órában külön tantárgyként tanulja az anyanyelvét. S bár előírta a határozat az anyanyelvi oktatási igények kielégítést, azt is hangsúlyozta, hogy ezt minden erőltetéstől mentesen kell megtenni. Azt, hogy ez mit jelentett, a következő évek gyakorlata mutatta meg. Ebben az esetben nem csak arról volt szó, mint a korábbi években, hogy a határozat által deklarált jogokkal az érintettek nem élhettek. Az 1958. októberi párt-határozatban, ha burkoltan is, de elvileg is megfogalmazódott a nemzetiségek asszimilációjának fölgyorsítása.

A nemzetiségi osztály, illetve ekkor már főosztály munkatársai úgy tűnik nem érzékelték, vagy nem akarták tudomásul venni a párthatározat valódi törekvéseit. Az 1958–59. évben éppen a határozatra hivatkozva számos olyan folyamatot igyekeztek elindítani, ami a nemzetiségi oktatás tartalmi megújítását szolgálta.

Látványosan technikai megfontolásból, a statisztikai adatszolgáltatás egyértelművé tétele miatt határozták meg a nemzetiségi iskolák besorolását. Valójában azonban az elnevezések révén tartalmi kérdéseket tisztáztak. 1958. szeptemberétől nemzetiségi tannyelvű iskolának csak azokat az intézményeket tekintették, amelyek szervezetenként és jogilag is önállóan működtek. Azt a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolát azonban, amelyik a magyar iskolával közös igazgatás alatt, legtöbbször azzal egy épületben, csak külön csoportokkal működött, nemzetiségi tagozatú iskolának nevezték. Nem változott a nyelvet csak tantárgyként tanító iskolák „nemzetiségi nyelvet oktató iskola” megnevezése.⁸⁷

5. táblázat
Nemzetiségi oktatási intézmények Magyarországon,
*1959. szeptember 1.*⁸⁸

	intézmények	tanulók	tanárok
Óvoda	44	1379	44
Általános iskola			
a) tannyelvű	25	2377	160
b) tagozatú	10		

⁸⁷ MNL OL XIX-I-2-f 859-szn. (161)-1957. A nemzetiségi oktatás egy-egy részterületét érintő kérdés kapcsán az alábbi tájékoztatók kerültek kiadásra: „Tájékoztató a nemzetiségi oktatási és nevelési intézmények iskoláztatási és felvételi munkájához”, a „Tájékoztató a német tanítási nyelvű általános gimnáziumokról”, valamint a „Feljegyzés a nemzetiségi oktatással összefüggő munkaerő-gazdálkodási utasításhoz” – MNL OL XIX-I-4-g-t.n.-kisszámos-81/1959., 90/1959, valamint 321/1959.

⁸⁸ MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának összesítő kimutatása a nemzetiségi intézményekről, 1959. december 15., és Pártállam., 2003. 288.

	intézmények	tanulók	tanárok
c) nyelvoktató	286	23 768	407
Középiskola			
a) gimnázium	5	248	49
b) tanító- és óvónőképző	4	124	
Pedagógiai Főiskolai tanszék	4	72	10
Összesen	378	27 968	670
Diákotthon	8	669 ⁸⁹	16

A nemzetiségi intézményhálózatnak az 1950-es évek végi nagyságára vonatkozó adatok jelzik, hogy az intézmények teljes vertikuma — óvoda, általános iskola, gimnázium, felsőoktatási intézmények és diákotthonok — kiépült. Ha az egyes intézménytípusok számában bekövetkezett változásokat vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy az évtized második felében elsősorban az óvodai oktatás kiszélesítésére, illetve a közép- és felsőfokú oktatás területén minimális számú német intézmény létrehozására került sor. A teljesen önállóan működő tannyelvű és ugyan anyanyelven képző, de csupán magyar iskolák tagozataként működő intézmények elkülönült módon való számbavétele még inkább kiemelte a nemzetiségi általános iskolahálózat aránytalanságait. Az országban összesen 25 önállóan működő, anyanyelven oktató nemzetiségi általános iskola működött. Továbbra is a románok iskolahálózata tekinthető a legideálisabbnak. Egyrészt stabil az intézmények száma, másrészt ezen belül az anyanyelven tanító iskolák aránya magas. Kiegyensúlyozottnak tekinthető a délszláv iskolákon belül is a tannyelvű és nyelvoktató iskolák aránya. Bár mindkét típus esetében némi csökkenést figyelhetünk meg, s közöttük még az évtized végén is sok, kis tanuló létszámú, egy-két pedagógussal működő iskolát találunk. Ha csak három iskolai év adatait vesszük alapul és hasonlítjuk össze, akkor is nagyobb, tektonikusabb mozgásokat figyelhetünk meg a szlovák iskolahálózaton belül. A közösség létszámához viszonyítva — a vizsgált időszak egészére vonatkozóan — némileg eltúlzottnak tekinthető az iskolák száma. Az iskolák döntő többsége csak nyelvoktatást végzett, különösen a békési tanyavilágban szórványban élő tanulók között volt magas a lemorzsolódási arány, ami az iskolák megszűnéséhez vezetett. A szlovák iskolák között is sok a kis létszámú, összevont csoportban oktató. Az pedig egyértelmű — amit a táblázat adatai is alátámasztanak —, hogy német anyanyelven oktató általános iskolák létrehozására nem volt tényleges állami, illetve párt akarat. Mással nem magyarázható, hogy az évtized végére egyetlen egy önállóan működő német tannyelvű általános iskola sem jött létre. A négy települési általános iskolában biztosított anyanyelven való képzés csak formálisnak tekinthető, hiszen aligha jelentett valódi lehetőséget a német anyanyelven való képzésre. A nyelvoktató iskolák száma ugyan kissé emelkedett, de ezek is csak a németek által lakott települések töredékében működtek.

⁸⁹ Ebből 90 német tanuló magyar diákotthonban tanul.

6. táblázat
Nemzetiségi általános iskolák az 1956/57. és
*az 1959/60. tanévben*⁹⁰

Nemzetiség	1956/57. tanév			1959/60. tanév			
	Tannyelvű	Nyelvoktató	Összesen	Tannyelvű	Tagozatú	Nyelvoktató	Összesen
Délszláv	16	52	67	14	1	51	66
Német	3	116	119	-	4	123	127
Román	10	12	22	6	4	10	20
Szlovák	6	113	119	5	1	102	108
Összesen	35	293	327	25	10	286	321

Az évtized végére valamennyi nemzetiség gimnáziumi továbbtanulásának lehetőségét egy-egy önállóan működő intézetben megteremtették. A németeknek ezen felül Budapesten, Kőszegen és Sopronban gimnáziumi tagozatuk működött. A gimnáziumok tanuló létszáma az egyes nemzetiségek között nem mutat kirívó aránytalanságot. A gimnáziumok elhelyezésében, körülményeiben voltak ugyan eltérések, de valamennyi intézmény hasonló problémákkal — megfelelő képzettségű pedagógusok, tanítható tankönyvek, anyanyelvű irodalom hiánya — küzdött.⁹¹

7. táblázat
*Nemzetiségi gimnáziumok összesítő adatai, 1959. szeptember 1.*⁹²

Nemzetiség	Település	Osztályok				Tanulók össze- sen
		I.	II.	III.	IV.	
Német	Baja	35	25	29	16	105

⁹⁰ A táblázatot a MNL OL XIX-I-2-f 859-21/1957. és XIX-I-4-g 35. tétel A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának összesítő kimutatása a nemzetiségi intézményekről, 1959. december 15. alapján állítottam össze. Egy másik statisztikai kimutatás a német nyelvoktató általános iskolák számát 1959. márciusában 145-ben határozza meg. – MNL OL XIX-I-4-g 43. tétel Jegyzék a nemzetiségi tannyelvű és nyelvoktató általános iskolákról, 1959. március 1.

⁹¹ Schwalm Pál a bajai német gimnázium igazgatója Wild Frigyes kérésére foglalta össze az intézmény helyzetét: „Hogy a német gimnázium komolyan megfelelhesen hivatásának, szükséges, hogy megfelelő, németül jól beszélő szakemberekkel legyen ellátva. (...) Csak az a nevelő képes ezen a területen jó munkát kifejtteni, akinek ez a fajta iskola bizonyos fokig szívügye. Az a kartárs, aki el-lenséges szemmel nézi az iskolát és annak tanulóit, nagy romboló munkát fejthet ki. (...) A tankönyv kérdése is elrendezendő. Meg kellene íratni folyamatosan a rendes, véglegesnek tekinthető tankönyveket. A tankönyvek könnyű nyelvezetűek, könnyen áttekinthetőek, ízlésesek, szépek legyenek. A tankönyvírók ne a quantumra törekedjenek, ne minél több ívet akarjanak produkálni. Az előírt anyagot elsajátítható terjedelemben és nyelvezeten írják meg” – MNL OL XIX-I-4-g 1. tétel Személyi ügyek. 1959. Schwalm Pál levele Wild Frigyesnek, 1959. április 10. – Kiemelte még a pedagógusok nyelvi továbbképzésének szükségességét, a tanuló-csere kialakítását és rendszeressé tételét az NDK-val, önálló iskolai könyvtárak alapítását, a média szerepét a nemzetiségi intézmények elfogadtatásában.

⁹² MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának összesítő kimutatása a nemzetiségi intézményekről, 1959. december 15. alapján állítottam össze. Ekkorra már a tanító és tanárképzés teljes vertikumát is kialakították.

Nemzetiség	Település	Osztályok				Tanulók össze- sen
		I.	II.	III.	IV.	
Német	Budapest	42	37	-	-	79
	Kőszeg	29	12	-	-	41
	Pécs	24	27	-	-	51
Román	Gyula	25	26	14	14	79
Szerbhorvát	Budapest	38	31	16	6	91
Szlovák	Békéscsaba	24	21	9	12	66
	Budapest	13	13	7	-	33

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. október 7-ei határozatának gyakorlati megvalósítása során rövid idő alatt kiderült a párt vezetésének valódi szándéka. A nemzetiségi osztály 1959 első felében tett kezdeményezései — a szakfelügyelet szakmaiságának erősítése, a beiskolázás biztosítása, tanárok továbbképzése — rendre kudarccal végződtek.

Összegzés

A Sztálin halálát követően megkezdődött enyhülési folyamat az '50-es évek közepén a nemzetiségi oktatásban is éreztette hatását. Ennek fontos eleme, hogy kiépült, illetve megszilárdult a nemzetiségi oktatás-irányítás — nemzetiségi osztály a minisztériumon belül, megyei szakfelügyelők rendszer kiépítése, a megyei tanácsok művelődési osztályain nemzetiségi referensek alkalmazása — szakapparátusa. Az általános enyhülés és demokratizálódás tette lehetővé azt is, hogy megkezdődött a német tannyelvű oktatás kiépítése.

A német tannyelvű oktatás a kísérleti fázison gyakorlatilag nem jutott túl, amit a gyors visszarendeződést jelzi. A nemzetiségi iskolahálózat kialakítását a kormányzat 1956-ban már befejezettek tekintette. A nemzetiségi oktatás szervezése terén az '50-es évek végéig fennálló gyakorlat — a szülői értekezleteknek a tanév előtti utolsó pillanatban való összehívása, az indítandó csoportok időigényes és bonyolult engedélyezési eljárása, az állandó egyeztetési kötelezettség — a végrehajtásért felelős helyi intézményeket rögtönzésre, ideiglenes megoldásokra kényszerítették. Ilyen körülmények között sem a struktúra szervezeti (intézményhálózat), sem személyi (pedagógusok és tanulók) stabilitása nem következhetett be.

Megállapítható, hogy az '50-es évek közepén a nemzetiségi és a magyar közoktatási intézmények is hasonló problémákkal — nem megfelelő elhelyezés, elégtelen tárgyi felszereltség, rossz tankönyvek, szakképzett pedagógusok hiánya — küzdöttek. A centralizált, bürokratikus, direkt politikai nyomás alatt álló struktúrában az egyetlen korrigáló tényező, a pedagógus személye lehetett. Ezért a nyelvet bíró, szakképzett pedagógusok hiánya a magyar intézményeknél nagyobb mértékben sújtották a nemzetiségi intézményeket.⁹³ Bár elvárták

⁹³ Pest megyében 1955. novemberében 40 iskolának volt engedélye nemzetiségi nyelvoktatásra, ez azonban pedagógus hiány miatt 7 iskolában szünetelt. Anyanyelvi iskola Lóréven, Szigetcsépen és

az intézmények vezetőitől, hogy feladataikat jól oldják meg, sok esetben nem lehetett még azt sem tudni, hogy minek kellene megfelelni. Az állandóan változó szabályozás bizonytalanságot eredményezett. A megyei párt- és tanácsi szervezetek, valamint a minisztérium munkatársainak gyakori ellenőrzései sok helyütt inkább a fenyegetettség érzését erősítették, mintsem érdemi segítséget, s így az oktatás színvonalának emelését jelentették volna.⁹⁴

Annak ellenére, hogy ezekben az években néhány kérdésben történt pozitív elmozdulás, lényeges, az oktatás színvonalát meghatározó minőségi változtatásokat nem sikerült elérni.

Az 1958–1960 közötti időszakban a korábbiaknál lényegesen korlátozottabb nemzetiségpolitika alapjait teremtették meg. Az 1958. évi PB határozat ennek a nemzetiségpolitikának az elvi megfogalmazása. Bár a politikai hatalom retorikájában 1958–59-ben a korábbiaknál megengedőbb, a decentralizációt elfogadó, a nemzetiségi szövetségekre valamelyest támaszkodó nemzetiségpolitika körvonalazódott. Ezzel párhuzamosan végbement a minisztériumi szakapparátus teljes ellehetetlenítése. A minisztériumban az átszervezések, illetve a személycserék révén létrehoztak egy olyan személyi összetételű nemzetiségi osztályt, amely immár főntartások nélkül végrehajtotta a nemzetiségi oktatásban elhatározott változtatásokat, az anyanyelvű oktatás megszüntetését.

EDUCATION FOR ETHNIC MINORITIES IN HUNGARY IN THE SECOND HALF OF THE 1950s

by *Ágnes Tóth*
(Summary)

The study discusses the positive changes which emerged in the educational system for the ethnic minorities as part of the political détente following the death of Stalin, and the phases of the consequent rapid rearrangement which affected this field as well after 1956.

The author concludes that in the mid-1950s the public educational institutions of both the Hungarian population and the ethnic minorities faced similar problems, namely those of insufficient accommodation, deficient equipment, bad quality schoolbooks, and the lack of qualified teaching personnel. Since, however, in a structure under centralised and direct political pressure the only correcting factor was the very person of the teacher, the lack of bilingual, qualified educators hindered the institutions of the ethnic minorities more than it did those of the Hungarian majority.

Pomázon működött, mindegyik osztatlan volt. Egyedül a szigetcsépi iskolában tanított hosszabb ideje, jó felkészültségű pedagógus. A másik két helyen állandó volt a fluktuáció. - MNL OL 276.f. 91.cs. 81.ö.e. 1955. november 9., Scholz Gyula feljegyzése Pest megye nemzetiségi nyelvoktatási helyzetéről

⁹⁴ „Adataink szerint az olyan nagyobb iskolákat, mint a méhkeréki román általános iskolát a folyó évben 29-szer, a gyulai román gimnáziumot 16-szor, a tótkomlói szlovák általános iskolát 11-szer, a békéscsabai szlovák általános iskolát 9-szer látogatták meg.” – MNL OL 276.f. 91.cs. 83.ö.e. Jelentés a békés megyei nemzetiségi intézményeknek az Oktatásügyi Minisztérium Általános Iskolai Főosztálya által szervezett ellenőrzésről, 1955. május 26.

Moreover, the constantly changing regulations made stability a practical impossibility in terms of both organisation (institutional network) and personnel (teachers and students).

The study also examines the period between 1958 and 1960, when the political power laid the foundations for a much more restrictive policy with regard to the ethnic minorities than had operated thus far. The decree adopted by the Political Committee in 1958 was the ideological manifesto of this new policy. Although the rethoric used by the authorities in 1958-59 reflected a more tolerant attitude towards the ethnic minorities, one that accepted decentralisation and to a certain extent supported ethnic associations, this new policy was in fact destined to conceal the preparations for the suppression of education in minority languages altogether.

Dénes Iván Zoltán

MESTERELBESZÉLÉSEK

Az 1970/1980-as években megjelent *Magyarország története tíz kötetben* húsz kötetét gyakran hasonlították a Hóman-Szekfűhöz. Többnyire sokak által írt, jórészt nem szintetikus munkaként két szerző szintéziséhez képest. Bár a két vállalkozás összevetése időszerű és fontos, egy másik összehasonlítást is érdemes elvégezni.

Minek vagy kinek a történetét írták meg a milleniumi *A magyar nemzet története* és a *Magyar történet* szerzői? Milyen alapon osztották korszakokra történetüket? Milyen tudományos kánont követtek elbeszélésük megalkotása során? Kinek írtak? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolni tudjunk, érdemes sorra vennünk az átértékelés szempontjait, azt a vitát, amely erről a Nyugatban lezajlott, összehasonlítani egymással a két mesterelbeszélést, majd áttekintenünk a *Magyar történet* körüli vitákat, a szintézis Szekfű Gyula által írt kötetei körül kialakult diskurzust.

Az átértékelés szempontjai

Hóman Bálint és Szekfű Gyula szempontjai a *Magyar történet*hez írt előszavuk szerint szemléletükben, témáikban és módszerükben egyaránt alapvetően különbözött mindattól, ami a korábbi szintéziseket meghatározta. Témáikat politikai és közjogtörténet helyett társadalom-, gazdaság- és szellemtörténet határozza meg, új témákat pedig a nemzetiségi kérdés történelmi előzményei, a magyar etnosz kialakulása és keveredése, Magyarország helye Európában, és a középkori társadalmi mozgalmak jellege alkotják. A régi témák közül másként, tárgyilagosan, a politikai nyomás alól felszabadulva értelmezhetik az osztrák-magyar viszonyt, hiszen aktualitását veszítette.

A tematika változásai és a segédtudományok eredményei mellé új célkitűzések társulnak: az összefüggések, a kölcsönhatások és a történelem holisztikus szemlélete.

„Míg a régi történetkönyvek egymástól elszakítva tárgyalták a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési, irodalmi fejlődést s a fejezetek tartalma közt alig volt élő kapcsolat, a mai történetírás a szó igazi értelmében vett művelődéstörténeti, ma szellemtörténetinek is nevezett módszer előnyeit kihasználva, a nemzeti történetet nem osztja többé ily mezőkre, nem állít korlátokat az egyes részletfejlődési folyamatok közé, hanem az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel. A gazdasági viszonyoknak megvan a hatásuk az irodalmiakra s a nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyúrnak és alakítják át a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat. Amint egy ember sem állhat meg egyedül, úgy az emberi történet hatóerői sem működnek elszigetelten; mindnyájan együtt és egyszerre hatnak

s közöttük a megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primér voltukban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét. Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezred óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak leírása, melyeket a magyarság aktivitása hozott létre s ezzel az emberiség történetében minden mástól különböző új szint, új formát képvisel. A magyarság életét a történeti tárgyalás természetéből következően továbbra is korszakokra kell osztanunk, de lelkét nem darabolhatjuk szét részletekre. Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekednünk. A magyar történet harminc év részletkutatásának eredményeit összefoglaló ez új feldolgozásával a művelt olvasóközönség szélesebb rétegeinek érdeklődését és igényeit óhajtjuk kielégíteni.”¹

Hóman Bálint *A magyar történetírás új útjai* című kötet első tanulmányában, *A történelem útja* című esszéjében összefoglalta a szellemtörténeti átértékelés, a szellemtörténet jegyében írt és irandó szintézis szempontjait. Hóman Bálint a szellemtörténeti átértékelés feladatát egyrészt a pártpolitikai elfogultság és a redukcionizmus jegyében felfogott jelen múltba vetítésével, másrészt a — aprólékos részletkutatással, az öncélnak tekintett adatgyűjtéssel és forrásközléssel, a túlzásba vitt specializálódással, a részletkutatással és az állapotrajzra szűkítéssel jellemzett — történetkutatás megújításra váró állapotával állította szembe.

„Az új szellemtörténeti irány, szakítva a pozitív iskola merőben materiális szemléletével, metafizikaellenes álláspontjával és hasznossági elvével, az emberi történetben az emberi léleknek, illetőleg a lélek megnyilvánulásainak történetét vizsgálja s az emberi szellemben, az egyének, közösségek és korok lelkiségében látja a primaer, sőt egyedül jelentős történetalkotó tényezőt. Ehhez képest minden történeti jelenség és folyamat vizsgálatánál — legyen az akár politikai, akár társadalmi, akár gazdasági, akár kulturális természetű — elsősorban a szellemi mozgatóerőket kutatja s az eszmei lényeg megragadása után ennek szintetikus reliefjében helyezi el a vizsgált jelenség és folyamat analitikus úton megismert vonásait. Módszerében az egyén, jelenség, vagy kor lényeges ismertető jegyeinek, lelkének megismerése, az egységes szintetikus látás, ha időrendben nem is, de jelentőségben mindenesetre megelőzi a részleteket tisztázó analízist. Az indukció mellett tehát nagy szerep jut módszerben az alapvető és átfogó tények ismeretén alapuló, de mégis egyéni és szubjektív természetű intuíciónak, azaz a pozitív irány által háttérbe szorított történetírói interpretációnak és kombinációnak, mert a szellemiség csak beleélés és átérés által fogható meg; az empirikus indukció eszközeivel legfeljebb megközelíthető.”²

Lehet a történetíró elfogulatlan? Képes arra, hogy távoli korokat saját mértékükkel mérjen és mutasson be? A legtöbb történetíró miért vetíti vissza a múltba saját kötődését, meggyőződését, vágyát vagy miért vész el a részletekben?

Ezekre a kérdésekre Szekfű Gyula már több mint húsz éve kereste a választ. 1910-ben az *Anatole France*-esszéiben és 1912-ben *Az osztrák kormány-szervek történetének irodalmában* sorra vette a tárgyilagos, független megközelítés nehézségeit. Ranke példája és mások teljesítményei tanúsították, hogy az óhajtott és a kívánatos viszonyulás lehetséges.³

¹ Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet. I–VII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928–1934. I. A szerzők előszava. <http://www.elib.hu/00900/00940/html/>

² A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931. 26–27.

³ Szekfű Gyula: Anatole France. Budapesti Szemle, 1910. 359–387; *Úó*: Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Magyar Tudományos

1916-ban a *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákócziiban?* úgy látta, hogy a történetírónak nem lehet és nem is szabad elszakadnia nemzeti kötődésétől, ám választania kell annak *nagymagyar*, egyetemes, minden magyart átfogó és *kis-magyar*, partikuláris, kuruc változata között.⁴

1917-ben Georg von Below könyvéről írt ismertetésében Szekfű számára egyetemesség és nemzeti kötődés nem zárta ki egymást.⁵

1918-ban a *Der Staat Ungarn* magyar fordításának a szakirodalmat áttekintő függelékében a német történetírás módszeres, szakszerű teljesítményeiben jelölte meg azt a színvonalat, amelyhez a magyar történetírásnak fel kell zárkóznia.⁶

1922-ben a *Három nemzedék* második kiadásának bevezetésében megismételte 1916-os tételét: a nemzeti kötődés kikerülhetetlen, választani *nagymagyar* és *kismagyar* változatai közül kell.⁷ A *magyar bortermelő lelki alkata*ban pedig az egytényezős, redukcionista magyarázatokkal szemben a modern német történeti irodalom példáját követve több tényezős, a lelki faktorokat feltáró értelmezéshez kívánt eljutni.⁸

1924-ben, *Történetpolitikai tanulmányaiban* a lelki független tudós szerepéből világosította fel nézeteiről a szakmai közönségnél szélesebb politikai közvéleményt.⁹

1931-ben két esszében is visszatért a kérdéshez. *A történet mechanizálásában* elkülönítette egymástól a relatív empirikus történések és az érvényességek transzcendens jellegükben hordozó értékek világát. *A politikai történetírásban* pedig elhatárolta egymástól a tudományos történetírást a politika szolgálólányának szerepébe szorult tudománytalan, teleologikus, a mindenkori jelent igazoló, s azt a múltba visszavetítő történetírástól.¹⁰

A *politikai történetírás* a szellemtörténeti átértékelés programját tartalmazó kötetben, *A magyar történetírás új útjaiban* jelent meg 1931-ben, majd 1932-ben. A Hóman Bálint által szerkesztett kötet neves szerzőgárdája diszciplinák szerint tekintette át a történetírás szaktudományainak helyzetét és feladatait. Hóman Bálint nemzetközi és hazai historiográfiai áttekintését és a szellemtörténeti átértékelés programját tartalmazó bevezetője után Thiene-mann Tivadar az irodalomtörténet, Gerevich Tibor a művészettörténet, Révész

Akadémia, Budapest, 1912, *Uő*: Az osztrák központi kormányzervek történetének irodalma. Történeti Szemle, 1912. 185–219; *Uő*: Wolf, Gustav: Einführung in das Studium der neueren Geschichte. Történeti Szemle, 1912. 114–121; *Uő*: Mitrofanov, Paul von: Joseph II. Századok, 1912. 298–307.

⁴ Szekfű Gyula: *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Dick Manó kiadása, Budapest, 1916.

⁵ Szekfű Gyula: Below, Georg von: Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. Geschichte und Kulturgeschichte. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1917. 575–578.

⁶ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Dick Manó kiadása, Budapest, é. n. (1918.).

⁷ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Egy hanyatló kor története. Második kiadás. Élet kiadása, Budapest, 1922.

⁸ Szekfű Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata*. Történelmi tanulmány. Minerva Társaság, Eggenberger-féle könyvkereskedés, Rényi Károly bizománya, Budapest, 1922.

⁹ Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Magyar Irodalmi Társaság, Budapest, 1924.

¹⁰ Szekfű Gyula: *A történet mechanizálása*. Magyar Szemle, 1931. 331–341; *Uő*: *A politikai történetírás*: In: *A magyar történetírás új útjai*. 397–444.

Imre az egyháztörténet, Dékány István a gazdaság- és társadalomtörténet, Mályusz Elemér a népiségtörténet, Eckhart Ferenc a jog- és alkotmánytörténet, Szentpétery Imre a történeti segédtudományok, Tompa Ferenc a régészet, Németh Gyula a nyelvtudományok és a történetírás közötti kapcsolat és Szekfű Gyula pedig a politikai történetírás helyzetéről adott képet és megújításának feladatait foglalta össze.

Szekfű szerint a tudományos történetírás az évszázadonként különböző ideájú korszakokat kívánja az élet teljessége szempontjából megragadni. Nem tapad meg a politikai eseményeknél, nem vetíti vissza a múltba az eszményített és leszűkített jelent. Amennyire lehetséges, igyekszik túllépni a törzsi-nemzeti kötődés szűkös horizontján és elfogultságán. Mindennek megvalósítására csak Ranke kivételes tehetsége, univerzális érdeklődése és tudása volt képes. Ő ugyanis azzal is tisztában volt, hogy a történelem vonatkoztatási rendszere, mércéje transzcendens. A politikai események végtelen sokasága mögött az indítékokat, a hatóerőket, a vezető ideákat kereste és ismerte fel. Azokat, amelyek korszakonként, századonként változnak és függetlenek az emberi élet történetitlen és történelemalatti tényeitől és a történelem szemlélőjének egyéni törekvéseitől és ösztöneitől.

„.../ a történeti ideák egyrészt rendszerező, kiválasztó elveket nyújtanak az író számára, melyek megszabadják őt a tények és események mindent elborító áradatától, másrészt pedig parancsolólag objektivitásra tanítják, a történetiszemléletnek a napi politikától, az adott pillanatnyi közösségérzésektől, a klan-ösztönök kizárólagos uralmától való felszabadítása érdekében. A politikai történetírás e korrektívumai Ranke egyéni fejlődéséből jöttek létre, s elsősorban annak a vallásos hitnek köszönték születésüket, amelyet Ranke az ideák emberfeletti, Istentől alkotott természetébe vetett. A legnagyobb politikai történetíró azok közé tartozik, akik a politikai eseményeket és azok egész láncolatát végső következtetésben emberfeletti szféráktól teszik függővé; innen érhető az a szokatlan, másutt nem található természetes objektivitás, a földi szenvedélyek és erőszakosságok távoli, hideg szemlélete, mely Ranke műveit soha el nem érhető mintákká avatja minden korszak történetírói számára. Ebből azonban egyszersmind a Ranke-féle írói tulajdonságok meg nem tanulhatósága is következik. Életmunkája személyes hit és személyes élmény eredménye s amint tanítványai közt — pedig ezek serege légió! — hiába keresnénk olyat, ki az ő témaköréhez hű maradvagy egyszerre több európai nemzet történetében alkotott volna maradandó munkákat, hasonlóképpen hiányzik az utána következő generációban a történeti ideatannak az az alakító ereje, mely a mestert elődeinek annyi tévedésétől távol tartotta.”¹¹

A Ranke-értelmezés különbözött attól, amit 1917-ben Georg von Below könyvéről írt ismertetésében fogalmazott meg. Abban ugyanis Meinecke és Below nyomán Ranke jelentőségét abban látta, hogy egyetemessége mellett a német nemzeti öntudat létrehozója volt:

„A fejlődés a romantikus alapról gyorsan felvitt a magasságba, hol a legegyetemesebb, mindent átfogó pillantású történetíró, Ranke trónol, aki egyúttal egyetemesége mellett specifikus német fejlődés eredménye, s mint ilyen a nagy német nemzeti átalakulás előidézője és hatalmas hangú kísérője. /.../ a német nemzeti egységhez vezető fejlődés tetőpontján egymás mellett áll a legnagyobb történetíró és a legnagyobb államférfiú”

Ranke úgy látta, hogy ha következetes lenne, a német egységet el kellene utasítania és érezte, hogy nagy távolság választja el romantikus konzervativiz-

¹¹ A magyar történetírás új útjai. 410–411.

musát Bismarck koncepciójától. Ezért kettőjüket korántsem jogos Goethe- és Schiller-szoborként beállítani.

Mégis a „német történetírás /.../ büszke lehet arra, hogy a 18. század formális universalismusból a történetírók s köztük a legnagyobb, vezették ki a nemzetet öntudatra és hogy a nemzeti és állami egység lelki feltételeinek tekintélyes részét a történetírás hozta létre.”¹²

Egyetemesség és nemzeti kötődés akkor tehát nem zárta ki egymást. 1931-ben viszont Szekfű szerint Ranke tárgyilagos, minden nemzeti elfogultságtól mentes volt történelemfeletti vonatkoztatása, egyetemes tájékozottsága és gígaszi teljesítménye miatt. Ám ő a kivétel volt, az ideál, nem pedig a szabály. Mások számára ugyanis a nemzeti kötődés elkerülhetetlen. A kérdés az (tért vissza 1916-ban és 1922-ben kifejtett álláspontjához), hogy a történetíró a nemzeti kereten belül mennyire képes arra, hogy elfogultságait ellensúlyozza.

A pártkötődések ellensúlyozása, a teleologikus sémák elvetése, a korszakok közötti rangsorolás elkerülése, az új szaktudományok és módszerek megismerése és alkalmazása esélyt ad arra, hogy a történetíró sikerrel törekedjen az emberi lélek teljességének, a korszakokat meghatározó ideáknak, a korszakok belső összefüggéseinek megragadására. A leginkább ott, ahol arra maga a legjobban képes: saját nemzeti keretei között, saját nemzeti kötődése alapján. Az angol történetíró, amennyiben literary gentleman, teljes életet él, tapasztalatai, élményvilága széles látókört, az egész világra kiterjedő szemléletet nyújt neki. A francia történetíró saját nemzeti elfogultságát igazolja a liberális szabadság-sémával, amit rávetít a történelemre, és így elfogultságainak igazolásává és példatárává változtatja. A német történetíró szűk horizontú és életidegen államhivatalnok, aki szorgalmával, olvasottságával nem tudja pótolni élményeinek egyoldalúságát, beszűkültségét. A kisméretű történetírók Poroszországot, a nagynémetek Ausztriát dicsőítették és igazolták történetírásukkal. Azt, hogy elfogultságaikon túl tudjanak lépni, helyzetük megváltozása tette lehetővé, a kis- és a nagynémet egység kikerülése a realitás világából, amelynek eredményei már itt is, ott is látszanak. A magyar történetírás hasonló képet mutat, mint nyugati mintái. Szalay László széles horizontú, angol típusú kritikai történetírást művelt, amely máig példamutató. Horváth Mihály francia típusú történetírást követett, nagyszabású művekkel, öntudatlan, de nyilvánvaló kismagyar liberális elfogultsággal, a szabadság-ésközmény visszavetítésével. A függetlenségi párt történelemszemlélete az ő elbeszélését vulgarizálta, ami a középkor megőrzéséhez, a Habsburg-magyar kapcsolatnak a gonosz és a jó ellentétével azonosításához, s a Habsburgokkal szembe került erők (az erdélyi fejedelmek, a protestánsok és a vármegyék) szabadság- és alkotmányvédőként eszményítéséhez vezetett. Kossuth neheztelését fejezte ki Fraknói Vilmossal szemben, aki — a forrásokat követve — jellemtelen denunciansnak mutatta be Martinovicsot. Thaly Kálmán Rákóczi udvari történetírójának nevezte magát, akinek írásait Gyulai Pál, Pauler Gyula, Lánchy Gyula és Knauz Nándor tárgyyszerűen bírálták, de Thalyval és az általa uralt közvéleménnyel szemben tehetetlenek voltak. Ám azokon a területeken, amelyek a közvélemény nyomásától távol álltak, Pauler Gyula, Salamon Ferenc, Marczali Henrik, Szilágyi Sándor, Fraknói

¹² Egyetemes Philologiai Közlöny, 1917. 577.

Vilmos, Károlyi Árpád és Angyal Dávid, Tagányi Károly és Takáts Sándor olyan színvonalú történelmi műveket írtak, amelyek az egykorú osztrák vagy német szakmunkákkal összehasonlítva is megállják a helyüket. A közvéleményt és a történetírás fő vonalát azonban a liberalizmus és annak *kismagyar* történelem-szemlélete és az alkotmányos nemzeti fejlődés lineáris és teleologikus elbeszélése uralta. A kívánatos megújulás mindenekelőtt szakítást jelent a liberális *kis-nemzeti* elbeszélés tradíciójával. A nacionalizmus korában a történetíró nemzeti történetírásra kell, hogy vállalkozzon. Ez még nem — vitatkozott Babitscsal — az *írástudók árulása*.¹³ Amennyiben a Kölcsey, Vörösmarty, Deák és mindenekelőtt Széchenyi által kijelölt *nagymagyar* egyetemesség jegyében és a nyugati módszerek átvételén alapuló kellő szaktudással teszi, úgy mentes lesz az egyoldalúságtól, és tárgyilagosnak tekinthető.

Szekfű Gyula 1931-ben megrajzolt historiográfiai helyzetképe szkeptikus és nacionalizmus-ellenes kiindulópontból a liberális *kismagyar* történetírás ellenségképéhez, programja a *nagymagyar*, egyetemes történetírás szemléletének és tematikájának és a nyugati módszerek adaptálásának igényéhez, azaz önmagáról alkotott képéhez vezetett. Átértékelésének szempontjai *A száműzött Rákóczi*-botrány védekező írásaiban kidolgozott historiográfiai konstrukciójának a továbbépítései. Olyan magyarzó sémának, ön- és ellenségképnek, amelyet a *Három nemzedékben* a 19. századi magyar történelemre vetített rá és a potencialitás és aktualitás, az értelem kívánatos és az érzelem kerülendő politikája ellentétének normatív és hanyatlástörténeti történelemmagyarázatává alakította. Most a *felelőtlen demagógok-elcsábított közvélemény-népszerűtlen lelki független* sémáját historiográfiai képletté formálta át: szintézisének, mesterelbeszélésének alapjává. Akkor, amikor három kötetét, a 16., 17. és 18. század szintézisét már megírta és elbeszélését erre a konstrukcióra építette. A historiográfiai esszéiben nemcsak a Rákóczi-botrány érzelmileg és szellemileg fel nem dolgozott, ám annál inkább beskatulyázott kulcsélménye, hanem a Bethlen Gábor monográfia visszhangjának Szekfű által megélt változata is jelen volt.

„.../amint a kisémet felfogás a porosz nagyságon kívül egyébiránt sem bírt érzékel és a német nemzeti erő más megnyilatkozásai mellett hidegen ment el, hasonlóképpen túlbecsülte a kismagyar felfogás Erdély szerepét, s másrészt túl csekély figyelemre méltatta a nyugati, Erdély-ellenes magyarság szolgálatait, csöndes, megszakítatlan munkáját, török-német közti önfeláldozó türesét és végletektől óvakodó politikai bölcsességét, ami mind nem lévén beilleszthető a szabadságideás történet-szemléletbe, a kismagyar irodalom mindenkor könnyű szívvel elmellőzte méltatásukat. /.../ Bethlen Gáborhoz tudományos kritikával közeledni a Kossuthtól követelt caritas hiányának tűnt fel és Eszterházy Miklós nádornak hazafiatlan aulikusként szidalmazásán senki sem akadt fenn, mert ez is hozzátartozott a liberális-nemzeti történet-szemlélethez.”¹⁴

Két évvel később, a *Magyar történet* tizennyolcadik századi kötetének megjelenése után Asztalos Miklós és Pethő Sándor *A magyar nemzet története az ősidőktől napjainkig* című művéhez írt bevezetésében viszont Bethlen Gáborról így írt:

¹³ Vö. *Babits Mihály*: Az írástudók árulása. In: *Uő*: Esszék, tanulmányok. Összegejt, gond., utószó és jegyz. Belia György. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. II. 207–234. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00451/>

¹⁴A magyar történetírás útjai. 439–440.

„Bethlen Gábor nagyszerűen megszervezett államhatalma nem egyéb, mint a nyugati protestantizmus politikai szemléletének megvalósítása egy nagy magyar tehetőség munkájából.”¹⁵

Ebben a bevezetésben a nemzeti lelkesedés ébrentartását szolgáló háború előtti történetírással saját korának tudományos történetírását állította szembe. Azt, amit ő, szellemtörténész kollégái és követőik művelnek. Ők a személytelen nép és nemzet történetét és az arra hatást gyakorló európai szellemi erőket vizsgálják. Úgy, hogy „a nyugati tudomány társadalom-, gazdaság-, közigazgatási módszereit” alkalmazzák a magyar történelemre. Szekfű Gyula az Asztalos-Pethőhöz írt bevezetésében kitért arra is, hogy milyen összefüggést lát egyén, nemzet és nép között. Az egyén mögött látta a nemzetet, a nemzet mögött pedig a népet. Azt, amelyet semmiféle osztályszemléletbe se lehet beszorítani.

„Az a koncepció, mely a nagyságot és a dicsőséget kereste, s e munkájában megelégedett a legkiemelkedőbb, a történeti osztályok szemléletével, a nemzet fogalmát szűk körre szorította és képtelen volt mindazt a gazdagságot áttekinteni, mely egy nemzetnek évszázados, évezredes virágzásából születik. Háború előtti történetírásunkból megismerhettük a kiemelkedőbb hegycsúcsokat, de azoknak is csak külső formáit, mert belső összetételük, a közet, melyből felépültek, a korábbi kutatási eszközökkel nem volt hozzáférhető. Egyes individuumokat láttunk, s megtanultuk, ki milyen ruhába öltözve élte le földi életét, de gondolkodásuk sajátosságait, akaratuk és álmaik képeit már nem ismertük meg. Még kevésbé azt a gondolkodást, s azokat a szellemi és anyagi viszonyokat, amelyekből kinőttek, s melyek akkor is táplálták őket, mikor már a tömegtől elszakadva messze látható vezetőkké lettek. /.../ a fogalmak sorozatát minél inkább egyszerűsítjük, annál inkább megtaláljuk az ősit, az eredetit, amelyből él minden egyéb, s amely anyaként mindennek táplálója. Nemzetállam a nemzet produktuma, a nemzet pedig a nép szülötte. /.../ a nép ismeretéhez /.../ a korábban kizárólagos politikai és életrajzi szemlélet mellett szellemtörténeti, gazdaság- és társadalomtörténeti kutatás szükséges /.../ A nemzet csak a tudatossá tett rétege a magyarságnak, gyökerei ebbe a nehezen differenciálható tömegbe nyúlnak le, melynek mint minden élő kollektívumnak, megvan a maga lelki-sége s amelyre idegen hatások éppúgy kiterjedhetnek, mint akár egy tudatosan önmagát nevelő individuumra. /.../ A népek öntudatosodását nevezzük nemzetnek, de az utóbbinak történetét csak a névtelen és politikátlan nép életének vizsgálata érteti meg velünk. /.../ A modern történetírás /.../ az Élet minden eredményét megvizsgálja, és egyoldalúságtól mentesen próbálja azokat két nagy, örök forrásra visszavezetni: a magyar népre, mint ősi, folyvást megújuló termelő erőre és az európai áramlatokra, melyek hasonlóképpen megszakítás nélkül formálták történetünket.”¹⁶

Hóman Bálint és Szekfű Gyula a milleniumi *A magyar nemzet történetét* sok szerző monográfiái sorozatának látták, amivel szemben ők szintézist kívántak alkotni. A törvény- és embertudományok megkülönböztetése, a történettudomány tárgyának és módszerének elhatárolása a természettudományokétól, későbbi magyarázó sémák visszavetítése helyett a korok elkülönítése és mércéjük meghatározása, belső összefüggéseik megragadása, elhanyagolt, aláértékelt, homályba vezett korszakok felfedezése, a meghatározó politikátörténet és a függelékyszerű művelődéstörténet kettőssége helyett széles és lehetőleg teljes tematikai feldolgozás és tárgyalás – ezek voltak *A magyar történetírás új útjaiban* kifejtett átértékelés szempontjai.

¹⁵ Szekfű Gyula: Bevezetés. In: Asztalos Miklós – Pethő Sándor: *A magyar nemzet története*. Lantos, Budapest, 1933. VII.

¹⁶ *A magyar nemzet története*. V–VIII.

A *Bethlen Gábor*-monográfia az átértékelés prologusának tekinthető. A *magyar történetírás új útjai* a szemléleti és módszertani megalapozásnak.

1931-ben egy brit történész és vallásbölcsele, az angol Herbert Butterfield a történelem *whig* értelmezését kártékony és elfogult sémának minősítette. Úgy látta, hogy amennyiben attól megszabadulunk, leszünk képesek komoly történetírást művelni.¹⁷ Butterfield *The Whig Interpretation of History* című könyvét sem Szekfű Gyula, sem szerzőtársai nem ismerték. Ahogy Butterfield sem tudott *A magyar történetírás új útjairól*.

Vita a szellemtörténetről a Nyugatban

A *magyar történetírás új útjai* a történész szakmán túli visszhangot váltott ki. Babits Mihály — Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Farkas Gyula *A magyar romantika* és *A magyar történetírás új útjai* kapcsán — esszét írt a szellemtörténetről a Nyugatba. Abból indult ki, hogy a szellemtörténet visszahatás a koncepciótlan adatgyűjtésre és felhalmozásra, valamint későbbi séma visszavetítésére. Gondolatmenetének a végén arra a következtetésre jutott, hogy az egyetemes mérce hiánya relativizmushoz, feladása erkölcsi nihilizmushoz vezet. Ez pedig — utalt Julien Benda könyvére — *az írástudók árulását*, az éppen uralkodó divatok és érdekek bálványozását, a nemzeti kötöttségek igazolását eredményezi.¹⁸

„A világ minden évszáma s királya, Meg a tanító körmönfont irálya” – idézte Arany Jánost a tényeket felhalmozó és átláthatatlan, jelentés nélküli történelemről.¹⁹ Ahogy a téglák összehordása nem házépítés, hiszen a ház tervének a fejünkben kell lennie — elevenítette fel (anélkül, hogy hivatkozott volna rá) Arisztotelész *Metafizikájának* (a szubsztanciáról és a szubsztrátumról, a formáról és az anyagról, a rendező elvről és az elrendezendő alkotóelemekről szóló) tételét —, úgy az anyaggyűjtés sem feldolgozás. Ahhoz rendezőelv, szempont, értelmezés kell. A szellemtörténet a mai kor szempontjainak visszavetítésével szemben a különböző korszakok különböző kollektív eszméit keresi, hogy azokat követve értelmezze a korszakok belső összefüggéseit. A kollektív eszmék szellemtörténeti jelentőségű, a kortendenciákkal összhangban lévő, hatást gyakorló, sikeres műveket fednek. Kiemelkedő egyéni teljesítmények helyett a korabeli átlagot, a tömegjelenségek szociológiáját. A megközelítés módszere

¹⁷ *Butterfield, Herbert: The Whig Interpretation of History*. Bell, London, 1931. Vö. *McIntire, C.T.: Herbert Butterfield. Historian and Dissenter*. Yale University Press, New Haven, CT and London, 2004.

¹⁸ *Babits Mihály: Szellemtörténet*. In: *Uő: Esszék, tanulmányok*. II. 315–316. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>;

¹⁹ „Történelemből ha kicskét tanult is, / Meg elfelejté a vizsgálatig; / Mert a fonál, ha oly hosszúra nyult is, / Nem az volt, mi szellemnek mondatik; / De a föld minden évszáma s királya, / Meg a tanító körmönfont irálya” *Arany János: Bolond Istók. Második ének* 28. In: *Arany János: Költői művei*. I–III. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. II. 172. <http://mek.oszk.hu/00500/00597/html/bi02.htm>

ugyanakkor elsősorban a beleérzés, az intuíció. Ám ami a művészetben jogos, azt a tudományban határok közé kell szorítani.

„Szubjektív és egyéni nagyon közel vannak az önkényeshez; s a tudomány csak mégsem lehet bevallottan önkényes?”²⁰

„A szellemtörténet csak a változó koreszméket látja a História tényei mögött. A felhőket látja, melyek a változatlan fényvel égő csillagokat eltakarják. Oly hajóshoz hasonlít, aki a csillagok helyett a felhők futása szerint akar tájékozódni. Vannak-e csillagok egyáltalán, vagy nincsenek? Egy bizonyos: a szellemtörténet mindent a változó felhőzethez mér, még önönmagát is. Létjogát, büszkeségét nem valami szilárd ismeretelméleti vagy okos módszertani normáknak való megfelelésben látja. Nem tanainak igazságában vagy az igazságra vezető hasznosságában. Hanem főleg és szinte egyedül korszerűségében.”²¹

„Bizonyos, hogy a tudomány is függ a kortól, s tudattalanul is átveszi a kor bizonyos tendenciáit s egyáltalában nem tudományos eredetű »eszméit«. A szellemtörténet jól teszi, ha kutatja ezeket az összefüggéseket. De ha túlságosan is megérti és szentesíti őket, oly útra lép, melynek meggondolandó voltát — úgy véljük — legkiválóbb szellemtörténészeink tudat alatt maguk is érzik, s szinte önkénytelen szavakkal mentegetik. »Amint természetes volt — mondja Szekfű Gyula —, hogy a középkori keresztény univerzalizmus légkörében élő szerzetes vagy püspök világhírnököt írt, s benne kora eseményeit az akkori keresztény világnézet egyetemes szempontjából rendezte el: éppoly érthető, ha a nacionalizmus korában a történetírónak legmagasabb törekvése oda irányul, hogy nemzeti történetíró legyen. Ezt semmiképpen sem lehet *írástudók árulásának* minősíteni.« — Nem, ezt még semmiképp! — feleljük készséggel; s hozzá kell tennünk, hogy a szellemtörténet magyar munkásai nem esnek a túlzott nacionalizmus bűnébe, s főleg nem lehet őket azzal vádolni, hogy a történeti igazságot nemzeti hiúságuknak fölládoznák. A történetíró Szekfű, aki nemzete hibáit szépítés nélkül, sőt sötét szemmel tudja látni, szinte kegyeletlenül őszinteséggel rajzolja meg, éppoly kevésbé vádolható erről, mint az irodalomtörténész Horváth János /.../ És mégis, nincs-e az idézett mondatban, lappangva, de érezhetően, valami magva és árnyalata annak a mentalitásnak, mely korunk legjobbjait is oly könnyen teszi olykor akaratlan és öntudatlan árulókká a Szellemreligiójával szemben, melyet képvisel. Ez az árnyalat az indokolásban van. /.../ Az a felfogás, amely egy szellemi vagy tudományos attitűdöt teljesen adekvát módon vél indokolni, avval, hogy ez az attitűd megfelel a kor szellemének: mindenképp modern és mai. Ezé a századé, melynek szelleme már eddig is megteremtette a világháborút. S amely mégis nem átallja ezt a szellemet mértékké avatni. Mert minden más értéket elvesztett.”²²

Babits esszéjéhez a Nyugatban négyen szóltak hozzá: Fülep Lajos művészetfilozófus, zengővárkonyi református lelkész, Kardos László a debreceni zsidó gimnázium tanára, műfordító, Váczy Péter középkor-történész és Joó Tibor történetfilozófus.²³

²⁰ Esszék, tanulmányok. II. 301. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>

²¹ Esszék, tanulmányok. II. 315–316. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>. Vö. Esszék, tanulmányok. I. 510–517. <http://mek.oszk.hu/05200/05258/pdf/esszek1.pdf>

²² Esszék, tanulmányok. II. 317–319. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>

²³ Esszék, tanulmányok. II. 299–319. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>; Fülep Lajos: Szellemtörténet. Hozzászólás Babits Mihály tanulmányához. Nyugat, 1931. 657–661. epa.oszk.hu/00000/00022/00527/16449.htm; Kardos László: Szellemtörténet. Hozzászólás Babits Mihály tanulmányához. Nyugat, 1931. 24. 661–664. [www.epa.hu/00000/00022/00527/16450.htm](http://epa.oszk.hu/00000/00022/00527/16450.htm); Váczy Péter: Szellemtörténet. Nyugat, 1932. 2. 106–109. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>; Joó Tibor: Szellemtörténet. Hozzászólások Babits Mihály tanulmányához. Nyugat, 1932. 2. 110–113. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00529/>

Fülep Lajos úgy látta, hogy Babits nagy rokonszenvvel méltányolja a szellemtörténet eredményeit és pontosan jelöli ki érvényességének határait. Ám kritikáját nem kell kiterjeszteni a szellemtörténet minden irányára és területére. A művészettörténet területén annak a követelménynek az alkalmazásával, hogy minden kort saját mértékével kell mérni, olyan korokat fedeztek föl, amelyeket korábban hanyatlónak bélyegeztek és nem méltattak figyelemre. Babits kritikája a kételkedő, de biztonságra áhító filozófusé és az alkotásában biztos kánonnal élő alkotóé. Önmarcangoló vívódása abból a tragikus helyzetből fakad, amit a történelmi jelenségek relatív és egyszeri jellege és a mindenre alkalmazható értékkódex iránti vágy közötti feszültség határoz meg. A konfliktus nem gondolkodási hiba következménye, hanem a dolgok természetéből következik. Amit az intellektualizmus szétválasztott, nem egyesítheti. A biztos fundamentum a hit, akarat és gondolat egysége. Filozófiai igazság ugyanis hit és akarat közreműködése nélkül nem lehetséges.

Kardos László továbbgondolta Babits tételét, miszerint a szellemtörténet relativisztikus és szubjektív irányzat. A korokat saját mércéjükkel kell mérnünk, hogy belső viszonyaikat rekonstruálhassuk és megismerhessük, ami nem relativizmus. Ám amikor egyetemes világképbe rendezzük, értékeljük őket, egyetemes mércére van szükségünk. A szellemtörténet a pozitívizmusról torzképet ad, holott a pozitívizmus is a dolgok legbelső értelmének megértésére törekedett. A szellemtörténet sincs védve a könnyelmű hipotézisek, zsurnalisztikus megoldások ellen szilárd alapozás híján. A szellemtörténészek azt olvassák a régi történetírók fejére, hogy függetlenségi pártiak voltak. Ők viszont jobboldaliak. A szellemtörténet a művelődéstörténet gyökeres megújítása. Babits kritikája inkább a szellemtörténet elméletére vonatkozik, mint a szellemtörténészek alkotásaira. Horváth János középkori irodalmunkról írt könyvében összhangban van a régi pozitivistákkal és az új szellemtörténeti iskola.

Váczy Péter azt állította, hogy a szellemtörténet nem tömegjelenségeket, hanem kiemelkedő egyéniségeket állít vizsgálódása középpontjába. Historizizmusa nem relativizmus. Más az időtlen, változatlan értékek világa és az időhöz kötött, történelmi, tehát változó eszményeké. A moralitás autonóm, a történetírás heteronóm. Amikor Babits a történetíráson közvetlen erkölcsi útmutatást kér számon, visszatér az ókor instrumentális történelemfelfogásához, amely a történelemtől gyönyörködtetést és praktikus életvezetést várt. Azt várja a történetírótól, hogy ne csak tudós, hanem vezér és tanító legyen. Holott a szellemtörténet az érzékelhető, tárgyi, tevékenységre összpontosító naturalista történelemfelfogással szemben az emberit a szellemin keresztül közelíti meg, a tett helyett az emberre figyel, s a cselekedetek történetírását a belső, emberi arculat feltárásának kísérlete váltja fel.

Joó Tibor azzal érvelt, hogy a szellemtörténet visszahatás a naturalista pozitívizmusra, amely a külső tényezők helyett az értékszemponturnak alakítás, a belső szellemi fejlődés megragadására irányul. Az új idealizmus filozófiájának világképéből származik, amely a neokantiánus ismeretelméleti kritizmuson alapszik. Rickert tisztázta a történelmi megismerés kategóriáit és objektivitásának feltételeit, eszközét pedig a szintetizáló intuícióban ismerte fel. A szinte-

tizáló intuíció adatokból ellenőrizhető ismeret, ténymegállapítás. Alkalmazása ismeretelméleti és logikai tudatosságot kíván és feltételez. A szellemtörténet individualista, a kollektív szellemet egyéni kölcsönhatások szintézisének látja, közel áll hozzá a hőskultusz és az egyén. Nem csupán a sikeres eszmék történelme és tipológiája, hanem a kollektívumok születését kutatja, ami az individuumból vezet el és biográfiák írására ösztönzi. A szellemtörténész ítélkezés helyett megért. Nem relativizál, hanem a relatív formákból az állandót és az ideálisat emeli ki és értéktant alkot. Ezért nem kell attól tartani, hogy művelői írástudói árulást követnének el.

Hatvany Lajos *A magyar történetírás új útjairól a Századunkban* részletes és szenvedélyes politikai esszét írt, amelyben a reformkori liberálisok és a század eleji radikálisok mellett, a reformkori konzervatívok és a magyar szellemtörténeti iskola történészei ellen érvelt.²⁴ Ebben — többek között — határozottan cáfolta Szekfű Horváth Mihály történetírásáról alkotott képét. Úgy látta, hogy Horváth Mihály tárgyilagosságra törekedett és témái sokrétűek voltak. Hatvany Lajos írásából érezni lehetett azt, hogy nagyon csalódott Szekfűben.

Vámbéry Ruzstem pedig *mi-ők* képében az igazság keresését és a hatalom igazolását állította szembe. Ennek jegyében írta:

„Mi gonosz progresszívek nem hallgatunk el tényeket vagy ellenvéleményeket, nem következtetéseinkhez csipegetjük ki a tények közül bizonyítékainkat, mint a gyerekek a kalácsból a mazsolát, nem kötünk kényszeregyezséget a logikával, hanem álljuk a tényekből levont véleményünket akkor is, ha ezek véletlenül nem vágnak össze a politikai hatalom érdekeivel. Mi véletlenül nem akkor derítjük ki a legendás Fejedelemlről, hogy bordélyházat tartott fenn, amikor a Habsburgok vannak uralmon, nem az ellenforradalmi reakció idejében bizonyítjuk a liberalizmus kártékonyágát, nem olyankor szidjuk az esküdtbíráskodást és dicsérjük a halálbüntetést, amikor a forradalom az előbbit eltörölte és az utóbbit szorgalmasan gyakorolja.”²⁵

Babits Mihály a szubjektivitás, a relativizmus és a nemzeti kötöttség veszéyeire hívta fel a figyelmet. Kardos László pedig arra, hogy amivel szemben a szellemtörténészek át kívánták értékelni a magyar történelmet, csupán torzképe a pozitívizmusnak, hiszen az is összefüggések feltárására irányult.²⁶

A viszonyítás: A magyar nemzet története

A Szilágyi Sándor által szerkesztett, Vaszary Kolos hercegprímás neve alatt Schönherr Gyula által írt bevezetéssel és Jókai Mór utószavával ellátott milleniumi *A magyar nemzet története* tíz kötetes sorozat 1895 és 1898 között jelent meg az Athenaeum kiadásában. A sorozat a magyar nemzet alkotmányos fejlődésének politikai történetét és civilizálódásának művelődéstörténetét beszélt el és jelenítette meg metszetekkel, képekkel, rajzokkal, források másolataival. Pozitívista *nemzeti liberális* elbeszélést ismerhettek meg, akik a húsz-

²⁴ Hatvany Lajos: Emberek és korok. Regényes korrázok, naplók, cikkek. Vál, s.a.r.: Belia György. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1964. II. 283–318.

²⁵ Vámbéry Ruzstem: Az élő múlt. Politikai téveszmék – társadalmi babonák. Pantheon, Budapest, 1931. 13.

²⁶ Vö. R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

ezer vásárló közül nem csak nézegették és lapozgatták, hanem el is olvasták a hétezer, kötetenként hétszáz oldalnyi sorozatot, amely a nemzeti szerveződéstől az alkotmányos nemzetállamig, a harcos nomád életformától a békés, művelt városi életmódig ívelő fejlődést mutatta be. Az elbeszélés a távoli múlttól a jelenig, Ázsiától a Kárpát-medencéig, a vándorlásoktól a megtelepedésen és az államalapításon keresztül az alkotmányos nemzetállam programjái és a program megvalósításáig, a távoli múlttól a nemzeti történelem megvalósult céljáiig ívelt.

Kik voltak a tízkötetes elbeszélés szerzői és miről szóltak az egyes kötetekben? A szerzők között három régész, nyolc történész, egy irodalomtörténész és egy politikai közíró volt. A *Magyarország a királyság megalapításáig* címmel közreadott első kötetben Fröchlich Róbert régész az elbeszélő források alapján a későbbi Magyarország területén a római hódítás előtt élt népek életformáját mutatta be. Kuzsinszky Bálint régész, ókortörténész, numizmatikus a római provinciák, Pannónia és Dácia egykori lakosainak történetét írta meg. Nagy Géza régész, etnográfus a Kárpát-medencében akkor élők népvándorlás kori történetével ismertette meg olvasóit. Marczali Henrik történétíró a magyarok eredetét, őstörténetét, vándorlásait, a honfoglalást, a kalandozásokat, a fejedelemség átalakulását és a királyság megalapítását, Szent István királyságát dolgozta fel. A kötet tehát egyfelől a magyar királyság megalapításának helyszínét, másfelől az ideérkező, itt honfoglaló, megtelepedő és államot alkotó magyarok történetét mutatta be. A kötet időhatárai a távoli múlttól az első ezredfordulón túlig terjedtek, több mint ezer évet fogtak át. Szerzői a sorozat leghosszabb, és a történettudomány eszközeivel legkevésbé felderített több mint egy évezrednyi időszakokra igyekeztek fényt deríteni.

A csaknem három évszázadot tárgyaló második kötet, *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)* egy szerző, Marczali Henrik műve volt. Komoly, tematikai teljességre törekvő, forráskritikus megközelítésben.

A harmadik kötetet — *Az Anjouk kora. Az Anjou ház és örökösei (1301–1439)* — ketten, Pór Antal és — a visszalépő Fejérpataky László helyett — Schönherr Gyula írták. Pór Antal egyháztörténeti, Schönherr Gyula politikatörténeti szempontból dolgozta fel az Anjou dinasztia és utódai uralkodásának százhuszonnyolc esztendőre kiterjedő eseményeit, történetét.

A Hunyadiak és a Jagellók kora (1446–1526) volt a címe Fraknoi Vilmos művének, aki e nyolcvan évről politikatörténeti szempontú eseménytörténetet adott elő.

A sorozat megindításakor Károlyi Árpád írta volna *Magyarország három részre oszlásának történetét (1526–1608)*, ám visszalépett, s helyét Acsády Ignác foglalta el. Ő gazdaság- és társadalomtörténetet művelt, ám a sorozatba politikatörténetet írt, így nyolcvankét esztendőét.

A Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig első három könyve (*II. Mátyás uralkodása, Bethlen Gábor kora, Bethlen halálától I. Lipót trónraléptéig*) fél évszázadra kiterjedő (1608–1657) politikatörténeti feldolgozás. Szerzője Angyal Dávid volt. Az egész kötet kevesebb mint tizedét kitevő *Társadalmi és műveltségi állapotokat* pedig Dézsi Lajos irodalomtörténész írta.

A *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)* szerzőségét eredetileg Thaly Kálmán vállalta. Mivel ő nem írta meg, így a bő fél évszázadot átfogó kötet Acsády Ignác politikatörténeti műve lett.

Marczali Henrik dolgozta fel *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig 1711–1815* címmel (későbbi kifejezéssel élve) a bő évszázadnyi „hosszú” tizennyolcadik századot. Komplex tematikával, árnyalt megközelítéssel, tárgyilagos megítéléssel, túlnyomórészt addig feltáratlan forrásanyag alapján.

A *nemzeti államalkotás kora (1815–1847)* Ballagi Géza széles forrásbázison alapuló bő három évtizedet tárgyaló politikatörténeti alkotása volt.

A sorozat zárókötetének szerzője Kónyi Manó, majd Marczali Henrik lett volna, de visszaléptek. Ezért *A modern Magyarország (1848–1896)* első részének, az 1848–1849-es szabadságharc politikai és hadi eseménytörténetének Márki Sándor, második részének, az 1849 és 1896 közötti politikatörténetnek Beksics Gusztáv lett a szerzője. Horváth Boldizsár, Falk Miksa és Kónyi Manó forrásokkal segítették Beksics munkáját.²⁷ A könyv fél évszázadot fogott át.

A sorozat szerzői közül Marczali Henrik két és háromnegyed könyvet (az egész sorozat csaknem harmadát), Acsády Ignác két teljes kötetet, Fraknoi Vilmos és Ballagi Géza egyet-egyet, Angyal Dávid csaknem egyet, Pór Antal és Schönherr Gyula, valamint Márki Sándor és Beksics Gusztáv egy-egy könyv felét, Fröchlích Róbert, Kuzsinszky Bálint és Nagy Géza összesen egy kötet negyedét, Dézsi Lajos egy másiknak a tizenötödét írta.

A címek túlnyomórészt politikatörténeti, közelebbről államtörténeti jellegű feldolgozásra és elbeszélésre utalnak. Közülük három dinasztiai, kettő királyok uralkodása szerinti korszakolásra épül. Az ország három részre tagolásának politikatörténetét elbeszélő mű az egységes magyar királyság hiányát, az annak helyébe lépő politikai kereteket és viszonyokat mutatta be. Egy másik két esemény, egy magyar történeti és egy európai történeti esemény közötti bő évszázadot tárgyalt. Olyan címet is olvashattunk, amelynek szerzője mindössze harminckét év politikatörténetének feldolgozására vállalkozott. Am ez az időszak kitüntetett jelentőségű volt, mert az elbeszélés szerint ebben a bő három évtizedben alkották meg a magyar nemzetállam programját. A sorozatzáró kötet fél évszázadra terjedt ki. *A modern Magyarország* már címével elkülönítette tárgyát a korábbiakban tárgyalt régi Magyarországtól, és arra utalt, hogy — mai kifejezéssel — jelenkortörténetet foglalt magában. A tartalomjegyzékek olvasása azt a benyomást kelti, hogy nemcsak a címek túlnyomó része politikatörténeti, hanem a könyv- és a fejezetcímek is. Ezekhez mintegy kiegészítésként művelődéstörténeti fejezetek társultak.

Amennyiben elolvassuk *A magyar nemzet történetét*, úgy találjuk, hogy az túlnyomórészt valóban politikatörténet, amelyhez függelékként némi művelődéstörténet társult. Utolsó két kötete foglalta magában a nemzeti liberális elbeszélés betetőzését, a modern magyar nemzetállam programját és annak megvalósítását, létrejöttét.

²⁷ A magyar nemzet története. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Athenaeum Irodalmi és nyomdai Részvénytársulat. Budapest, 1894–1898. <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>

Tüzetes, szinte mindenre kiterjedő forráskritikát, tematikai komplexitást és egyetemes történeti vonatkoztatást a Marczali Henrik által írottakban (I, II, VIII) találunk. Feldolgozásában a 18. század története igen árnyalt, differenciált, a fekete-fehér ábrázolástól és értékeléstől nagyon eltérő, sokszínű képet mutat.

A *magyar nemzet története* használatát, az egyes kötetek olvasását nem könnyítette meg, hogy nem volt tárgy- és névmutatója, kútfő- és irodalomjegyzéke. A kötetek impozáns, reprezentatív, szimbolikus külseje inkább albumhoz, mint kézikönyvhöz illett, és a foglalat, a külső igen nagykiterjedésű és súlyos volt. Sem kézbe venni, sem olvasni nem lehetett könnyű. Annál inkább alkalmas volt arra, hogy a szemet gyönyörködtesse távolról, és hogy kivételes alkalomkor kézbe lehessen venni, és lapozgatni.

A szerkesztő, Szilágyi Sándor a X. kötethez írt előszavában összehasonlította egymással a korábbi egy szerzős feldolgozásokat a milleniumi sorozattal. Megindokolta, hogy miért látta szükségesnek, hogy egész szerzőgárdát kérjen fel a feladatra:

„Eddigi történeteink egy ember tollából kerültek ki: a Palmáé, Katonáé, Virágé, Budayé, Fessleré, Mayláthé, Horváth Mihályé, Szalay Lászlóé s Szalay Józsefé. Késztelen, hogy ez a munka egyöntetűségének javára válik, de ma, midőn a történeti anyag napfényre hozása oly óriási mérveket öltött, hogy okmánytárakból és monographiákból egész könyvtárak állanak a kutatók rendelkezésére, ezek áttanulmányozása és feldolgozása egy ember részéről legyőzhetetlen akadályokba ütközött volna, annyival inkább, mert az eredeti terv szerint a tíz kötetre tervezett, tehát az eddigieknél jóval terjedelmesebb munkát négy év alatt teljesen be kellett fejeznünk. Ennek a tervnek megvalósítása csak egy úton volt lehető: ti. megnyerni azokat a szakembereket, kik mint specialisták, egyes korszakok történetével behatóan foglalkoztak, s a feldolgozandó anyagot akkép osztani fel köztük korszakok szerint, hogy azok az ezer év történetének teljes, kimerítő képét nyújtsák. Természetesen az egyes korszakok festésében, jellemzésében mindenki saját meggyőződését követte s mi ezek megnyilatkozásának akkor sem álltuk útját, midőn a feldolgozásban vagy jellemzésben nem mindenben értettünk velük egyet. Azt a kérdést, ha vajon elegendőnek tartjuk-e az irodalom útján hozzáférhető anyagot dolgozni fel, vagy a hiányok pótlására levéltári kutatások által teljesebbé tenni az anyagot, magukra a szerzőkre bíztuk, kik különben is legalkalmasabbak annak megítélésére, hogy nélkülözhetik-e a további forráskutatást vagy sem.”²⁸

„/.../ egyes részeiben a kor színvonalán álló munka, de egységes szintetizáló szempont, egységes szerkezet és következetes módszer híján igazi szintézisnek nem tekinthető. Lényegében sokféle érdeklődésű és különböző értékű monográfiák sorozata” – írta Hóman Bálint *A magyar nemzet történetéről* bő három évtized múlva. A többi korabeli szintézisről pedig ez volt a véleménye: „Az egykorú hosszabb-rövidebb összefoglalások közül a szempontok egysége és történetírói kvalitás tekintetében leginkább kiemelkednek Marczali Henriknek egyetemi előadásai anyagát közrebocsátó kézikönyve, Acsády Ignác materiális ízű szintézise, Baróti Lajosnak a korán elhalt Szalay József művét átdolgozó könyve, gróf Andrássy Gyulának angol ízlésű és alkotmányjogi érdeklődésű munkája.”²⁹

A *magyar nemzet története* kötetének túlnyomó többsége valóban politikai és hadi események történetét tartalmazta művelődéstörténeti kiegészítésekkel. Bár a tárgyalásban olykor keveredtek a politika- és művelődéstörténet

²⁸ A magyar nemzet története X. <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>

²⁹ A magyar történetírás új útjai. 34–35.

szempontjai, hat kötet szerzői dinasztiai és királyok uralkodásához kötötték elbeszélésük korszakolását. Ez alól a legelső és a három utolsó kötet alkotott kivételt. Az első azért, mivel olyan ezer éven túl ívelő időszakot fogott át, amelyet nem lehetett dinasztiaihoz vagy királyokhoz kötni. Szerzői ugyanis a magyar királyság megalapítása előtti, a későbbi Magyarország helyszínére és az ide érkező magyarokra vonatkozó ismereteket beszéltek el, beleértve a királyság megalapítását is. A nyolcadik kötet a török kiverését követően berendezkedő Habsburg abszolutizmus beolvasztó politikájának kudarcával és feladásával folytatja elbeszélését, majd a nemesi ellenállás és az új abszolutizmus és rendi dualizmus berendezkedésével zárta. A kormányzat- és államtörténeti, politikátörténeti tárgyaláshoz társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténeti szempontok és feldolgozások illeszkedtek egyetemes történeti vonatkoztatással. A kilencedik kötet a nemzetállam programjának kidolgozását tárgyalta politika- és művelődéstörténeti szempontból. A tizedik, a sorozatzáró kötet pedig a nemzetállam megvalósulását mutatta be politika- és hadtörténeti eseménytörténet, illetve politikátörténeti, egyenesen jelenkortörténeti tárgyalással.

A pozitivistáknak *nemzeti liberális* mesterelbeszélés a honfoglalás ezer éves évfordulója, a magyar állam milleniuma alkalmára és alkalmából készített szellemi vállalkozások sorába illeszkedett, azok közül az első volt. Ezt követték a Marczali Henrik által szerkesztett *Képes Világtörténet* és Borovszky Samu *Magyar vármegyék*-sorozat impozáns kötetei. A könyvsorozatok olvasóikban felidézhetők és megerősíthetők a milleniumi ünnepségsorozat üzenetét. Azt, hogy a magyar nemzet állama ezeréves, magyar nemzetállam, alkotmányos és civilizált európai állam, amelynek létjogosultságát a kereszténység védőbástyájaként leírható múltja, jövőjét kelet- és délkelet-európai civilizációt terjesztő missziója bizonyítja. Ezt az időben elbeszélte történetet térben testesítették meg az ezeréves államiság emlékezetének helyei: a Sugárút (Andrássy út) végén a milleniumi emlékmű, a Múcsarnok, a Vajdahunyad vára és a körülötte lévő különböző stílusú épületek, az Iparművészeti Múzeum, az Országház kupolája, a Milleniumi Földalatti vasút (Európa első kéregvasútja), a Keleti és a Nyugati pályaudvar, a Ferenc József-híd, a Vaskapu megnyitása és a főváros és a vidéki városok számos építménye és civilizációs vívmánya.

Hóman Bálint és Szekfű Gyula elsősorban *A magyar nemzet történetét* kívánták felülírni a *Magyar történet*tel. Azzal, hogy nem vetítik vissza a múltba a normatív jelent, hanem egyenrangú, egyaránt fontos, önértékű és belső mércéjű korszakok belső összefüggéseit tárják fel. Nem politikátörténeti tematikát követnek és nem tekintik függeléknek a művelődéstörténetet, hanem kitágítják és elmélyítik a múlt külső és belső világát a társadalom, a gazdaság és a szellem, a lélek irányába. Kapcsolatba hozzák egymással a nagy európai szellemi hatásokat és a magyar nemzet autochtonitását. Sokszerzős monográfiák sorozata helyett két szerző egységes szempontok alapján valódi szintézist kívánt megalakítani. Olyan szintézist, amely Trianon után segíti a nemzetet abban, hogy illúziók helyett reális önismeretre tehessen szert.

Kulturális átvétel és eredetiség

Hogyan, milyen alapon határozhatjuk meg a történelem korszakait? Mutatnak-e eltérő sajátosságokat Európában és Magyarországon? Milyen kapcsolat volt a nagy európai eszmeáramlatok és az autochton magyar nemzet története között? Szolgaian átvették, lemásolták a gótika, a reneszánsz, a humanizmus, a reformáció, az ellenreformáció, a barokk, a felvilágosodás, a liberalizmus, a nacionalizmus és a szocializmus eszméit Magyarországon vagy az átvett eszmerendszerek egyúttal más jelleget kaptak a befogadás és alkalmazás folyamataiban, mint máshol?

A *Magyar történet* köteteiből kielemezhetőek a szintézis szerzőinek, a Mátyástól az első világháborúig terjedő elbeszélésből Szekfű Gyula válaszlai. Mégis mielőtt a *Magyar történet* korszakolását, annak alapját és kritériumait meghatároznánk, érdemes áttekintenünk gondolatmenetét a periodizáció típusairól és a korszakolás alapjáról, kulturális átvétel és eredetiség viszonyáról.

Szekfű Gyula az 1935–1936-os tanév első, őszi félévében *A magyar barokk korszak* címmel tartott kétszer heti négy órás főkéllégiumot az egyetemen. A kéllégium bevezetéseként azzal foglalkozott, hogy milyen korszakolás mit jelent, majd a kulturális átvétel (későbbi kifejezéssel: a kulturális transzfer) folyamataiban általános európai és egyedi magyar viszonyát érintette és arra a következtetésre jutott, hogy a korszakolás meghatározása és a korszak tárgyalásának módszere az átvett európai eszmét és az átvevő fejlődési állapotát és eredetiségét egyaránt ki kell, hogy fejezze. A kulturális átvétel és az eredetiség értelmezésében arra támaszkodott, ahogy Horváth János közefítette meg a nemzeti irodalom egyediségét.³⁰

Szekfű előadásába bevonta azokat az értelmezéseket, amelyek továbbgondolták Hóman Bálint és az ő — a *Magyar történet*ben alkalmazott — korszakolását, mindenekelőtt Váczy Péter és Mályusz Elemér interpretációit. Kiindulásként megkülönböztette egymástól a monográfiákban és a szintézisekben, elsősorban a milleniumi *A magyar nemzet történetében*, a *Magyar történetben* és annak visszhangjában alkalmazott korszakolásokat. Elkülönítette a külsőleges jegyek alapján kialakított korszakolásokat, mint a *Hunyadiak kora* vagy a *Mohács után* azoktól, amelyek valamilyen belső ismérv köré csoportosították a periodizációt: patrimonialis királyság, reneszánsz, szimbolikus államszervezet (Váczy Péter), karizmatikus királyság (Mályusz Elemér), középkori magyar nagyhatalom, protoreneszánsz, magyar rendi állam (mindhárom Hóman Bálint). Ez utóbbiak mindegyike az államra vonatkozott, hiszen azokban a korszakokban, amelyeket jelöltek, még az állam határozott meg mindent, adott mindennek képet. Hangsúlyozta, hogy a külsőleges korszakolásnak van belső alapja, csak kimondatlanul, mivel azt a régebbi történetírás nem találta meg. Az a periodizáció, amely belső ismérveken alapszik, elkülönítő jegyeit a nemzeti élet olyan területéről merítheti, amely a korban nagy szerepet játszott, de az éppúgy lehet az egész nemzeti életet átfogó, azt meghatározó és jellemző sa-

³⁰ Szekfű Gyula: *A magyar barokk korszak*. Egyetemi előadás, 1935–1936. I. félév, 4 óra. *Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár*; G 630/4. 1–2.

tosság is. Minthogy a korok egymástól nem függetlenek, nem lehet egy szóval kifejezni azt, ami a nemzeti élet minden területére érvényes. A korszakok külső névadása az egyszeri magyar helyzetet fejezi ki, míg a belső ismérvek alapján meghatározott periodizáció során olyan kategóriákat használunk, amelyek más népekre is jellemzőek. Ilyen a reneszánsz, a gótika, a barokk, amely a legtöbb európai nép történetében korhatározó. Ezek esetében tudnunk kell, hogy a magyar fejlődési fok más volt, mint a külföldi, a magyar reneszánsz természete, jellege különbözött az osztrákétól, a csehétől, az olaszétól és az angolétól. A különböző fejlődési fokok elvezetnek a kisépek történetének egyik fontos kérdéséhez, a kultúrátvételhez, az pedig az eredetiséghez.

„Elképzeltetlen egy minden önállóságtól mentes, szellemileg üres kor, hiszen a nemzeti szellem állandó munkában van. Nem egy óra, amely megáll, félszázadon át nem jár, s ezáltal a magyarság szellemisége idegent kérődzik.”³¹

A magyar történelem egyediségével és önelvűségével ellenkezik az a tétel, miszerint a 18. század nemzetietlen kor volt, akár amiatt, mivel a Habsburgok politikai elnyomása alatt volt, akár azért — vitatkozott Mályusszal —, mert a bécsi barokk legyűrte a 17. századi magyar szellemet, minthogy Magyarországon idegen dinasztia uralkodott.

Akkor járunk el helyesen, ha megállapítjuk, hogy mi az általános európai korképző és mennyiben önálló annak magyar átvétele. Az átfogó fogalmak, mint a reneszánsz, a barokk, a protestantizmus, az ellenreformáció az egész emberi életet és az egyes emberen át a társadalmat és a kultúrát egyaránt átfogják és jellemzik. Ezért nem elég egy-egy korban egy-két embert, vagy az emberi élet egy részét, oldalát megragadni. Olyan kategóriára van szükség, amely kollektív, totális, átfogja az egész emberi életet.³²

Ezek pedig a nagy európai eszmeáramlatok, amelyek — mint látni fogjuk — tagolták azt a korszakolást, amelyet Szekfű Gyula alkalmazott mesterelbeszélésében. Ám nem befogadási folyamataik története alkotta a szintézis legalapvetőbb szintjét. Részei voltak a periodizációnak, de fundamentálisabb és autochtonabb rendszerbe illeszkedtek.

Tagolás: korszakok és témák

A *Magyar történet* 1928 és 1934 között, hét, egyenként négy-ötszáz oldalas nagyformátumú kötetben látott napvilágot. Az utolsó két kötetet 1935-ben *II. Rákóczi Ferentől gróf Tisza Istvánig* címmel a kiadó, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Szekfű Gyula neve alatt külön is kiadta.

A *Magyar történet* második, bővített és teljes kiadása 1935–1936-ban és az azt követő harmadik bővített és teljes változat (1936), a negyedik (1937), az ötödik (1938), a hatodik (1939) és a hetedik (1941) változatlan utánnyomás hat, egyenként csaknem hétszáz oldalas kötetben jelent meg. A második kiadástól mindegyik kötetet időrendi áttekintés zárta. A bővített változat függelékeként külön 150 oldalas füzet tartalmazta az egész mű tárgy- és névmutatóját, ame-

³¹ Szekfű Gyula: A magyar barokk korszak. *EKK G 630/4. 2.*

³² Szekfű Gyula: A magyar barokk korszak. *EKK G 630/4. 1–2.*

lyet Ember Győző készített el. 1990-ben újranyomták a második, bővített variáns hasonmását. Az interneten, a Magyar Elektronikus Könyvtárban viszont az elsőt találjuk meg.³³ Mindkét változatot használtam, mivel találunk különbségeket közöttük, elsősorban a kútfők és az irodalom áttekintésében, de a szerzők időnként magán a szövegen is finomítottak.

Az *Őstörténet. Törzsszövetség. Keresztény királyság* című első kötetet Hóman Bálint írta, aki a magyarok történetét a magyarok eredetétől III. Béla birodalmáig, a 12. század végéig, 1196-ig tárgyalta. Hóman Bálint volt a szerzője *A rendiség kialakulásának kora* címmel írt második kötetnek, amelyben a 12. század végétől a 14. század ötödik évtizedéig, 1196-tól 1342-ig beszélt el a magyar történelmet *Nagyhatalmi törekvések; Az Aranybulla korának politikai és társadalmi mozgalmai; Tatárveszedelem. Osztrák és cseh háborúk; Oligarchia; Küzdelem a trónért és hatalomért; A rendi állam közhatalmi szervezetének kiépítése* tematikus egységekben. A *magyar nagyhatalom* cím alatt a harmadik kötetben Hóman Bálint a *Világuralmi tervek; A középkori magyar nagyhatalom; A rendi társadalom felé; A renaissance felé; Küzdelem a török ellen* című egységekben írta meg — az utolsó két tematikus egységnek valószínűleg Bartoniek Emma volt a szerzője — a magyar történelmet Nagy Lajos uralkodásától Mátyás királlyá választásáig. A kötetben az utolsó két részt Szekfű Gyula írta: *A magyar renaissance állam* címmel Mátyás uralkodásának és *A rendek uralma Mohácsig* cím alatt a Mátyás halála és a mohácsi csatavesztés közötti magyar történelmét. A harmadik kötet időhatárait 1342 és 1526 alkották. Az első három kötet témái és alkorszakai politikatörténeti, jogtörténeti, társadalomtörténeti és szellemtörténeti tagolást mutatnak.

A negyedik, ötödik, hatodik és hetedik kötet szerzője Szekfű Gyula volt. A kötetek címe — az utolsó kivételével — egy-egy évszázad: *A tizenhatodik század; A tizenhetedik század* és *A tizennyolcadik század*, az utolsóé viszont, holott csak az első világháborúig terjeszkedett, *A tizenkilencedik és a huszadik század* volt. A címeket nézve az a benyomásunk támadhat, mintha a korszakolás alapja századonkénti lenne. Holott a tartalomjegyzékek is összetettebb képet mutatnak. A tüzetes olvasásból pedig kiderül, hogy a századonkénti kötetek politikatörténeti, társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti, szellemtörténeti témákat és korszakolást foglalnak magukban, amelyek nincsenek mereven elválasztva egymástól, egymásra vonatkoznak, ahogy az egyes korszakok is. *A tizenhatodik század* az 1526 és 1606 közötti időszakot tárgyalja *A polgárháború és a három részre osztás; A Habsburg királyság berendezése; A kereszténység védőbástyája. A védelem királyi szervezése; Az új nagybirtok kifejlődése és nemzeti szerepe; A vallási kérdés: a hitújítás; Az erdélyi kérdés. A fejedelemség kialakulása; A német uralom kifejlődése Bocskay nemzeti reakciójáig* tematikus egységek szerint. *A tizenhetedik század* 1606-tól 1690-ig mutatja be a török hódoltsági területen, a királyi Magyarországon és az erdélyi fejedelemségben élők történetét *Föld és népe a török hódítás korában* (talajviszonyok, társadalmi és nemzetiségi viszonyok, a jobbgátság helyzete: az alsó kulturális fok, nemesség és városok,

³³ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. I–VII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928–1934. <http://www.elib.hu/00900/00940/html/>

magasabb műveltség); *Az erdélyi magyar államrendszer. A vallásügy* (az új nemesi alkotmány és politikai gondolkodás, az erdélyi fejedelemség, a vallási kérdés, a katolikus restauráció); *A bécsi abszolútizmus útján* (a politikai fejlődés a Wesselényi-összeesküvésig, a Lipót-féle abszolútizmus, a török kiűzése) társadalom-, nemzetiség- és gazdaságtörténeti, szellemtörténeti és politika- és hadtörténeti tematikai egységekben.

Szekfű Gyula a két évszázadot *A tizenhatodik századhoz* írt előszavának tanúsága és a két kötet tagolása és az elbeszélés egyes szálainak egymásra vonatkoztatásai miatt egy egységnek tekintette:

„Az a két század, mely a mohácsi vésztől veszi kezdetét, egymással olyan szoros kapcsolatban van, hogy szinte lehetetlen egyenként, egymástól elkülönítve tárgyalni őket. Szellemi és politikai, gazdasági és társadalmi téren a két század úgy következik egymásra, mint ugyanazon kornak bevezető és befejező része; külön-külön mindegyik csak fél, egész csak a kettő együtt. A XVI. században megkezdődő helyzetek a következő században fejlődnek ki, az itt kötött csomókat a XVII. század oldja meg, tisztára kronológikus előadás csak töredékképet, torzót tudna nyújtani. A török hódoltság mindkét századon áthúzódik, a Habsburgi-erdélyi, német-török, dunai-tiszai ellentét a XVI. században kezdődik és a XVII. századnak főtartalmát teszi, a fegyveres nemzetnek a nagybirtok által megszervezése szintén mindkét századot lefoglalja; a XVI. század reformációját organikusan követi a XVII. század ellenreformációja. Egészben véve elmondhatjuk, hogy lényegest e két század csak együtt szolgáltat a nemzeti élet ezeréves történetéhez. A feldolgozásnál mégis iparkodtam az első kötetet a XVI., a másodikat a XVII. század történetére koncentrálni. Ehhez képest az egész munkának e jelen negyedik kötete azon alapvető kérdéseket próbálja megvilágítani, melyeket azután a XVII. századnak kellett megoldania: a királyság külföldre költözését, a védelem királyi megszervezését a török hódítással kapcsolatban, a török nyomás alatt Magyarországnak a nyugati szomszédaival való szorosabb érintkezésbe léptét, az új központi igazgatás, az új nagybirtok kialakulását, az új Erdélyt és a reformáció elterjedését. Mindegyik szó egy-egy ellentétet jelent, mely a középkorban egységes nemzeti lelket foszlányokra készül szakítani. Ez ellentétek először Bocskay felkelésében törnek elő, ennek leírása fejezi be a kötetet, hogy a következő, ötödik kötet egy, az egész korszakot átfogó etnográfiai és társadalmi leírás után a megoldások képét adja, melyeket a XVII. század próbált létrehozni.”³⁴

A tizennyolcadik század a török kiűzésétől II. József haláláig, a rendi-nemzeti ellenállás győzelméig tárgyalta a magyarok történetét *Az új leopoldi berendezkedés és a Rákóczi-felkelés (Bécsi kísérlet az új berendezésre, Rákóczi-felkelés)*; *A barokk-rendi korszak (A közjogi kompromisszum; A barokk műveltség; Az új népesség. Gazdasági és nemzetiségi viszonyok; Mária Terézia korszaka)* és *A felvilágosodás (A felvilágosodás terjedése; A felvilágosodás krízise; A nacionalizmus; Erdély és a melléktartományok)* korszakolása és témái szerint. *A tizenkilenc és huszadik század* pedig 1790-től 1914-ig, a rendi-nemzeti ellenállás győzelmétől az első világháborúig mutatta be a *Három nemzedékben* értelmezett periódusnál bő négy évtizeddel hosszabb időszakot a *Három nemzedékéhez* nagyon hasonló felfogásban és tárgyalásban, némi terminológiai és értelmezésbeli különbséggel és a nemzetiségek történetének bevonásával *A rendi nacionalizmus (Nemzeti és rendi politika; A társadalom); A reformnacionaliz-*

³⁴ *Szekfű Gyula*: Előszó a IV. és V. kötethez. In: *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet. I–VII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928–1934. IV. A XVI. század. 5. <http://www.elib.hu/00900/00940/html/>

mus (Széchenyi és a harmincas évek; Kossuth és a negyvenes évek; A nemzetiségi kisebbségek kifejlődése) és A kiegyezési korszak (A dualizmus. A Szabadelvű Párt uralma; A szellemi kép; Az egyensúly megbomlása. A fejlődés irányai) köré csoportosítva az elbeszélést.

A kulturális átvétel, az alkotmány- és a jogtörténet, a művészettörténet, az irodalomtörténet, az egyháztörténet, a gazdaság- és társadalomtörténet, a régészet és a nyelvtudomány, a historiográfia és nagy hangsúllyal a történelmi segédtudományok eredményeinek alkalmazásai a Hóman-kötetek politika-, külpolitika- és hadtörténeti szempontjaira visszahatott, módosították és átala- kították a tárgyalást.

A Szekfű-kötetekben a korszakolás kritériumai több szempontúak voltak. Egyrészt követték a politikátörténeti periodizációt. Másrészt a gazdaság-, társadalom-, és művelődéstörténeti állapotokról helyzetképeket, dinamikájukról folyamatábrázolásokat olvashatunk, amelyek egyúttal belső tagolások és új témák alapjait alkották. Harmadrészt a szellemtörténeti irányzatok, eszmeáramlatok, világnézetek és stílusok korszak/alkorszakképző jellegűek voltak, amelyek kultúrátvétel-értelmezéseket foglaltak magukban a reneszánsz, a reformáció, az abszolutizmus, az ellenreformáció, a barokk, a felvilágosodás, a nacionalizmus és a liberalizmus és a szocializmus esetében.

Szekfű Gyula jól tudta hasznosítani saját kutatásait, sokat merített a hazai és a nemzetközi történelmi szakirodalomból, igen jól ismerte a német eredményeket és tájékozott volt a francia és az olasz szakirodalomban is. Az ezeken kívül eső teljesítményeket kivételesen vagy másodkézből ismerte. A társ- és rok- kontudományok körében ugyancsak tájékozott volt, ismerte, alkalmazta és továbbgondolta azok számos eredményét. Különösen gyümölcsöztette Horváth János felismeréseit a külföldi kulturális átvétel és a magas kultúra népi kultúrába leszivárgásáról.

Amennyiben összehasonlítjuk Szekfű Gyula *Magyar történet*-köteteinek tematikáját *A magyar nemzet története* 16–19. századi kötetait feldolgozó szerzők témáival és korszakolásával, Acsády Ignác, Angyal Dávid, Ballagi Géza, Márki Sándor és Beksics Gusztáv politikátörténeti, pozitivistá nemzeti liberális szempontjaival, szembeszökő Szekfű javára az, hogy a látásmódja szintetikus és a tematikája sokrétű. Azt is érzékelhetjük, hogy a rendek, a protestantizmus és Erdély szerepét másként értékelte, mint Acsády Ignác és Angyal Dávid és ezt sokan elfogultságnak látták.³⁵

A reformkort — követve a *Három nemzedék* koncepcióját — nagyon eltérően ítélte meg, mint Ballagi Géza. Furcsa módon Szekfű forrásbázisa — a *Fontes*-kötetek használata ellenére — szűkebbnek látszik, forráshasználata a nemzeti liberális szemponttal szembeállított — a nemzeti liberális séma ellenében historicista megközelítés alkalmazásának meghirdetése ellenére — konzervatív mérce jegyében tendenciózusabbnak mutatkozik Ballagi Gézáénál.³⁶

Márki Sándor 1848–49-es szabadságharc félkötetét nem adataiban, hanem egészében értelmezte át. Beksics Gusztáv félkötetének jelenkortörténeti,

³⁵ *A magyar nemzet története* V–VII, IX–X.; *Magyar történet* IV–V, VII.

³⁶ *Magyar történet* VII. Vö. *A magyar nemzet története* IX.

meglehetősen publicisztikus megközelítésében jogkiterjesztés és asszimiláció feszültségének az asszimiláció irányába feloldását pedig Szekfű Gyula elhárította és a kettő összefüggését szkepticusan ábrázolta.³⁷

Marczali Henrik 18. százada tematikailag sokrétű volt, értékelésében kiemelt szerepet kapott. Kötetének nagy egységeit ugyan a politikai változások szempontjából, részben a királyok uralkodása szerint tagolta, ám politikatörténeti fejezeteivel (amelyek árnyalt személyiségrajzokat, kis biográfiákat is magukban foglaltak), azonos súlyúak voltak gazdaság-, társadalom-, művelődés-, egyház- és eszmetörténeti fejezetei, amelyeket egymásra vonatkoztatott és egyetemes történeti keretben tárgyalt. Részeiben és egészében a 18. századot korántsem látta és láttatta nemzetietlen kornak. Bemutatásában, értelmezésében és értékelésében — amelyekben Mária Teréziáról és II. Józsefről írt úttörő monográfiáira és az 1790/91-es országgyűlés politika- és eszmetörténetét feltáró és értelmező, hamarosan monográfiában megtestesülő kutatásaira támaszkodott — a Habsburgok és a rendek, a felvilágosult abszolutizmus és a rendi-nemzeti ellenállás szerepe és viszonya példamutatón árnyalt és tárgyilagos volt.³⁸ Ezért ebben az esetben Szekfű Gyula újítása nem tematikai, hanem koncepcionális jellegű volt, mindenekelőtt a *rendi barokk* fogalmának megalkotása és alkalmazása. Annak a fogalomnak a megalkotása és alkalmazása, amely legtöbb kritikusa szerint koncepciójának egyik gyenge láncszeme volt.³⁹

Szekfű Gyula *Magyar történet*-köteteinek századonkénti tagolása több szempontú volt. A második kiadástól részletes tartalomjegyzék, a tételek summázata könnyítette meg az olvasók tájékozódását és orientálását. Sokszempontú, tematikailag sokrétű szintézist olvashattak. Olyat, amely az egyes korokat belső mércéjük felől kívánta — és gyakran tudta — ábrázolni és megkomponálni. Ám az egyes korok nemcsak hatottak egymásra a kompozícióban, hanem belső mércéjüket felülírta egy olyan, az egyes korszakokon átívelő mérce, amely a korszakokat a historicista mérce ellenére sorba rendezte, kijelölte helyüket és meghatározta funkciójukat az elbeszélés egészében. Az, ami felülírta a soktényezős, tematikailag sokrétű és sokszínű kompozíciót, a historicista kánont, s ami a *Magyar történet* 19–20. századi kötetét meghatározta és amely kapcsolatot létesített Szekfű Gyula 1913 és 1922 közötti művei és a *Magyar történet*ben megalkotott historicista és szellemi-történeti mesterelbeszélése között. Ez pedig nem volt más, mint annak az ideológiai konstrukciónak a továbbépítése, amelyet máshol már alkalmunk volt észlelni, rekonstruálni és kontextusba helyezni. Az, amire egyáltalán nem lenne sem jogos, sem méltányos leszűkíteni vagy visszavezetni a *Magyar történet* Szekfű-köteteinek sokszínű, tematikailag és szempontokban gazdag mesterelbeszélését, ám ami meghatározóan jelen volt benne és áthatotta azt.

³⁷ Magyar történet VII. Vö. A magyar nemzet története X.

³⁸ A magyar nemzet története VIII. Vö. *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. I–II. MTA Történelmi Bizottsága, MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1881, 1885; *Uő*: Mária Terézia 1717–1780. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Franklin Társulat, Budapest, 1891; *Uő*: Az 1790–91. évi országgyűlés. I–II. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1905–1907.

³⁹ Magyar történet VI. Vö. A magyar nemzet története VIII.

A korszakokon átívelő szempont: egység–megosztottság

Szekfű Gyula a *Magyar történetben* — a kötetek címeit nézve úgy tűnhetett — századok szerinti korszakolást követett. Azon belül viszont megtaláltuk mindazokat az európai világnézeti és stílus kategóriákat, amelyek a 15. századtól a 19. századig elterjedtek és meggyökereztek Magyarországon: a reneszánszt, a humanizmust, a reformációt, az ellenreformációt, az abszolutizmust, a barokkot, a felvilágosodást, a nacionalizmust, a romantikát, a liberalizmust, és a szocializmust. Mégsem ezek alkották a korszakolás alapját. Nem is egyszerűen a századok. A periodizációt ugyanis az határozta meg, hogy Szekfű Gyula a *Magyar történet* általa írt kötetében az államterület és a magyar politizáló osztály értékrendje kettészakadásának a történetét mondta el. Kötetcímei ellenére három nagy korszakot különített el egymástól: a 16–17. századot, mint egy egységet, a 18. századot és a 19. századot. Azon az alapon, hogy milyen kihívások elé került az egységes magyar állam területi és szervezeti megőrzésének, helyreállításának, majd ismételt megőrzésének a feladata, s hogy miért és hogyan bomlott fel a magyar politizáló osztály értékrendjének az egysége és miért nem sikerült azt helyreállítani.

Mindkét egységet az bontotta meg, hogy a török hódítás után kettészakadt a korábban egységes ország két király, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János híveire, a királyi Magyarországra és a Szulejmán ütközőállamából törökpartí fejedelemséggé alakuló Erdélyre. A 16–17. században a török hódítás és következményei, a 18. században egy *már nem, még nem* állapot (a török hódoltság következtében kipusztult magyar népesség helyére betelepített nemzetiségek *még nem*, a török *már nem* fenyegette a magyar állam magyar jellegét és területi egységét), a 19. században pedig a török hódítás következményeinek beérése (*a nemzetiségi és a közjogi ellentétek kiéleződése*) volt a korszakolás meghatározó szempontja. Az, hogy mi segítette és mi veszélyeztette a magyar állam területi, és a magyar nemzet politikai és értékrendszerbeli integritásának helyreállítását.

A *Magyar történet* Mátyás uralkodásától az első világháborúig terjedő időszakának történelmi kérdéseit tárgyaló kötetében Szekfű Gyula a 16–17. századi török uralom következményének látta, hogy az ország Habsburg uralom alá került, amely a törökkel szemben a kisebbik rossz volt. Ugyancsak a török hódítás vezetett oda, hogy az ország színmagyar területeinek lakossága elpusztult. A 18. századi betelepítésekkel nagy nemzetiségi, nem-magyar tömegek kerültek Magyarország területére és így az ország soknemzetiségű lett, a magyarok a nem-magyarokkal szemben kisebbségbe kerültek. A Habsburg uralom és a nemzetiségi kérdés tehát a török hódoltság következménye volt. Csakúgy, mint a magyar politizáló osztály megosztása *nagymagyarokra* és *kismagyarokra*, *nyugati magyarokra* és *tiszai magyarokra*, *labancokra* és *kurucokra*. Ez a szembenállás már az ország három részre tagolódásakor kialakult, s a Habsburg uralkodó iránt hűséges, az országot a Habsburgok alatt egységesíteni kívánó *nagymagyar* politika hívei és a magyarok fő ellenségével, a törökkel szövetséges, Habsburg-ellenes, protestáns és erdélyi *kismagyar* politizálás támogatói között feszült.

A *nagymagyarok* az ország egyesítésének az érdekében következetesen szembeszálltak a törökkel, de ehhez a Habsburg uralkodó támogatására volt szükségük. Politizálásuk arra irányult, hogy uralkodójukat rávegyék arra, hogy birodalmának hadi és pénzügyi erejét mozgósítsa a török kiverésére. A *kismagyarok* viszont a Habsburgok ellenében hajlandók voltak szövetkezni a törökkel és támogatták annak az ország felosztását eredményező és fenntartó, az egységes Magyarország helyreállítását mindenáron megakadályozó politikáját. A mohácsi véstől a szatmári békéig terjedő időszakban a Habsburg uralkodó tanácsadói azonban idegen abszolutizmust próbáltak meghonosítani Magyarországon. A *kismagyar* politikusok ezt rendi szabadságküzdelmeikkel megakadályozták. Ennek eredményeként a *nagymagyar* politizálás hívei újra és újra kompromisszumot köthettek az udvarral. Ez oda vezetett, hogy a Habsburg vezetésű egyesült keresztény seregek kiverték a törököt, felszabadították az országot, az uralkodó pedig a *kismagyar* ellenállás következtében lemondott Magyarország abszolutista kormányzásáról és elfogadta annak belső önkormányzatát, a rendi dualizmust.⁴⁰

A történelmi koncepció mércéjét, a történelmi Magyarország eszményét Szent István és Széchenyi alkották. A követendő *nagymagyar* magatartást és utat Nádasdy Tamás, Illésházy István, Esterházy Miklós, Zrínyi Miklós, Károlyi Sándor, Széchenyi István és a centralisták képviselték, a *kismagyar* mentalitást pedig Werbőczy István, Szapolyai János, Fráter György, Báthory István, Bocskai István, Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos.

A magyarság regenerálódása és az ország újjáépítése a 18. században, Habsburg uralom alatt és a *nagymagyar* politikusok tevékenységének eredményeként következett be. Ezt az egyensúlyt bontotta meg a *kismagyar* politizálás újabb változata, a *magyar* liberalizmus a 19. században, amely oda vezetett, hogy az érzelmi és sérelmi politika *kuruc* hívei lehetetlenné tették a békés alkotómunka folytatását. Ők ugyanis értelmetlen, sehová sem vezető küzdelmekben őrölték fel a magyar politika erőit. Ezzel pedig a magyarságot kiszolgáltatták a zsidó kapitalizmus és a nemzetiségi fenyegetés veszedelmének, amely a két forradalomhoz és Trianonhoz vezetett.⁴¹

A *Három nemzedékben* elmarasztalt magyar reformkor és az egész 19. század a *Magyar történetben* a 18. századi békés alkotómunka, a regeneráció, a *rendi dualizmus* barokk időszakához képest minősült hanyatló kornak. A *Magyar történet* újkori koncepciója a 16–17. században a (felelős, hivatott politizálást jelentő) *nagymagyar* és a (törökkel cimboráló lázadás, az önérdek és az abszolutizmussal szembeni hasznos eszköz mezőnyében elhelyezkedő) *kismagyar* politika ellentétpárjára épült. A 19. században a *nagymagyar* felfogás Széchenyit, a centralistákat és a kiegyezés híveit, míg a *kismagyar* koncepció Kossuthot és követőit jelölte. A korabeli mércét pedig mindinkább a centralisták képviselték.

Ebbe a rendszerbe, az államélet, a terület, a politizáló osztály és a nemzet egységének és szétválásának ellentétébe illeszkedtek be a nagy európai eszme-

⁴⁰ Magyar történet IV, V.

⁴¹ Magyar történet VI, VII.

áramlatok átvételei. Azok a kulturális átvételek, amelyek maguk is visszahatottak az egzisztenciális ellentét alakulására.

Redukcionizmus, a kirakósjáték végső megoldásának megtalálása, indoktrinációs eljárás lenne, ha az *egység–ellentét* kérdésének már-már metahistóriai szintjére szűkítenénk a periodizáció kritériumait. Am alapvetően értenénk félre a historikus korszakolását, ha nem látnánk, hogy milyen alaphoz mérte és viszonyította az alkorszakokat képező kulturális transzfereket. Azokat, amelyek bemutatása során alkalmazta és érvényesítette historicista és szellemtörténeti szempontjait és szintetizáló kompozíciós képességeit.

A mesterelbeszélés alapkonstrukciója, az, amely a korszakolás fundamentumát meghatározta és amelyhez az alkorszakokat illesztette, 1913-tól 1929–1933-ig más-más kontextusba került és egyre újabb jelentéssel bővült.

Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi korszerű–korszerűtlen* ellentétpárját a Rákóczi-botrány védekező írásaiban *nagymagyar–kismagyar* felfogással, a *Három nemzedékben* a potencialitást jelentő *értelmi politika* és az aktualitást uráló *érzelmi politizálás* ellentétévé, a *Három nemzedék* második kiadásának *Bevezetésében* és *A politikai történetírásban* a *nagymagyar* és a *kismagyar történetírás* historiográfiai alternatívájává, a *Magyar történetben* pedig a 16–20. századi magyar történelem *nagymagyar–kismagyar* útjává transzformálta. Olyan ideológiai konstrukcióvá, amelynek egyik tagja a metahistóriai mérce szerepét töltötte be, miközben az ellentétpár egyik pólusát alkotta. Igaz, tartalmilag nem estek mindig teljesen egybe, de a különbségek árnyalatnyiak voltak.

Ez volt az a konstrukció, amelynek nemcsak Szekfű Gyula életművében volt nevezetes utóélete. Ugyanis kiindulópontul szolgált Németh László 1939-ben a *Kisebbségben* megfogalmazott *mélymagyar–hígmagyar–jöttmagyar* triáza megalkotásához. Annak ellenére, hogy tartalmilag a *mélymagyarok* korántsem estek egybe a *nagymagyarokkal*, ahogy a *hígmagyarok* sem voltak azonosak a *kismagyarokkal*. Funkcionálisan viszont nyilvánvaló összefüggést érzekelhetünk közöttük. Szekfű Gyula ideológiai konstrukciójának Németh László által átformált, *kismagyar* kulturkritikai változatát Bibó István szabadította ki az asszimiláció, a nemzetkarakterológia és a nemzeti ontológia szövevényéből, helyezte politikai-pszichológiai, politikai hisztéria-elemző összefüggésbe és értelmezte át a *túlfezsült lényeglátók–hamis realisták* ellentétpár (és a *realista lényeglátók* normatív fogalma) kidolgozásával. Abban az esszéjében, amelyben dekonstruálta a *nagymagyar* historicista elbeszéléssel vitatkozó *kismagyar* nemzetkarakterológiai beszédmódot, lebontotta annak nemzeti ontológiai tematikáját és a magyar alkatdiskurzus helyébe a magyar politikai hisztéria okainak felfejtését állította.⁴²

Babits Mihály és Németh László véleménye

Babits Mihály Szekfű *Magyar történetének* köteteit kivételes írói alkotásként méltatta és a romantikus illúziókkal való kíméletlen szakításként mutatta be:

⁴² Vö. Dénes Iván Zoltán: Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 101–122, 137–221, 250–258, 259–261.

„Szigorú és modern történet ez; irodalom a szó ibseni értelmében: ítélőszék önmagunk, régi énünk fölött. Kiméretlenül leplezi le dicső és átkos ópiumainkat, s gyanakvó ujjakkal kopogatja végig a jóakarát ürege tégláit, melyek mélybevivő utunk követték ki. Bizalmatlan és kegyetlen, amilyen maga a nemzet kell hogy legyen önmagával szemben, egy új Mohács napjaiban. Mohácstól Mohácsig: soha nagyobb szüksége, égetőbb órája nem volt a történelmi szintézisnek, lelkiismeret vizsgálatnak mint ma. ...”

Illúzió nélküli önismeret — nevelés — művelés: ezek végső reményei e kiábrándult, háború utáni szellemnek, mely dicstépő a múlttal, bizalmatlan a jövővel szemben, pesszimista, és igen! végletesen konzervatív (mert könnyű belerohanni az új rosszba, de nehéz megtartani a régi jót). Mindez nem kedves a magyar pszichének, mely a glóriatépést csak a forradalmi illúziók lázában, s a konzervativizmust csak a nemzeti frázisok görögtüzében tudja elképzelni. Szekfű újból megzavarta a Prokrustes-skatulyákat, melyekbe nálunk minden szellemet azonnal begyömöszöl a közvélemény. Jutalma, bevett szokás és magyar sors szerint, gyanú és vád: egyfelől »Rákóczi-gyalázó« s »hazafiatlan«, másfelől »opportunistikus alkalmazkodó«, alig van meghajszoltabb alakja hajszolt irodalmunknak.

Mindenben egyetérteni talán mindenkinek nehéz vele; nemzeti vagy forradalmi delibábjainkra egyformán hideg szél fú lapjairól. De ez a szél edző és szükséges. S pusztá ideológ ellenszemből meg nem becsülni múltunk egyetlen nagy, őszinte s mai vizsgálatát, új illusztrációja volna Szekfű örök témájának: az Ideológia és az Alkotás ellenségei.⁴³

Németh László a *Magyar történet* köteteiről nagy elismeréssel írt:

„Szekfű nem tartozik az igazi nagy írásművészek közé – akiket prózájuk is megőriz, ha nézeteik meg is avasodnak; anyagának bősége, érdekessége, az ügyes szerkesztés, változatos feltalálás azonban stílus nélkül is olyan nagy formai értéket ad történetének, hogy azt laikusok akkor is képeskönyvként s történetírók akkor is példaként forgathatják, amikor szűkös elfogultságaiból rég kiszabadultak. Alig van e kétezer oldalas alkotásnak olyan fejezete, melyen az ő anyagfölkutató, ismeretbevonó, enciklopédikus leleménye valami módszeres újdonsággal ne lepne meg. Egy-egy vaskos kötet öt-hat nagy szívügy-kérdés köré csoportosít évtizednyi eseményeket s könyvespolcnyi bizonyítékokat. A kérdésekben szűkösség, az anyagban hatalmas bazár. Királyok zsebe, só és vámjövendelmek, reneszánsz életrajzok, tájak történelmi maszkaráljai, épületleírások, búcsúk zászlói, régi ötvösművek divatja, jezsuita színpadok állványai, mocsarak dögvésze, hajdani bankársorsok, a török földön átvonuló követek útirajzai villannak egymásba egy filmizelőt képeiként.”⁴⁴

Elismerése azonban igen kemény kritikával társult:

„Amint a jól ismert köteteken végiglapozunk, sóhajunk ma is ugyanaz, ami nyolc év előtt, amikor Tizennyolcadik századát olvastuk: milyen kár, hogy ez a gazdag *Magyar történet* azt fojtogatja, amiről szól: a magyar történetet. Szekfű érdemül ő maga és mások is azt szokták fölhozni, hogy ő a magyar történetet a régi kuruc-labanc ellenkezésből európai látóhatárba emelte. Én ennek épp az ellenkezőjét látom: senki úgy bele nem ragadt a kuruc-labanc kátyuba mint ő. Valóságos lélektani rejtély, hogy egy ilyen nagy képzettségű és nagy anyagú író, hogy tud kétezer oldalon át ebben a most már igazán fölülmulható antinómiában újra és újra alámerülni.”⁴⁵

Szekfű Gyulának nyilván nagyon jól esett Babits Mihály elismerése, akivel régóta becsülték egymást. Annál rosszabbul érinthette Németh László kegyetlen, szellemi apagyilkossággal felérő lélekrajza, s azon belül egyes műveinek, így a *Magyar történet*nek a bírálata. A nem szakemberek véleményéről így írt:

⁴³ Esszék, tanulmányok. II. 412–414. Lásd még: II. 419–421.

⁴⁴ *Németh László: Szekfű Gyula*. Bolyai Akadémia, Budapest, 1940.64–65, illetve: *Úó: Sorskérdések*. Gond, jegyz. Grezsa Ferenc. Magvető-Szépirodalmi, Budapest, 1989. 550–551.

⁴⁵ *Úó*. 65, ill. 551.

„.../ a történettudományt éppúgy kell éveken át tanulni, mint a gépészmérnökséget és orvostudományt – s aki ezen a szaktanuláson nem ment keresztül, annak a véleménye érdekes lehet, de nem döntő arra, hogy a történész mit gondoljon a saját munkájáról. Az bizonyos, hogy a nem szakkörökből jövő helyeslés erősítheti önbizalmát, de viszont az ily helyről érkező ócsárlás nem veszi el kedvét és bizalmát a jövő elismertetésben.”⁴⁶

A *Magyar történet* Szekfű-köteteit sokan utasították el. Zoványi Jenő protestáns-ellenes, katolikus felekezeti elfogultságban marasztalta el.⁴⁷ Csuday Jenő premontrai szerzetes történetíró a nemzeti történetírás tévútjának minősítette.⁴⁸ Vámos Ferenc *Hagyományok a máglyán: a magyar történetírás válsága* címmel egész könyvet írt ellene.⁴⁹ Mindezeket Szekfű Gyula nyilván nem tekintette komoly szakmai bírálatoknak és ezért nem is foglalkozott velük.

Domanovszky Sándor bírálata

Angyal Dávid és Károlyi Árpád a bécsi békével és a vallásszabadsággal kapcsolatos forrásértelmezést és értékelést — nem nyilvánosan — elfogadhatatlannak ítélte és súlyosan kifogásolta. Igaz, nem ismertették a *Magyar történet* köteteit és nyilvánosan nem vitatták tételeit. Feltehetően azért, mivel nem értettek egyet az azokban, különösen a 16–17. századi kötetekben foglaltakkal, de hajdani pártfogoltjukat sem akarták bántani, magukat pedig Szekfű Gyulához képest — akkor már — peremhelyzetben lévőknek tekintették. Nem vitatták tehát a nyilvánosság előtt állításait, s a *Bethlen Gábor* tételeit is csak Szekfű nevének említése nélkül cáfolták.⁵⁰

Domanovszky Sándor viszont a *Magyar történet* négy kötetét (I, IV, V, VI) és *A magyar történetírás új útjait* a *Századok* hasábjain ismertette.⁵¹ A *Magyar történet* I. kötetét, Hóman Bálint művét érdemi megjegyzések mellett megnyugodva vette tudomásul.⁵² Szekfű köteteiről viszont részletes, alapos, lelkiismeretes és mélyreható bírálatot fogalmazott meg.⁵³ Az egyik — a IV. és V. kötetéről,

⁴⁶ Szekfű Gyula (Budapest, 1942. május 30.) – Bajcsy-Zsilinszky Endrének, *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár*, Ms 10205/1.

⁴⁷ Zoványi Jenő: Szekfű és társai történetírása. Viktória Nyomda, Budapest, 1938.

⁴⁸ Csuday Jenő: Nemzeti történetírásunk téves útjai. Szalay Nyomda, Budapest, 1934.

⁴⁹ Vámos Ferenc: *Hagyományok a máglyán. A magyar történetírás válsága*. Kecskeméti Nyomda, Kecskemét, 1940.

⁵⁰ Angyal Dávid: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. *Századok*, 1929, 1930. 353–364, 465–485, 577–606; *Uő*: Történeti tanulmányok. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1937, http://mtda.hu/books/angyal_david_torteneti_tanulmanyok.pdf; Károlyi Árpád: Néhány történelmi tanulmány. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1930; *Uő*: Jegyzetek Szekfű *Magyar történetének* új kiadásához, és kútforrásaihoz. *MTAKK Ms 766/11*.

⁵¹ Domanovszky Sándor: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet I. Hóman Bálint: Őstörténet, törzsszövetség, keresztény királyság. *Századok*, 1929–1930. 423–429; *Uő*: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet IV, kötet. Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. V. kötet. Szekfű Gyula: A tizenhetedik század. *Századok*, 1929–1930. 881–903; *Uő*: A magyar történetírás új útjai. *Századok*, 1931. 273–279.; *Uő*: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet. VI. kötet. Szekfű Gyula: A tizennyolcadik század. *Századok*, 1933. 308–315. A *Magyar történet* második és harmadik kötetét Holub József recenzálta, időben utolsó, hetedik, a 19. és 20. századot feldolgozó kötetét pedig Balanyi György ismertette.

⁵² *Századok*, 1929–1930. 423–429.

⁵³ *Századok*, 1929–1930. 881–903, 1933. 308–315.

a 16. és 17. századról írt — bírálat felért egy tanulmánnyal.⁵⁴ Olyan terjedelemben és olyan mélységben foglalkozott a két kötetrel, amely választ érdemelt volna. Mindkét kötetről írt elemzésének tételei és érvei rekonstrukciót, elemzést és a *Magyar történet* tételeivel és érveivel összehasonlítást igényelnének. Erre nem, csupán néhány tétel rövid bemutatására vállalkozom.

A kritikus elismerte és nagyra becsülte Szekfű Gyula szintetikus látásmódját és kivételes teljesítményét, új, különösen közigazgatástörténeti eredményeit, ugyanakkor bemutatta és vitatta a szintézis értékelésének egyoldalúságait.⁵⁵

„Szekfű Gyula minden tekintetben modern felfogású történetíró. Hogy a történet nagyvonalú rekonstruálása iránt kiváló érzeke van, azt megmutatja már »A magyar állam életrajza«-ban és a »Három nemzedék«-ben. Gondolatsorait nagy művészi készséggel, meglepő plaszticitással állítja olvasói elé. Ellenállhatatlanul ragadja magával az olvasót, hogy ugyanazokat a következtetéseket vonja le előadásából, amelyekre ő jutott. Hogy eközben a »hősökön« gyakran ő is keresztülgázol, nem csodálhatjuk. »A száműzött Rákóczi«-ban ezt sokan hazafiatlanságnak tudták be, ami Szekfűtől a legteljesebb mértékben távol állt. Módszerében van az oka annak, ha az egyéniségek iránt kevesebb benne a fogékonyság és téves volt Rákócziójában az az indoklás, hogy »hús és vér« embert akar bemutatni. »A magyar állam életrajza«-ban is csak két egyéniség emelkedik ki: Szent István és Széchenyi; a »Három nemzedék«-en egészen Széchenyi uralkodik, mellette mindenki más háttérbe szorul. Előadóművészetét már régebben Rembrandt stílusához hasonlítottam. (A száműzött Rákóczi. Magyar Figyelő, 1914. 376.) Jellemzi őt a sötét színek kedvelése, ami lelke mélyén bizonyos pesszimizmust sejtet. A sötét tónusok közt, amelyek alapjában illenek a magyar történet szomorú eseményeihez, ritkák a fényfoltok. Nem mintha nemzetünk történetében nem volna elég fényes momentum, de mert pesszimizmusa és módszerének sajátságai ezeket az ő lelki szemei előtt árnyékba állítják. Nem az a feltűnő, hogy a nagyvonalú beállítás mellett bizonyos aprólékoságok elvesznek — hiszen ez természetes következmény —, hanem hogy a fény csak oda esik, ahová a művész vetíti. Ilyesmi csak műteremvilágításban lehetséges, a plein air nem ilyennek mutatja a valóságot; de a történelemnek mégis nem az a hivatása, hogy a naturát, mint a művészet alakítsa, hanem ellenkezőleg, hogy — minden művészi szempont ellenére — az igazságot rekonstruálja.⁵⁶

Domanovszky a Habsburg Magyarország mellett és a rendiséggel, a protestantizmussal és Erdéllyel szembeni elfogultságban marasztalta el Szekfű Gyulát.

„/.../ a beállítás /.../ következetesen, a hosszú részletkutatások eredményeként kialakult, általánosan elterjedt felfogással szemben a Habsburgi állam igazoló iratának színében tűnik fel.⁵⁷

Szekfű 16–17. századi koncepciójával szemben megállapította:

„Erdély, keleti magyarság, Bocskai-koncepció és rendiség nélkül a magyarság sorsa /.../ sokkal szomorúbban alakult volna. /.../ Nem oszthatjuk /.../ azt a nézetet, hogy »Erdélynek magyarságvédő szerepe« csak 1670 után »alakult ki sokak képzeletében, akik ezt a képet visszavetítik a múltba s Bocskai, Bethlen, Rákóczi idejét kívánják vissza a magyar szabadság védelmére« (V. 356.)⁵⁸

Azt is kifogásolta, hogy bár Szekfű Gyula a barokk hazai kezdeteit Pázmány Péter, Zrínyi Miklós és Gyöngyössi János írásaiban és Bethlen Gábor ud-

⁵⁴ Századok, 1929–1930. 881–903.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo. 881–882.

⁵⁷ Uo. 884.

⁵⁸ Uo. 898, 899.

varában, tehát a 17. században fedezte fel, elterjedését a 18. századra tette, annak egészére kiterjesztette, túláltalánosította és eszményítette.

„Visszának tartjuk, hogy mindenért a rendiség állíttatik oda bűnbaknak, és minden jó — értve alatta a népjólét előmozdítását — csak a bécsi kormányzat javára könyvelődik el. Elég e tekintetben Mária Terézia korát áttanulmányozni és ezzel összehasonlítani, hogy mi történt ugyanakkor Erdélyben. A nagyhercegség szomorú viszonyainak magyarázatát Sz. egyszerűen abban látja, hogy »úgy látszik, mint ha Erdély az akkori közlekedési viszonyok közt túl messze volna a bécsi kormánytól.« (435). Pedig Erdélyben a bécsi törekvéseknek nem állotta útját a rendi országgyűlés! A két országrésszel szemben folytatott különböző politika tehát bizonyára nem a távolságban, hanem más tényezőkben leli magyarázatát, az ez irányú újítások korántsem önmagukért létesültek. Mária Terézia úrbéri rendeletéről pedig ma már tudjuk, hogy az extenzívben művelt területeken a jobbágyra helyzetének jelentékeny rosszabbodását jelentette.»⁵⁹

Egészében elszietettnek, az analízis előtti és helyetti szintézisnek látta Szekfű munkáját:

„A lelki megismerést esetleg jelentőségben a részleteket tisztázó analízis fölé helyezhetjük, de időrendben eléje semmi esetre sem. A rekonstrukció csak akkor lehet helyes, ha a lelki megismerés a részleteket tisztázó analízis munkáján érett meg. /.../ A történetíró tehát semmi esetre sem érlelhet ki valamely gondolatsort, ha az nem a részletekbe való elmerülés és a saját következtetéseivel szemben gyakorolt kritika eredményeként jelentkezik. /.../ az átértékelés /.../ nem a kollektív erők kidomborításából, de nem is az új kutatások és részlettanulmányok eredményeiből szűrődött le. Az átértékelést tehát Szekfű munkája nem mutatja előnyös oldaláról. A szembehelyezkedés a kialakult felfogással feltűnően éles, de megnyilvánulásaiban nem a történeti anyag, hanem a szerző egyénisége tükröződik. Túlzott fogalmazásai belső összeütközésbe kerülnek azokkal a részekkel, amelyek adatszerűen részletekben vannak megalapozva, ami ingadozásokra vezet, az elbeszélő rész és a szerző koncepciójának egymástól elhajlására.»⁶⁰

Miért nem válaszolt Szekfű Gyula a bírálatra?

Szekfű Gyula nem gondolta át Domanovszky Sándor érveit, nem fogadta el, hanem elutasította azokat úgy, hogy nem írt komolyan vehető szakmai választ Domanovszky Sándor bírálóira. Véleményét, amelyet a „korszerű, modern, a szakirodalom új eredményeit ismerő és alkalmazó – korszerűtlen, elavult, a szakirodalom eredményeit nem ismerő és nem alkalmazó” szembeállítással írt körül, különböző írásaiból rekonstruálni tudjuk.

„azok a bírálatok, melyek első köteteimmel foglalkoztak, /.../ meggyőztek arról, hogy sok tanulságot a kritikákból nem fogok meríthetni, mivel velem egykorú, vagy nálam idősebb kutatóink erősen ragaszkodnak a nálunk évtizedek óta meggyökereedett felfogásokhoz, s így párbeszéd közöttük és közöttem majdnem lehetetlen, mint különböző nyelvet beszélő emberek között.»⁶¹

Angyal Dávid és Károlyi Árpád érzékeltetett, Domanovszky Sándor részletesen kifejtett ellenérveit — Angyal Dávidhoz írt levelének tanúsága szerint — keserűen, megbántva, sértetten, eltérő szemléletük bizonyosságaként, a maradiak és a meg nem értett úttörő ellentéteként élte meg.

⁵⁹ Századok, 1933. 315.

⁶⁰ Századok, 1929–1930. 903.

⁶¹ *Szekfű Gyula: Válaszom a Magyar Történet dolgában.* Budapesti Szemle, 1936. 371.

Egy évvel később *Az erdélyi tolerancia körül* című, a *Katholikus Szemlé*-ben publikált cikkében a nyilvánosság számára is megfogalmazta a „korszerű tudós és művelt hívei – korszerűtlen, műveletlen maradiak” szembeállítását, amivel felmentette magát attól, hogy tételelesen sorra kelljen vennie a koncepciójával szembeni ellenérveket.

A vallási türelem keresése a 16–17. századi Erdélyben visszavetítés. Ugyan találunk ott toleranciát, de az nem a vallásszabadság eszményének az alkalmazása volt. Abból következett az, hogy az egyes felekezetek kénytelek voltak eltérni egymást, mert nem volt kellő erejük, hogy rákényszerítsék vallásukat a más felekezetűekre. El kellett viselniük egymást, ami nem humanista ideál alkalmazása, hanem kényszerhelyzet belátása volt – vonhatjuk le Szekfű Gyula gondolatmenetének (amelyben Rác Lajos, Asztalos Miklós és Török Pál *Protestáns Szemlé*-ben megjelent vitacikkeire válaszolt) elméleti tanulságát. Azt, amit pozitív mondanivalónak tarthatunk. Ezzel párhuzamosan viszont a következőket következtetést találjuk: mivel szintézisének hívei és ellenfelei között egyaránt találni különböző felekezetűeket, nem a felekezeti hovatartozás, hanem a korszerű történelmi műveltség birtoklása vagy hiánya dönti el azt, hogy valaki elfogadja vagy elutasítja az ő mondanivalóját.

„Ma már bizvást állíthatom, hogy a Magyar Történetnek, s benne az én köteteimnek, melyekről kizárólag beszélhetek, vannak protestáns hívei és vannak katolikus ócsárlói. Új megállapításaim elfogadása vagy elutasítása nem katolikus és nem protestáns kérdés. A cujus religio-elv, a tolerancia, a protestáns egyházi irodalom dolgában nem egy nézetemet több protestáns szakember osztja, így sokban Révész Imre, Ince Gábor, /.../ Balla Antal, Török Pál stb. A XVIII. századi magyar barokk konstrukcióját igaz, hogy a protestáns Domanovszky Sándor utasította el, de ugyanezt tette a katolikus Pintér Jenő és a szintén katolikus vitéz Málnási Ödön is, az utóbbi egyenesen felszólított, hogy a barokknak szerinte teljesen téves konstrukciójáról mondjak le és a barokk fogalmat többé ne alkalmazzam. Viszont a protestáns Joó Tibor volt az, aki a barokkról szóló irodalom teljes ismerete alapján történelmi valóságként körvonalazta a katolikus és protestáns barokkot /.../ helyeslők és ócsárlók tehát semmiképp sem felekezeti táborok szerint oszlanak meg. Inkább azt mondhatnám: a nagyközönség aszerint helyesli vagy utasítja el munkám újszerűségeit, hogy képes-e még új nézetek befogadására, vagy pedig elmerülve a harmadik nemzedék gondolkozásában, új felfogások és szemléletek befogadására immár képtelen. Szakembereknél viszont a szakismeretek hiánya vagy megléte dönti el a csatlakozás kérdését. Aki Troeltschről, a »Minoritátentoleranz«-ról, vagy a barokk-irodalom szerzőiről soha nem hallott, s azok megismerésére akár ideje vagy kedve, akár előképzettsége hiányzik, az bizonyára kételkedéssel fogadja a cujus régiót vagy a hazai barokkot illető fejtegetéseimet, holott megfelelő szakismeretek birtokában természetesnek fogja találni azokat. Eddigi tapasztalataim alapján látom, amint az ellenzők sora fogy és a történelmi műveltség terjedésével a munka barátainak száma egyre gyarapszik – vallási különbség nélkül.”⁶²

Szekfű Gyula nyilvánosan, szakfolyóiratokban nem válaszolt sem Angyal Dávid és Károlyi Árpád kritikáira, sem Domanovszky Sándor részletesen kifejtett bírálatára. Azt az utat választotta, hogy egykori mentorainak és történész kollégájának — a művelődéstörténet professzorának, tanártársának a budapesti egyetemen — álláspontjával nem vitatkozott. Néhány írást, mindenekelőtt Angyal Dávid Bethlen-közleményeit a *Magyar történet* újabb kiadásának kútfő-

⁶² Szekfű Gyula: *Az erdélyi tolerancia körül*. *Katholikus Szemle*, 1934/11. 668.

és irodalom-részében minősítette, leosztályozta. Olyan műfajban és formában, amelyre nem lehetett válaszolni egyenrangú félként, vitapartnerként. Mindezt azért tette, mert bírálatukat, köztük Domanovszky Sándorét egyáltalán nem fogadta el. Kritikáját és érveit komoly megfontolás nélkül egyszerűen elhárította, megbélyegezte és visszautasította. Különböző utalásaiból kirajzolódik a kép: Domanovszky — Angyal Dávidhoz és Károlyi Árpádhoz hasonlóan — szerinte korszerűtlen, túlhaladott szemlélethez és módszertanhoz kötődött, a pozitivistá *nemzeti liberális* kánont követte, ezért nem érthette meg az ő korszerű, újító, más szemléletű és módszerű alkotását és emiatt nem volt miről vitatkozni vele.

Vajon volt, egyáltalán lehetett olyan történész, akinek a bírálatát a *Magister* elfogadta – legalább annyira, hogy komolyan megfontolja észrevételeit és érveit?

„Az egyedülvalóság nyomasztó érzetét csak az a tudat enyhítette, hogy fiatalabb kutatóinknak nagy része már sokban ugyanazon olvasmányokon nőtt fel, mint én, módszerük is ennél fogva hasonló az enyémhez, munkáikban igen sokszor indulnak ki megállapításaimból, s így tőlük várhatom azt a helyeslést és azon korrektúrát, melyre, mégpedig mindkettőre, bizonyos mértékig szüksége van minden írónak, aki nem akar végképp befelé fordulni és az élettől elszakadni.”⁶³

Szekfű Gyula 1936-ban felsorolta azokat a kondíciókat, amelyek a *Magyar történet* általa írt köteteknek történész olvasóját képesítik arra, hogy érdemben tudjon viszonyulni az ő mondanivalójához. Az, aki tőle tanult, az ő megállapításaiból indult ki, tehát átmege azon a minőségi szelekciót jelentő informális vizsgán, amelynek ő szabja meg a feltételeit és ahol ő a vizsgáztató, a teljes elfogadás mellett véleményt nyilváníthat.

Mályusz Elemér a Magyar történetről egyetemi előadásain

Szekfű Gyula fiatalabb, azonos képzettségű kollégájától elismerést, azonosulást várt, legfeljebb kisebb korrekciókkal. Olyan visszajelzést, amely megerősíti abban, amit alkotott. Hamarosan olyan bírálatokat olvashatott, amelyek szerzője, Mályusz Elemér mindenben megfelelt formai igényeinek, amelyeket művei befogadásának feltételül támasztott. Nála fiatalabb volt, történész képzettsége, jártassága a külföldi elméleti és módszertani szakirodalomban, felkészültsége a társadalom- és szellemtörténetben nem hagyott kívánni valót maga után. 1930-tól 1934-ig a szegedi Ferenc József Tudományegyetem magyar történeti tanszékének professzora volt, 1934-től pedig Szekfű Gyula tanártársa a budapesti egyetemen a középkori magyar történeti tanszéken. Álláspontját a barokkról, a felvilágosodásról, a magyar történelemről, annak európai kontextusáról viszont Szekfű Gyula *Magyar történetével* szemben, azzal vitatkozva fogalmazta meg és fejtette ki. Először módszeresen — a húszas években írt, a 18. század végére és a reformkorra vonatkozó tanulmányai után — *Magyarország története a felvilágosodás korában* című kollégiumában 1930–1931-ben a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen hallgatói előtt.⁶⁴

⁶³ Szekfű Gyula: Válaszom a Magyar Történet dolgában. Budapesti Szemle, 1936. 372.

⁶⁴ Mályusz Elemér: Magyarország története a felvilágosodás korában. Szerk, jegyz, utószó: Soós István. Osiris, Budapest, 2002.

Szekfű Gyula álláspontját így jellemezte:

„A mai kor világnézeti felfogásának kivetítődése a magyar történeti irodalomban a kétségtelenül legnagyobb hatású magyar történetíró, Szekfű Gyula újabb munkássága. *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* (Budapest, 1920.) című munkája hosszú vádirat a liberalizmus ellen és a romanticizmus dicsőítése. Most megjelenő nagy műve, a *Magyar történet*, nemzeti múltunknak ez az átrevideálása pedig a barokk szellem és e szellem tipikus képviselőinek olyan magasztalását tartalmazta, s ugyanakkor az ellenkező szellemi áramlat híveinek olyan lebecsülését és lenézését, hogy előadására egész enyhén csak annyit mondhatunk, hogy az nem mentes korunk divatos jelszavaitól és felfogásától.”⁶⁵

Más eredményre jutunk, ha a magyar történelmet önmagában nézzük, és másra, ha azt az európai műveltség részének tekintjük – állította:

„Az első képet nagyon szépen, a született művész stílusérzékével Szekfű Gyula festette meg *Magyar történetének* a 18. századot tárgyaló kötetében. /.../ Szekfű természetesen és helyesen találja: a barokk szellem nálunk szinte Mária Terézia haláláig élt. Véleményünk szerint pedig ezt a szellemet és a barokk műveltséget évtizedeken keresztül mesterséges módon, erőszakkal tartották fenn, mégpedig Bécsből, és így megakadályozták, hogy a felvilágosodás hozzánk korábban eljutva, a maga átalakító, fejlesztő és modernizáló hatását idejében kifejtse.”⁶⁶

A két értelmezés eltérő vonatkoztatást jelent és eltérő konzekvenciákra vezet:

„Az erőszakos uralomnak lett a következménye az, hogy a magyarság kulturális tekintetben a 18. században visszamaradt. Világos, hogy az ilyen elmaradottság, visszamaradás csak akkor tűnik a szemünkbe, ha a magyarság életét mindig a széles európai távlatokba behelyezve szemléljük és vizsgáljuk. A különbségek csak akkor vehetők észre. Ha ellenben — mint azt Szekfű teszi — nem ügyelünk arra, mikor kezdődik Angliában a szabad vallásgyakorlat, Franciaországban a polgárság szabadabb érvényesülése, Hollandiában a vallási kultúra visszaszorítása és egy /másik/ világ kifejlődése, akkor csakugyan elveszítjük tisztánlátásunkat.”⁶⁷

Szekfű ugyanis szerinte az esetlegességek sorozataként értelmezte a magyar történelmet, a felszínen maradt, moralizálással pótolta az európai vonatkoztatást, a hosszú távú folyamatok okainak feltárását, ami relativizmust eredményezett, s a mindenkori hatalmi viszonyok elfogadását vonta maga után. Az övé viszont azáltal, hogy európai összefüggésekbe helyezi a magyar történelmet és nagyobb távlatra figyel, érzékeli a történelem értelmét, providenciális jellegét. Ezáltal segíti, hogy életünket értelmesnek láthassuk.⁶⁸

Nem tudom, mennyire volt szokás a harmincas évek Magyarországon szakmai vitát folytatni egyetemi előadásokon. Ott, ahol a vitapartner nem volt jelen, ezért nem is válaszolhatott az elhangzó bírálatra. Jómagam 1994-ben hallgattam John Rawls politikai filozófiai előadásait a Harvard Egyetem Filozófiai Intézetének Ralph Waldo Emerson nevét viselő épületében. Ő is vitapartner nélkül vitatkozott, de másként, mint Mályusz. Amikor vitapartnerre, Robert Nozick nézeteit taglalta, tárgyyszerűen vitatkozott. Ugyanis joggal feltételezte, hogy mindkettőjük nézetei egyaránt hozzáférhetőek a hallgatóság számára, amelynek tagjai el tudják dönteni, hogy melyik álláspont milyen érvekkel

⁶⁵ Magyarország története a felvilágosodás korában. 10.

⁶⁶ Uo. 128.

⁶⁷ Uo. 128.

⁶⁸ Uo. 129.

és mennyire alátámasztott és így melyiket találják meggyőzőbbnek.⁶⁹ Mályusz Elemér viszont egyetemi előadásain időnként egymással összeegyeztethetetlen szerepekbe került. Ugyanis egyszerre volt történész és hitszónok, vádló és bíró. Érvelése néhol és némelykor a protestáns providencializmus szemléleti jegyeit és a hitvalló prédikáció sajátosságait viselte magán, s emiatt érvelése időről időre kinyilatkoztatásba torkollt. Ennek ellenére tételei és érvei átgondolt, komoly, kiforrott európai és magyar történelmi koncepcióra utaltak. Olyanra, amelyre — amennyiben a tudományos nyilvánosság fórumain fejt ki őket — választ érdemelt.

Mályusz Elemér és Szekfű Gyula vitája a vallási türelemről

Mályusz Elemér *A Rákóczi-kor társadalma* című tanulmányában nem bírálta Szekfű Gyula *Magyar történetét*, nem is vitatkozott vele. Ám tanulmányának egésze, tételei, érvei, gondolati íve és konklúziója koncepcionális kihívás elé állították *A száműzött Rákóczi és a Magyar történet — 17. és 18. századi köteteknek — szerzőjét*. Olyan kihívás elé, amely elháríthatatlan volt. Szekfű Gyula válaszolt is rá.

Mályusz Elemér azt állította, hogy a vallási türelem eszméje protestáns eredetű, ami nem a katolikusokkal szembeni harcban alakult ki, és nem a lutheri vagy a kálvini protestantizmus terméke, hanem éppen a velük szembeni 17. századi küzdelemben a hollandiai és angliai protestáns szekták vívmánya volt. Azoké, akik levonták a vallási individualizmus valamennyi következményét és eljutottak annak felismeréséhez, hogy a hit az egyén legbelsőbb ügye, ezért senki sem kényszeríthető arra, hogy megváltoztassa. Ez a felismerés pedig azonnal eljutott Magyarországra és elfogadtatásra talált a református egyházon belül Kelet-Magyarországon és Erdélyben, az ellenreformációtól térben és időben távol.

„A Rákóczi-kor /.../ két lehetőség közül választhatott. Az egyiket a régi barokk valóságpolitikai, a másikat az új, linzi béke képviselte. Megszabadulva az egyoldalú bécsi nyomástól, a magyarság az életérdekeinek megfelelő megoldást az újhoz csatlakozásban találta meg. /.../ Szécsényben /.../ Rákóczi közvetítésével rövid vita után katolikusok és protestánsok »barátságos egységre« léptek. Kifejezetten és határozottan félretolták a földesúri jogot és a vallás szabad gyakorlásának elvi álláspontjára helyezkedtek. /.../ Fátumszerű volt, hogy a Habsburg-ház és a vele összeforrott bécsi barokk kultúra nem értette meg a Rákóczi Magyarországa által képviselt modernebb gondolatot. Idegen volt a számára s mikor győzött a harctéren, eltiporta ezt is. /.../ ha nem lett volna néhány évre Rákóczi Magyarországon vallási béke, mondhatnók, hogy a barokk fanatizmus érvényesülése »korszerű« jelenség volt. Így csak elszomorító hanyatlásnak minősíthetjük, egy korábbi fokra zuhanás jelének, ahonnan a magyarságot egy elszánt Habsburg-uralkodónak kellett felemelnie, de csak évtizedek múlva és akkor már a katolikus magyarok akarata ellenére. /.../ Közben a rokokó-izlés helyenként magyar ruhába öltöztette a szentek szobrait s így a magyar jelleg előtört a mélyből, a mód azonban, ahogyan ez történt, nem volt európai színvonalú. Korszerű európai kultúra és magyar jelleg nem olvadtak össze.”⁷⁰

⁶⁹ Rawls, John: Az igazságosság elmélete. Ford. Krokovay Zsolt. Osiris, Budapest, 1997. Eredeti kiadás: A Theory of Justice. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 1971.; Nozick, Robert: Anarchy, State and Utopia. Basic Books, Inc., Publishers, New York, 1974.

⁷⁰ Mályusz Elemér: A Rákóczi-kor társadalma. In: Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára. Szerk. Lukinich Imre. I–II. Magyar Nemzeti Szövetség, Franklin Társulat, Budapest, é.n. [1935]. I. 56–63

Szekfű Gyula a *Theologiában*, a Pázmány Péter Tudományegyetem hittudományi karának folyóiratában *A vallási türelem és a hazai puritanizmus* címen közreadott vitacikkében így összegezte a tanulmány mondanivalóját.

„Mályusz Elemér tulajdonképpen tárgyán, a Rákóczi-felkelés társadalmi viszonyainak rajzán túl a XVII. és XVIII. század egész szellemének vonalát próbálta meghatározni, s itt eltérve az én korábbi felfogásomtól, a katolikus vezetésű XVIII. századot hanyatló kultúrájának és idegen lelkiségűnek jellemezte, viszont az igazi barokkot a XVII. századra téve, benne erősen haladó elemeket vélt fellelhetni: társadalmilag az alsóbb osztályok jobb helyzetét, vallásilag türelmet és a fanatizmus kegyetlenségétől eltávolodást, nemzetileg gyökeres magyar és antihabsburg kultúrát.”⁷¹

Úgy látta, hogy Mályusz felmutatta a vallási türelem szűk körre terjedő eszmei átvételének tényét, de nem bizonyította — nem is bizonyíthatta — országos elterjedését, hiszen átvétel és elterjedés között hosszú, lassú, több tényező befogadási, növekedési folyamat zajlott le.

„Mályusz szellemtörténetileg ugyanolyan jelenségeket lát Magyarországon a XVII. században, mint a nyugati népeknél. Amint Olasz-, Németországban, Hollandiában a XVII. század a barokk kor, úgy nálunk is, és amint a vallási türelem Hollandiában és Angliában e században lép fel, úgy a »humánumnak ez a gondolata közvetlenül és feltűnésével egyidejűleg jutott el Magyarországra« (54. l.), itt megszüntette a válásügyi kegyúri jog alapján való felfogását, /.../ a linzi békében ki is mondattak »a lelkiismereti szabadság nem kizárólag a református egyház határain belül ismertett el; a politikai változások sajátságos alakulása folytán az egész magyarság kincsévé lett«; /.../ s bár a katolikusok megakadályozták a végrehajtást, a türelem eszméje mégis elég erős volt, hogy az egész korszakra jellemzőnek találja Mályusz, s amikor 1711 után antitoleráns katolikus törvényhozás következett, a türelem e hiányával jellemzi és ítéli el az egész XVIII. századot is.”⁷²

Mályusz szűk forrásbázis alapján, elfogult protestáns szerzők (Zoványi Jenő és Zsilinszky Mihály) szelektív adatait túláltalánosítva állította, hogy amikor a hazai puritanizmussal megjelent a vallási türelem Magyarországon, menten közkinccsé vált. Az eszme felbukkanása egyáltalán nem azonos elterjedésével és megvalósulásával. Összetett folyamattal van dolgunk. Révész Imre református egyháztörténész — akinek a munkásságát Mályusz ismerte és használta — tétele nyomán Szekfű továbbra is úgy látta, hogy a reformátori protestantizmus a 16. és 17. században a vallási türelem elvi ellensége volt. Viszont most már elismerte, hogy a protestáns szekták, az anabaptisták és a kvékerek valóban a tolerancia úttörői voltak. A 17. század közepén a presbitériumoknak voltak ugyan Kelet-Magyarországon és Erdélyben hívei, ám megvalósításukhoz tanult, literátus emberekre lett volna szükség.

Az átvétel „lassú növekedést” (Troeltsch), a régiség ellenálló erejét, a magyar fejlődés önelvűségét (Horváth János) mutatja, amely

„mindig új és új idegen elemeket vesz fel, de azokat saját életfeltételei szerint dolgozza át. Verbóczi társadalomszemléletének uralma alatt csak természetesnek tartjuk, hogy a presbyteri elv is felhasználott a nemesi kizárólagosság támogatására, mégpedig a papsággal szemben /.../ a név ugyanaz lehet, de gyökeresen más tartalmat nyer Magyarországon, mint Angliában. /.../ A helyzet ugyanaz most is, mint a XVI. században, a protestantizmus elterjedésénél, amikor földesúr és udvari papja a központ, honnan az új tanok az uradalomban szétterjednek. /.../ nem hihetjük, mintha a puritán eszmék és azok közt is a leglassúbb növésű és legkevésbé át-

⁷¹ Szekfű Gyula: *A vallási türelem és a hazai puritanizmus*. *Theologia*, 1935. 302.

⁷² Uo. 303–304.

ültethető tolerancia szélesebb körökben elterjedtek volna. A legkevésbé hihető pedig, hogy a puritán mozgalom nálunk éppen a vallási békét és türelmet, a jobbágy-ság vallási autonómiájának a földesúri hatalom alóli felszabadítását hozta volna be. /.../ még a legtisztább puritán gondolkodást is át- meg átszötte a földesúri jognak vallási vonatkozású öntudata, az európai cuius regio-elv hazai válfaja, mely annyira be volt ágyazva a nemesi alkotmányba, hogy ekkor még senki se gondolhatott komolyan kiszakítására. /.../ Rákóczi Ferenc felkelésének korára kétségtelenül terjedt a vallási türelem részben a külföldi, immár pietisztikus hatások alatt; a protestánsoknál pedig a jobbágy felszabadítása kétségkívül a nagybirtokosok teljes rekatholizálása következtében vált mindinkább parancsoló szükségé. Amint azonban a puritánok sem változtatták meg koruk gondolkodását, s társadalmi szempontból sem nyitottak új korszakot, ugyanúgy alkalmatlan a Rákóczi-kor vallásügyi fejlődése arra a szerepre, melyet Mályusz jelöl ki a számára.”⁷³

A vallási türelem az államrezon és a racionalizmus támogatásával csak később, a 18. században valósult meg. A vallási türelem Magyarországon a 16–17. században tehát valóban megjelent, de csak a 18. században vált gyakorlattá.

Szekfű Gyula cikkének olvasása során eleinte úgy tűnhet, hogy válaszában Mályuszt vitapartnernek tekintette. Néhányszor úgy érezhetjük, mintha egyenrangú felek vitáját olvasnánk. Nem vette semmibe, nem bélyegezte meg, rekapitulálta álláspontját, kétségkívül érvelt és egész gondolatmenetet fejtett ki. Ugyanakkor tekintélyérveket használt és leckéztetett. Hangsúlyozta, hogy ő már a *Magyar történetben* megírta, hogy a protestantizmus egyáltalán nem volt toleráns. Holott immár maga is korábbi tételénél differenciáltabb álláspontra helyezkedett, hiszen különböző protestantizmusok különböző álláspontjait kellett mérlegre tennie Révész Imre és Mályusz Elemér nyomán. Ennek ellenére újra és újra kioktatta Mályuszt, hogy mit hogyan kell érteni, hogyan kell a forrásokat használni, miként kell az irodalmat értelmezni. Holott láthatóan Mályusz új anyaga, érvei és felismerései elgondolkodtatták, részben más belátásra bírták. Mégis miközben adaptálta, átértelmezte és saját korábbi értelmezéséhez hasonította vitapartnerének érveit, tételeit és felismeréseit, Mályuszt a *pars pro toto*, a *fától nem látja az erdőt*, a *túlzott általánosítás* logikai vétségében marasztalta el, miközben saját álláspontjának igazolását vagy mindenre kiterjedő cáfolatát kérte rajta számon. Az igazságot, annak egyedüli, kizárólagos királyi útját, a nagy kirakósjáték végső megoldását, végleges besorolást, teljes, mindenre kiterjedő indoktrinációt igényelt. Ahelyett, hogy elismerte volna az igazság keresésének sokféle megközelítési lehetőségét, az értelmezések elvi egyenrangúságát, saját tételeinek magától értetődő cáfolhatóságát. Önmagát a kánon meghatározójának szerepébe, a vitapartner helyzetéből a bíróba, vitapartnerre fölé helyezte, amivel kettőjük viszonyát alá-fölérendeltséggé alakította.

Az 1939/1940-es tanév második félévében Szekfű Gyula az egyetemen *A Rákóczi-kor problémái* címmel 3 órás főkéllégiumot hirdetett, amelynek 35 lapos, kézzel írt, kisbetűs szövege ránk maradt.⁷⁴ A további kutatás feladata lesz tisztázni, hogy az előadászöveg tartalmaz-e közvetett vagy közvetlen polémiát Mályusz Elemérrel.

⁷³ Uo. 308, 309, 314.

⁷⁴ *Szekfű Gyula: A Rákóczi-kor problémái. EKK G 630/14. 1–35.*

Mályusz Elemér és Szekfű Gyula vitája a magyar barokkról

Mályusz Elemér Szekfű Gyula válaszára négyrészes, a *Budapesti Szemlé*ben publikált bírálattal felelt.⁷⁵ A *Magyar renaissance, magyar barokk* sokkal kevésbé fegyelmezett, felépített és egységes gondolati ívű írás, mint A *Rákóczi-kor társadalma*, inkább asszociációk, reflexiók és tételek lazán egymáshoz kapcsolódó sora. A szerkezet egyenlenségei ellenére Mályusz írása vége felé kontextusba helyezte a Rákóczi-kor valláspolitikáját, és bírálta a 18. századi, Rákóczi és II. József közötti Habsburg uralom eszményítését és kimelevítését. Kiindulópontként utalt arra, hogy Szekfű Gyula bírálata fanatikus híveinek kritikátlan lojalitása következtében számos folyóiratban bűnnek számít, ami a történeti kutatás szabadságát és fejlődését fenyegeti. Majd jelezte, hogy a világnézet- és stílus kategóriák egyike sem passzintható kizárólagosan egy-egy korra, hiszen a különböző korszakokban mindig jelen voltak különböző világnézetek és stílusok. Azt állította, hogy a magyar művelődés a 16. században több reneszánsz vonást mutatott, mint a 15. században, de akkor sem kizárólagosan, hiszen egy-egy korszak képe mindig sokszínűbb annál, hogy egy kategória alá besorolható lenne. A *magyar barokk* szekfűi értelmezése viszont félrevezető. A *magyar barokk* ugyanis nem 18. századi, hanem 17. századi jelenség volt Magyarországon, Erdélyben, majd Rákóczi udvarában. Az, amit Szekfű úgy írt le, hogy *magyar barokk*, a Habsburg uralom következménye volt, amely — miután kiszorította a 17. századi valódi magyar barokkot — a bécsi barokkot erőszakolta rá Magyarországra, ami a 18. században a *magyar rokokó* kialakulásához vezetett. Ezért Szekfű Gyula a *magyar rokokót* mutatta be *magyar barokként*.

A Rákóczi-korban felszínre tört energiák visszavezethetők a 16–17. századra, a felvilágosodás egyes vonásai pedig már II. József uralkodása előtt feltűntek. A *magyar barokk* szekfűi értelmezése elfedi azokat az erőfeszítéseket és eredményeket, amelyek a 16–17. században és a Rákóczi-korban Magyarországon kialakultak, amíg a Habsburg uralom el nem tiporta őket, hiszen

„egy világnézet uralma tetszőleges ideig fenntartható valamely társadalom életében hatalmi eszközök segítségével s még az a látszat is kelthető, mintha mindez az illető nemzeti társadalom akaratának megfelelően történnék.”⁷⁶

A barokk világnézet — mint minden világnézet — lényege a vallásról alkotott felfogása. Ez a barokk világnézet esetében középkori jelleget mutat. A Rákóczi-kor új, nem középkori, hanem modern egyházpolitikát kezdeményezett és érvényesített. Annak az elismerését, hogy „a legszegényebb embernek is joga van, függetlenül földesura akaratától, saját lelkiismeretének szavát követni a hit dolgaiban és általában a kisebbségi jogoknak — vallásügyi vonatkozásokban — tiszteletben tartása.”⁷⁷ Ami hét évtizeddel előzte meg II. József türelmi rendeletét.

⁷⁵ *Mályusz Elemér*: Magyar reneszánsz, magyar barokk. I–IV. Budapesti Szemle, 1936. 703.153–179, 704. 293–318, 705. 86–104, 706. 154–174.

⁷⁶ Budapesti Szemle, 1936. 98.

⁷⁷ Uo. 100.

Aki a 18. századot az uralkodóház, a katolicizmus vagy a barokk szemszögéből vizsgálja, örülhet a Habsburgok hatalma korlátlan érvényesülésének, a katolikus vallás uralkodóvá tételének, a *magyar barokk* 18. századi uralmának. Ám a Rákóczi-kor és a magyar felvilágosodás közötti időszak nemzeti szempontból kártékony volt és folytonos károkat okozott a társadalomnak.

„A Rákóczi-korban /.../ minden nyelvű és vallású csoport szabadon fejlődhetett. Ezzel szemben a Szekfű által »magyar barokk«-nak nevezett korszak sietve visszaállította a Rákóczi-mozgalom előtti állapotokat, a protestánsok vallásgyakorlatát megszüntette a városokban, az evangélikusokét a külvárosra korlátozta, a reformátusokat pedig ismét el akarta tüntetni.”⁷⁸

Éppen ezt, a 17. századi *magyar barokk* és a 18. századi művelődés különbségét érzékelteti a 18. századra alkalmazott *magyar rokokó* elnevezés.

A puritanizmus, a linzi béke és a különböző vallások egymás mellett élésének erdélyi hagyománya együttesen alkották azokat az előzményeket, amelyekre a Rákóczi-kor vallásügyi rendszere épült. A békés rendezés magyarázatát Rákóczi személyére szűkíteni — ahogy Szekfű teszi — nemcsak hőskultusz, hanem egyúttal hibás megokolás. Szekfűnek az a tétele, hogy egy eszme megjelenése nem azonos elterjedésével, elvileg igaz lehet, ám azt, hogy mi mennyire volt elterjedve, nem tudjuk.

„Komolyan senki sem gondolhatja, hogy egy változtatás véghezviteléhez csak akkor szabad hozzáfogni, ha az egész társadalom híve már a gondolatnak. II. József türelmi rendelete ellen még valamennyi megye tiltakozott, hosszasan fejtegetve, hogy elvesz az alkotmány és tönkremegy Magyarország, néhány év múlva pedig a vallások egyenjogúságának törvényét már a katolikusok segítették diadalra, noha a klérus ünnepelesen tiltakozott az országgyűlésen. Ezzel az analóg helyzettel szembeállítva tűnik ki igazán, milyen jelentős a Rákóczi-kornak közel nyolc évtizeddel korábbi állásfoglalása: nem a már fel nem tartóztatható felvilágosodás hatása alatt egy Habsburg-uralkodó, nem is az egész magyar katolicizmus tiltakozásától kísérve, hanem a magyar társadalom elitje a magyar fejedelem vezetése alatt valósítja meg azt a rendszert, amely mindenkinek egyenlő mértékkel akar mérni.”⁷⁹

Szekfű Gyula Mályusz Elemér bírálatára vérig sértetten válaszolt.⁸⁰ Úgy látta, hogy Mályusz saját meg nem írt, csak tervezett műveit kérte rajta számon, ami nem méltányos eljárás, hiszen mindegyre éppen az ő szintézise inspirálta kollégáját. Az a történész tette ezt, akitől termékeny bírálatot, nézetei továbbfejlesztését várta és akitől azt remélte, hogy idővel majd a helyébe lép, hogy — a népszerű önáltatással szemben — realizmusra tanítsa a szélesebb közvéleményt, a nemzetet. Ehelyett a *Magyar renaissance*, *magyar barokk*ban személyeskedést, népszerűség-hajhászást és fontoskodást érzékelt. Mályusz olyan módszertani konstrukciót kért rajta számon, ami számára teljességgel elfogadhatatlan. Azért hibáztatta ugyanis, hogy Szekfű önkényesen felcserélte a vizsgálódás szempontjait. Akkor, amikor a reneszánsz magyar jellegét az előkelőkre, míg a barokkét a köznemességre gyakorolt hatás alapján állapította meg. Adalékai mindig hasznosak, de érvényességük szűk körű, mert túlnyomórészt iskolai értesítőkből merítettek. Mályusz egyre-másra váltogatja szempontjait és fogalmait, amit Szekfű már nem tud sem követni, sem elfogadni. Ugyanakkor sze-

⁷⁸ Uo. 155.

⁷⁹ Uo. 173–174.

⁸⁰ Budapesti Szemle, 1936. 371–384.

mélyeskedéssel vádolja Szekfűt, holott ő teszi ezt vele szemben, hiszen könyveit Habsburg-párti, legitimista, katolikus, jezsuita vitairatoknak tünteti fel, amelyek elé ügyesen tudományos kulisszát épített. Ez viszont tudományalatti legenda beemelése a tudományos vitába, amivel szemben nem kell és nem is szabad neki védekeznie. Miközben Mályusz azt hiszi, hogy tudományos tevékenységét Szekfű személyes ellenszenvvel nézi, nézetei terjedésének megakadályozására pedig összeesküvő hálózatot szervez és így terrorizálja a tudományos közvéleményt. Így Szekfűt diabolizálja, önmagát pedig felmenti a fair play szabályai alól.

Szekfű Gyula válaszát az alábbi — *A száműzött Rákóczi-botrány és a Bethlen Gábor körüli polémia* során kiadott védekező írásait idéző — gondolatmenettel zárta:

„Végső fokon idézhetném Babits Mihály válaszát az őt támadó fiataloknak és mondhatnám, hogy miután mi, mai ötvenévesek elvégeztük az előttünk járóktól elhanyagolt munkát és a magunkét is, miután nyeregbe segítettük az utánunk jövőket, ezeknek idegei nem bírják tovább, hogy még mindig itt vagyunk, sem azt, hogy egyebet nem tehetnek, mint a mi alapjainkon tovább építeni. De ezt éppen Mályusszal szemben nem akarom mondani. Nekem az volt a reménységem, hogy ő nemcsak a felsőoktatásban, hanem a nemzeti tudomány terén is idővel átveszi a szerepet, melyet nekem viselnem kell, bár elég nehéz az és nincs benne közvetlen öröm. A történetírás szaktudomány is, nemzeti disciplina is, s akinek megadott, hogy a hangját a szakkörökön túl szélesebb rétegek is meghallják, annak kötelességei is vannak. Többek között nálunk, történetünkkel és nemzeti jellegünkkel kapcsolatban, minden népszerűtlenség kimondása. Én eleget gyakoroltam benne magamat; Mályusz eddig inkább az ellenkezőben. Mostani támadása s főként annak hangja is alkalmas arra, hogy némely körökben népszerűséget szerezzen neki. Pedig nem ez a történetíró útja, amire pedig Mályusznak látköre van és szaktudománya. Az sem az útja, hogy a német szellemtörténet egy-egy megállapításából hipotéziseket készítsen, minő a charizmatikus királyság fogalma, melyek egyik napról a másikra élnek, vagy hogy elégtelen alapokon gyors szintézist írjon, mint német nyelven az ő polgárság-története. A dolgokkal közelebbről és nem személyi alkalomból, nem polemikus éllel kell foglalkozni, s a »grosser Wurf« csak akkor sikerül, ha tot csak akkor vethetünk, ha a témát önmagáért szeretjük. Ilyen tárgyú szeretettel írta Mályusz a Sándor Lipót főhercegről szóló szép munkáját. Magyar gótika, Magyar lovagkor, Magyar renaissance, Magyar barokk, Magyar rokokó vagy Erdélyi barokk (amit Mályusz szintén kilátásba helyez) kitűnő könyvcímek és még szép könyvek is lehetnek, ha Mályusz megírja őket, s kívánom neki, hogy munkájában ne zavarja és ne térítse ki abból az irányt való bizalmatlanság, mellyel egyszer mégis le kellett számolnom és kísérletet kellett tennem eloszlására. Munkáit mindenkor szívesen olvasom; eddigiekhez hasonló támadásaira, ha még jönneek ilyenek, nem fogok többet válaszolni.”⁸¹

Szekfű Gyula az 1941–1942-es tanév első és második félévében, heti 4 órában *Barokk és felvilágosodás* címen főkéllégiumot tartott az egyetemen. Nem tudjuk, hogy 32 lapnyi szövege kapcsolódik-e kettőjük vitájához.⁸²

Mályusz Elemér gimnazistaként, egyetemistaként és Eötvös kollégistaként felnézett Szekfűre. Bécsi ösztöndíjasként és pályakezdőként nagyon hálás volt neki útmutatásáért és segítségéért. A *Der Staat Ungarn* és a *Három nemzedék* csak növelték respektusát iránta. Kutatásai viszont arról győzték meg, hogy a *Három nemzedék* első generációja hatalmas tehertétellel indult útjára, amit meg is írt *A reformkor nemzedékében* és ezt a gondolati szálát szötte to-

⁸¹ Uo. 383–384.

⁸² *Szekfű Gyula: Barokk és felvilágosodás.* EKK G 630/5. 1–32.

vább *Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere* című tanulmányában.⁸³ Abban a tanulmányban, amelynek szakmailag komoly, innovatív és megalapozott gondolatmenetét döbbenetes antiszemita három oldalas tétel követte, miszerint a nemzetiségi beolvadás és a kívánatos magyar polgárosodás helyébe nemzetidegen és nemzetellenes zsidó polgárosodás lépett.

Mályusz Elemér egyike volt azoknak, akik *A magyar történetírás új útjai*ba tanulmányt írtak, méghozzá *A népiség történetét*.⁸⁴ Helytörténeti kutatásai hatására ugyanis egyre inkább a népiségtörténet irányába tájékozódott, majd a nyelvtudomány, az etnográfia, az etnológia és a szociológia szempontjainak bevonásával azt művelte.⁸⁵ A húszas években Szekfű Gyula őt kérte fel arra, hogy legyen szerzőtársa annak a Teleki Pál által kezdeményezett, a külföldi közvéleményt megcélzó jelenkor-történeti propagandamunkának, amely összcúsztatta és egymással kompromittálta az októbrista és a bolsevik emigrációt. A felkérést Mályusz — valószínűleg a remélt kapcsolati tőke és a hosszú távú karrier lehetősége miatt — elfogadta. Szekfű viszont — miután felmérte, hogy milyen elfoglaltsággal jár a *Magyar történet* köteteinek megírása és számot vetett a kül- és belpolitikai helyzet megváltozásával — kihátrált belőle. Így Mályuszra hárult a feladat és egyedül az ő nevéhez tapad a szerzőség szégyene vagy kétes dicsősége. Talán — szemléleti és kutatási eredményein túl, amelyek következményeit, szakmai állásfoglalásait korábban is vállalta, ami láthatólag akkor még nem vezetett személyes ellentétet — innen ered Mályusz elhidegülése Szekfűtől, majd szembefordulása vele.⁸⁶

Mályusz Elemér — 1930–1931-es szegedi egyetemi előadásai, Szekfű Gyulával a vallási türelemről, a barokkról és a felvilágosodásról folytatott vitájuk epilógusaként — 1939-ben (a következő évben közreadott *Iratok a türelmi rendelet történetéhez* bevezetéseként) 700 oldalas monográfiát írt *A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus* címmel.⁸⁷ Ugyanabban az évben, amikor a *Századokban* közreadta *A középkori magyar nemzetiségi politika* című tanulmányát.⁸⁸ Azt, ami újabb vitára vezetett kettőjük között.

⁸³ Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok*, 1923. 7–75, *Uő*: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. Napkelet, 1928. 3. 166–183.

⁸⁴ *Mályusz Elemér*: A népiség története. In: *A magyar történetírás új útjai*. 237–268.

⁸⁵ *Mályusz Elemér*: *Népiségtörténet*. S.a.r., jegyz.: Soós István. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994.

⁸⁶ *Mályusz Elemér*: A vörös emigráció. Napkelet, 1931. 2–21, 97–110, 243–250, 329–339, 425–445, 515–539, 623–650, 714–753, 825–837, 901–904, 965–969, 1032–1036; *Uő*: Sturm auf Ungarn: Volkskommissäre und Genossen im Auslande. Südost Verlag, München, 1931; *Uő*: The Fugitive Bolsheviks. Grant Richards, London, 1931. Vö. *Soós István*: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című műve. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. *Ujváry Gábor*. Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 238–250. Köszönöm Soós István felvilágosítását és azt, hogy elküldte *Mályusz Elemér* Legsikerültebb könyveim című — a *Századokban* publikálás alatt lévő, általa gondozott — kéziratát.

⁸⁷ *Mályusz Elemér*: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Sylvester Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1939; *Uő*: *Iratok a türelmi rendelet történetéhez*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Sylvester Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1940.

⁸⁸ *Mályusz Elemér*: *A középkori magyar nemzetiségi politika*. *Századok*, 1939. 7–8. 257–294, 9–10. 385–448.

A *Magyar történet* a nemzeti liberális kánon felülírása, kiiktatása jegyében született. Erre tett kísérletet mindkét szerző, különösen Szekfű Gyula. Minthogy azóta sem született egy vagy két szerzőtől mesterelbeszélés, hajlamosak vagyunk teljesítményüket önmagában nézni. A műfaj, a problémafelvetések és megoldások, a kompozíciók, a kulturális transzfer-értelmezések, az európai minták és a nemzeti befogadó-átalakító közeg kölcsönhatásainak interpretációi ma is rekonstrukcióra, elemzésre és értelmezésre ösztökélnek, ám ennek során érdemes figyelembe vennünk a kontextust. Azt, amivel szemben a szintézis született és azokat a diskurzusokat, amelyek kibontakoztak körülötte.

MASTER NARRATIVES

by Iván Zoltán Dénes
(Summary)

The twenty volumes of the *History of Hungary in ten volumes*, which appeared in the 1970s and 1980s, have frequently been compared to the Hungarian history written by Bálint Hóman and Gyula Szekfű. That is, a largely non-synthetic work written by a great number of scholars to a synthesis composed by two authors. Although comparison between the two ventures is timely and relevant nonetheless, another comparison is worth making as well: one between two syntheses, the *History of the Hungarian Nation* written in the 1890s, and the volumes prepared by Hóman and Szekfű cited above. The conceptual framework and the methodology needed to undertake such an essay were provided the contextualist speech act theory of the Cambridge School, the key-notion reconstructions of the Bielefeld school of conceptual history, and the mentality analyses of the Annales circle.

What or who was it whose history was written by the authors of the millennial *History of the Hungarian Nation* and by those of the *Hungarian History*? What principles directed their efforts to break down their work into various periods? What kind of scientific canon did they follow in composing their narratives? To whom exactly were these narratives aimed?

In 1931 a British historian and religious philosopher, Herbert Butterfield, stigmatized the whig interpretation of history as a noxious and biased scheme. He thought that getting rid of it is a necessary precondition of doing serious history writing.

The ten volumes of the *History of the Hungarian Nation* appeared between 1895 and 1898. The series narrated and represented the political history of the constitutional evolution of the Hungarian nation and the cultural history of its civilisation. Those among the some twenty thousand buyers who did read the altogether seven thousand pages of the whole series became acquainted with a positivist national liberal narrative, which depicted a development which led from the tribal organisation to the constitutional nation-state, and from the militant nomadic lifestyle to the settled and peaceful milieu of educated city-dwellers. The narrative followed a straight line from the distant past to the present, from Asia to the Carpathian Basin, from the tribal wanderings through settlement and state formation to the political agenda of the constitutional nation-state and its accomplishment, that is, from the distant past to the realised goal of national history. This positivist, national liberal master narrative was one, indeed the first, in a series of intellectual ventures commemorating the millennium of the Hungarian landtaking.

The authors of the *Hungarian History* faced no fewer questions. Can the historian be impartial? Can he be able to present distant ages as measured by their own standards? Why do most historians simply project their own attachments and convictions onto the past, or, otherwise, why do they get lost in the sea of details?

The aim of Bálint Hóman and Gyula Szekfű with their *Hungarian History* was to overwrite the *History of the Hungarian Nation*. They wanted to do this by revealing the inner relations of periods of equal rank and importance, each featuring an intrinsic system of values and standards, rather than simply projecting back into the past a normative present. They did not follow a

politico-historical schedule, and thus did not regard cultural history as a mere appendix, but rather extended and deepened the exterior and interior world of the past towards society, economy, the mind and the soul. They aimed at interconnecting the great European intellectual influences and the autochthon nature of the Hungarian nation. Instead of a series of multiauthored monographies, they wanted to produce a real synthesis elaborated by two authors along uniform guidelines. A synthesis, that is, that would hopefully help the nation after Trianon in forming a real self-knowledge instead of a mere set of illusions.

How, and along what lines can one define the periods of history? Do they show up divergent features in Europe and Hungary? What connections did exist between the great European intellectual trends and the history of the autochthon Hungarian nation? Were the ideas of the Gothic art, Renaissance, Humanism, Reformation, Counter-Reformation, Baroque, Enlightenment, Liberalism, Nationalism and Socialism simply aped in Hungary, or were the adopted intellectual systems tuned to local conditions and thus given a special flavour in the process of reception and application?

As reflected by the titles of his volumes, Gyula Szekfű followed in the *Hungarian History* a periodisation according to centuries. One does find there, nevertheless, all those European categories of ideology and style, which appeared and became rooted in Hungary from the 15th to the 19th century: Renaissance, Humanism, Reformation, Counter-Reformation, Absolutism, Baroque, Enlightenment, Nationalism, Romanticism, Liberalism and Socialism. Yet it was not these which provided a basis for periodization. Not even the centuries themselves. For what underlay the latter was the aim of Szekfű to tell in his volumes of the *Hungarian History* the history of the split between the territory of the state and the values of the political classes. Despite the titles of his volumes, he basically distinguished three major periods: the 16th and 17th centuries as one unit, the 18th century and the 19th. The basis for distinction was the kind of challenge posed by the necessity to maintain, then restore, and again to preserve the territorial and organisational integrity of the Hungarian state, and the reasons behind the dissolution of the unitary value system of the Hungarian political elite and the consequent failure to restore it.

The *Hungarian History* was destined to overwrite and suppress the national liberal canon. It was this goal which guided both authors, but especially Gyula Szekfű. Since no master narrative has since then been produced by one or two authors, one is inclined to regard their achievement in itself. Their genre, problem definitions and solutions, compositions, interpretations of cultural transfer and of the interaction between European patterns and national reception and transformation continue to incite reconstruction, analysis and interpretation, yet in doing so it is important never to lose the context from sight. That is, the background against which the synthesis was made, and those discourses which it fuelled in turn.

Sz. Nagy Gábor

**A MAGYAR SAJTÓ POLITIKA A KOALÍCIÓS IDŐSZAKBAN
(1944–1948)
SAJTÓTÖRTÉNETI VÁZLAT***

Előzmények

A demokratikus sajtó már jóval az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejötte előtt megindult. Az első sajtótermékek 1944 októberében jelentek meg Orosházán, Szentesen, Szegeden és Hódmezővársárhelyen, de egy részük nem élt meg néhány száznál többet. Ezek nagy része vagy a Magyar Kommunista Párt helyi szervezeteinek, vagy koalíciós alapon, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak a kiadásában jelent meg.¹ A lapok engedélyezése, illetékes magyar szerv hiányában, a 2. Ukrán Front Politikai Osztályának és a szovjet városparancsnokok illetékességi körébe tartozott. Ennek jogi hátterét a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának 1944. október 27-én kiadott rendelete biztosította, amely a fent említett két szervezet bízta meg az engedélyezésével és az előzetes cenzúrával.² 1944. december 22-én, az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásakor ezt a jogkört a Miniszterelnökségen belül működő III. Sajtófőosztály vette át. A főosztály vezetésével Balogh István kisgazda politikust, miniszterelnökségi államtitkárt bízták meg.³ Hozzá kell tenni, hogy a városparancsnokságok még ezek után is adtak ki engedélyeket, ami miatt a városparancsnokságok és a Sajtóosztály között időnként konfliktusok keletkeztek.

A lapengedélyek kiadása mellett a gyakorlatban komoly gondot okozott a papírhiány is. A háború során a papírkészlet jelentős része megsemmisült. A magyar papírgyártás háborús vesztesége az 1938-as értékkel számolva 33 millió pengő volt.⁴ A megmaradt papírkészletet pedig a megszálló szovjet csapatok foglalták le, és csak a városparancsnokságok engedélyével lehetett azt felhasz-

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Média-tudományi Kutatócsoportjának támogatásával jött létre.

¹ *Horváth Attila*: A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején. (Médiatudományi Könyvtár) Bp., 2013. 12.

² *Bényei Miklós*: A felszabadult Debrecen sajtója, 1944. október–1945. április. I. rész. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve. 10. köt. Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1983. 59–60.

³ Balogh István ebben a feladatkörben végzett munkájáról az Ideiglenes Nemzeti Kormány alatt lásd: *Miklós Péter*: Balogh István politikai pályája. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat, 2012. 233. [http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1663/1/Miklos_Peter_doktori.pdf] [letöltés ideje: 2013. december 2.] 70–85.

⁴ *Mares Valéria*: A Csepeli Papírgyár krónikája. I–II. Bp., 1984. II. 1945–1963. A felszabadulástól a Papíripari Vállalt megalakulásáig. 3.

nálni. A lefoglalt papír nagy részét a Magyar Kommunista Párt helyi szervezetei részére utalták ki, de arra is volt példa, hogy maguk kutatták fel az elhagyott nyomdákból lévő papírt, amelyet aztán a szovjetek engedélyével rögtön le is foglaltak a kommunista párt számára.⁵

A demokratikus pártok 1944. december 2-án Szegeden megalakították a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot. A Frontban öt párt (a Magyar Kommunista Párt, Független Kisgazdapárt, Szociáldemokrata Párt, Nemzeti Parasztpárt és a Polgári Demokrata Párt) mellett a szakszervezetek is szerepet kaptak. A szegedi alakuló ülésen a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front tagjai szinte lényegi módosítás nélkül elfogadták programjuknak⁶ a Magyar Kommunista Párt akciótervét.⁷ A program kitért a sajtóval kapcsolatos változásokra is. Ennek értelmében „[f]el kell oszlatni az összes fasiszta, néPELLenes, német szoldban álló szervezeteket. Vagyonukat el kell kobozni, sajtójukat be kell tiltani”, „[b]iztosítani kell a sajtó, gyülekezési és egyesülési szabadságot”, valamint „[a] sajtóból [...] ki kell küszöbölni a fasiszta mÉtelyt, néPELLenes szellemet, a faji és nemzeti gyűlöletet”.⁸ A pártok megtették az első lépést a sajtóstruktúra teljes átalakítására, ez azonban csak az út kezdete volt. Látható azonban az is, hogy ebben a pillanatban csak a múlt lezárásáról döntöttek, arról a programban nem volt semmiféle nyilatkozat, hogy az újjáalakult és már működő sajtót milyen úton kívánják szabályozni.

Az együttműködés időszaka a sajtópolitikában (1944. december – 1945. április)

A kormány létrejötte után szinte azonnal megindultak a viták a sajtó jövőjéről. Ezek nagyrészt a minisztertanácsi üléseken kerültek napirendre, de időnként a pártközi értekezleteken is szó esett róluk.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány koalíciós alapon jött létre, így a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front négy pártja (a Polgári Demokrata Párt nem igazán jutott szerephez) együttesen képviselte a hatalmat. Ez azonban megnehezítette a sajtóirányítás helyzetét is. A koalíció ugyanis kényszerközösség volt, amely a szövetséges nagyhatalmak igénye volt. Ezért aztán folyamatosak voltak a súrlódások és a viták. A négy koalíciós párt ugyanis nem egyformán képviselte a sajtó jövőjét, de a kezdeti időszakban ezen még képesek voltak úrrá lenni. Az igazi harcok csak 1945 áprilisa után kezdődtek, amikor az európai háború vége felé közeledett, és a magyarországi harcok véget értek. Ettől a pillanattól kezdve megindult a harc a tényleges hatalomért, amelynek jelei a sajtópolitikában is megmutatkoztak.

Az első időszak (1944 decembere és 1945 áprilisa között) azonban viszonylag nyugodtan telt. A sajtóban nem volt jele a pártok közötti konfliktusoknak,

⁵ Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957. Bp., 1985. 32–33.

⁶ Pártközi értekezletek: Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948. Vál., szerk., jegyz. ellátta Horváth Julianna et al. Bp., 2003. 3–7.

⁷ Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet, 1944–1945. Bp., 1981. 243–268.

⁸ Pártközi értekezletek i. m. 4–5.

nem indult még meg a politikai hatalomért a harc. A pártok kivárással taktikát alkalmaztak, és főként a nagy nemzeti sorskérdésekkel, a háború utáni helyreállításokkal, a földreformmal voltak elfoglalva. Azonban a koalíciós időszak egészét érintő problémák már ebben az időszakban is megjelentek (papírkérdés, a lapengedélyezések ügye), és ezek elhárítása, megoldása azonnali lépéseket igényelt.

A lapengedélyekkel kapcsolatosan 1944. december és 1945. márciusa között született egy megállapodás a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai között. Az egyezés pontos szövegét ugyan nem ismerjük, de Kállai Gyula 1945. áprilisában a Budapesti Nemzeti Bizottság ülésén egyértelmű utalást tett rá: „[Kállai Gyula] [t]udomása szerint a Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok még Budapest felszabadítása előtt olyan értelmű határozatot hoztak, hogy csak a Függetlenségi Front pártjai kaphatnak lapengedélyt”.⁹ Ez azonban nem jelentette azt, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai automatikusan engedélyhez jutottak volna. Ezt megerősíti Balogh István egyik átíratása is, amelyben azzal utasította el a Magyar Kommunista Párt kunszentmártoni szervezetének lapengedély iránti kérelmét, hogy „[p]ártközi értekezleten valamennyi demokratikus párt, így a Magyar Kommunista Párt is bejelentette lapengedély iránti igényét, a »Kunszentmártoni Néplap« az előterjesztett időszakos lapok között nem szerepel”.¹⁰ A megállapodás értelmében a pártoktól független kiadók, valamint a magánszemélyek ki voltak zárva a politikai tartalmú sajtótermékek kiadásából. A megállapodás átmeneti megoldásként szerepelt a tervek között, ezt jelezte Szakasits Árpád 1945. augusztusában mondott beszéde is a Magyar Újságírók Országos Szövetsége alakuló ülésén. Ezek szerint „ha majd olyan körülmények között élünk, amikor nem kell félni a reakció és a fasizmus visszatérésétől, a sajtószabadságot mindenki egyformán élvezheti”.¹¹ Ahogy azt már láthattuk, lapengedélyeket kezdetben a szovjet hadsereg adhatott ki, 1944. decemberétől azonban már a Miniszterelnökség is felhatalmazást kapott erre.¹² Mindez azonban mindössze egy hónapig működött. 1945. január 20-án a magyar kormány Moszkvában aláírta a szövetséges hatalmakkal a fegyverszüneti egyezményt. Ennek 16. pontja a következőképpen rendelkezett: „Időszaki, vagy egyéb irodalmi termékek kiadása és terjesztése, [...] a Szövetséges (szovjet) főparancsnoksággal való megegyezés alapján történik.”¹³ Et-

⁹ A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1946. Szerk. Gáspár Ferenc, Halasi László. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai, 7.) Bp., 1975. (továbbiakban BNB jkv.) 99.; Szinte szóról-szóra ugyanezt ismétli meg emlékiratában is Kállai Gyula. Lásd: *Kállai Gyula: Két világ határán*. Bp., 1984. 201.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) XIX-A-1-j-V-853/1945. (10. d.) dr. Bojta Béla miniszteri tanácsos válasza Gönczi Bélának, 1945. április 17.

¹¹ Az Újságírószövetség közgyűlése. Szabad Nép, 1945. augusztus 14.

¹² Bár a Magyar Kommunista Pártot képviselő Nagy Imre 1944. december 23-án azt javasolta a minisztertanácsnak, hogy „lap megjelenését ne a kormány engedélyezze, mert ez a sajtószabadság ellen van”. Ez, figyelembe véve az előzményeket, a kommunista párt számára lett volna egyedül üdvöztető. Lásd: Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsai jegyzőkönyvei, 1944. december 23. – 1945. november 15. A–B. kötet. Szerk., a jegyz. és a bev. tanulmányt írta Szűcs László. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok, 28.) Bp., 1997. (továbbiakban DMB jkv.) A. kötet. 90.

¹³ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 525/1945. M. E. számú rendelete a fegyverszüneti egyezmény kihirdetése tárgyában Magyar Közlöny, 1945. március 17.

től a pillanattól fogva a sajtópolitikai kérdésekben a szovjet vezetés alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság mondta ki a végső szót.¹⁴ Ennek eredményeképpen a Miniszterelnökség Sajtóosztálya elveszítette a lapengedélyek kiadásának kizárólagos jogát, és munkája adminisztratív jellegűvé vált. A Miniszterelnökség Sajtóosztálya egy-két havonta összesítette a lapengedélyeket, és azokat egy csomagban megküldte a Szövetséges Ellenőrző Bizottság részére, ahol aztán meghozták a döntést. Azonban a Miniszterelnökség Sajtóosztálya (és főleg az azt vezető Balogh István államtitkár) még így is megtalálta a lehetőséget arra, hogy különbséget tegyen a kérelmek között. A Sajtóosztály ugyanis két csoportra bontotta a beérkezett igényléseket: az egyik csoportba kerültek az engedélyezésre javasolt, míg a másik csoportba a nem javasolt sajtótermékek. A nem javasoltakat soha nem politikai okok miatt tették ebbe a csoportba, hanem a súlyos papírhiány okán. Legalább is a kiadóknak küldött válaszlevélben mindig ez szerepelt. Ezek mellett hivatkoztak még a fegyverszüneti egyezmény 16. pontjára, valamint arra, hogy a kérelmet nyilvántartásba vették, és ha a politikai és a gazdasági helyzet úgy alakul, akkor megkaphatják az engedélyt.¹⁵ Látható, hogy a Miniszterelnökség Sajtóosztálya igyekezett az engedélyek elutasítását a Szövetséges Ellenőrző Bizottságra, valamint a gazdasági nehézségekre fogni. A kérelmezők ugyanis mit sem tudtak arról, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság már egy előre elkészített listát kapott. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság pedig elfogadta a magyar fél álláspontját, és az engedélyezésre javasolt lapok mintegy nyolcvan százalékának minden további nélkül meg is adta a megjelenési engedélyt.¹⁶

Az engedélyek szelektálása a kormány politikai céljait tükrözte. Ezt Balogh István fogalmazta meg a legpontosabban a minisztertanács 1945. február 9-ei ülésén, amikor a parasztpárti belügyminiszter, Erdei Ferenc a lapengedélyezés ügyét vetette fel.

„[Balogh István] Kifejti, hogy ez [ti. a lapengedélyezés] két részre oszlik, adminisztratív és politikai rész[re],¹⁷ mely a miniszterelnökségi államtitkárhoz tartozik. A mai koalíciós kormány idején különleges fontossággal bír az, hogy a sajtóügy egy kézben folyjon össze. A rendészeti része a jövőben is a belügyi-

¹⁴ Január 23-án Miklós Béla miniszterelnök az eddig megjelent napilapok számára megkérte a megjelenési engedélyt a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól. – MNL OL XIX-A-1-j-V-89/1945. (10. d.) Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök levele Szuszejkov vezéreztetésnek a napilapok megjelenési engedélyének kérése tárgyában, 1945. január 23.

¹⁵ Ez egy tipikus sablonválasz volt, amely így nézett ki: *Folyó hó <dátum>-én kelt a <lap címe> című lap engedélyezése iránti kérelmére értesítem, hogy azt nyilvántartásba vettem.*

Elintézésére csak akkor kerülhet sor, ha megfelelő papírkészlet áll rendelkezésre és a sajtójogi kérdések — tekintettel a fegyverszüneti szerződés 16. pontjára is — véglegesződnek.
Budapest, <dátum>

<alíráás>

miniszteri tanácsos

¹⁶ Zalai K. László: Volt egyszer egy médiaháború: Sajtó és politika 1944–1948. Társadalmi Szemle 48. (1993: 6. sz.) 69.

¹⁷ Balogh az adminisztratív alatt a sajtó-közigazgatási (lapengedélyezés, papírkiutalás), politikai alatt pedig a sajtórendészeti (cenzúra, lapengedélyek ideiglenes vagy végleges visszavonása) kérdéseket értette.

niszterhez fog tartozni. Mondjuk a főispán a Miniszterelnökséghez fordul, a miniszterelnökségi államtitkár pedig a belügyminiszterhez teszi át. Ebben a kérdésben különben az igazságügyminiszterrel [a szociáldemokrata Valentiny Ágostonnal – ng] megbeszélést folytatott. Vácsolja ez után, hogy Pesten a pártoknak külön lapjuk lesz, míg vidéken azt szeretné elérni, hogy a demokratikus pártok közösen adjanak ki lapot. Ezen nézetét azzal indokolja, hogy ezzel is elejét gondolja venni annak, hogy a pártok között ellentétekre kerüljön sor, ami bizonyára a pártvezetőségek nézetével is ellentétben állna”.¹⁸

Balogh javaslata tehát egy központosított sajtóirányítást vázolt fel, amelyben egy ember, a miniszterelnökségi államtitkár lenne az irányító. Az a Balogh államtitkár, aki egyben a Miniszterelnökség Sajtóosztályát is vezette. Balogh felvetésére egyik baloldali párt sem reflektált a minisztertanácson. Azonban alig egy hónappal később, amikor a kormány kiadta a 390/1945. M.E. számú rendeletét „a sajtórendészeti intézkedések újabb szabályozása tárgyában”,¹⁹ a Magyar Kommunista Párt sajtógépezete működésbe lépett. A rendelet értelmében ugyanis a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak a lapjait is előzetes cenzúrázná a Miniszterelnökség.²⁰

De nem csak az előzetes cenzúra bevezetését támadták kommunista részről, hanem a kormány sajtópolitikáját is. Április 18-án Kállai Gyula a Budapesti Nemzeti Bizottság ülésén a „debreceni megállapodás” felrúgását róta fel az Ideiglenes Nemzeti Kormányra. Kállai szerint egyre jobban megfigyelhető, hogy „nemcsak a Függetlenségi Front pártjai kapnak lapengedélyeket, hanem olyan magánemberek is, akiknek ezekhez a pártokhoz, de — valljuk meg őszintén — a magyar demokráciához sincs semmi közük”. Ugyanakkor Kállai szerint a kormány sajtópolitikáját „bizonyos fasiszta sajtótörekvések is jellemzik”, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy egyrészt „éppen olyan bizalmas utasítások jönnek, mint amilyenekkel unos-untalanul lehetett találkozni a reakció legsötétebb éveiben”, másrészt pedig a Miniszterelnökség megpróbál nyomást gyakorolni a lapokra, és előírni, hogy miről írjanak.²¹ Kállai attól tartott, hogy

¹⁸ DMB jkv. A. 195.

¹⁹ A rendelet értelmében a Miniszterelnökség Sajtóosztálya megtagadhatta a nyomtatási engedélyt, amennyiben a „bemutatott közlemény a hadviselés vagy az állam más fontos érdekét sértené”. Az előzetes cenzúra intézményét a rendelet a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front valamint az egyházi lapokra is kiterjesztette. – Az ideiglenes nemzeti kormány 390/1945. M.E. számú rendelete a sajtórendészeti intézkedések újabb szabályozása tárgyában. Magyar Közlöny, 1945. március 13.

²⁰ Április 19-én a *Szabadság*, a nevében többpárti, de erős kommunista befolyás alatt álló újság a Magyar Újságírók Országos Szövetsége tiltakozását tette közzé a kormány azon törekvései ellen, „amelyek a sajtóban vissza akarják állítani a régi cenzurás és sugalmazó rendszert”, valamint az ellen is, hogy a magyar újságírók megkérdése nélkül akar döntenek. – Tiltakoznak az újságírók a reakciós sajtóellenőrzés ellen. *Szabadság*, 1945. április 19.; a sajtó körüli visszasságokra Barankovics István is felhívta a kormány figyelmét. Lásd: *Nagy Gábor*: A Magyar Nemzet ügye 1945 tavaszán: Barankovics István a koalíciós sajtópolitikáról. ArchivNet, 13. (2013: 5. sz.) http://archivnet.hu/politika/a_magyar_nemzet_ugye_1945_tavaszan.html (letöltés ideje: 2013. december 5.)

²¹ Április 19-én ugyancsak a *Szabadság* azzal vádolta meg Baloghot, hogy egy személyben akarja irányítani a sajtót, valamint fel akarja támasztani a „sajtó-Führerek” korszakát, amikor a lapok szerkesztőinek megmondták, hogy melyik oldalon kell közölni a miniszterelnök beszédét, hogy melyik részből „kell vezércikket fabrikálni”, mit kell kiemelni és milyen következtetéseket kell levonni. (Sugalmazás nélkül. *Szabadság*, 1945. április 19.).

az egymás után megjelenő lapok miatt a kormány képtelen lesz kontrollálni a sajtót, amelyek „így melegágyai lesznek mindenféle reakciós törekvésnek”. A baloldali pártok képviselői egyetértésüket fejezték ki Kállai kritikájával kapcsolatban.²²

Balogh még ugyanazon a napon tartott minisztertanácsai ülésen azzal védekezett a cenzúra bevezetésével kapcsolatban, hogy a fegyverszüneti egyezmény 16. pontja miatt a magyar kormány erre bizonyos fokig kötelezve van, de a Szövetséges Ellenőrző Bizottság politikai tanácsadóival, Georgij Puskinnal történt egyeztetés után a rendelet átdolgozásra kerül. Az átdolgozott rendelet értelmében a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártlapjai mentesülnek az előzetes cenzúra alól.²³

A nyílt politikai támadás után a kormány visszakozott, és április 20-ai hatályba lépéssel egy körrendelet adott ki, amelyben a 390/1945. számú M.E. rendelet első paragrafusát hatályon kívül helyezte. A 659/1945. M.E. számú rendelet értelmében a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai és az egyházak mentesülnek az előzetes cenzúra alól, „mert annak a jövőben való esetleges végrehajtása sértené a demokrácia elvét”. A rendelet szerint a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai (akárcsak az egyházak) „az általuk kiadott nyomtatványokért az Ellenőrző Bizottsággal szemben közvetlenül felelősek”.²⁴

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front baloldali pártjai tehát megnyerték az első csatát. A körrendelet életbe lépése garantálta számukra, hogy a kormánytól függetlenül végezhetik a munkájukat, és felettük csak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyakorolhat cenzúrát. Ez pedig főként a Magyar Kommunista Párt számára jelentett könnyebbséget, hiszen a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetés alatt állt.

A lapengedélyek mellett a másik problémaforrás az ország katasztrofális papírkészlete volt. Ahogy azt már láthattuk, a megmaradt papírkészletre a szovjet csapatok tették rá a kezüket, amely nagy része aztán valamilyen úton-módon végül a Magyar Kommunista Párt helyi szervezeteihez került. Ezért az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak sürgősen meg kellett oldani a papírkérdést. Hiszen nem csak a papírkészlet volt korlátozott, hanem gyár sem volt, ahol a sajtó számára elengedhetetlen rotációs papírt elő lehetett volna állítani. Importról pedig a háborús helyzet miatt szó sem lehetett.

A papírgyártás 1945. január végén indult meg az országban, elsőként a csepeli Neményi Testvérek Papírgyárában. A gyártás egy rotációs papír-gyártógépen kezdődött meg, februárban hat-hétezer tonna papírt voltak képesek előállítani a sajtó számára. Áprilisban aztán elindult a gyár második gépe.²⁵ A csepeli gyár azonban nem volt képes egyedül ellátni a sajtót papírral, így a kormánynak lépéseket kellett tennie egyrészt a szovjetek által lefoglalt papír, másrészt pedig a papírkereskedők raktáraiban elrejtett papír visszaszerzésére.

²² BNB jkv. 99–101.

²³ DMB jkv. A. 334. és 357.

²⁴ Körrendelet a 659/1945. M.E. számú végrehajtási intézkedések módosításáról. Magyar Közlöny, 1945. május 6.

²⁵ *Mares Valéria*: i. m. 5–7.

1944. december végén az Magyar Kommunista Párt, egyáltalán nem meglepő módon, azon a véleményen volt, hogy „a papírt ki-ki maga szerezzék meg, mert a papírelosztás ugyancsak a sajtószabadság egyik korlátozó eszköze”. A szociáldemokraták ezzel szemben a papír szétesztését tartották az egyetlen járható útnak, mert ha a kormány nem ezt teszi, „az bizonyára rossz vért fog szülni”.²⁶ Ennek ellenére január közepén még alig tíz tonna papír állt a kormány rendelkezésére. A szociáldemokraták továbbra is ragaszkodtak a papír igazságos elosztásához a pártok között. Ugyanakkor annak a véleményüknek is hangot adtak, hogy ennél jóval több papír lehet az országban elrejtve, amiket fel kell kutatni és a kormány számára le kell foglalni. A kormány is a szociáldemokratákkal értett egyet a papírelosztás kérdésében, és felkérte a pártokat, hogy tegyenek meg mindent a papírkészlet felkutatásáért.²⁷ A kormány a lehetőségeit kihasználva szinte naponta kérte a szovjet hadsereg vezetőitől a fellett papírkészletek átadását.²⁸ A fegyverszüneti egyezmény aláírása papírügyben is új helyzetet teremtett. Január 23-án Miklós Béla levelet intézett a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz, amelyben a pártok lapjainak a papírellátását a kormány feladataként jelölte meg. Ennek a végrehajtásáról pedig úgy gondoskodna, hogy „a kormány az összes feltalálható papírkészleteket lefoglalni óhajtja”.²⁹ A Magyar Kommunista Párt azonban ismét szembe ment a kormány akaratával. A *Szabadság* január 28-ai számában ugyanis a következő felhívás jelent meg: „Az Magyar Kommunista Párt vezetősége felhívja a nyomdászokat, papírkereskedőket, papírraktárlajdonosokat, közraktárakat és magánosokat, hogy a birtokukban lévő, vagy tudomásukra jutott rotációs, íves nyomópapírkészleteket 24 órán belül jelentsék be a » Szikra« Lapvállalatok nyomdairodájában (József-krt. 5.)”.³⁰ Miklós Béla január 29-én felhívta a Magyar Kommunista Párt Titkárságának a figyelmét arra, hogy „úgy Budapesten, mint vidéken található összes papírmennyiség a kormány kizárólagos rendelkezési joga alá tartozik”.³¹ Ennek hatására a kommunista párt visszakozott, így február elején a főváros papírkészlete a kormány kezelésébe került.³²

Ugyanakkor a helyzet továbbra sem javult. Hiába volt a papírkészlet lefoglalása, a papírgyártás továbbra is akadozott a rossz nyersanyagellátás miatt. Ezért február elején a Szociáldemokrata Párt arra kérte az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, hogy tegyen lépéseket a papír lefoglalásához szükséges rendelet megalkotására, amely a rotációs papíron kívül minden egyéb papírra kiterjed.³³

²⁶ DMB jkv. A. 90.

²⁷ DMB jkv. A.113–114.

²⁸ MNL OL XIX-A-1-j-V-32/1945. (10. d.) Az ideiglenes nemzeti kormány miniszterelnökének rendelete a gyomai „Kner Izidor” féle nyomda igénybevételéről, 1945. január 8.; MNL OL XIX-A-1-j-V-83/1945. (10. d.) Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök levele Szuszejkov vezérezredesnek a Diósgyőri Papírgyár Rt. működése tárgyában, 1945. január 22.

²⁹ MNL OL XIX-A-1-j-V-89/1945. (10. d.) Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök levele Szuszejkov vezérezredesnek a napilapok megjelenési engedélyének kérése tárgyában, 1945. január 23.

³⁰ Felhívás rotációs papírkészletek bejelentésére. *Szabadság*, 1945. január 28.

³¹ MNL OL XIX-A-1-j-V-118/1945. (10. d.) Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök levele a Magyar Kommunista Párt Titkárságának a papírkészlet rendelkezési joga tárgyában, 1945. január 29.

³² DMB jkv. A. 195.

³³ DMB jkv. A. 195.

A kormány meg is tette a szükséges lépéseket a zár alá helyezéstről, amelyhez a minisztertanács a február 15-ei ülésen hozzá is járult,³⁴ így február 22-én Miklós Béla aláírta a 340/1945. M.E. számú rendeletet.³⁵ A rendelet értelmében az ország területén található összes papírt be kell jelenteni. Az így zárolt papír elosztására és felhasználására pedig csak a Miniszterelnökség Sajtóosztálya adhat engedélyt.

Február végére, sajtópolitikai értelemben mindenképpen, rendeződött a papírfelhasználás ügye. Ennek ellenére a probléma továbbra sem oldódott meg. A lapok papírellátása továbbra is nehézségekbe ütközött. Ahogy már láthattuk, továbbra sem volt megfelelő számú rotációs papír-gyártásra képes gyár, a papír behozatalára pedig továbbra sem lehetőség, hiszen a háború előtti nagy exportőr országok a háború után a saját igényeiket is csak nagy nehézségek árán tudták kielégíteni. Egyelőre azonban, ha akadozva is, de sikerült a lapok igényeit kielégíteni.

Az első ütközetek a sajtóirányítás megszerzéséért 1945 nyaratól a novemberi választásokig

1945 nyarán Magyarországon a csepeli Neményi Papírgyár mellett a diósgyőri papírgyár is megkezdte a rotációs papír-gyártást. De a sajtó számára szükséges papírmennyiség nagy részét továbbra is a Neményi-gyár szolgáltatta, amely a nyersanyagellátási nehézségek miatt csak havi kétszázötven tonna papírt tudott legyártani, amelynek egy része a Szovjetunióba került jótétel gyanánt.³⁶ Ugyancsak a Szovjetunióba kerültek a csepeli gyár nyersanyag- és rak-tárkészletei, de a gyár gépeit, egyelőre, érintetlenül meghagyták, noha az szerepelt a szovjetek által 1945. május 5-én átnyújtott jótételi követelések között. Erre az Ideiglenes Nemzeti Kormány május 28-án fel is hívta a Szövetséges Ellenőrző Bizottság figyelmét.³⁷

A papírkészlet Szovjetunióba szállítása miatt, még áprilisban, Balogh István Georgij Puskinhoz, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság politikai tanácsadó-jához fordult annak érdekében, hogy a budapesti sajtó papírellátása akadálymentes legyen. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság korábban ígéretet tett a magyar kormánynak arra, hogy a Neményi-gyárban előállított papír egy részéről lemondanak a kormány javára. Erre azonban nem került sor, ezért kérte Ba-

³⁴ DMB jkv. A. 214.

³⁵ A rendelet értelmében az országban fellelhető papírmennyiséget „minden papírgyártással, forgalombahozatallal és felhasználással foglalkozó vállalatnak” a rendelet hatályba lépésétől számított nyolc napon belül be kell jelentenie a „törvényhatóság első tisztviselőjénél”. Az így bejelentett és zár alá vett papírt csak a Miniszterelnökség Sajtóosztályának engedélyével lehet felhasználni „az engedélyben megjelölt célra”. – Az ideiglenes nemzeti kormány 340/1945. M.E. számú rendelete a nyomdaiparban felhasználható és papír bejelentéséről és zárolásáról. Magyar Közlöny, 1945. március 13.

³⁶ DMB jkv. A. 680.

³⁷ G. Vass István: Dokumentumok a magyar-szovjet jótételi egyezmény létrejöttéhez. ArchivNet 11. (2011: 2. sz.) http://www.archivnet.hu/diplomacia/dokumentumok_a_magyarszovjet_jovoteteli_egyezmeny_letrejottehez.html?oldal=1 (letöltés ideje: 2013. december 2.)

logh a „Követ Úrnak [Puskinnak – ng] szíves intézkedését, illetőleg értesítését, mert a kiadóhivatalok már nagyon sürgetik a segítséget”.³⁸

Látható, hogy a Neményi papírgyár nagyon nehéz helyzetben volt. A jóvátételi szerződés értelmében nem csak a nyersanyag- és papírkészletét vitték el a Szovjetunióba, hanem a gyár gépsorait is le akarták szerelni. Ezt megerősíti a papírgyár július 25-én kelt levele, amelyben arra kérték Baloghot, hogy tegyen meg minden tőle telhetőt azért, a gyár „IV. számú rotációs újságnymó papírgépe és erőtelepe” lekerüljön az oroszokkal kötött jóvátételi megállapodás listájáról. Az említett gépek az eredeti jóvátételi listán nem szerepeltek, azonban valamilyen érthetetlen okból kifolyólag a megállapodás szövegébe mégis belevették. A rotációs papírnymó-gép volt az egyetlen az országban, amely „olcsó újságpapír előállítására alkalmas, úgyhogy ennek elvitele a magyar újságnymó-dák megbénítására vezetne, ami által az egész újság nyomdai munkásság kenyerét vesztené, a sajtó pedig nem tudna hivatásának eleget tenni”. Ezzel az indoklással július hónap folyamán a kormány is kérte a Jóvátételi Bizottságot, hogy a Neményi-gyár gépe kerüljön le a listáról, és helyébe az „elhagyott Atlas papírgyár teljes berendezése és szükség esetén a Pesterzsébeti Papírgyár papírgépe” kerüljön. Az erőtelep, amely a gyár energiaellátását biztosította, amely szintén a listán volt, „egy részét már zsákmányként vitték el, a másik része még csupán Svájcban való rendelés alatt, a megmaradó hiányos rész pedig egy-egyében a kívánt célokra úgy sem alkalmas”. Ezért kérték, hogy ezt a berendezést is vegyék le a listáról.³⁹

Mindezek után nem lehetett meglepetés, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front legkisebb pártjának, a Nemzeti Parasztpártnak a központi napilapja lett az áldozata az egyre növekvő papírhiánynak. A *Szabad Szó* július 19-én szüntette be a megjelenését, azonban július 21-én újra megjelenhetett. Az elnémulás rövid ideig tartott, hatása azonban jóval nagyobb volt. Július 19-én a baloldali pártok lapjai koncentrált támadást intéztek a kormány, és főként Balogh István ellen. A Neményi Papírgyárat pedig korrupcióval vádolták meg, és az államosítását követelték. Még a kisgazdapárti *Kis Újság* is egyetértett a baloldali lapokkal abban, hogy a kormánynak lépéseket kell tennie a helyzet felszámolására, ugyanakkor védelmébe is vette Baloghot. Ennek ellenére a sajtóügyek irányítása kikerült Balogh kezéből, és Rákosi nyomására a Miniszterelnökséghez került Kállai Gyula vette át.⁴⁰ A papírhiány miatt a július 31-ei pártközi értekezleten döntés született arról, hogy a budapesti napközi lapok augusztus 2-től, a reggeli lapok pedig 3-tól hétköznap 4, vasárnap 6 oldal terjedelemben jelenhetnek meg. A fentebb megjelölt időponttól kezdődően a lapok kötelesek a példányszámukat 5%-kal csökkenteni. Döntés született arról is, hogy a *Mai Nap* és a *Reggeli Újság* megjelenését átmenetileg szüneteltetik, va-

³⁸ MNL OL XIX-A-1-j-V-2529/1945 (10. d.) Balogh István miniszterelnökségi államtitkár levele Georgij Puskin rendkívüli követnek és meghatalmazott miniszternek a budapesti sajtó részére igényelt rotációs papír tárgyában, 1945. május 28.

³⁹ MNL OL XIX-A-1-j-V-5430/1945 (10. d.) A Neményi Testvérek Papírgyár R.t. levele Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknek a jóvátételi megállapodásról, 1945. július 25.

⁴⁰ *Sz. Nagy Gábor*: Az 1945. júliusi papírbotrány reprezentációja a korabeli politikai sajtóban. *Médiakutató* 15. (2014: 2. sz. Nyár) 105–115.

lamint a *Kossuth Népe* című politikai napilap augusztus 4-ig reggel megjelenő napilapként, 4-e után pedig, mint vasárnap délután megjelenő hétfői politikai napilap jelenhet meg.⁴¹

A botrány kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy mi okozta a *Szabad Szó* hirtelen elnémulását, majd hirtelen feltámadását. Az már május közepén-végén nyilvánvalóvá vált, hogy a Magyar Kommunista Párt megindította a harcát a sajtó feletti uralomért. Ezt jelezte Rákosi Mátyásnak az a néhány gondolata, amelyet a kommunista párt 1945. május 21–22-én tartott országos pártértekezletén fejtett ki: „Meg kell szerezni a sajtó irányítását. A harc most a sajtó területére tevődik át. Jó fegyver van a kezünkben: a papírkiutalás. A reakciós lapokat ki kell éheztetni”.⁴² Ennek volt egyik eszköze Kállai elhelyezése a Miniszterelnökségen, hiszen a kommunista párt nagyon jól látta, hogy Balogh egy személyben irányítja a sajtópolitikát. Kállai politikai államtitkári kinevezése után rögtön megkapta a lapengedélyek és a papírkiutalás ellenőrzését, így nem elképzelhetetlen, hogy a Magyar Kommunista Párt keze volt a *Szabad Szó* elnémulásában.

Kállai kinevezése sem oldotta meg azonban a papírproblémát. Persze a Magyar Kommunista Párt nem is azért tette őt oda, hogy megoldja azt, hanem azért, hogy Rákosi Mátyás mondatait valóra váltsa. Mi sem támasztja ezt alá jobban, mint hogy a Független Kisgazdapárt központi napilapja, a *Kis Újság* sem kapta meg a számára kiutalt papírmennyiséget.⁴³ Arra azonban nagyon vigyázott, hogy a megjelenéshez feltétlenül szükséges papírt mindig eljuttassa a lapokhoz. A Polgári Demokrata Párt napilapja, a *Világ* eredetileg húsz tonna papírra lett volna jogosult. Végül már azzal is megelégedtek volna, hogy ha a minimálisan szükséges hat tonnát megkapják. Amikor ezt közölték Kállaival, ő azonnal kiutalta a hat tonnát.⁴⁴ Ha azonban egy kommunista párti újság esetében történt meg mindez, Kállai azonnal lépett, és ha kellett, pótkiutalással juttatta el a szükséges mennyiséget a laphoz. Eközben a Magyar Kommunista Párthoz több szállal kötődő Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetségének hetilapja, a *Dózsa Népe* minden nehézség nélkül megkapta az eredetileg megállapított papírmennyiséget.⁴⁵

De nem csak papírhoz volt nehéz hozzájutni. Kállai igyekezett a pártok lapigényeit is visszatartani, vagy legalább is késleltetni a megjelenésüket. És nem csak a jobboldali vagy polgári pártokét. A Szociáldemokrata Párt vidéki lapjainak az engedélyét Kállai hosszú hónapokon keresztül nem adta ki. Az Szociáldemokrata Párt Titkárságának szeptember eleji beszámolója szerint ki-

⁴¹ Pártközi értekezletek i. m. 93., valamint MNL OL XIX-A-1-j-V-5781/1945 (10. d.) Jelentés a pártközi értekezletről, 1945. július 31.

⁴² idézi: *Vass Henrik – Zalai K. László: A tájékoztatás intézményrendszere és munkásmozgalmi elitje, 1944–1948.* Bp, 1991. 33.

⁴³ MNL OL XIX-A-1-j-V-6783/1945 (11. d.) A *Kis Újság* kérése Kállai Gyula politikai államtitkárhoz papírkiutalás tárgyában, 1945. augusztus 16.

⁴⁴ MNL OL XIX-A-1-j-V-6036/1945 (11. d.) A *Világ* című politikai napilap papír kiutalás kérelme, 1945. augusztus 6.

⁴⁵ MNL OL XIX-A-1-j-V-9045/1945 (11. d.) A Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége rotációs papír-igénylése a *Dózsa Népe* című hetilaphoz, 1945. augusztus 25.

lenc lapengedély van Kállainál, amiből öt két-három hónapja.⁴⁶ Ha a lapok nem kapják meg az engedélyt, akkor a helyi szervezetek engedély nélkül is adjanak ki lapot, esetleg váltakozó címmel. Végszükség esetén röpiratot kell terjeszteni – szólt a Szociáldemokrata Párt határozata.⁴⁷ A Polgári Demokrata Párt a *Világ* mellé szeretett volna még egy lapot megjelentetni. Kállai, annak ellenére, hogy folyamatosan biztatta a pártot az engedély megadásával, végül nem adta ki az azt. Hiába érvelt azzal Szent-Iványi Sándor, a párt országos ügyvezető elnöke, hogy az „egyenlő elbírálás elve megkívánja”, hogy pártjuknak is legyen egy napi- és egy hetilapja, ahogy a többi koalíciós pártnak is, főleg a választások közeledtével, az engedélyt végül nem kapták meg.⁴⁸ És ahogy közeledett a novemberi választás, Kállai annál jobban megfontolta az engedélyek kiadását.

A novemberi választások után, amely a Független Kisgazdapárt győzelmével ért véget, egy új tájékoztatáspolitikai csúcsszerv jött létre: a Tájékoztatásügyi Minisztérium.⁴⁹ A minisztérium létrehozása a paritás elve miatt vált szükségessé. Az újonnan alapított minisztérium vezetőjévé a kisgazdapárti Balla Antalt nevezték ki. Balla azonban megörökölte Kállai Gyulát a Miniszterelnökségről, így továbbra is a kommunisták kezében összpontosult a tényleges irányítás. Mindezek mellett a belügyminiszteri posztot a kommunista Nagy Imre kapta meg, és mivel a belügyminiszternek volt joga sajtórendészeti kérdésekben eljárnia, ez azzal járt, hogy a sajtórendészet is a Magyar Kommunista Párt kezébe került.

Viták a sajtóirányítás felügyeletéről

A Tájékoztatásügyi Minisztérium felállítása nem egy jól átgondolt szakmai döntés volt, hanem kizárólag politikai, és szinte egész fennállása alatt tetszhalott állapotban volt, valódi jogköre az adminisztráción kívül nem volt a sajtó felett. A feladata nagyjából arra korlátozódott, hogy a sajtóval foglalkozó részlege javaslatot tett a lapokkal kapcsolatos ügyekben, de a végleges döntést szinte mindig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, a Belügyminisztérium és a Miniszterelnökség Sajtóosztálya mondta ki.

Ugyanis hiába törekedett volna a tájékoztatásügyi miniszter arra, hogy érdemi munkát végezzen, ebben nem csak a tényleges minisztériumi munkát irányító kommunisták akadályozták meg, hanem a kormány is igyekezett a hatáskörét minél jobban csorbítani. Egy ideig ugyan viszonylagos nyugalomban folyt a munka, azonban Balogh István, aki a választások után is megtartotta miniszterelnökségi államtitkári funkcióját, nem nézte jó szemmel, hogy az

⁴⁶ Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 283. f. 11/2. ó.e. Nadas József javaslata a Szociáldemokrata Párt Főtitkárságának és Választási Osztályának, 1945. szeptember 4.

⁴⁷ PIL 283. f. 11/2. ó. e. Nadas József előterjesztése a Szociáldemokrata Párt pártvezetőségi ülésére, 1945. augusztus 21.

⁴⁸ MNL OL XIX-I-10-1243/1945 (3. d.) A Polgári Demokrata Párt kérelme Kállai Gyula tájékoztatásügyi minisztériumi államtitkárhoz lapengedélyezés tárgyában, 1945. október 20.; *Tóth István: A Polgári Demokrata Párt gazdálkodása, 1945–1949. Múltunk*, 51. (2006: 2. sz.) 156.

⁴⁹ DMB jkv. B. 562.; Az ideiglenes nemzeti kormány 11.000/1945. M.E. számú rendelete a magyar felelős minisztérium kiegészítése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1945. november 18.

egyik legfontosabb kérdést, a sajtó irányítását politikai háttéralkuk miatt kivették a kezéből. Ezért Balogh 1946. január 21-én felhívta Balla Antal tájékoztatásügyi miniszter figyelmét arra, hogy a lapengedélyek kiadásának és engedélyezésének az elvi része továbbra is ő hatáskörébe tartozik. Az ellen nem emelt kifogást, ha Balla az engedély kiadásával kapcsolatos adminisztratív teendőket magára vállalja, de arra kérte Ballát, hogy „a miniszterium létesítése óta kiadott lapengedélyek jegyzékét az alapiratokkal együtt” küldje át Balognak, amilyen gyorsan csak lehet. Január 25-én Balogh közölte Ballával, hogy a Vorosilov marsallhoz, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökéhez, intézett mindennemű átiratot Balogh közvetlenül kívánja eljuttatni, ezért azokat Balla küldje meg az ő részére.⁵⁰ Január 28-án Balla válaszolt Balogh levelére, s ebben leszögezte, hogy „Utasításokat Államtitkár Úrtól nem fogadok el”, ugyanis amikor a Tájékoztatásügyi Minisztériumot felállítottak, azzal egy időben a Miniszterelnökség Sajtóosztálya megszűnt és annak hatáskörét a Tájékoztatásügyi Minisztérium vette át. Balla szerint ezért Balognak nincs joga a minisztérium hatáskörét és jogait szűkíteni. Ezek után hivatkozott az első államtitkári értekezletre, amelyen a magyar sajtó ügye is napirendre került, ahol Kállai Gyula államtitkár külön felhatalmazást kapott a lapengedélyek és papírügyek felügyeletére. Ezért — írta Balla — „ezeket a Tájékoztatásügyi Minisztérium hatáskörébe utalták”. Február 9-én maga Nagy Ferenc miniszterelnök válaszolt Ballának, akinek felhívta a figyelmét, hogy a Miniszterelnökség Sajtóosztálya nem szűnt meg, „mivel ilyen a demokratikus kormányok idejében nem is volt, így a tájékoztatásügyi miniszter nem is vihette magával annak hatáskörét”. Külön hangsúlyozta, hogy a tájékoztatásügyi miniszternek csak annyira van illetékessége a Miniszterelnökségtől átvenni hatásköröket, amennyire a miniszterelnöktől arra felhatalmazást kap, tehát amennyit ő átenged a Tájékoztatásügyi Minisztériumnak. „Miatán a lapengedélyek kiadása, vagy megvonása, valamint a papír felosztása kifejezetten politikai és hatalmi kérdés, semmiképpen nem hozható összefüggésbe a tájékoztatásüggyel, azt továbbra is magamnak tartom fenn.” Ezért arra kérte Ballát, hogy a Tájékoztatásügyi Minisztérium létrehozása óta kiadott engedélyek listáját az alapiratokkal együtt sürgősen küldje meg, ahogy arra már korábban is kérték.⁵¹

A kezdeti állapotokat jól szemlélteti egy 1946 februárjában kelt jelentés, amelyben Nádas József, a minisztérium szociáldemokrata párti munkatársa pártjának a következőket írta a Tájékoztatásügyi Minisztériummal kapcsolatban: Balla és Balogh ellenségeskedése miatt a Tájékoztatásügyi Minisztérium még el sem kezdhetette a munkát. Mindössze húsz ember dolgozik, és Balogh, ahol tudja, akadályozta a munkát, mert a Miniszterelnökségen saját „kabinet[et]” vezet. Ennek tagjairól, Tarnay István követségi titkár, Verő Ubul rendőrőrnagy, és Mátray Florence, azt írta, hogy „beleillik bármelyik Kállay, Gömbös vagy Szálasi miniszteriumba. T[arnay]. azelőtt a külügyminisztérium sajtóosztályán

⁵⁰ MNL OL XIX-I-10-371/1946 (2. d.) Balogh István miniszterelnökségi államtitkár levele Balla Antal tájékoztatásügyi miniszterhez, 1946. január 25.

⁵¹ MNL OL XIX-A-1-j-V-384/1946 (49. d.) Nagy Ferenc miniszterelnök levele Balla Antal tájékoztatásügyi miniszterhez, 1946. február 9.

működött, később Sztójay majd Szálasi alatt is működött”, „Verő Ubul azelőtt Zsedényi titkára volt. Korlátolt és fenékgig reakciós. Óvatos és nem foglal állást, de politikailag 100%-osan megbízhatatlan”, míg „M[átray]. Florence inkább Tarnay mint V[erő]. női kiadása”. A minisztériumban végzett munka minimális, Kállai sem törődik sokat a Tájékoztatásügyi Minisztériummal. A lapengedélyeket és papírügyeket csinálja, közben pedig az *Ellenállási mozgalom* című könyvet írja. A minisztériumban 8-8 Magyar Kommunista Párt és Független Kisgazdapárt tag van. A kisgazdák „apolitikus régifajta minisztériumi tisztviselők vagy reakciók”.⁵²

Pedig feladat lett volna bőven. Az 1945-ös év telén a kormánynak szembe kellett néznie a politikai lapokat sújtó, egyre veszedelmesebb méreteket öltött papírhiánnyal. A tél beállta, és az ebből adódó szállítási, ellátási nehézségek miatt a lapok papírellátása újabb kritikus szakaszához érkezett. Az egyre súlyosbodó problémák miatt a tél folyamán egyre többször merült fel az a lehetőség, hogy a lapok papír nélkül maradnak, amely azt eredményezte volna, hogy a sajtótermékek legnagyobb része kénytelen lett volna beszüntetni a megjelenését. A papírgyárak, az ellátásért felelős állami szervek szinte naponta hívták fel a kormány figyelmét a nehézségekre. A helyzet odáig fajult, hogy 1945 decemberében a papírgyárak részleges leállása miatt a sajtó papírellátása is veszélybe került. Pedig 1945. december 1-je óta működtek a papírosipari és a papírelosztó irodák az Iparügyi és a Kereskedelemügyi Minisztérium vezetése alatt. A Papírosipari Iroda feladata, hogy a tényleges papírszükséglet alapján, a papírgyárakkal közösen állapítsa meg a gyártási tervet és a közvetlen fogyasztók számára kiutalja a papírt. A kereskedelmi forgalomba kerülő papírmennyiség a Papírelosztó Iroda hatáskörébe tartozott. Mind a két iroda a pillanatnyi ellátást vette alapul az elosztásnál.⁵³ Ebben az időszakban gyakorlatilag csak a fűzfői papírgyár üzemelt. Mivel egy gyár nem volt képes az országban található összes sajtóterméket kiszolgálni, a Tájékoztatásügyi Minisztérium döntése értelmében a budapesti napilapokon kívül szinte az összes sajtóterméket kizárták a hatósági papírellátásból.

Pedig a papírgyárak kevés háborús kárt szenvedtek és ezek legnagyobb része helyrehozható lett volna. A készárukészlet viszont nagyobb kárt szenvedett, ugyanis annak 90%-át zsákmányként elszállították. A nyersanyagok egy bizonyos részét ugyancsak hadizsákmányként szállították el (papírfa, faanyag és cellulóz). Ahogy azt már láthattuk, a Neményi Papírgyár egyik legmodernebb, legnagyobb teljesítményű gépét jóvátétel gyanánt leszerelték,⁵⁴ míg a fűzfői papírgyár egyik gépét a németek olyan mértékben rongálták meg, hogy az gyakorlatilag használhatatlan lett. Ezeket leszámítva valamennyi gyár üzem-

⁵² PIL 283. f. 10/373. ő.e. Nadas József jelentése a Tájékoztatásügyi Minisztériumról a Szociáldemokrata Párt Főtitkárságának, 1946. február 7.

⁵³ Az ideiglenes nemzeti kormány 9.750/1945. M.E. számú rendelete a papír kereskedői forgalmának szabályozásáról. Magyar Közlöny, 1945. november 21., Az ideiglenes nemzeti kormány 10.270/1945 M. E. számú rendelete a papíros ipari forgalmának szabályozásáról. Magyar Közlöny, 1945. november 22.

⁵⁴ Erről lásd: MNL OL XIX-A-1-j-V-5430/1945 (10. d.) A Neményi Testvérek Papírgyár R.t. levele Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknek a jóvátételi megállapodásról, 1945. július 25.

képes, legnagyobb részük modern vagy felújított. A rotációs papír gyártására a Neményi Papírgyár gépének leszerelése után viszont nem maradt alkalmas gép. De nemcsak a gépek, hanem a feltételek is hiányoztak. Ezért 1946-ban a kényszerű rotációs papír-gyártás a nyersanyag hiánya, a nem erre a célra tervezett gépek idő előtti elhasználódása miatt már csak rövid ideig volt fenntartható. A nyersanyagok nagy része importból származott. A papírgyárak gazdálkodását a nyersanyagkészlet szabta meg, főleg azért, mert tartalékpapírral a gyárak nem rendelkeztek.

Az ellátási nehézségek 1946 elejére vészes mértéket öltöttek. Ezért 1946. január 12-én a Magyarországi Papírgyárak Munkaközössége jelentést tett le a Tájékoztatásügyi Minisztérium asztalára. A javaslat szerint a sajtó papírellátását, valamint a gyárak nyersanyagszükségletének a biztosítását importból kell megoldani, valamint a papírgyártást úgy kell megszervezni, hogy teljes mértékben ellenőrizhető legyen a „papírgazdálkodás minden fázisa”.⁵⁵

A sok terv és jelentés azonban nem hozta meg a várt eredményt. A lapok továbbra is küzdöttek a folyamatos papírhiánnyal, köszönhetően a gyárak nyersanyagellátásában mutatkozó nehézségeknek. Ez pedig rossz fényt vetett a még csak néhány hónapja működő Tájékoztatásügyi Minisztériumra is, amelynek egyik kiemelt feladata lett volna, hogy a sajtó papírellátását minden körülmények között biztosítsa. Ezért március 11-én Nagy Ferenc arról értesítette Bán Antal iparügyi minisztert, hogy a rotációs papír elosztását a saját hatáskörébe vonja. Eddig ugyanis a Tájékoztatásügyi Minisztérium volt jogosult a papírelosztás ügyében intézkedni (azon belül is Kállai Gyula politikai államtitkár hatásköre volt), ezután azonban csak javaslattevési joga lesz. Nagy kérte Bánt, hogy erről tájékoztassa az illetékes szerveket is (Papírosipari Irodát, valamint az Anyag- és Árhivatal papír osztályát).⁵⁶

1946 februárjában újra terítékre került a sajtópolitika szabályozása is. Ennek érdekében a Belügyminisztérium törvényelőkészítő osztálya egy rendelettervezetet készített a sajtótermékek terjesztéséről, amit megküldött az Igazságügyi Minisztériumhoz.

A Belügyminisztérium célja a rendelettervezettel az volt, hogy az eddig a Tájékoztatásügyi Minisztérium és a Miniszterelnökség hatáskörébe tartozó lapengedélyek kiadását és visszavonását (azaz a lapbetiltást) a saját hatáskörébe vegye át. Ez nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy mind a Tájékoztatásügyi Minisztérium, mind a Miniszterelnökség kigazda irányítás alatt állt, míg a Belügyminisztériumot a kommunista Nagy Imre vezette. A tervezet abban nem hozott változást, hogy a sajtótermékek megjelenését engedélyhez kötötte, hiszen ezt már az 1914. évi XIV. t.c. 8.§-a is kimondta.⁵⁷ Abban az értelemben sem

⁵⁵ MNL OL XIX-I-10-924/1946 (10. d.) A Magyarországi Papírgyárak Munkaközössége jelentése a magyarországi papírtermelésről és papírgazdálkodásról, 1946. január 12.

⁵⁶ MNL OL XIX-A-1-j-V-4623/1946 (49. d.) Nagy Ferenc miniszterelnök levele Bán Antal iparügyi miniszternek a rotációs papír elosztásának miniszterelnöki hatáskörbe utalásáról, 1946. március 11.

⁵⁷ 1914. évi XIV. törvények a sajtóról. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7270> [letöltés ideje: 2013. december 1.] Erről lásd részletesen: *Buzinkay Géza: Harc a sajtóreform körül, 1914.* In: *Médiumok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére.* Szerk. Pusztai Bertalan. Szeged, 2012. 282–292.

hozott változást, hogy a lapengedélyek kiadása a fegyverszüneti egyezmény 16. pontja miatt továbbra is csak adminisztratív jellegű intézkedést igényelt. A tervezet sokkal inkább politikai értelemben volt jelentős, hiszen egyértelműen deklarálta azt, hogy a sajtópolitikai kérdések két legfajsúlyosabb eleme kikerül a Független Kisgazdapárt felügyelete alól és a Magyar Kommunista Párthoz kerül. A rendelettervezet szövegében az is feltűnő, hogy a lapokat hatósági engedélyhez és előzetes bemutatáshoz akarták kötni, holott a 390/1945. M.E. számú rendelet kiadása után éppen a Magyar Kommunista Párt tiltakozott a legélesebben az ilyen törekvések ellen. A baloldali támadások miatt akkor a kormány kénytelen volt visszakozni, és a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front sajtótermékeit kivenni a rendelet hatálya alól. Ebben a rendelettervezetben, ahogy látni fogjuk, szó sincs arról, hogy Függetlenségi Front pártjainak a lapjai kivételt képeznének ilyen szempontból.

A tervezet értelmében a sajtótermékek kiadása továbbra is engedélyköteles, és szabályozza azt is, hogy ezeket az engedélyeket kik adhatják ki. A rendelet a lapengedélyek visszavonásáról is rendelkezett. Az engedélyt ideiglenesen vagy véglegesen vissza lehet vonni abban az esetben, ha a lapban megjelent írás a közrendet, a közérkölcset, valamint az ország külpolitikai és gazdasági érdekeit sérti vagy veszélyezteti, illetve ha a demokratikusan megválasztott hatalom és a köztársaság ellen lázít. Ezekben az esetekben a belügyminiszternek joga van a lapengedélyt megvonni, még abban az esetben is, ha azt nem ő adta ki.

A tervezetről az Igazságügyi Minisztérium és a Belügyminisztérium által delegált tisztviselők több megbeszélést is folytattak. Az Igazságügyi Minisztérium szakértőinek a véleménye szerint a „tervezett intézkedések a sajtószabadság nagymérvű korlátozása folytán aggályosnak mutatkoznak, és minthogy az 1946. I. törvénycikk bevezetése a gondolatközlés szabadságát kifejezetten biztosítja, az 1946. IV. törvénycikkben foglalt felhatalmazás pedig a közjogi természetű rendelkezésekre nem terjed ki”, ezért ezek csak a törvényhozás útján valósíthatók meg. A közös munkacsoport végül egy újabb rendelettervezetet dolgozott ki.

Az átdolgozott tervezet lényegében meghagyta a lapengedélyek kiadására és visszavonására vonatkozó részt, azonban belekerült egy olyan szakasz is, hogy a rendelet hatályba lépése előtt már megjelent lapokra a rendelet nem vonatkozik.

Látható, hogy az Igazságügyi Minisztérium sem emelt kifogást az ellen, hogy a Belügyminisztérium hatáskörébe kerüljön a lapengedélyek és visszavonások jogköre. Sőt, azzal, hogy a rendelet életbelépése előtt kiadott lapokat kiemelték a hatálya alól, inkább az Igazságügyi Minisztérium sértette meg a látványosan védni próbált két 1946-os törvényt. Hiszen egy ilyen rendelet lehetőséget adott a Belügyminisztérium (és így a Magyar Kommunista Párt) számára, hogy saját kénye-kedve szerint akadályozza meg az ellenzéki pártok lapalapítási törekvéseit. A munka végeztével a Belügyminisztérium képviselői ígéretet tettek arra, hogy az Igazságügyi Minisztérium észrevételeiről Nagy Imre belügyminisztert tájékoztatni fogják.⁵⁸ A tervezet végül irattárba került, és ott is

⁵⁸ MNL OL XIX-E-1-c-S848-4701/1946 (44. d.) A Belügyminisztérium rendelettervezete a sajtótermékek terjesztése tárgyában, 1946. február, 1946. június

maradt egészen 1946 júniusáig, amikor az új belügyminiszter, Rajk László újra elővette. Addigra azonban egy olyan sajtóháború robbant ki a Magyar Kommunista Párt és a Független Kisgazdapárt között, amely végül teljes mértékben felszámolta a hol jobban, hol rosszabbul, de azért koalíciós alapon működő sajtóirányítást.

Harc a sajtóirányítás megszerzéséért

A lapengedélyek kiadása, ahogy azt már korábban is láttuk, érdemi beavatkozást nem igényelt a hivataloktól, hiszen a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz való felterjesztésen kívül más feladat nem is volt. Ugyanakkor hiba lenne azt gondolni, hogy a felterjesztés során nem lehetett bizonyos politikai érdekeket érvényesíteni. A Miniszterelnökség Sajtóosztálya, majd a Tájékoztatásügyi Minisztérium is igyekezett a lapengedélyeket úgy kiadni, hogy az egyrészt ne sértse a pártok lapindításhoz fűződő jogát, másrészt ügyeljen arra, hogy egyik párt se kerülhessen monopolhelyzetbe. Ezért is volt nagy jelentősége a koalíciós alapokon kiadott sajtótermékeknek. Ahogy azonban az már kiderült, ezek a paritásos alapon kiadott lapok a legtöbb esetben a Magyar Kommunista Párt irányítása alatt álltak, ahonnan idővel sikeresen kiszorították a többi párt delegáltját.

Ennek ellenére 1946 áprilisától az illetékes szervek a legtöbb figyelmet a lapengedélyek körüli vizsgálatoknak szentelték. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1946. július 9-én közölte Nagy Ferenc miniszterelnökkel, hogy a Tájékoztatásügyi Minisztériumtól megkapta a magyarországi lapok jegyzékét. A Bizottság szerint ezek „némelyike antidemokratikus jellegűvé vált és gyakran a fasiszta elemek védelmére kel és ezzel megszegi a Fegyverszüneti Egyezményt”. Ezért kérték Nagyt, hogy a Miniszterelnökség is tekintse át a jegyzéket, és közöljék a Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal, hogy véleményük szerint mely lapokat kell a fentebb leírt problémák miatt betiltani.⁵⁹ Mivel ez nem történt meg, 1946 augusztusa után néhány hónapig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, mint a lapengedélyek kiadója, vizsgálatot folytatott a politikai lapok engedélyezése ügyében.

A sajtó-közigazgatási kérdések mellett a lapok hangneme is több esetben terítékre került. A kezdeti együttműködést, majd békés egymás mellett létezését felváltotta a „frontharcos” sajtó.⁶⁰ Ekkor már, a politikai harcok nyomán, a sajtó is igyekezett nyomást gyakorolni a politikai élet szereplőire. A koalíciós pártok lapjaiban a hangnem egyre inkább eldurvult, ami veszélyeztette a pártok együttműködését és az ország belső békéjének a fenntartását. A támadások a személyeskedésig fajultak, és ezt „fenyegető, útszéli hangon” tették. Problémaként merült fel a lapok szenzációhajhászása, a bel- és külpolitikai hírek kommentálásának az eltúlzása, amellyel veszélyeztették az ország külpolitikai érdekeit és a súlyos károkat okoznak vele a belpolitikában. Mindezt pedig, leg-

⁵⁹ MNL OL XIX-I-10-3795/1947 (17. d.) A Szövetséges Ellenőrző Bizottság levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz, 1946. július 9.

⁶⁰ Vass Henrik – Zalai K. László: A tájékoztatás intézményrendszere... i. m. 34–37.

alább is a Tájékoztatásügyi Minisztérium szerint, a példányszámnövelés miatt tették. Ennek pedig a Tájékoztatásügyi Minisztérium szerint véget kell vetni. A bírálat, a vita természetesen nem korlátozható, de az ellenségeskedés, az ország érdekeinek a semmibe vétele már igen. Ezért azt javasolták Nagy Ferencnek, hogy hívjon össze egy megbeszélést, akár a lapok főszerkesztőit is bevonva, hogy véget vessenek ennek az áldatlan állapotnak.⁶¹

Ezt a hangnemet a sajtórendészeti kérdésekben illetékes szakminisztériumok a legkevésbé sem méltányolták. A betiltásokon kívül azonban más lehetősége nem igazán volt a hatalomnak arra, hogy a hangnemet ismét normális mederbe terelje.

Rajk ezért 1946 júniusában újra elővette az 1946 februárjában, még Nagy Imre belügyminisztersége idejében megalkotott, majd félretett rendelettervezetet, amit úgy küldött meg június 21-én az Igazságügyi Minisztériumnak, hogy azt a június 24-ei minisztertanácsi ülésen elő kívánja terjeszteni.

A tervezetet Rajk szinte ugyanabban a formában nyújtotta be, ahogy azt még februárban a Belügyminisztérium és az Igazságügyi Minisztérium tagjából álló munkacsoport végül jóvá hagyta. Rajk csak két módosítást hajtott végre az átdolgozott tervezeten. Egyrészt megtartotta az eredeti tervezet szövegét, miszerint az időszaki lapot a terjesztés megkezdésével egy időben be kell nyújtani az engedélyt kiadó hivatalnak, másrészt Rajk tervezetében a már megjelent időszaki lapok sem mentesültek a rendelet hatálya alól. Ez a rész az Igazságügyi Minisztérium szerint azonban aggályos volt, hiszen a rendelet szerint egy időszaki lap minden egyes lapszámához meg kell kérni a terjesztési engedélyt, amely a lapok megjelenését megbénítaná. Az Igazságügyi Minisztérium szerint ez a probléma úgy oldható fel, ha a rendelet kimondaná, hogy egy adott időszaki lap terjesztési engedélye minden számra vonatkozik. Ez azonban azért aggályos, mert az időszaki lap engedélyezése miniszterelnöki, míg a terjesztés engedélyezése belügyminiszteri jogkör. Ezért azt a javaslatot tették Rajknak, hogy egészítse ki azzal, hogy amíg a már megjelenő lapok terjesztési engedélyéről a belügyminiszter nem dönt, addig ezek a lapok továbbra is megjelenhetnek. A legjobb megoldás azonban az lenne az Igazságügyi Minisztérium szerint, ha a rendelet kimondaná, hogy ezek a rendelkezések nem vonatkoznak az időszaki lapokra.⁶²

Ezt követően ugyan a június 25-ei minisztertanácsi ülésen Rajk László 7. napirendi pontként benyújtotta a rendelettervezetet, de végül is Bacsó Ferenc igazságügy-minisztériumi osztályfőnök javaslatára levetette a napirendről, mivel ilyen szabályozás csak törvényhozás útján lehetséges, így tervezet minisztertanácsi tárgyalását végül is elnapolták.⁶³

Miután a rendelettervezetet második alkalommal sem sikerült jogerőre emelni, többé nem is került szóba.

⁶¹ MNL OL XIX-I-10-3076/1946 (6. d.) Javaslat a Miniszterelnök Úrhoz a magyar sajtóban előforduló visszás jelenségek miatt összehívandó értekezlet tárgyában, 1946. október 3.

⁶² MNL OL XIX-E-1-c-S848-4701/1946 (44. d.) A Belügyminisztérium rendelettervezete a sajtótermékek terjesztése tárgyában, 1946. február, 1946. június

⁶³ Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. Szerk. a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta Szűcs László. Budapest, 2003. A 887. 14. l.j.

A papírkiutalás, amely látszólag szintén egy marginális kérdés lehetett volna, a koalíciós időszak sajtótörténetének egyik legnagyobb jelentőséggel bíró problémájává lépett elő.

A papírkiutalás létrehozása első pillanatától a Tájékoztatásügyi Minisztériumhoz tartozott, és Kállai Gyula felügyelete alatt állt. 1946 márciusában azonban Nagy Ferenc miniszterelnök, jól látva, hogy ez az egyik legfajsúlyosabb kérdés a korszak sajtópolitikájában, újra a Miniszterelnökség közvetlen irányítása alá vette, és a Tájékoztatásügyi Minisztérium számára csak javaslat-tételi jogot hagyott meg. Ez a döntés azonban nem volt hosszú életű, mert alig egy hónappal később, pártközi megállapodás alapján, a Tájékoztatásügyi Minisztérium visszakapta a papírkiutalás feletti ellenőrzés jogát azzal a kiegészítéssel, hogy azt a miniszterelnöknek és a tájékoztatásügyi miniszternek is ellen kell jegyeznie.⁶⁴

1946 júniusának az elején a papírgyárak szénellátása javult, melynek eredményeképpen a gyárak egyre növekvő mennyiségben képesek voltak ellátni a napi- és hetilapokat papírral. Ennek ellenére a papírkérdést az egész koalíciós időszak alatt nem sikerült megnyugtatóan kezelni, és Nagy Ferenc 1947 júniusában történt lemondása és emigrációja után a Magyar Kommunista Párt a Tájékoztatásügyi Minisztériumban megszerzett pozíciójánál fogva tulajdonképpen a legfőbb fegyverként használta a papírkiutalás kérdését. Ez köszönhető volt annak, hogy Nagy lemondása után a miniszterelnöki széket Dinnyés Lajos kapta meg, aki az 1947. augusztusi választások után is kormányt alakíthatott, de az akkor megalakult kiszegda vezetésű kormány már leginkább a Magyar Kommunista Párt bábja volt.

A harmadik, és talán a legfontosabbnak tűnő sajtópolitikai fegyver a lapbetiltás volt. Ez tulajdonképpen az eljárás alá vont lap engedélyének ideiglenes vagy végleges felfüggesztését jelentette, amely több esetben azzal is járt, hogy az adott szám összes fellelhető példányát az illetékes hatóság, tehát a Belügyminisztérium, le is foglalta. A betiltás letelte után a lap újra megjelenhetett. Ennek törvényi alapját az 1946. március 23-án hatályba lépett 1946. évi VII. törvénycikk adta meg. Ebben azokat az eseteket rögzítették, amely alapján a szólásszabadságot a kormány korlátozhatja. A törvény hosszas parlamenti vita után került kihirdetésre.⁶⁵ Rendelkezései értelmében az alapvető emberi szabadságjogokat akkor lehetett korlátozni, ha valaki „államrend vagy köztársaság megváltoztatására lázít”, „a demokratikus államrend vagy annak alapintézményei ellen gyűlöletre izgat”, „egyes személyek vagy csoportok ellen azok demokratikus vagy köztársasági meggyőződése miatt gyűlöletre izgat”, „az állampolgári szabadság vagy jogegyenlőség érvényesülése ellen vagy nemzetiségi, faji vagy felekezeti gyűlölködésre izgat, illetőleg annak felkeltésére alkalmas más cselekményt követ el”. Mindezek mellett a köztársasági elnök tekintélyét is védte azzal, hogy az ellene „elkövetett rágalmozás vagy becsületsértés esetében

⁶⁴ MNL OL XIX-I-10-1410/1946 (4. d.) A papírkiutalás újabb rendezése, 1946. április 23.

⁶⁵ *Palasik Mária*: A szólásszabadság deklarálása és korlátainak kezdetei Magyarországon (1946–1949). Századok 132. (1998: 3. sz.) 585–589.

a valóság bizonyításának nincs helye; a bűnvádi eljárást hivatalból kell megindítani.”⁶⁶

A betiltások az esetek nagy részében a vidéki politikai sajtótermékeket érintették. Ennek oka, hogy hiába jelentek meg a központi, tehát országos terjesztésű lapok a legnagyobb példányszámban, egy adott közösség mindennapi életére kevés befolyást gyakoroltak. Ez nagyrészt annak köszönhető, hogy a központi lapok az országos, míg a helyi vagy a regionális lapok egy-egy terület politikai életével foglalkoztak. Az országos lapok ennél fogva nem tudtak olyan hatást kifejteni egy közösség politikai, szellemi orientációjára, mint a helyi lapok.

A lapbetiltások a legtöbb esetben a polgári sajtó ellen irányultak, aminek a legfőbb oka az volt, hogy a baloldali pártok vidéki sajtójával szemben sokkal kevésbé álltak a pártok országos vezetésének az irányítása alatt.⁶⁷ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt esetében elképzelhetetlen lett volna, hogy egy vidéki sajtótermék szembe megy a párt politikájával, míg ez a kisgazda párt esetében nem egy esetben így volt. Ez köszönhető volt annak is, hogy a vidéki kiadók fogadták be azokat a publicistákat, szerkesztőket, akik a párt centrista, majd egyre jobban balra húzó politikájával szemben a kisgazdapárt eredeti értékeit képviselték.

A betiltások végrehajtásában nagy szerepet kapott a ténylegesen kommunista irányítás alatt álló Tájékoztatásügyi Minisztérium is, így kijelenthetjük, hogy a sajtóért folytatott küzdelem a végéhez közeledett. Ebben pedig hatalmas szövetségesük volt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is, amely szintén igyekezett minél jobban ellehetetleníteni a nem kommunista párti sajtót. Ugyanakkor azt is le kell szögeznünk, hogy, bár legnagyobb számban a kisgazdapárti lapokra sújtott le Rajk, nem kerülték el a figyelmét a többi koalíciós párt, köztük a Magyar Kommunista Párt, és az ellenzéki pártok politikai lapjai sem.

Meg kell említenünk még a Külügyminisztérium sajtóosztályát is, bár ott egy kicsit más volt a helyzet. A sajtóosztály ugyanis főként arra ügyelt, hogy a lapokban megjelenő írások semmiféleképpen ne befolyásolják az ország külföldi megítélését, főleg ezekben a nehéz időkben. Hiszen 1946 februárjában aláírásra került a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény, a békeszerződés pedig már előkészítés alatt állt. Ezért külpolitikai értelemben semmiképpen nem tett jót az ország érdekeinek, ha a sajtótermékek bármilyen módon is kritizálják a Külügyminisztérium munkáját, és az sem, ha ellenséges hangnemben szólnak bármelyik szomszéd állam politikájáról. Még akkor is, ha ennek a politikának a határon túli magyarok voltak az elszenvedői.

1946 tavaszán a koalíciós kormányzás egyik legmélyebb válságát élte meg. Március 20-án Nagy Imrét Rajk László váltotta a Belügyminisztérium élén, és néhány nappal később megindult a Magyar Kommunista Párt vezetésével a Független Kisgazdapárt elleni átfogó támadás. Innentől kezdve a hatalom, tehát a kisgazda vezetésű koalíciós kormány, sajtópolitikai értelemben már nem volt többé ura a helyzetnek. Az irányítás végleg kicsúszott a kezei közül.

⁶⁶ 1946. évi VII. törvénycikk a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8225> (letöltés ideje: 2014. május 27.)

⁶⁷ Vass Henrik – Zalai K. László: A tájékoztatás intézményrendszere... i. m. 39–46.

A nyitányt Rákosi Mátyás mecsekaljai beszéde és a *Szabad Nép* „Tiszta vizet a pohárba!” című írása jelentette március 3-án. Ebben arra szólították fel a kiskgazda pártot, hogy a koalíció fenntartása érdekében zárják ki a párt jobboldali szárnyát. Ha ez nem történik meg, akkor a baloldali pártok elhagyják a koalíciót. Hogy ennek a kijelentésüknek súlyt adjanak, március 5-én a kommunista párt a szociáldemokratákkal és a Nemzeti Parasztpárttal közösen létrehozta a Baloldali Blokkot.⁶⁸ A Független Kiskgazdapárt végleg magára maradt a hatalomért folytatott harcban.

A Magyar Kommunista Párt és a Független Kiskgazdapárt közötti versenyfutás a hatalomért a sajtót sem hagyta érintetlenül. Eddig a lapok szabadon írhattak bármilyen politikai témáról, retorziótól nem kellett tartaniuk. 1946 tavaszától kezdve a lapbetiltást a kommunista párt fegyverként használta a kiskgazdapárt ellen, így lett politikai ügy egy-egy írásból.

Egészen 1946 márciusáig a lapengedély ideiglenes vagy végleges visszavonása (tehát a lapbetiltás) nem volt mindennapos. A lapbetiltásokat nem használták politikai fegyverként, Erdei Ferenc és Nagy Imre belügyminisztersége alatt csak elvétve került erre sor.⁶⁹ Rajk László minisztersége ebben is új helyzetet teremtett. A Belügyminisztérium Sajtórendészeti Osztályának 1946. augusztus 13-án kelt jelentése szerint 1946 első hét hónapjában huszonhét esetben tiltottak be hosszabb-rövidebb időre sajtóterméket, ezen betiltások legnagyobb része (tizennyolc) Rajk László első fél évére esik. A betiltásokat négy csoportba sorolta a Belügyminisztérium: a belső (demokratikus) rend illetve belpolitikai érdekek megsértése; külpolitikai érdekek megsértése; bel- és külpolitikai érdekek együttes megsértése; gazdasági, közellátási érdekek megsértése. A betiltott lapok nagy része a kiskgazdapárt vidéki sajtóterméke volt.⁷⁰ 1946 áprilisára a helyzet olyan mértékben vált súlyossá, hogy Nagy Ferenc miniszterelnöknek lépnie kellett. Ekkor kezdődött az 1945 utáni magyar sajtótörténet legnagyobb sajtórendészeti vitája a miniszterelnök és Rajk László belügyminiszter között, amely végül 1946 augusztusában úgy záródott le, hogy a sajtórendészeti kérdések teljes felügyelete a belügyminisztérium irányítása alá került.

A vita kiindulópontja nem maga a lapbetiltások voltak, hanem az, hogy a belügyminisztérium a miniszterelnök megkérdezése és felhatalmazása nélkül hozott meg döntéseket. Nagy Ferenc ezt nehezményezte, és elvárta Rajktól, hogy csak az ő utasítása alapján indítsa meg a belügyminisztérium a sajtórendészeti eljárást. Rajk ezzel szemben azt az álláspontot képviselte, hogy a lapbetiltások mindig is belügyminiszterhez tartoztak, és neki csak utólagos beszámolósi kötelezettsége van a miniszterelnök felé. A vita során Rajk szinte minden esetben az 1919 és 1939 között kiadott sajtórendeletekkel igyekezett az igazát bizonyítani. Amikor a levélváltást Nagy magasabb fórumra, a miniszterta-

⁶⁸ *Palasik Mária*: A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949. Bp., 2000. 146–158.

⁶⁹ Gondoljunk csak az első, nagyobb sajtócsatára a *Szabad Szó* papírellátása körül. Hiába fajult már-már személyeskedésig a vita, egyik lapot sem tiltották be.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-10-4/1948 (34. d.) A Belügyminisztérium Sajtórendészeti Alosztályának jelentése az egyes időszaki lapoknak az 1946. évben történt időleges betiltásáról, 1946. augusztus 13.

nács elé vitte 1946. augusztus 31-én, Rákosi Mátyás csak annyit mondott, hogy amíg a békeszerződést alá nem írják, az ország jogilag hadban áll, tehát a háború esetére szóló kivételes jogkörök érvényben vannak.⁷¹ Ugyanis ezeket a törvényeket és rendeleteket nem helyezték hatályon kívül 1945 után, tehát, ha kifacsart logikával is, de Rákosi válasza helytálló volt. Még ha cinikus volt, akkor is. A vita végeredménye az lett, hogy az 1945 előtti gyakorlattal szemben a lapok betiltásának a joga a belügyminiszter hatáskörbe került. Ennek eredményeként Rajk a kisgazdapárti lapok esetében gondolkodás nélkül, még ha jogosan is, alkalmazta az 1946. évi VII. törvénycikkben megfogalmazottakat, addig a Magyar Kommunista Párt egyik lapjával szemben már nem érezte jogosnak ugyanazt. Természetesen az összehasonlítás sántít, hiszen az orosházi kisgazda lap valóban túllépte a határt, de Magyar Kommunista Párt debreceni lapja is megtette ugyanezt. Az ebben a két esetben alkalmazott kettős mércéje jól jellemezte a Magyar Kommunista Párt és a többi párt közötti határvonalat. Mert ami a kommunista lap esetében csak véleménynyilvánítás, az a többi párt lapja esetében már támadás a demokratikus intézmények vagy az állam ellen. Apróságnak tűnik, de egyre jobban látszott, hogy a Magyar Kommunista Párt a hatalom legfőbb letéteményese lett, és a többi koalíciós párt szépen, lassan csak azt a célt szolgálta, hogy a párizsi békekötésig bizonyítani lehessen, hogy az ország demokratikus berendezkedésű, és hogy jogállam volt. Csak a jogok nem mindenkire vonatkoztak.

A lapok betiltása 1946 őszén is tovább folytatódott. A Belügyminisztérium továbbra is figyelemmel kísérte a lapokban megjelent közleményeket, és ha kivetni valót talált, azonnal megtorló lépéseket tett. Ennek alapja főként az 1946. évi VII. törvénycikk volt, amely részletesen szabályozta azokat a kivételeket, amikor a szólás szabadságát a hatalom korlátozhatja.

A lapok elleni eljárások egyik legfontosabb mozgatórugója az volt, hogy 1946 ősze belpolitikai téren újabb változásokat hozott. A márciusban megindult, majd június-július táján egyre fokozódó kommunista-kisgazda ellentét 1946 szeptemberére komoly koalíciós válságot okozott. A belpolitikai indokok mellett egyre több esetben játszott szerepet az ország külpolitikája is. Amíg a belső feszültségeket a Magyar Kommunista Párt és a Független Kisgazdapárt között zajló hatalmi harc okozta, addig a külső feszültségeket a lakosságcsere és a szomszédos országokkal szembeni megnyilvánulások okozták, ami a békeszerződés előtt sokat árthatott Magyarországnak, és nem csak külpolitikai értelemben. Ezért nem meglepő, hogy a Belügyminisztérium, a Tájékoztatásügyi Minisztérium és a Külügyminisztérium sajtóosztályának a segítségével, fokozottabb figyelmet fordított a politikai lapokban megjelent külpolitikai tartalmú írásokra is. A békeszerződést előkészítő párizsi béketárgyalások során ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország területi igényeit lesöpörték az asztalról, és az országnak háborús jóvátételt kell fizetnie a Szovjetunióknak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának. Az ország külpolitikai helyzete, jogilag legalább is, ren-

⁷¹ A vita részletes bemutatását lásd: Sz. Nagy Gábor: Nagy Ferenc és Rajk László sajtórendészeti vitája 1946-ban : Adalékok Rajk László belügyminiszteri működéséhez. In *Medias Res* 2. (2013: 2. sz.) 247–260.

deződni látszott, de ez csak azt a kérdést vetette fel, hogy a békeszerződés közzelgő ratifikálása után merre megy Magyarország.⁷²

1946. szeptember 20-án a baloldali pártok sajtótermékei élesen elítélték a Független Kisgazdapárt jobbszárnyát, valamint azt a tényt, hogy a kisgazdák nem tesznek lépéseket arra, hogy a vidéki sajtó kommunistaellenességét megfékezze. Ekkor azonban Rajk és a Belügyminisztérium még nem lépett fel semmilyen tekintetben a kisgazdapárti lapok ellen, mert talán abban bíztak, hogy Nagy Ferenc október 9-ei, a párt jobboldalához intézett kemény hangú levelének a hatására a pártban és a vidéki sajtóban megszűnnek a baloldali pártok elleni támadások.⁷³

1947 elején a lapbetiltások szervesen kapcsolódtak a Független Kisgazdapárt elleni támadáshoz. Hivatalosan csak 1947. január 5-én jelent meg a *Szabad Népből* az a belügyminisztériumi közlemény, amely bemutatta az úgynevezett Magyar Közösséget, amely a kommunista párt szerint egy olyan titkos társaság volt, amely összeesküvést szőtt a magyar demokrácia ellen, és amelynek a szálai egészen a kisgazdapárt legmagasabb köreibé, egészen Nagy Ferenc miniszterelnökig és Kovács Béla főtitkárig vezetnek. A Magyar Kommunista Párt vádjai szerint ez a titkos társaság a Horthy-korszak jogfolytonosságát igyekezett visszaállítani. A Politikai Rendőrség 1946 decemberében kezdte meg a letartóztatásokat, de ezt természetesen nem hozták nyilvánosságra. Az igazi letartóztatási hullám azonban 1947 elején kezdődött meg, amikor már több, mint 200 ember tartóztatott le összeesküvés vádjával. A *Szabad Nép* január 12-ei számában pedig címlapon hozta le azt a szintén belügyminisztériumi közleményt, hogy több kisgazdapárti képviselő is a letartóztatottak között van. Innentől pedig nem volt megállás: a baloldali lapok szinte naponta hozták az új és még újabb információkat a Közösség ügyéről, és a velük kapcsolatban álló kisgazda politikusok neveit. Majd bekövetkezett Kovács Béla letartóztatása és a Szovjetunióba hurcolása, valamint a kisgazda politikusok elleni kirakatpercek, amelyek végül is Nagy Ferenc lemondásához és emigrációjához vezettek 1947 júniusában.⁷⁴

A Magyar Közösség-ügy miatt történt lapbetiltásokat vizsgálva levonhatjuk azt a következtetést, hogy a politikai lapok csak igen kevés esetben léptek túl a hivatalos közlemények leadásán. A lapok a legtöbb esetben az ügyet a demokrácia elleni támadásként értékelték. Ennek következtében a lakosság legnagyobb része azon a véleményen volt, amit a Magyar Közvélemény-kutató Intézet 1947. január 20–22. közötti felmérése is megerősített, hogy az összeesküvés egyáltalán nem volt hatással a magyar demokratikus átalakulásra.⁷⁵ Hogy a közvéleményben ez a kép alakult ki, abban nagyon nagy szerepet játszottak a pártok lapjai. Amelyik lap pedig szembe mert menni a hivatalos állásfoglalás-

⁷² *Vida István*: Koalíció és pártharcok, 1944–1948. Bp., 1986. 205.

⁷³ *Vida István*: Koalíció... i. m. 215.

⁷⁴ Lásd erről: *Palasik Mária*: A jogállamiság megteremtésének... i. m. 194–229.; *Vida István*: Koalíció... i. m. 229–243.; *Szekér Nóra*: A Magyar Közösség története. PhD értekezés. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2009. <http://mek.oszk.hu/08400/08480/08480.pdf> (letöltés ideje: 2013. december 3.) 1–3., 123–158.

⁷⁵ *Palasik Mária*: A jogállamiság megteremtésének... i. m. 207.

sal, az magára vonta Rajk László figyelmét. A betiltások foganatosításában megfigyelhető az is, hogy Nagy Ferenc miniszterelnök egy esetben sem szállt szembe a belügyminiszteri döntéssel, hanem elfogadta azt. Ez pedig már túlmutatott a sajtórendészet kérdésén: ez már belpolitikai játszma volt.

A Magyar Közösség elleni úgy még egy jól látható változást hozott a politikai sajtó és a hatalom viszonyában. Az 1946 márciusa óta zajlott folyamatos kommunista párti támadások a sajtó ellen meghozták az eredményt 1947 elejére. A lapok egyre ritkábban fogalmaztak meg kritikát a hatalommal szemben, és a közlemények súlypontja áttevődött a véleményformálás nélküli közlésre. Ebben pedig nagy szerepet játszott az a tény, hogy a belügyminiszter szinte követhetetlenül és teljesen önkényesen tiltott be lapokat.⁷⁶

Az 1947. januári betiltási hullám után a helyzet, a fent már említett okok miatt, konszolidálódott. A lapbetiltások száma lecsökkent, de a betiltások oka továbbra is teljesen kiszámíthatatlan volt. A koalíciós időszak azonban a végéhez közeledett. Ezt mutatta az is, hogy 1947 májusában a koalíció egy újabb, az eddigieknél is mélyebb válságát élte meg. Nagy Ferenc lemondott,⁷⁷ május 31-én Balogh István is távozott a Miniszterelnökségről. Ezzel végérvényesen eltűnt az utolsó bástya is, amely képes volt a Magyar Kommunista Párt terveit keresztülhúzni. Hiába támadta őt 1945 nyarától kezdve folyamatosan a kommunista párt, 1947 májusáig nem lehetett a pozícióját megingatni. Azonban amikor Nagy Ferenc nem tért haza svájci látogatásáról, és kormányát lemondatták, Balognak is mennie kellett. Helyét pedig a Tájékoztatásügyi Minisztérium munkaspárti tisztviselői vették át.

Epilógus – Kommunista hatalomátvétel a sajtópolitikában

Az 1947 augusztusi választás után néhány hónap alatt a Magyar Kommunista Párt szinte teljesen felszámolta azt a sajtóirányítási rendszert, amely több mint három éven keresztül, hol jól, hol rosszul kontrollálta a magyar sajtópolitikát. A szeptember 23-ai pártközi értekezleten döntöttek arról, hogy a Tájékoztatásügyi Minisztériumot megszüntetik. Nem is neveztek ki az élére minisztert.⁷⁸ Arról azonban még nem született döntés, hogy a minisztérium ügykörét melyik állami szerv veszi majd át a jövőben. Szeptember 24-én Molnár Erik külügyminisztert bízták meg ideiglenesen a tárca irányításával.⁷⁹ Szeptember 30-án Dinnyés Lajos miniszterelnök már arról beszélt, hogy a lapokkal kapcsolatos adminisztratív feladatok, valamint a papírelosztás a Miniszterelnökséghez kerül át.⁸⁰ A november 8-ai ülésen Dinnyés Lajos miniszterelnök a Tájékoztatásügyi Minisztériumról szólva kijelentette, hogy „... van is, meg nincs is”. Megszűnt az államtitkársága és a minisztersége, „és most van egy Tájékoztatási Hivatal, amely átszervezés alatt van”.⁸¹ November 20-án már tudni

⁷⁶ Zalai K. László: Volt egyszer egy médiaháború... i. m. 69.

⁷⁷ Palasik Mária: A jogállamiság megteremtésének... i. m. 229–243.

⁷⁸ Pártközi értekezletek... i. m. 721.

⁷⁹ Pártközi értekezletek... i. m. 716. 12. lj.

⁸⁰ Pártközi értekezletek... i. m. 736.

⁸¹ Pártközi értekezletek... i. m. 965.

lehetett, hogy a Tájékoztatásügyi Minisztérium apparátusát kétfelé osztják: a sajtóügyekkel foglalkozókat a Miniszterelnökségre, a tájékoztatásügy külpolitikai kérdéseivel foglalkozókat pedig a Külügyminisztériumba helyezik át. A Tájékoztatásügyi Minisztérium megszüntetéséről pedig törvényi úton kellett rendelkezni.⁸² November 27-én elvi döntés született arról, hogy december 31-én a minisztérium megszűnik. Végül a minisztérium 1948. március 5-én szűnt meg, és a sajtópolitika visszatért a Tájékoztatásügyi Minisztérium felállítására előtti felosztáshoz.⁸³ Balogh lemondásával és a Tájékoztatásügyi Minisztérium felszámolásával elhárult az utolsó akadály is a Magyar Kommunista Párt előtt, hogy a sajtó feletti irányítást végleg a saját kezébe vegye.

Mindeközben egy másik döntő változás is történt. 1947. szeptember 15-én a magyar békeszerződést Moszkvában letétbe tették, és ezzel megszűnt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyarországi fennhatósága is.⁸⁴ Noha a Szövetséges Ellenőrző Bizottság soha nem lépett fel a Magyar Kommunista Párt sajtópolitikai törekvései ellen, megszűntével a sajtóirányítás teljes egészében a már kommunista irányítás alatt álló hatalom kezébe került vissza. Ennek egyik legfontosabb eleme a szeptember 23-án kiadott kormányrendelet volt.⁸⁵ A rendelet értelmében az 1914. XIV. t.c. 16. §- alapján az időszaki lapokat a megindulásuk előtt be kell jelenteni a kiadó részéről a törvényhatóság első tisztviselőjének. A kérvényben meg kellett adni a kérvényező nevét és lakcímét, a felelős szerkesztő nevét és lakcímét, a lapot előállító nyomda nevét, a lap címét, alakját, megjelenési helyét, a megjelenés időszakát, a lap jellegét (politikai, sport, stb.) és azt, ahonnan a terjesztés indult.⁸⁶ Ezzel tulajdonképpen a pártoknak újra igényelniük kellett a lapengedélyeket. A Magyar Kommunista Párt irányítása alatt álló sajtópolitika pedig már indoklást sem adott egy-egy lapengedély visszavonásakor, mindössze annyit, hogy a döntés ellen fellebbezésnek nincs helye.

1947. szeptembere és novembere között a pártközi értekezleteken nem csak a Tájékoztatásügyi Minisztérium megszüntetéséről döntöttek, hanem a papírellátásról is. Láthattuk, hogy a központi hatalom a papírelosztással volt képes igazán hatalmában tartani a lapokat. A lapbetiltások eseti elrendelésével

⁸² Pártközi értekezletek... i. m. 987., 1021.

⁸³ A magyar köztársaság kormányának 2.670/1948. Korm. számú rendelete a tájékoztatásügyi miniszteri állás megszüntetéséről szóló 1948: I. törvénycikk végrehajtása tárgyában. Magyar Közlöny, 1948. március 12.

⁸⁴ *Földesi Margit*: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság felszámolása Magyarországon. In: Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949. Szerk. Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor. Bp., 2000. 94–95.

⁸⁵ A magyar köztársaság kormányának 11.290/1947. Korm. rendelete a sajtótermékek és terjesztésük engedélyezésének ideiglenes rendezése tárgyában. Magyar Közlöny, 1947. szeptember 23.; A belügyminiszter 500.700/9147. B. M. számú rendelete a sajtótermékek és terjesztésük engedélyezésének ideiglenes rendezéséről szóló 11.290/1947. Korm. számú rendelet végrehajtása tárgyában. Magyar Közlöny, 1947. szeptember 23.; A tájékoztatásügyi miniszter 328/9147. T. M. számú rendelete a sajtótermékek és terjesztésük engedélyezésének ideiglenes rendezéséről szóló 11.290/1947. Korm. számú rendelet végrehajtása tárgyában. Magyar Közlöny, 1947. szeptember 23.

⁸⁶ MNL OL XIX-I-10-5936/1947 (24. d.) Csongrád vármegye alispánjának átíratja az időszaki lapok megindulásának bejelentése tárgyában, 1947. szeptember 19.; MNL OL XIX-I-10-5944/1947 (24. d.) Gáspár János Székesfehérvár polgármesterének átíratja az időszaki lapok megindulásának bejelentése tárgyában, 1947. szeptember 19.

a lapokat nem lehetett igazán féken tartani, de a papírkiutalással már igen. A pártközi értekezleteken a pártok azzal szembesültek, hogy a Tájékoztatásügyi Minisztérium képtelen pontos számot adni a magyar sajtó állapotáról. Nem tudják, hogy milyen példányszámban jelentek meg a lapok, a papírfogyasztásról is csak körülbelüli adataik voltak. Ez azonban csak a látszat volt. A Tájékoztatásügyi Minisztériumban dolgozó munkaspárti államtitkárok és tanácsosok pontosan tudták a helyzetet, de a dezinformáció fegyverét használták fel a céljaik elérésére.

1948-ban a sajtó függetlensége már annyira sem létezett, mint az azt megelőző években. A Magyar Kommunista Párt politikája végül sikeresen örölte fel nem csak a koalíciós pártokat, hanem a demokratikus sajtót is. 1947 végére az újságírók már tisztában voltak azzal, hogy mit lehet, és mit nem írni. Ezt csak megerősítette a már idézett Rákosi-beszéd 1948 márciusában. Aki pedig nem volt hajlandó kiegyezni, az jobb híján elhagyta az országot.⁸⁷

Ennek ellenére az 1944 végétől 1948 elejéig tartó időszakot mégsem lehet nem tudomásul venni. Még akkor is, ha a politikai megállapodások nem adtak teret a teljes kibontakozásnak. A második világháború után újrainduló magyar tájékoztatáspolitikai egyik legnagyobb vesztese az egyházi sajtó volt. Gondoljunk csak bele, hogy a háború előtt megjelenő 55 katolikus lapból 1945 utánra mindössze három maradt, azonban napilapot az egész korszak alatt nem kaphattak. Két hetilapjuk volt: a csak hitéleti kérdésekkel foglalkozó *A Szív*, valamint a kulturális és társadalmi kérdésekkel is foglalkozó, „világibb” *Új Ember*. A harmadik pedig a *Vigilia* című folyóirat volt.⁸⁸

Az újraindulás nehézségei a sajtópolitikára is rányomták a bélyeget. Szinte az egész korszakban a sajtóban dolgozók folyamatosan várták, hogy a sajtó életét egy új sajtótörvény fogja szabályozni. Ugyan erre történtek előkészületek, de végül a törvény soha nem született meg. Ehelyett mindössze három rendelet született, amelyet hol betartottak, hol nem: ahogy azt a pártok politikai érdekei kívánták.

Az időszak három éve alatt az is kiderült, hogy a sajtószabadságot többféle eszközzel lehet korlátozni, de az egyik legjobb módszer a papírelosztás volt. Kiderült, hogy pontosan az történt a sajtó területén, amit Rákosi Mátyás fogalmazott meg a kommunista párt 1945. május 21–22-én tartott országos pártértekezletén: „Meg kell szerezni a sajtó irányítását. A harc most a sajtó területére tevődik át. Jó fegyver van a kezünkben: a papírkiutalás. A reakciós lapokat ki kell éheztetni”.⁸⁹ A Rákosi által elképzelt taktika tökéletesen bevált. A Magyar Kommunista Párt „papírhiányra hivatkozva a lapkiadás struktúráját oly módon alakította, hogy korlátozta általában a reggeli politikai napilapok, főképpen az ellenzékiek megjelenési lehetőségeit, míg a sajtószabadság látszatát fenntartva hozzájárult ahhoz, hogy bőségesen jelenjenek meg nem (párt)politikus, olvasmányos, színes magazinok és bulvárlapok”.⁹⁰

⁸⁷ Vass Henrik – Zalai K. László: A tájékoztatás intézményrendszere... i. m. 38.

⁸⁸ Zalai K. László: Volt egyszer egy médiaháború... i. m. 69.

⁸⁹ Idézi: Vass Henrik – Zalai K. László: A tájékoztatás intézményrendszere... i. m. 33.

⁹⁰ Kalmár Melinda: Az ideológiai közvetítő nyilvánosság szerkezetváltozása, 1948–1958. Holmi 7. (1995: 11. sz.) 1604.

A korszak záróakkordja pedig, amely végleg átrendezte a sajtó struktúráját, az állampárt, a Magyar Dolgozók Pártjának a létrejötte volt. Innentől kezdve már nem beszélhetünk demokratikus magyar sajtóról, csak a párt politikáját kiszolgáló lapokról.

Az egykori koalíciós pártok lapjai, amelyek megmaradhattak (például a Kis Újság, a Magyar Nemzet, a Friss Újság, Dolgozók Világlapja), különbség nélkül a Rákosi-korszak propaganda-gépezetének a részei lettek. További tervezett sorsukról az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály Sajtó alosztályának 1950. július 29-én kelt munkatervében így írtak: „meghatározzuk a Népművelési Minisztériummal egyetértésben [...] a politikai irányításért közvetlenül felelős szerveket”.⁹¹

PRESS POLICY IN HUNGARY DURING THE COALITION PERIOD (OCTOBER 1944 TO THE MIDDLE OF 1948)

by Gábor Sz. Nagy
(Summary)

The aim of the study is to give an overview of the press policies of the Coalition period between 1944 and 1948. The author presents the press which newly appeared in the short period between the beginning of Soviet military operations and the formation of the Interim National Government, as well as the difficulties of the licensing process and of publication. The attitudes of the parties forming the Hungarian National Independence Front towards the press are also briefly outlined. Then the period between December 1944 and April 1945 is examined, and the press policies of the Interim National Government, the three statutes concerning the press, as well as the efforts made by the government and the parties in order to secure the paper supply for the journals are dealt with. The period extending from April 1945 to the elections in November was already one of tensions. It is here that the first press scandal, erupted in summer of 1945, during which the central journal of the National Peasant Party did not appear for a couple of days, is discussed. Next, the vicissitudes of licensing and the difficulties of paper supply are examined. The latter remained unresolved and even deteriorated even after the elections of 1945 the new chief institution of information policy, the Ministry of Information Provision had been formed. Moreover, from early in 1946 questions of press policy and press policing were also raised. The Ministry of Home Affairs wanted to introduce a new statute of press regulation, which, however, aborted. From the spring of 1946 the number of those journals which were temporarily banned by the Ministry for some reason increased constantly. One of the results was a growing adaptation of both the press and press policies to political changes. After the elections of 1947 the press, still so variegated around the turn of 1944 and 1945, paled definitively, as the direction of press policies were gradually taken in hand by the Hungarian Communist Party. In the process, the Ministry of Information Provision was suppressed, and in 1948, after the Hungarian Workers' Party had been established, the direction of the press was totally subordinated to the Party.

⁹¹ MNL OL M-KS 276. f. 89/189. ő.e. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztály Sajtó alosztályának munkaterve 1950. július 1-jétől október 1-ig, 1950. július 29.; a Népművelési Minisztérium ez irányú tevékenységéről lásd: Takács Róbert: Sport és újságírás Bern után. *Múltunk* 59. (2014: 2. sz.) 193.

Takács Róbert

NYITOTTSÁG ÉS ZÁRTSÁG DILEMMÁI – KULTURÁLIS ÉRINTKEZÉSEK A KÜLFÖLDDEL ÉS A NYUGATTAL¹

A határok és érintkezések lehetséges megközelítéseiről 1953 után

1953, Sztálin halála a nyitottság és zártság kérdésének vizsgálatában fontos határkö. Az idegenforgalmi, kereskedelmi vagy kulturális statisztikákra pillantva szembeötlő a mennyiségi növekedés, míg a részletesebb vizsgálat minőségi eltéréseket is felfed. A hétköznapi ember külföld-élménye bő egy évtized alatt közvetetttől közvetlenné vált. Az 1949-es budapesti Világifjúsági Találkóról részt vevő 10000-nél is több fiatal már egy olyan pillanatban érkezett Magyarországra, amikor annak bezárkózása jelentősen előrehaladt. A következő években a személyes érintkezésre az „utazás kiváltságosain” (vezetőkön, diplomatákon, külkereskedőkön, sportolókon és sportújságírókon) túl leginkább csak a szovjet blokk országaiba küldött népesebb delegációk tagjaiként nyílt módja a kiválasztott keveseknek, emellett rendszeresen érkeztek — elsősorban szovjet — művészek, szakértők, sztahanovisták. A külföld-élmény közvetett tapasztalatai mennyiségileg talán még bővültek is, de a választék drasztikusan beszűkült. A lapokban nagy terjedelemben lehetett olvasni a Szovjetunió és a szocialista országok életéről, sikereiről, az imperializmus machinációjáról, a nyugati munkások és alkalmazottak sanyarú életkörülményeiről. Általában a médiában közvetítők is közvetett forrásokból dolgoztak, ám a nyugatot járt néhány krónikás is hasonló szellemben számolt be a „kapitalista valóságról”. A mozikban tucatszám játszották a szovjet filmeket, de feltűnt egy-egy olasz neorealista alkotás vagy egy-egy irodalmi klasszikus filmváltozata is.² A könyvkiadásban csak az 1951-es tervek 89 szovjet könyvet irányoztak elő 957000 példányban, továbbá 32 nyugati 154000 példányban. Utóbbiak közt 14 klasszikus, 5 utánnomás és 13 kortárs, új kiadás szerepelt – ez utóbbiak mind „harc az imperializmus ellen” címszó alatt.³

¹ A tanulmány az OTKA (PD 109103) és a Bólyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A kutatás egyben a Politikatörténeti Intézet „Nyitott Magyarország – zárt Magyarország (1914–2004)” kutatási projektjéhez kapcsolódik.

² 1953-ban például az alábbi új bemutatásokat lehetett látni Magyarországon: Az első hangverseny (francia), Két krajcár reménység (olasz), A köpeny (olasz), Tövis és borostyán (angol), Róma 11 óra (olasz), Elveszett melódiák (osztrák), Királylány a feleségem (francia), Jónapot, elefánt! (olasz).

³ A magyar könyvkiadás 1951. évi terve. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M–KS 276. f. 53/52. ő. e.

A tanulmány azt a módszertani problémát járja körül, hogy az 1953-ban induló folyamatokat milyen értelmezési keretbe helyezve kell és érdemes vizsgálni, milyen szempontokra szükséges az elemzés során tekintettel lenni. Mennyire kínál maradéktalan magyarázatot azokra a hidegháborús és desztalinizációs keret, illetve milyen más értelmezések, megközelítések vehetők fel az 1950-es és 1960-as évek Kelet–Nyugat kölcsönhatásai kapcsán, esetleg van-e utóbbiak között olyan, amely azon túl, hogy egyes jelenségeket más megvilágításba helyez, átfogóbb, teljesebb magyarázatot is kínál mint a fenti kettő.

A hidegháborús, illetve desztalinizációs kereten belül

1956 februárjában, két nappal Hruscsovnak az SZKP XX. kongresszusán elmondott nevezetes beszéde előtt mutatták be Moszkvában Christian-Jaque francia rendező *Ha a világon mindenki ilyen volna* című filmjét. Pontosabban Moszkvával egy időben öt másik városban is: New Yorkban, Párizsban, Berlinben, Rómában és Oslóban. A film egy francia halászhajó legénységének megmentéséről szól, de igazi főszereplői a rádióamatőrök, akik meghallják és egymásnak továbbadják a matrózok vészjelzését és német, francia, lengyel, amerikai, szovjet és norvég rádiós mind azon fáradoznak, hogy az ellenszérum időben eljusson a súlyos ételmérgezésben szenvedő halászokhoz.⁴ Három évvel korábban mind a film alapötlete, mind a keleti–nyugati közös filmbemutató elképzelhetetlen lett volna. Mint ahogy hat évvel később teljes természetességgel válhatott egy szintén a békepropagandát szolgáló — keleti — alkotás, a *Napfény és árnyék* című bolgár film alaphelyzetévé egy bolgár fiú és egy nyugati turistákkal érkező tolmáclány szerelme a Fekete-tenger partján.⁵

Az első film alaphelyzete extrém, a másodiké viszont 1962-ben éppúgy megszokott volt a Fekete-tenger mentén mint a Balaton partján. Ám mindkettő illeszkedik a két alapvető értelmezési keretbe. Sem a nemzetközi együttműködés eszméjének ilyen hirdetése, sem a turisztikai kapcsolatok kialakulása, majd bővítése nem jöhetett volna létre, ha nem áll be alapvető fordulat a hidegháború menetében, illetve nem változik meg jelentősen — nagyrészt érintetlenül hagyott politikai intézményrendszer mellett — az államszocialista országok társadalmi, kulturális, gazdasági alrendszerének működése.

Sztálin halálát követően a hidegháború „forró” szakaszát a két atomhatalom szembenállásán alapuló, de ezzel párhuzamosan közös felelősségvisselésén alapuló „kényszerű együttműködése” váltotta fel. Mindez a két egymásnak feszülő katonai tömb vezetésének bizonyos mozgásteret engedett, a kölcsönös megsemmisítés korszakának kezdetén — mivel a direkt katonai konfrontációt már egyik fél sem kockáztathatta — a gazdasági és ideológiai szembenállás értékelődött fel. Ám a kétpólusú világrend megmaradt, sőt a Szovjetunió épp a hruscsovi időszakban, a szputnyikok, úrutazás és atom-tengeralattjárók éveiben vívta ki magának, hogy egyenrangú félként kezeljék.

⁴ Közös filmbemutató hat fővárosban. Szabad Nép 1956. március 1.

⁵ M. G. P.: Hiroshima „ellenpontja” Népszabadság 1962. június 13.

A hidegháborús keretet a kor aktorai és kutatói egyaránt magától értetődően használták és használják. A két tömb vezetői ebben a keretben értelmezték saját döntéseiket és a másik fél lépéseit, a hidegháború logikáját terjesztették ki a gazdasági vagy kulturális szférára a COCOM-listán szereplő termékek körének meghatározásától a művészegyüttesek és ösztöndíjasok fogadásán át a filmimportig. A személymozgások és kulturális kapcsolatok a bipoláris világrend idején bevallottan az általános külpolitika részét képezték Keleten és Nyugaton egyaránt, annak célkitűzései alá voltak rendelve. A szovjet blokkon belül a külföldet gazdasági és kulturális kérdésekben is a bipoláris logika szerint értelmezték, osztották fel a stratégiától a statisztikáig. A könyvkiadásban, filmforgalmazásban, színházi műsortervekben éppúgy külön kezelték a „szocialista” és „tőkés” relációt,⁶ mint az elszámolás szempontjából is különböző külkereskedelemben.

Az angolszász irodalomban a szovjet–amerikai reláció kapott és kap emelt figyelmet, ami azzal is jár, hogy a kelet–nyugati fizikai és kulturális érintkezések kérdéseit a szerzők olyannyira a hidegháborús keretben látják és látatják, hogy maga a hidegháború kifejezés a címben is helyet kap.⁷ A hidegháborús keret többnyire egyaránt magyarázatot kínál a kapcsolatok tendenciájára, de a bővülés és szűkülés folyamatain belüli rezdüléseket is képes magyarázni. Hiszen ahogy a kulturális, tudományos vagy idegenforgalmi érintkezések célozhatták a bizalom növelését, a politikai közeledést, úgy egy-egy politikai fordulat — mint az 1956-os forradalom leverése vagy a vietnámi háború eszkalációja — vissza is vethette a kontaktusokat.

A hidegháborús keret magyarázza azt a jelenséget is, hogy a blokk egyes országai meghatározott pályán mozogtak, külkapcsolataik intenzitását, határaik nyitottságát tekintve hasonló hullámzások jellemezték őket az 1948 utáni évtizedekben. Hruscsov alatt — különösen az 1950-as években — kifejezetten az maradt jellemző, hogy a Szovjetunió diktálta az iramot: lehetek azonban már „előreszaladók”, szélesebbre nyitók, ami a Sztálin halála utáni első évtizedben leginkább Lengyelországra állt, és „lemaradók”, zárkózottabbak. Ám a blokkon belüli ellentétek — így például ebből adódóan Románia 1960-as évek közepére bekövetkező új külpolitikai orientációjának és fokozódó nyugati nyitottságának⁸ — értelmezéséhez ez a keret már szűkös.

A hidegháborús keretben az érintkezések kulcsfogalma a fellazítás, hiszen a hazai zárt rendszeren kívüli valósággal történő minden személyes vagy kulturális érintkezés egyszerre kínálta a másik társadalmi berendezkedés gyengíté-

⁶ Külügyi és kulturális diplomáciai anyagokban az el nem kötelezett, illetve fejlődő országok is megjelentek harmadik kategóriaként, ám ez a csoport is levezethető a bipoláris logikából.

⁷ *Walter L. Hixson: Parting the Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War.* St Martin's Press, New York, 1997.; *Yale Richmond: Cultural Exchange and the Cold War.* The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2003.; *Romijn, Peter – Scott-Smith, Giles – Segal, Joes: Divided Dreamland? The Cultural Cold War in East and West.* Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012.; *Berghahn, Volker R.: America and the Intellectual Cold Wars in Europe.* Shepard Stone between Philanthropy, Academy, and Diplomacy. Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2001.

⁸ *Novák Csaba Zoltán: Aranykorszak? A Ceausescu-rendszer magyarságpolitikája I. (1965–1974).* Csíkszereda, MTA Kisebbségkutató Intézet, Pro-Print Kvk., 2011. 20–22.

sének esélyét, miközben a saját ideológiai-politikai rendszer integritását veszélyeztette. Az érintkezések — legyen az egy filmrendező, egy műfordító meghívása, vidéki néptáncsoportok cseréje, részvétel a San Franciscói filmfesztiválon vagy egyéni utazások engedélyezése az olasz tengerpartra — tehát kikerülhetetlenül a hidegháborús fellazítási játszma keretébe illeszkedtek. A határok egyéni vagy tömeges megnyitása vagy bezárása kapcsán a külügyi vezetés mindeneke előtt azt a kérdést tette fel magának: konkrét helyzetben többet nyerünk vagy veszítünk az ügyön, felénk billen-e a politikai, ideológiai, gazdasági érdekek mérlegének serpenyője? Nyilvánvalóan így látta a szovjet vezetés, mikor nyugat-európai és amerikai fellépésekre küldte legkiválóbb művészeit és együtteseit, és cserébe beengedte a nyugati kultúra jeleseit. David Ojsztrah, Emil Gilelsz, a Bolsoj-ballett és a Mojszejev együttes fellépéseit hamar követték Fischer Annie, Ferencsik János, az Állami Népi Együttes és az Állami Hangversenyzenekar koncertkörútjai. Magyar részről a Helsinkii olimpia és az Aranycsapat győzelmi sorozata nyomán az 1953 utáni első hullámban mindeneke előtt a sport túnt olyan területnek, amellyel nyugati tömegek megszólíthatók és meggyőzhetőek. A magyar sportéletet nyolc témakörben bemutató fényképkiallítás és a magyar labdarúgó-válogatotról szóló filmek nemcsak Nyugat-Európába jutottak el, hanem az Egyesült Államokba (New York, Detroit) is.⁹ A legmagasabb színvonal felmutatása a „barbár kommunista” sztereotípiáját kívánta szétoszlatni: a kultúra keleti „nagykövetei” a magas kultúrát képviselték, és igyekeztek — nem sikertelenül — utat találni a nyugati értelmiségi közvéleményhez.

A szovjet — és azt követően a kelet-európai országok — fellépése ezen felül a „soft power”, a nem katonai erő demonstrálását is szolgálta. A Szovjetunió megtervezett — és korlátozott — kitárása az idegenforgalom előtt az óriási erőforrásokkal rendelkező, hatalmas és „nyitott” ország képét igyekezett sugározni.¹⁰ Kiemelkedő eseménye volt ennek az 1957-es Világifjúsági Találkozó, amikor a grandiózus-monumentális sztálinista Moszkva helyett egy nyitott, vidám, pezsgő Moszkva lépett színre¹¹ – ám egyúttal nagy dózisban jutottak szovjet állampolgárok nyugati impulzusokhoz, többek közt angol rockzenéhez. Magyarországra sportesemények kapcsán engedtek be először tömegesen nyugati turistákat,¹² és a Minisztertanács már 1954-ben úgy határozott, hogy az egykori szállodákat újra régi funkciójukba kell visszaállítani.

Az delegáció- és ösztöndíjas cserék, tudományos érintkezések szintén a fellazítási játszma illeszkedtek – a küzdelem tétje a fejlett technológia megszerzése és megőrzése, valamint a másik fél ideológiai kohéziójának megbontása volt. Áll ez az 1960-as évek első felében jellemzővé váló kétoldalú megállapodásokon alapuló kulturális együttműködési programok tudományos, kulturális cseréire

⁹ MNL OL XIX-J-1-k 1945–1964 USA 45. d.

¹⁰ *Anne E. Gorsuch: All This is Your World. Soviet Tourism at Home and Abroad after Stalin.* Oxford University Press, Oxford, 2011. 15.

¹¹ *William Taubmann: Khrushchev: The Man and his Era.* W. W. Norton & Company Inc., New York, 2003. 383.

¹² Az 1954. május 23-i magyar–angol labdarúgó-mérkőzésre a Politikai Bizottság 500 fő (200 angol, 200 egyéb nyugati és 100 sportterületen dolgozó) beutazását engedélyezte társasutazás keretében. MNL OL M-KS 276. f. 53/163. ő. e.

is, de a transzferek körüli küzdelem legtisztább formában az amerikai Ford Alapítvány ösztöndíjai kapcsán jelent meg.¹³ A Magyarországgal 1964-ben induló program ösztöndíjas helyeinek elosztásában a jelölő magyar fél olyan tudományterületeken igyekezett minél több helyet kialkudni, amelyek a technológia és know how-transzfer esélyét kínálták, míg az amerikai fél egyrészt ezt blokkolta (eleve kizárta az alkalmazott természettudományokat), másrészt az „ideológiai-lag forróbb” humán területekről érkezők számát próbálta feltornáztatni.¹⁴

Hruscsov energikus fellépésével a szovjet blokk országai kerültek offenzívába: a moszkvai VIT mellett ennek látványos megnyilvánulása volt a Szovjetunió két nagy nyugati ön-megjelenítése, egyrészt 1958-ban Brüsszelben, másrészt 1959-ben New Yorkban, a Coliseum épületében rendezett szovjet kiállításon. Mindkét esetben egymásnak feszült a két szuperhatalom önreprezentációja, a belga fővárosban két közeli pavilonban, 1959 nyarán pedig a szovjet kiállítással egyszerre, a moszkvai Szokolnyiki-parkban megrendezett amerikai kiállításon. Mindegyik esetben egy gazdaságilag-technikailag fejlődő – szputnyikkal, atom-tengeralattjáróval, sugárhajtású repülőgépekkel rendelkező, de a termelésben és fogyasztásban felzárkózni akaró Szovjetunió hívta ki a fogyasztói társadalom javait felmutató Egyesült Államokat.¹⁵ Hruscsov 1957 májusában jelentette be, hogy tej-, vaj- és hústermelésben a Szovjetunió pár éven belül lekörözi az USA-t,¹⁶ majd két évvel később a XXI. kongresszuson már az utolérés és elhagyás programját hirdette meg.

Hruscsov offenzívája egyúttal a vasfüggöny újraértelmezését is célul tűzte ki. 1957. július 2-án, a CBS Face the Nation című műsorában Eisenhowert szólította fel arra, hogy Amerika számolja fel a vasfüggönyt („do away with your iron Curtain”).¹⁷ Ez az érvrendszer magyar vonatkozásban, a kulturális érintkezés területén is visszaköszönt, ezekben az években áthatotta a szocialista országok hidegháborús propagandáját. „*Azt kell hinnni, hogy a 16 éves Berki Laci hegedűje, vagy a 17 éves Ókrös Jóska cimbalma nagyobb veszélyt jelent Franciaországra, mint az amerikai atomgyűk és rakétakilövő helyek...*” – vetette oda a Népszabadság a magyar rajkózenekar beutazásának megtagadása kapcsán.¹⁸ Az 1959-es bécsi VIT-ről pedig azt jegyezte fel a KB lapja, hogy az egyik önmagát „vasfüggöny-szakértőnek” nevező amerikai fiatalnak a magyar delegáció

¹³ Somlai Katalin: Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években. Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítására. In: Kádárizmus – Mélyfúrások. Évkönyv XVI. Budapest, 1956-os Intézet, 2009. 288–293.

¹⁴ Az első évben például úgy jött ki 50–50 százalékos arány a természet és társadalomtudományos terület művelői közt, hogy az ösztöndíj reprezentatív keretének terhére meghívott személyeket is beszámították. A normál ösztöndíjasok közt a magyar fél akkor még sikeresen fogadtatta el, hogy műszaki- és természettudományos területről kerüljön ki az ösztöndíjasok többsége (75%). – A Külügyminisztérium feljegyzése Ford Alapítvánnyal kapcsolatos problémákról (1965. január 14.). MNL OL XIX-J-1-k 1965 USA 7. d.

¹⁵ Reid, Susan E.: Cold War in the Kitchen: Gender and the de-Stalinization of Consumer Taste in the Soviet Union under Khrushchev. Slavic Review 2002/2. 223–224.

¹⁶ Taubmann: i. m. 304.

¹⁷ Vladislav Zubok: Zhivago's Children: the Last Russian Intelligentsia. Cambridge, Harvard University Press, 2009. 88.

¹⁸ A Petőfi Együttes rajkózenekara nem kapott beutazási engedélyt Franciaországba. Népszabadság 1958. február 7.

tagjai úgy replikáltak: talán nem is olyan szoros az a vasfüggöny, ha eddig már négyszer teljesen legálisan átjuthatott rajta.¹⁹

A szovjet blokkból érkezett művészek elleni bojkottfelhívások, az esetenként megtagadott vízumok jelzik, hogy a nyugati kormányok az aktív hruscsovi politikára egy ideig keresték az adekvát választ, és az elzárkózás feladásának előnyeiről a nyugati döntéshozók sem voltak meggyőződve.²⁰ Az Egyesült Államok külügyi vezetése — élén John Foster Dulles-szal — csak lassan és vonakodva, a magyarországi forradalom tanulságait is levonva adta fel a korábbi külügyi doktrínát, amely a szocialista országok elleni pszichológiai hadviselésre épült. Ez egyben azt jelentette, hogy az USA kormányzata elfogadta, hogy a személyes és kulturális érintkezések nagyobb sikerrel kecsegtetnek, mint az agresszív felforgató célú propaganda, amit az 1950-es évek első felének szimbolikus akciói, a Szabad Európa és Szabadság Rádió, illetve a léggömbös akciók.²¹ A nyugati stratégia tehát alapvetően hasonlónak vált a keletihez: kitárni a határokat a szovjet blokk értelmisége előtt, közvetlen találkozások révén megbizonyítani nekik a nyugati gazdaság és életforma fölényét.

Ha a hidegháborús keretet érvényesítjük, annak logikája szerint minden érintkezés a két rendszer küzdelmének a részeként értelmeződik, ezzel gyakorlatilag azonosulunk a hivatalos látásmóddal. A maga idejében minden díj, amit az arezzói vagy dijoni néptáncversenyen szereztek a magyar együttések, minden Fischer Annie-t dicsérő nyugati sajtókritika a rendszer kis — a publicisztikában nagy — győzelmeként tételeződött. Volt, aki a kor szereplői közül is azonosult ezzel a szerepértelmezéssel, legalábbis a magyar hivatalos szervek előtt. A Ford-öszöndíjasok első csoportjával utazó Klement Zoltán növénypatológus a Kulturális Kapcsolatok Intézetének írt beszámolójában hangsúlyozta, hogy két tekerics diafilmet vitt magával Magyarországról, és ahol csak módja volt rá — elsősorban számos, feltehetően az ő meggyőzését szolgáló baráti meghívása során —, levetítette a képeket. *„Úgy érzem, hogy nagyon sok hívet szereztem beszélgetéseim és vetítéseim alkalmával Magyarországnak”*.²² Babics Antal urológus professzor jelentése pedig arról tanúskodik, gyakran a nyugati törekvés jutott érvényre, a technológiai színvonal által gyakorolt benyomás volt az erősebb. A stockholmi szakmai kongresszuson rendezett kiállításon a *„csak prospektusokból ismert nagyszerű műszerek”* látványa nyomán azt jegyezte fel: *„Sajnos ezeknek rendkívüli hiányát érezzük, és ami igen nagymértékben veszélyezteti fejlődésünket, illetve máris technikai lemaradást okoz. nem igényes, ha-*

¹⁹ Kalmár György: Nemzetközi diákklub. Népszabadság 1959. augusztus 12.

²⁰ Két eset, amelyet a Szabad Nép, illetve a Népszabadság felhasznált a nyugati elzárkózás ilusztrálására: 1953 februárjában Fischer Annie-nak akadt gondja az osztrák hatóságokkal, amikor észak-európai fellépéséhez igényelt átutazó-vízumot; 1958 elején a Petőfi Együttes rajkózenekara nem tudott eleget tenni franciaországi meghívásának. - Fischer Annie osztrák vízum ügye. Szabad Nép 1953. február 11.; A Petőfi Együttes rajkózenekara nem kapott beutazási engedélyt Franciaországba. Népszabadság 1958. február 7.

²¹ Borhi László: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2009. 41.

²² Klement Zoltán beszámolója a Kulturális Kapcsolatok Intézete részére (1965. november 17.) MOL XIX-J-1-k 1965 USA 7. d.

*nem egyszerű eszközökről van szó, amelyek általában mindenütt elérhetőek, csak mi nem rendelkezünk velük.*²³ A hatás nem csupán a szűk szakmában jelentkezhett: Tamás Lajos nyelvészprofesszor olyan mindennapi „csodákat” is leírt beszámolójában, mint a távirányító, amelynek segítségével a televíziót „az ágyból lehet egy elmés miniatűr-készülékkel eloltani” vagy a CB-rádió, amit a taxisofőr használt vezetés közben: „*valami rövidhullámú masinával egy fél perc alatt megtudta, hogy hova kell mennünk*.”²⁴

A bővülő érintkezésekkel és kölcsönhatásokkal járó küzdelemben egyszerre jelent meg magyar, illetve szocialista részről a magabiztosság és a nyitástól való félelem. „*A szocialista tábornak a tudomány, az oktatás és a kultúra különböző ágaiban elért eredményei olyan vitathatatlanok, hogy azokat, sőt számos területen a szocializmus fölényét is, ma már a kapitalizmus legelfogultabb védelmezői is kénytelenek elismerni.*” – szögezte le az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1967 júniusában Magyarország és a fejlett nyugati államok közti kapcsolatok fejlesztésének alapvető indokaként.²⁵ A turizmus kapcsán ugyanezt a szemléletet érvényesült. „*1956 után sok mindent megváltoztattunk. Korábban nem nagyon lehetett utazni. Most azt mondjuk, hogy menjenek az emberek, legalább nem lesz misztikum. Azt is mondjuk, hogy a külföldiek is jöjjenek hozzánk, és nézzék meg, hogy mi nálunk a helyzet. Ez nekünk előnyös. A külföldiek idejöttek és látták, hogy mi a helyzet. A mi állampolgáraink meg azal ismerkedtek meg, hogy Nyugaton mi a helyzet. Persze, az emberi természet is közrejátszik, vannak, akik itt szeretnének dolgozni és Nyugaton szeretnének fizetést kapni. Nálunk szerényebb, de biztosítottabb az élet, mint az Egyesült Államokban.*” – jelentette ki két évtizedes távlatból Kádár János 1979-ben a Magyarországra látogató amerikai szenátorok előtt.²⁶

A nyitást a nem kívánatos hatások minimalizálásának erőfeszítései végigkísérték. Különválaszthatjuk az állami vagy társadalmi intézmények nevében, illetve a turistaként utazók esetét, de a kontroll jelenléte folyamatos. Előbbi téren az államszocialista országok a merev kölcsönösség fenntartására, a szerződéses formák kialakítása törekedtek: a művészeti és kulturális cseréket különböző szintű kétoldali megállapodásokba öntötték. Ez egyrészt bizonyos mértékig ellenőrizhetővé tette a nyugati partner behatolási kísérleteit, másrészt abba is beleszólásuk volt, hogy kiket — „politikailag megbízhatóakat” — érjenek nyugati hatások. Egyúttal a korlátozott, szimmetrikus keret a nyugati felek nagyobb anyagi lehetőségei ellen is védett. Ennek megkerülésére irányult az 1950-as évek végétől az a nyugati törekvés, hogy a megszabott hivatalos kereteken túllépve az érintkezéseket az állami mellett a hangsúlyt társadalmi szintre vigyék, és egyes értelmiségieknek tegyenek „ajánlatokat”.²⁷

²³ Babics Antal jelentése a stockholmi urológiai kongresszusról (1958. július 8.) MNL OL XIX-J-1-e 1. d.

²⁴ Tamás Lajos jelentése az Egyesült Államokban tett útjáról (1965. május 26.) MOL XIX-J-1-k 1965 USA 7. d.

²⁵ MNL OL M-KS 288. f. 41/77. ó. e.

²⁶ Feljegyzés Kádár János és az Thomas Philipp O’Neill amerikai kongresszusi elnök vezette amerikai parlamenti küldöttség találkozásáról (1979. április 17.) MNL OL XIX-J-1-j USA 1979. 23. d.

²⁷ Tipikus példája ennek a magyar írók 1960. novemberi delegációjának angliai útja. Miután a magyar külügy felfigyelt a szaporodó egyéni meghívásokra, végül egy ötfős küldöttség kiutazásáról

A kezdeti önbizalom megingásáról tanúskodnak az 1965-ben hozott határozatok és intézkedések. Ebben az évben a Központi Bizottság napirendjére került az ideológiai élet megerősítése, míg a Politikai Bizottság az „imperialista fellazítás” és a nyugati kiutazások (és disszidálások) kérdését tárgyalta.²⁸ Utóbbiak nyomán a Belügyminisztérium Kollégiuma szigorította a nyugati utazási kérelmek elbírálásának gyakorlatát.²⁹ Az ideológiai irányelvek, illetve a fellazítás elleni határozat egyaránt nagyobb aktivitást sürgetett az agitációs és propaganda terület minden szereplőjétől. Két nyugati reláció – az amerikai és a nyugatnémet külön elbírálás alá került,³⁰ a szigorítás megint csak összefüggött egy nagy hidegháborús konfliktus, a vietnami háború eszkalációjával. 1965-ben született döntés egy ösztöndíj-bizottság felállításáról is, amely a tudományos-kulturális utazások központi áttekinthetőségét célozta.³¹

Maga a desztalinizáció fogalma és folyamata áttételesebben kapcsolható a fizikai érintkezések, a határ problematikájához, noha a nyitásra gyakorolt hatása nem volt jelentéktelen. Polly Jones a desztalinizáció két jelentésrétegét különbözteti meg. Az elsődleges a történelmi revizionizmus folyamata, a Sztálin-kultusz lebontása, amely mintegy feltételezte a sztálini a struktúrák lebontását, mivel Hruscsov arra a felismerésre jutott, hogy a meggyökeresedett prioritások és gyakorlat megváltoztatása csak Sztálin tekintélyének lerombolásán keresztül lehetséges. A desztalinizáció másodlagos, szélesebb jelentése a revízió és a reform diffúz folyamatát írja le.³² Vagyis alkalmazható a politikai, gazdasági, kulturális élet egészére: a politikai amnesztia köreire, a büntetőjog újraszabályozására, a Gulag-körülmények enyhítésére, az állam és munkavállalók viszonyának változására, a családi viszonyok átalakulására, a gazdasági cselekvést, építészetet, biológiát, történettudományt meghatározó ideológiai determináció oldódására, a nyilvánosság közléshatárainak és működésének új vonásaira. A Polly Jones által szerkesztett, a desztalinizáció témájában meghatározó kötet azonban egy fontos területet nem érintett: a külpolitikában, a nemzetközi kapcsolatokban bekövetkezett változásokat nem elemezte. Vagyis Jonesék alapvetően a Szovjetunió, illetve a szovjet blokk országain belüli belpolitikai változásokra alkalmazták a fogalmat.

döntöttek, amelyben a britek által javasolt Ottlik Géza és Tamási Áron mellett a hivatalos irodalompolitikát képviselő Köpeczi Béla és Kardos Tibor is helyet kapott. – Szarka Károly feljegyzése Aczél György részére (1960. január 5.). MNL OL XIX-J-1-j 1945–1964 Nagy-Britannia 46. d.; A kiutazottak – különösen Ottlik Géza – ellenőrzéséről és megfigyeléséről lásd: *Szõnyei Tamás*: Titkos írás – Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. Budapest, Noran Kiadó, 2012. 258–267.

²⁸ Az ideológiai irányelveket a KB 1965. március 11–13-i ülése fogadta el: MNL OL 288. f. 4/73–74. ó. e.; a fellazítás és a haza nem térők (disszidálások) ügyét 1965. november 23-án tárgyalták: MNL OL M–KS 288. f. 5/380. ó. e.

²⁹ *Bencsik Péter – Nagy György*: A magyar úti okmányok története 1945–1989. Budapest, Tipico-Design, 2005. 67.

³⁰ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1965. május 11-i üléséről. MNL OL M–KS 288. f. 5/365. ó. e.

³¹ A testület azonban csak három évvel később jött létre Országos Ösztöndíj Tanács néven. – *Somlai Katalin*: i. m. 306–310.

³² *Polly Jones*: Introduction. The Dilemmas of de-Stalinization. In: Jones, Polly [ed.]: *The Dilemmas of De-Stalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*. Routledge, London and New York, 2006. 2–3.

Ugyanakkor a desztalinizáció folyamata a külvilághoz való viszonyban is éreztette a hatását. Nem csupán arról van szó, hogy az a hidegháború enyhülésével, a békés egymás mellett élés lehetőségének hirdetésével párhuzamosan bontakozott ki, hanem azzal szorosan összefonódott. A desztalinizációs keret éppen a kultúra területén kínálja a legtermékenyebb megközelítést. Nem is elsősorban a tekintetben, hogy kik és milyen művek hagyhatták el az ország területét – noha annak is nagy jelentősége volt, hogy a nagy nemzetközi filmes, színházi és képzőművészeti fórumokon a cannes-i filmfesztiváltól a velencei biennáléig a szovjet blokk országai vállalták a megmérettetést, sőt sikereket értek el. A sikerek záloga legtöbbször éppen az volt, hogy a desztalinizált tartalom megnyitotta a párbeszéd lehetőségét a keleti és a nyugati művészet között.

A Szovjetunió és a szocialista országok, miután 1952-ben és 1953-ban távol maradtak a cannes-i filmfesztiváltól,³³ 1954-től kezdve rendszeresen részt vettek azon. Az 1956-ban bemutatott *Körhinta* már desztalinizált tartalmával, a tsz-közegbe helyezett emberi drámával nyerte el a filmvilág elismerését, igaz díjat mindez még nem eredményezett. Ahogy a szovjet és lengyel film is a megváltozott szemléletnek köszönhető díjait: 1956-ban Jutkevics az othellóért a legjobb rendezés díját, 1957-ben Wajda Csatornája a zsűri különdíját és a Negyvenegyedik a fesztivál egyik különdíját, 1958-ban a Mihail Kalatazov által rendezett *Szállnak a darvak* a fesztivál nagydíját kapta meg. A megszorodó kulturális érintkezések olyan apró részletekben is megmutatkoztak, mint hogy az Oktatási Minisztérium arról határozott, hogy a megszorodó események miatt nem fenntartható az a gyakorlat, miszerint a nemzetközi filmfesztiválra kitutázó magyar színésznők minden esetben 10–15000 forintos jutalomban részesültek a Filmfőigazgatóságtól, hogy méltó öltözékben reprezentálják a magyar államot.³⁴ A képzőművészetek legnagyobb seregszemléjére, a velencei biennáléra a Szovjetunió és több szocialista ország 1956-ban, Magyarország 1958-ban tért vissza.³⁵ Igaz, e rendezvénynek az 1950-es évek végén megteremtették a riválisát, a szocialista biennálét 1958–59-ben, amelyen nem érvényesülhetett az absztrakt és szurrealista irányzatok dominanciája, igaz a lengyel kiállítási anyag ezen a rendezvényen is „becsempészte” a nyugati hatásokat.³⁶

A desztalinizáció folyamata átrendezte a „szűrőket”, azt, milyen alkotók és mely műveik léphettek át az államszocialista országok határait. A desztalinizáció kulcsszavává a kultúra területén Ehrenburg legendás kisregénye alapján

³³ Cannes-ban 1945 után Magyarország addig mindössze kétszer vett részt versenyfilmmel, mindkettőt Keleti Márton rendezte (1947: *A tanítónő*; 1951: *Különös házasság*). 1951-ben a Szovjetunió is jelen volt Jurij Rajzman *Az aranycsillag lovagja* című filmjével. A hidegháború első éveiben 1948-ban és 1950-ben nem rendeztek nemzetközi filmfesztivált Cannes-ban, 1949-ben szinte csak francia, olasz, angol, amerikai és nyugatnémet filmek szerepeltek a műsoron.

³⁴ Az Oktatásiügyi Minisztérium pro domója (1958. május 7.) MNL OL XIX-I-22 28. d.

³⁵ (d. m.): Elkészültek a velencei Biennale magyar pavilonjának újjáépítési tervei. Magyar Nemzet 1958. január 8.

³⁶ *Jill Bugajski*: Tadeusz Kantor's Publics – New York – Warsaw. In: Romijn, Peter – Scott-Smith, Giles – Segal, Joes: *Divided Dreamland? The Cultural Cold War in East and West*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012. 58.

az „olvadás” vált.³⁷ A nyitás — vagy ahogy a nyugati terminológia elnevezte: liberalizáció — az államszocialista országok vezetése részéről racionális lépés volt, ám a mindebben nem a kultúra játszott kulcsszerepet. A hrucsovi desztalinizációs kísérlet más dimenziókból indult ki, az államszocialista rendszer politikai, gazdasági és társadalmi viszonyainak összességét kívánta szanálni.³⁸ Ez a stratégiaváltás az elzárkózás feladását követelte meg minden vonatkozásban a külvilág irányában, de a saját társadalmak felé is.

A desztalinizáció folyamatának megfelelő nyitottabb kultúrpolitikai koncepció a recepció és transzferek tekintetében is készen állt 1957-re, amit Magyarországon a forradalom leverése sem érvénytelenített. Az a megismerve elutasítás, a megszűrve meghonosítás és a hosszú távú trendek elsőbbségének hármásával írható le. Előbbit példázza egyik oldalról a könyvkiadásban és irodalmi transzferek terén központi szerepet játszó Kardos László írása a Magyar Nemzetben, aki azt hangsúlyozta, a korábbi nyugati elzárkózásra és a szovjet minták átvételére irányuló stratégia az ellentétes hatást érte el. A fizikailag is elzárt nyugati hiánycikk felértékelődött, a keleti dömpingáru pedig leértékelődött: „*a kíváncsiság lassankint valóságos szomjúsággá fajult, s ez a szomjúság olyan érték-illúziókat bűvölt a szomjazók elé, amelyek távolról sem állottak arányban a nyugati irodalom valóságos értékeivel*”.³⁹ Fritz Glaubauf, az osztrák kommunista napilap, a Volkstimme munkatársa az új stratégiának arra az oldalára világított rá, ami az érintkezések visszaesésének egy másik negatív következményét, a vitaképesség megszűnését, ezáltal a meggyőző erő elvesztését próbálta meg orvosolni. „*A nyugati szellemi termékek importjának egy célja van: a vita. Győződjetek meg magatok, kinek van igaza – mondja a párt, főképpen a fiataloknak*.”⁴⁰

Az ideológiai szférában — vagyis a kultúra és tudomány területén — nemcsak lehetővé vált a „polgári tudományok”, „burzsoá elméletek”, „amerikanizált tömegkultúra” megismerése, de kifejezetten elvárássá vált, annak érdekében, hogy a magyar, szovjet, lengyel stb. értelmiség hatásosan szegezze vele szembe a marxista válaszokat. Olyannyira, hogy akár az is elismerést kaphatott, ha a másik fél törekedett ugyanerre. Így az 1963-as mexikói filozófiai világtalálkozásra kiutazó Mátrai László kiemelte, hogy a nyugati vitapartnerek közül a neotomista irányzat követői voltak a legfelkészültebbek, mivel ők a marxista filozófia tanulmányozására is nagy hangsúlyt fektettek.⁴¹

A határok átjárhatóságából eredő előnyök a technológiai transzferek esetében egyértelműnek tűntek: a hrucsovi években azt tételezték, hogy a szocialista társadalmi rendszer, a tervgazdaság az átvett-átvitt technikát magasabb

³⁷ Az Olvadás oroszul a Znamja című irodalmi folyóirat 1954. májusi számában jelent meg. Stephen V. Bittner a moszkvai kulturális életet jelképező Arbat átalakulásáról szóló monográfiájának választotta az olvadás kifejezést címül: Bittner, Stephen V.: *The Many Lives of Khrushchev's Thaw: Experience and Memory in Moscow's Arbat*. Cornell University Press, Ithaca, 2008.

³⁸ L. Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest, Osiris, 2014. 81–82.

³⁹ Kardos László: *Nyugati könyvek*. Magyar Nemzet, 1957. december 25.

⁴⁰ Fritz Glaubauf: *A szomszéd szemével*. Népszabadság 1963. november 15.

⁴¹ Mátrai László: *Nemzetközi filozófiai kongresszus Mexikóban*. Népszabadság 1963. november 3.

szinten képes kiaknázni. Az a nézet a kultúra területén is élt, hogy a nyugati produktumok is felhasználhatóak, elemeire bontva beépíthetők és átlényegíthetők. Az építészet a gazdaság és kultúra határmezsgyéjére tehető. *„Ha tehát mi átveszünk mindent, ami a nyugat építészetiében — anyagokban, szerkezetekben, technikában és funkció-megoldásban — jó és a magunk helyi, népi, életformái stb. adottságaink alapján merészen és önállóan kísérletezünk az átvett újjal, korszerűvel, a tényleges haladást szolgáljuk, és csak a tájékozatlanok, a rosszhiszeműek és a tehetségtelenek vádolhatnak a kozmopolitizmus becsempészésével.*” – hangsúlyozta 1957-ben Major Máté, a Magyar Építőművészek Szövetségének elnöke.⁴² Ugyanakkor az egzisztencialista darabokkal, az 1950-s és 1960-as években jelentkező nyugati filmes irányzatokkal szemben is olyasfajta hozzáállás érvényesült Magyarországon, hogy az ott használt megoldások, formai újítások a szocialista dráma vagy film útkeresését segíthetik.

A Szovjetunió által ösztönzött és alapvonalaiiban minden szövetségesre rákényszerített desztalinizációs irányvonal messze nem volt egyenletes – sem az egyes államszocialista országokat, sem a kultúra egyes szféráit, sem a társadalom különböző csoportjait tekintve. A látványos első lépések, a nagy látogatások a Szovjetunióhoz fűződtek, Sartre vagy Lollobrigida Moszkvában tűnt fel, nem Budapesten vagy Prágában. Ugyanakkor a Nyugat befogadására való nyitottság országoként változott. Az 1950-es évek közepétől Lengyelország mutatkozott a leginkább késznek arra, hogy a nyugati hatásokat befogadja, integrálja. A magyar lapok is cikkeztek — elítélően — lengyel egzisztencialista szellemiségű ifjúsági klubokról, absztrakt tárlatokról, „formalista” fotóművészeti kísérletezésekről. Magyarország épp Lengyelországgal ellentétes utat járt be, kulturális élete — az 1957-es „szezonális hatás” után⁴³ — az 1960-as évek elejére kvázi félúton találkozott a némileg megmerevedő lengyellel.⁴⁴ Míg Románia az 1960-as években jóval nyitottabbnak bizonyult a későbbi évtizedekre jellemző szintnél, Csehszlovákiát, illetve az NDK-t későn nyitónak, illetve kulturálisan konzervatívnak szokás minősíteni. Ugyanakkor még számtalan vizsgálatra van szükség, például összeegyeztetendő azt a képet, hogy Csehszlovákiában a desztalinizáció 1953-ban elakadt,⁴⁵ és tulajdonképpen csak az SZKP XXII. kongresszusa után indult meg, a csehszlovák kulturális élet egyéb jelenségeivel. Egyrészt tény, hogy 1961-ben Gustáv Husák még börtönben ült, állt Sztálin 1955-ben(!) átadott prágai szobra, a Slansky-per elítélteit pedig csak 1963-ban rehabilitálták,⁴⁶ az

⁴² A kozmopolitizmus és a szocialista realizmus az építészetben. Magyar Nemzet 1957. november 24.

⁴³ Az 1956-ban – még a forradalom kitörése előtti reformista hangulatban készült első tervvariánsok kitarítottak, így olyan színdarabokat játszottak Budapesten mint Felicien Marceau: A tojás című egzisztencialista filozófiát hirdető drámája, az amerikai hadsereg Japánbeli szerepét nem „megfelelő módon” bemutató Teaház az Augusztusi Holdhoz, vagy kiadták a francia tinédzser, Françoise Sagan pikáns első regényét Jó reggelt, búbánat! címmel.

⁴⁴ *Mitrovits Miklós: Lengyel, magyar „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2014. 24.

⁴⁵ *Jan Foitzik: Entstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa.* Verlag, Ursachen, Folgen. In: *Kommunismus in der Krise. Die Entstalinisierung 1956 und die Folgen.* Roger Engelmann, Thomas Großbölting, Hermann Wentker (Hg.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 60.

⁴⁶ *Paulina Bren: The Greengrocer and his TV. The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring.* Ithaca and London, Cornell University Press, 2010. 11–12.

1950-es években már világhírűvé — keresett kulturálicikké vált — az 1958-as brüsszeli expón befutó *Laterna Magica* fényszínház, illetve Emil František Burian D-34 nevű a dadaizmussal és a futurizmussal is érintkező, kísérletező színháza, illetve a Ceskoslovenský Filmexport adatai szerint Csehszlovákia több mint kétszer annyi tőkés filmet — összesen hetvenet — vett át 1960-ban, mint az NDK, Románia vagy Bulgária.⁴⁷ Ezen a téren még számos összehasonlító kutatásra volna szükség a kép tisztázásához.

Az is nyilvánvaló, hogy a desztalinizáció nem egyformán érintette a kulturális élet minden szféráját. Az ideológiához közelebb eső humán területeken sokkal több akadály volt a nyitásnak, mint a gazdaságilag is fontos természet-tudományok esetén. Az olyan tudományágak, mint a matematika (kibernetika), biológia-genetika (l. Liszenko⁴⁸) a hruscsovi időszakban kikerültek az ideológiai gyámok alól. A műszaki dokumentáció gyors ütemben bővült, Magyarországon hozzáférhető volt az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság égisze alatt, magyar — és szocialista — mérnököket, orvosokat szívesen küldtek nyugati intézményekbe hosszabb-rövidebb tanulmányutakra. Ezzel szemben a nyugati társadalomtudományi-filozófiai irodalom megismerése sokkal nehezebb maradt. Fordításban nagyon kevés művet lehetett olvasni, részben csak az 1960-as években meginduló zárt könyvkiadás keretében, míg egyes szerzők és elméletek csak másodkézből, azok kritikáján keresztül váltak „hozzáférhetővé” az egész korszakban.

Ezen felül a desztalinizált kultúrpolitika tapasztalata egyazon országon belül társadalmi csoportonként, rétegenként is eltérő volt. A rétegpolitika azt eredményezte, hogy a legnagyobb fokú nyitást a kultúrában az értelmiség tagjai élvezték, a néhány ezres folyóiratokból — mint a *Nagyvilág*, a *Valóság*, a *Közgazdasági Szemle* — értesülni lehetett a nyugati irodalmi trendekről, közgazdasági vitákról, friss tudományos eredményekről. A tömegek számára mindez más oldaláról volt érzékelhető, így az ismét elérhetővé váló szórakoztató irodalom, a nyugat-európai vígjátékok és hollywoodi látványfilmek visszatérésén, vagy a Népszabadság által is közölt „szelídített” képregények megjelenésén keresztül.

A hidegháborús és desztalinizációs narratíván túl

A globális folyamatok

A Magyar Tudományos Akadémia 1966 szeptemberében állította össze a Kulturális Kapcsolatok Intézete számára az MTA nemzetközi kapcsolatairól szóló jelentését. Az ott feltüntetett adatok szerint az MTA 1950-ben egy nemzetközi tudományos ülést rendezett 28 külföldi résztvevővel, 1965-ben 25-öt

⁴⁷ Feljegyzés a szocialista filmes vállalatok 1960. október 6–8-i szófiai tanácskozásáról. MNL OL XIX-I-22 47. d.

⁴⁸ *Ethan Pollock*: From Partiinost to Nauchnost and Not Quite Back Again: Revisiting the Lessons of the Lysenko Affair. *Slavic Review* 2009/1. 95–115.

954 külföldi vendéggel. 1950-ben 47 magyar tudós járt külföldön az MTA képviselésében, 1960-ban 863 magyar kutató járt külföldön és az akadémia 878 vendéget fogadott, öt évvel később már 1476 kiutazó és 1689 beutazó szerepelt a nyilvántartásba.⁴⁹ Tegyük hozzá, ekkor az akadémiai „forgalom” csak a kutatói utazások egy töredékét adta. Három évvel korábban készült el a Kulturális Kapcsolatok Intézetének 1963-as jelentése: eszerint 1929-ben 200, 1963-ban nagyjából kétezer nemzetközi szervezet működött; 1923 és 1929 között 831 nemzetközi konferenciát rendeztek, 1963-ban egyetlen év alatt közel 3000-et. Magyarország 1963. január 1-jén 364 nemzetközi szervezetnek és intézménynek volt tagja (ezek fele — 184 — volt nemzetközi kulturális vagy tudományos szervezet), vagyis kétszer annyinak, mint amennyi három és fél évtizeddel korábban létezett.⁵⁰

A fenti két adatsor két eltérő megközelítést implikál. Az első esetben adja magát, hogy a számokat a hidegháború narratívájába illesztve értelmezzük, és a dinamikus bővülő konferenciaturizmust és tudóscserét a nemzetközi feszültség enyhülésének és a nyitás politikájának tulajdonítsuk. A második adatsorra viszont a hosszú időtáv törvényei érvényesek, és a nemzetközi kapcsolatok bővülésének hosszú távú trendjét rajzolják ki, amelyben — bár a KKI adatai erre nem tértek ki — az 1950-es évek első fele (és természetesen a II. világháború) csak átmeneti visszaesést hoztak. Ha a nemzetközi kereskedelem vagy turizmus adatait évszázados távlatban vizsgáljuk, hasonló dilemma adódik, hiszen azt látjuk, hogy az ipari forradalom, a 19. század második fele, a vasút, az óceánjárók, a tenger alatti kábelek, a telegráf (a „viktoriánus internet”⁵¹) hozott először robbanásszerű fejlődést, léptékváltást, és járt olyan következményekkel, mint a modern tömegsajtó kialakulása vagy a szabadidő megjelenése.⁵² Az I. világháború előestéjén — a nyomdai átfutási idő miatt a trónörökös meggyilkolásának napján megjelenő — Borszem Jankó humorlap teljes természetességgel szentelte az egész lapszámot az utazás és nyaralás témájának,⁵³ majd néhány héttel később a lapokat elárasztották a rémséges, kalandos — és néha humoros — hazatérés-történetek, mivel a háború kitörése tízezreket ért ellenséges állam területén. Az 1950-es és 1960-as évek, a II. világháború utáni konjunktúra éve újabb jelentős idegenforgalmi expanziót eredményeztek – a külföldi utazás lehetősége ekkor nyílt meg valójában a középosztályhoz tartozók előtt. Míg a 19. század végének világjárói vonatra ültek, a kor költőit a vasút ihlette meg, a 20. század közepén a légitömegközlekedés forradalma bontakozott ki, a szovjet műszaki fejlettség szimbólumai közé — a szputnyik, az atomerőmű és az atomjégtörő mellé — bekerült a sugármeghajtású TU-104-es és 114-es. Feri-

⁴⁹ Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia nemzetközi kapcsolatairól (1966. szeptember). MNL OL M-KS 288 f. 35/1966/5. ó. e.

⁵⁰ Jelentés Magyarország nemzetközi szervezetek munkájában, konferenciákon való részvételéről (1963. június 12). MNL OL M-KS 288 f. 33/1963/1. ó. e.

⁵¹ *Tom Standage: The Victorian Internet: The Remarkable Story of the Telegraph and the Nineteenth Century's On-Line Pioneers.* London, Bloomsbury Publishing, 2009.

⁵² *Briggs, Asa-Burke, Peter: A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2012. 149–172.

⁵³ Borszem Jankó 1914/26. (1914. június 28.)

hegyről is sorra indultak az új légi járatok.⁵⁴ A belga Sabena légitársaság 1957-ben indította el gépeit a Budapest–Brüsszel útvonalon, amelyre természetesen magyar újságírókat is meghívtak. Árkus István a belga főváros sztriptízbárjainak életét tárta a magyar olvasók elé, hogy kedvet csináljon az repülőúthoz.⁵⁵

A nemzetközi idegenforgalmi adatok folyamatos, nagyarányú bővülésről tanúskodnak. 1950-ben a külföldre utazók száma világszerte 25,3 millió volt, ami egy évtizeddel később már a 70 milliót közelítette, 1970-re pedig 165 millió fölé jutott. Ám ez korántsem jelentette a tendencia végét, a legnagyobb arányú — évi 10 százalék körüli — növekedést az 1950-es és 1960-as évek hozták (amihez természetesen az alacsony bázis is hozzájárult). 1970-ig a turisták számával arányosan nőttek az idegenforgalomból származó bevételek is, majd az 1970-es évektől a bevételek meredekebb növekedési pályára álltak.

1. táblázat – A nemzetközi idegenforgalom bővülése, 1950–2000⁵⁶

Év	külföldre utazók száma (millió fő)	nemzetközi turizmusból származó bevétel (milliárd \$)
1950	25,3	2,1
1960	69,3	6,9
1970	165,8	17,9
1980	286,2	105,2
1990	459,2	264,7
1995	563,6	399,0

Ám a fentiek mögött a II. világháború utáni gazdasági konjunktúra állt, nem a hidegháború enyhülése. Ez utóbbi inkább csak kiszélesítette annak határait: az utazás nemcsak a blokkon belül, hanem a Kelet és Nyugat között is lehetségessé vált. Az idegen fizikai megismerése az 1960-as években a magyar állampolgárok mindennapi életének is részévé vált. A külföldre eljutó magyarok száma 1953-ig a 20 000-et sem érte el, de 1953–54-ben is csak néhány ezerrel emelkedett. Az első nagy ugrást az 1955-ös év hozta – ekkor 99 000 magyar állampolgár látogatott külföldre. Az 1956-os adatot (271 000) a forradalom alatt és után távozók száma torzítja el. 1960-ban 222 000 külföldi utazást regisztráltak, 1970-ben 1 millió 7 ezret.⁵⁷ A növekedés rendkívül hasonló pályát

⁵⁴ Tolnai Gábor irodalomtörténész, a Kortárs szerkesztője így írt a TU-104-es megjelenéséről prágai „reptéri riportjában”: „Midőn leereszkedett, valami technikai albatroszként tölti be a betont. ... A korábbi gépekkel érkezett nyugati utasok... nem titkolt tisztelettel és ugyanakkor az arcvonásaikon is kifejeződő aggodalommal sorakoznak fel a váróterem térre néző üvegfa mögé... A túsarkú cipők szinte összezsugorodnak; tömzsi oroszok lépnek be, vidáman, jókedvű mosollyal.” Tolnai Gábor: Olaszországi jegyzeteimből. Magyar Nemzet 1958. szeptember 17.

⁵⁵ Árkus István: Az éjszakai Brüsszel. Népszabadság, 1957. március 10.

⁵⁶ Gee, Chuck Y.–Fayos-Solá, Eduardo: International Tourism: a Global Perspective. Madrid, WTO, 1997. 18.

⁵⁷ Bencsik-Nagy: i. m. 236.

írt le, mint a modernizáció egy másik meghatározó fogyasztási jóságával, a televízióval való ellátottság.

1961 tavaszán a Népszabadság az IBUSZ új kezdeményezéséről, a Két nap Budapesten-mozgalomról adott hírt, amelynek célja az volt, hogy „*az új falu parasztságával megismertesse a fővárost, a magyar munkásosztály fellegvárát*”. A riporter megszólaltatott egy mikebudai parasztembert, aki úgy nyilatkozott, „*ez a második nagyváros, amelyet életemben láttam. Az első Cegléd volt.*” A cikk és a mozgalom ideológiai üzenete világos, a kollektívizálás utolsó fázisában a munkásság és a parasztság szövetségét szolgálta. Ám egyben rámutat arra, hogy az utazás a társadalom többsége (mindenekelőtt a vidéki ember) számára 1960 körül egyáltalán nem számított az élet szerves részének.⁵⁸ A Népszabadság 1961-es „nyárköszöntő vezércikke” azt tekintette magától értetődőnek, hogy a belföldi nyaralásról — közelebbről 370000 dolgozó „kedvezményes nyaraltatásról” — írjon.⁵⁹ Egy évtizeddel később viszont már természetesen számított, hogy a Népszabadság a külföldre utazókhoz fordult vezércikkével – arra figyelmeztetve őket, hogy a „*külföldet járó turista magánember. A dolog természeténél fogva mégis hazája színeiben utazik.*” Vagyis itt arról van szó, hogy a globális jelenséget, a megszorodó külföldjárást a szerző egyúttal a két világrendszer harcának keretébe illesztette: „*Legyünk önérzetesek és gerincesek; mindig tudatában annak, mire kötelez az útlevelelünk ékesítő címer, a Magyar Népköztársaság címere. Azt fejezze ki a magatartásunk, hogy olyan ország színeit képviseljük, amelynek szocializmust építő népe a tehetségével és nagy teljesítményével hívta fel magára a világ figyelmét, vívta ki más népek megbecsülését. Olyan országát, amely a legutóbbi negyedszázad alatt nagyon mélyről emelkedett fel, s olyan életviszonyokat teremtett, amelyek bárhol kiállják az összehasonlítást. Kiállják, még ha a mieink nem is szórhatják két kézzel a pénzt, mint egyik-másik leggazdagabbjai. A szocialista Magyarország útlevelel utazó turista emelt fővel járhat bárhol a világon.*”⁶⁰ A két vezércikk közti időszakban, 1965-ben, az Olaszországot bemutató kiadvánnyal⁶¹ megindult a Panoráma útikönyvek sorozata, ami szintén az utazás tömegessé válásáról tanúskodott. A következő években felváltva jelentek meg újabb bedekkeres szocialista és kapitalista országokról: Csehszlovákiáról 1966-ban, a Szovjetunióról és Franciaországról 1967-ben, Jugoszláviáról és Skandináviáról 1968-ban, Ausztriáról 1969-ben, Bulgáriáról, Nagy-Britanniáról és Észak-Írországról 1970-ben, Romániáról és az NDK-ról 1971-ben, a Benelux-államokról 1972-ben.

Az ösztöndíj-politika irányelveiről készített 1965 őszi feljegyzés a globális folyamatok érvényesülésének más aspektusaira hívta fel a figyelmet. „*A kicsi és viszonylag fejletlen országok számára pedig teljesen lehetlenné vált, hogy minden vagy akár csak a legfontosabb tudományágakban, csak saját erejükre támaszkodva lépést tudjanak tartani a gyorsan emelkedő világszínvonalal... Az elzárkózás minden ország számára a lemaradással jelent egyet, mégpedig nem-*

⁵⁸ *Kapalyag Imre*: Országjáró parasztok. Népszabadság 1961. április 26.

⁵⁹ *Vető József*: Jó üdülést! Népszabadság 1961. június 1.

⁶⁰ *Horváth József*: A haza színeiben. Népszabadság, 1972. július 7.

⁶¹ *Fajth Tibor*: Itália. Budapest, Panoráma Kiadó, 1965.

*csak a tudományos fejlődésben, hanem társadalmi és gazdasági téren is*⁶² A KKI anyaga ezen felül is hangsúlyozta, hogy a 20. század második felében a nagyhatalmak sem rendezkedhetnek be tudományos autarkióra, és a nyugati államokban folytatott kutatás-fejlesztésnek is mind nagyobb hányada folyik kormányzati finanszírozással. A tudományos és technikai forradalom nyomán fellépő forrásigény és koncentráció- és kooperációkényszer egy évtizeden belül erősítette meg az integrációs törekvéseket Keleten és Nyugaton belül, és — ha korlátozottan is — kifejtette a hatását a két szövetségi rendszer között is.

A nyitás kényszere a kulturális és tudományos érintkezések terén „szerepcsén” találkozott a kutatók és művészek önértékével, így a folyamatot ez a belső nyomás is működésben tartotta. A nemzetközi tudományos folyamatokkal való lépéstartásban, ennek érdekében a párbeszéd fenntartásában, a szocialista országok éppúgy érdekeltté váltak, mint az ott működő kutatók. A technológiai transzferek igénye összetalálkozott a kutatásaikhoz pluszforrást, szakmai előmenetelükhöz tanulmányi lehetőségeket, nemzetközi kapcsolatépítést, publikációs fórumokat kereső kutatói érdekekkel, és a tudományos színvonalra, nemzetközi beágyazottságra önmagában értéként tekintő szakmai ethosszal.⁶³ Az érvek közt — túl a racionális, gazdasági szempontokon — nagy hangsúlyt kapott a többi szocialista ország példája. A blokk országainak nyitása tehát bizonyos fokig egymást is erősítette.⁶⁴

A tudományos irányítás szervezeti felépítése is kedvezett a szakmai-kutatói önértéknek. A tudományos érintkezéseket esetenként, kötelezően, de tárca-szinten hagyták jóvá: a Művelődésügyi Minisztérium, az Egészségügyi Minisztérium, a Nehézipari Minisztérium, illetve az MTA is – saját hatáskörben hagyta jóvá a meghívásokat és kiküldetéseket. Ez is szerepet játszott abban, hogy a globális tudományos kapcsolatok sajátos jelenségére, az agyelszívásra is felfigyelhetünk az 1960-as évek elején. Az 1960-as években elsősorban az orvosi ösztöndíjak esetében nehezményezte a magyar külügy, hogy az amerikai egyetemi és kutatókórházak olcsón — titkárnői, technikus fizetési szintnek megfelelő ösztöndíjjal — csábítanak el fél vagy egy évre kelet-európai orvosokat.⁶⁵

⁶² A KKI előterjesztése az ösztöndíj-politika irányelveiről (1965. október 5.). MNL OL M-KS 288 f. 35/1965/8. ő. e.

⁶³ „Amikor — több mint egy évtizede — a Múzeum-körúti antikváriumban megvásároltam Andrew D. White könyvét *A Tudomány és a Vallás háborúságáról*, bizony álmomban sem gondoltam, hogy valaha is elvetődöm arra a helyre, amely e felvilágosult szellemben írt könyv szerzőjének életkerete, tudományos és pedagógiai tevékenységének fő színtere volt.” – pendített meg személyes hűrokat Szigeti József, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója a Nemzetközi Filozófiai Társaság 1962-es washingtoni kongresszusa után. Szigeti József beszámolója a tudománytörténet 10. nemzetközi kongresszusáról és a Nemzetközi Szociológiai Társaság 5. Világkongresszusáról. MNL OL XIX-J-1-k 1945–1964 USA 43. d. – A neves szótárkészítő Ország László elsősorban saját szakterülete, az amerikanisztika érdekében lobbizott („nem az kell, hogy Ország megint kijárhasson USA-ba”). Ország László beszámolója amerikai útjáról (1963. október 25.) MNL OL XIX-J-1-k 1965 USA 7. d.

⁶⁴ Nemcsak a tudományos kapcsolatok terén, ahol Ország László például a szovjet–amerikai és lengyel–amerikai nyelvészeti kapcsolatok szintjére hivatkozott, hanem a kulturális transzferek esetében is. Filmek, színdarabok, könyvek jogainak megvásárlásakor a döntést segítette, ha legalább egy szövetséges országban bemutatták, kiadták azt.

⁶⁵ Követi jelentés a Győrkei Ferenc professzor által Houstonban alkalmazott Márk István helyzetéről (1966. április 29.) MNL OL XIX-J-1-k 1966 USA 6. d.

Turán Pál matematikus professzornak a Stanford Egyetemről kapott havi 600 dolláros ösztöndíja kapcsán az MTA Nemzetközi Osztály még egyértelműbben fogalmazott: „*Itt tehát a Magyar Népköztársaság támogatja az Egyesült Államok egyetemi oktatását azzal, hogy élvonalbeli szakemberét rendelkezésükre bocsátja, akit itthon kisebb értékű munkatársaival kell ezidő alatt pótolni, és ugyanakkor ő az USA-ban messze az amerikai professzori színvonal alatt részesül ellátásban.*”⁶⁶

A munkaerő-elvándorlást eredményező szívóhatás adott feltételek között ugyanakkor nem érvényesülhetett, a külföldi munkavállalást az államszocialista országok szigorú keretek között tartották. Így bár a folyamat a kor Európájában jelentős méreteket öltött, ekkor szinte kizárólag az dél-északi irányú migráció dominált. Kivételes helyzetekben — így az 1956-os forradalom idején, illetve a berlini fal felépítéséig az NDK és NSZK közötti áramlásban — azonban megmutatkozott, hogy az — hidegháborús korlátok nélkül — kelet-nyugati irányban is folyt volna.

A fenti jelenségek összhangba hozhatók azzal az elméleti kerettel, amely egy szanalási-modellváltási kísérletként írja le a hrucsovi reformpolitikát. Ez a megközelítés a globális folyamatok elsődlegessége mellett foglal állást a hidegháborús logikával szemben, és desztalinizációt egy összetett belső és külső (globális) kényszer felismeréséből vezeti le. A — külső és belső, a saját társadalmak felé is lépéseket tevő — nyitás ebben az összefüggésben a rendszer működőképességét és versenyképességét szolgálta, és a kölcsönös megsemmisítés képességének megteremtődésén túl a globális fejlődés, mindenekelőtt az autarkias kísérletek idejétmúlttá, lehetetlenné válása is ezt kényszerítette ki a szovjet vezetéstől.⁶⁷ A nyitással, azzal, hogy a verseny katonai szinterről a gazdasági és ideológiai verseny területére helyeződött át, a globális folyamatok — ha korlátozottan is — újra érvényesülhettek.

A nemzeti hagyományok szerepe

A globális folyamatok mellett a hosszabb — akár évszázados — időtávot átfogó szemléletet nemzeti keretek közt is érdemes figyelembe venni. Kelet-európai szemszögből a sztálini időszak gyakran azonosnak tűnik a bezárkózással, hiszen ezen országok izolációja és autarkia-törekvései lényegében egybeestek a hidegháborús konfliktus felszínre kerülésével, a két tábor zsdanovi doktrínájának meghirdetésével (1947), illetve a nyílt szovjetizálás megindulásával (1948): a térség országaiba a szovjet típusú rendszerrel együtt a zsdanovscsinát is exportálták. A sztálinizmus így e térségben annak egy meghatározott szakaszával válik azonosossá, miközben ha az 1920-as évek végétől 1953-ig tekintünk, azt láthatjuk, hogy a mintegy negyedszázados periódusban voltak nyitottabb évei is. Az egyik az 1930-as évek első felében, az I. ötéves terv időszakában, amikor a hatalmas projektben Amerika egyszerre volt távoli ellenségkép és mintakép,

⁶⁶ Vas Zoltán Péter levele a Külügyminisztérium részére (1963. július 3.). MNL OL XIX-J-1-k 1945–1964 USA 44. d.

⁶⁷ *Kalmár Melinda*: i. m. 81–88.

sőt jelentős mértékben támaszkodtak az amerikai technológiai és tudástranszferre. „*Ha ma Lenin Oroszország istene, akkor Ford Szt. Péter*” – írta Bernard Knollenberg 1930-ban.⁶⁸ Az amerikai technológia átadóinak jelenlétük évtizedek múltán sem merült feledésbe – még Hruscsov 1959-es amerikai útja alkalmával is aktivizálódtak az emlékek, ahogy az 1920-as és 1930-as években történt (vagy éppen a II. világháború alatti) találkozásait felidéztek leveleikben.⁶⁹ A másik nyíltabb időszakot pedig a II. világháború alatti antifasiszta szövetség évei hozták, amit szintén nem csak a közös hadviselés jellemezett, hanem megélték a kulturális érintkezésekkel és transzferekkel is járt.⁷⁰ A bezárkózás, illetve nyitás, a kelet, illetve nyugat felé közeledés felerősödése, a „kompország-jelenség” nagyobb időhorizontra tekintve is érvényes.

1956 után a párizsi Magyar Intézet, a római Magyar Akadémia, illetve a bécsi Collegium Hungaricum tette ki a magyar kulturális külpolitika fő intézményrendszerét – túl a követségeken. Mindez nem tekinthető sem véletlennek, sem előzmény nélkülinek. Az intézményrendszert ugyanis az 1945 utáni Magyarország „megörökölte”, annak alapjait a klebersbergi kultúrpolitika rakta le. Az 1927. évi XIII. törvénycikk már egy folyamatban lévő építkezésnek biztosított hátteret. A külföldi intézetek hálózata a jogszabály szövege szerint elsősorban egy európai látókörű, széles kulturális kapcsolatrendszerrel bíró magyarországi elit kialakítását célozta (amit az állam ösztöndíjakkal, kutató- és tanulmányutak lehetőségével segített elő),⁷¹ amihez a magyar kultúra — és a magyar kultúrfőlény gondolatának — propagálását is hozzátehetjük. Magyar intézet, illetve Collegium Hungaricum működött a két világháború közt Rómában, Zürichben, Párizsban, Berlinben és Bécsben. Ebből három ország — Olaszország, Franciaország és Ausztria —, továbbá semlegessége és nyelvrokonsága miatt Finnország jelentette a magyar kultúrpolitika fő csapásirányát 1953 után is. A hivatalosság bélyegét kevésbé viselő kulturális intézetek nagyobb mozgásterrel rendelkeztek ahhoz, hogy megszólítsák, maguk köré gyűjtsék a magyar kultúra iránt érdeklődő művészeket és értelmiségi közönséget, a forradalom leverése utáni években jobbak voltak, mint a nagykövetségeké, részben azért, mert eleve ott működtek, ahol a kulturális transzfereknek hosszabb előtörténetük volt. Ezek tevékenységét már az 1945 utáni új hatalom által életre hívott — éppen ezért a „kommunistabarát bélyeget” magukon viselő — baráti társaságok felemás aktivitása egészítette ki.

Nem csupán régi szervezetek alapjai őrződtek meg, de a kulturális érintkezések és transzferek 1948 előtti képviselői is. A francia, az angol, az olasz és a német kultúrának erős tábora volt Magyarországon a 20. század első felében is, és ezen országok széles spektrumot képviselő irodalma módot adott arra is,

⁶⁸ J. D. Parks: *Culture, Conflict and Coexistence. American-Soviet Cultural Relations, 1917–1958.* McFarland, Jefferson and London, 1983. 33.

⁶⁹ Rósa Magnúsdóttir: „Be Careful in America, Premier Khrushchev!”. *Soviet perceptions of peaceful coexistence with the United States in 1959.* Cahiers du Monde Russe, 2006/1–2, 121–127.

⁷⁰ J. D. Parks: i. m. 63–78.

⁷¹ 1927. évi XIII. törvénycikk a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról. Forrás: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7697> (Utolsó letöltés: 2014. október 19.)

hogy jobb- és baloldal — így például a Nyugat és a Napkelet köre, a Szocializmus vagy az Új Idők folyóirat olvasói — eltérő szerzőket, áramlatokat ismerjen meg és fogadjon el. 1945 és 1948 között is nagy számban játszottak angol, francia, amerikai darabokat a magyar színházak, számtalan műfordítás jelent meg, a mozikban rengeteg amerikai és sok francia, olasz és brit filmet vetítettek. A két legfőbb különbség az volt, hogy egyrészt szűkült — de nem vált egysíkúvá — az ideológiai kínálat (elvégre 1947 szeptemberéig tekintettel kellett lenni a SZEB-re, 1947 őszére pedig már jelentősen előrehaladt a hatalmi átrendeződés, lefolyt a koalíciós pártok közti „bezárkózás-vita”), másrészt nagy mennyiségben vált hozzáférhető a szovjet kultúra is.

„*Sajnálom őket: akik nem ismerhették meg Párizst, mert a világra megint háború szakadt, hidegháború, évekig tartó jéghideg izoláció. Hanem ez majd csak felszakad, máris szakadoz — s így lesz rendjén: mert minden nemzedékért kár, ha Párizsba, ha Itáliába nem jut el, mert nincs nemzedék, melynek számára Párizsnak, Itáliának ne volna örök mondanivalója*” – írta Rónai Mihály András a Népszabadságban, mikor kilenc év után újra felkereshette az általa második hazájának nevezett fővárosokat.⁷² Lukács György szintén nagyon határozottan kiállt a világra való nyitottság mellett a Nagyvilág első, 1956. októberi számában,⁷³ és az 1950-es évek végének lapjaiban számos Rónaiéhoz hasonló visszatérés-riport kapott helyet. Mindez mutatja, hogy a nyugati kapcsolatrendszerrel, nyugatias műveltséggel rendelkező, a nyugat–kelet irányú transzferekben 1948 előtt is jelentős szerepet játszó művészek, tudósok nem tűntek el, sőt készen álltak arra, hogy e hagyományos funkciót újra ellássák. Francia–magyar vonatkozásban többek közt Gereblyés László, Illyés Gyula, Vészi Endre, Bajomi-Lázár Endre, Boldizsár Iván neve említhető – míg szovjet–francia vonatkozásban nem kisebb név, mint Ilja Ehrenburg volt a nyitási folyamat fő ágense.

A hidegháborús kényszerek enyhülésével — ha természetesen nem is teljes szélességükben — a régi hálózatok és transzferirányok reaktivizálódtak. E tekintetben más minőséget képviselt a szovjet és a magyar (illetve vélhetően más kelet-közép-európai nemzet) nyitása. Míg szovjet vonatkozásban a sztálinizmus előtti haladó hagyományokat elsősorban az 1920-as évek avantgarddal áthatott, útkereső szellemi nyitottsága jelenthette, Magyarországon többféle 1948 előtti „haladó” hagyomány szivároghatott vissza felszín alatt a gyakorlatban. Ennek megfelelően a színházak és mozik műsora, a könyvkiadás, a folyóiratok tartalma azt mutatja, hogy a nyugati kultúra teljesebben jelenhetett meg Magyarországon, mint a Szovjetunióban. E tekintetben az egyes államszocialista országok is eltérő képet mutattak – amiben a desztalinizációs folyamat milyensége mellett a kulturális hagyományoknak is szerepe lehetett. Ám ugyanez az átrendeződés megfigyelhető a gazdaságban is: a külkereskedelmi statisztikák hasonló folyamatról árulkodnak: Magyarország korábbi, hagyomá-

⁷² Rónai Mihály András: Viszontlátás I. Népszabadság, 1957. december 13.

⁷³ „Szégyen, hogy csak most lehet megjelennie egy ilyen folyóiratnak, holott az, ha az irodalom igazi eszmei és művészi érdekeit tekintjük, már évek óta multhatatlanul szükséges volt.” – Lukács György: Magyar irodalom – világirodalom. Nagyvilág 1956/1. 3–5.

nyos nyugati partnereinek — NSZK, Ausztria, Olaszország — jelentősége fokozatosan nőtt az 1960-as években.

A hagyományok szerepének más — negatív — irányban is lehet magyarázó ereje. A szovjet blokkon belüli gazdasági és kulturális integrációt nehéz volna sikeresnek minősíteni. A kelet-közép-európai államokat sem az érdekeik, sem a hagyományos kulturális irányultságuk nem egymás irányába tolták. 1953, illetve 1956 októberére előtt (utóbbit nem a magyar forradalom, hanem az annak „árnyékában” meghozott, a XX. kongresszussal induló változások keretébe illeszkedő október 30-i kormánynyilatkozat okán említhetjük itt) a blokk államainak kapcsolatrendszere a kétoldalú együttműködésekre épült. Ám azok csak szovjet irányban épültek ki, a többiek egymás közti érintkezései másodlagosak, formálisak maradtak, és csak ezután töltődtek meg tartalommal, ahogy a szocialista országok közti turistaforgalom is csak Sztálin halála után, érezhetően 1955-től, növekedett meg. Egyes — így magyar–román — relációban a történelmi múlt és a nemzetiségi kérdés okozott komoly nehézségeket kulturális téren is,⁷⁴ szemben például a magyar–lengyel viszonyal, ahol a magyar és lengyel 1956 utáni politikai konstelláció akadályozta a szélesebb cserét.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1965 szeptemberében tárgyalta a szocialista országokkal való tudományos és kulturális kapcsolatok kérdését. Az előterjesztés alaphangja kifejezetten kritikus volt: legfőbb megállapítása szerint a kapcsolatok minősége és nyitottsága messze elmaradt attól a szinttől, ami a politikai-ideológiai szövetségi viszonyból és propagandaüzenetek alapján elvárható lett volna. Megállapította, hogy a szocialista országok kulturális és tudományos téren elsősorban a nyugati relációkra koncentrálnak, a „fokozódó tőkés kapcsolatok következtében a baráti viszonylatú cserék sok esetben háttérbe szorulnak”, amiben a magyar értelmiség beállítódása is tükröződik. „Értelmiségünk jelentős része néha a megérdemelnél nagyobb érdeklődést tanúsít a fejlett kapitalista országok tudományos és kulturális élete iránt”. Az anyag azt is aláhúzza, hogy a kulturális javak cseréjében a felek ragaszkodnak a kulturális egyezmény évtizedes merev, kétoldalú szerkezetéhez, míg a nyugati kapcsolataikban ugyanezen államok jóval rugalmasabbnak mutatkoznak. A Politikai Bizottság úgy látta, hogy a marxizmuson belül sokkal zártabbak a válaszfalak, mint a marxizmus és a polgári világ között: „A szocialista országok egy része kultúrpolitikájában ma már teret enged a kísérletezésnek, sőt a tőkés világ problematikusan alkotásainak is, ugyanakkor gyakran korlátozzák, hogy vitatható szocialista országbeli művek egymás közt kicserélésre kerüljenek.” Az MSZMP vezetése 1965-ben a kultúrában adta ki azt a jelszót, hogy aktívabb, a kétoldalú relációknál magasabb szintű együttműködési formákat kell keresni – amelyhez hasonló reformtervvel 1966-ban a KGST-vel kapcsolatban is előállt. A fentiek felvetik tehát, hogy a szovjet blokk országait nem csapán „csapattársként”, hanem egyszerűen „versenytársként” is kell látnunk. Mindez nem áll messze Békés Csaba interpretációjától, aki a blokk országainak hármass determinációjáról beszél. Eszerint a szuperhatalmak konfliktusaihoz igazodáson túl hat a nyugati technológiá-

⁷⁴ L. Földes György: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989. Budapest, Napvilág, 2007. 51–53.

ra való ráutaltság és az állandó valutahiány, ami a nyugati külgazdasági orientáció visszatérésének legfőbb mozgatórugója, valamint megjelenik a nemzeti érdekek érvényesítésére irányuló küzdelem a szovjet blokkon belül is.⁷⁵

Európa és Amerika, haladó és reakció

Volker R. Berghahn a Shepard Stone-ról, az 1950-es és 1960-as amerikai keleti kulturális diplomácia központi alakjáról írt monográfiájában azt hangsúlyozza, hogy az Egyesült Államoknak egyszerre két „kulturális hidegháborút” volt kénytelen megvívni: túl a Szovjetunóval és szövetségeseivel való szembenálláson meg kellett küzdenie a nyugati-európai értelmiség fölényes elzárkózásával is.⁷⁶ Berghahn problémafelvetése már azt a kérdést pedzi, vajon a hidegháborús determináció mellett léteztek, létezhetek-e másféle törésvonalak; olyanok, amelyek nyugati fejlett világon, illetve a szocialista világrendszeren belül hatottak a nyitottság és zárttság mértékére, illetve amelyek nem Keletre és Nyugatra metszették szét a világot mint a „vasfüggöny”, illetve nem is Északra és Délre mint a „harmadik világ” nézőpontját érvényesítő, gazdasági fejlettség mentén ható törésvonal.

A fentebb említett példát ilyenek tekinthetjük. A magas és alacsony kultúra ellentéte ugyanakkor évszázados kulturális szembenállás, amelynek frontvonalai már a 18. században, az első tömegműedium, a népszerű regény elterjedésével párhuzamosan kiépültek Európában. A tömegkultúra kritikájának érvrendszere is hamar kialakult és tért vissza újabb és újabb formában, támadását rendre a tömegkultúrát leginkább szimbolizáló termékek ellen intézve. A 20. század húszas és harmincas éveiben az amerikai kultúra vált a tömegkultúra szimbólumává, a tömegkultúrát képviselő médiumok ennél fogva magát Amerikát képviselték. Az elitkultúra propagátorai a hollywoodi mozit, az amerikai képregényt (comics), a látványsportokat tekintették az emberi — és egyben európai — civilizációt érintő legnagyobb veszélynek.⁷⁷ Az „amerikai műfajok”, a hollywoodi filmek, a képregények, digest-szerű kiadványok vagy a rock and roll a nyugati „dekadencia” — állandóan és rituásszerűen elítélt — jelképeivé váltak a szocialista országok nyilvánosságában. Ugyanakkor e jelenségek fiatalokra gyakorolt káros hatása az angol, francia stb. vitákban is visszatérően szerepeltek (sőt az USA-n belül is folyt ilyen jellegű diskurzus, persze itt nem európai és amerikai kultúra szembeállításaként fogalmazták meg). Az amerikai hatás visszaszorítása, akár az ifjúság védelmében, akár a nemzeti kultúra és nemzeti kultúripar helyzetét javítandó, újra és újra előkerült a nyugat-európai értelmiség körében is. Ezek egy részéről a magyar sajtó is beszámolt – természetesen mindezt hidegháborús kontextusba helyezte, és fő tanulságként azt vonta le, hogy az USA pszichésen is háborúra készíti fel az európai fiatalságot. A Szabad Nép például 1954-ben beszámolt a glasgow-i gyerekpánikról, amikor is a gyere-

⁷⁵ *Békés Csaba*: Euróából Európába. Magyarország konfliktusok kereszttüzeiben, 1945–1990. Budapest, Gondolat, 2004. 23–24.

⁷⁶ *Berghahn*: i. m. XII.

⁷⁷ *Herbert J. Gans*: Népszerű kultúra és magaskultúra. In: Wessely Anna (szerk.): A kultúra szociológiája. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 114–115.

kek százai a helyi temető vasfogú vámpírjaival akartak megküzdeni,⁷⁸ 1955-ben pedig arról tudósított, hogy a brit képviselők egy csoportja az amerikai képregények betiltását követelte.⁷⁹ A brit képregény-ellenes kampány időszaka ennél hosszabb volt 1948-tól 1955-ig tartott – és 1956-ban egy korlátozó törvény is megszületett.⁸⁰ A képregény-ellenes hullámot épphogy megelőzte az amerikai filmimperializmus elleni riadalom,⁸¹ és szorosan követte a rock and roll-őrület, a hooligan-ok és Halbstarkék feletti megbotránkozás. Abban, hogy a rock and roll idegen a német kultúrától, a keletnémet és nyugatnémet kulturális elitek körében egyetértés volt.⁸² Igaz az aggodalmak ellenére az NSZK-ba beengedték az amerikai sztárokat és filmeket, még ha — elsősorban 1956 és 1958 között — a nekivadult rajongók szét is vertek néhány koncerttermet. Ezzel szemben az NDK-ban és a szovjet blokkban sokáig csak ritkán, és akkor is csekély kivétellel negatív kontextusban lehetett olvasni a rock and rollról,⁸³ nyugati rocksztárok pedig csak az 1960-as évek közepétől léphettek fel, akkor is csak szórványosan. Igaz néhány angol együttes az 1957-es VIT-re már elvitte a rock and roll-érzést magával,⁸⁴ és persze az éternek a határok nem tudták útját állni, de még a hanglemezeknek sem. Sőt az 1950-es években a jazz és rockrajongók röntgenfelvételekbe mart barázdákon is hallgatták a nyugati slágereket. Ám még az 1960-as években sem haladt annyira előre a nyugati kultúra integrálódása, hogy a nyugat- és észak-európai kisebb nemzetek kultúráját féltők körében az amerikanizáció, a kommercializálódás ne váltott volna ki ellenállást. Így például Dániában is csak az Oresund szigetről működtetett kalózzrádió „nyomására” vezették be előbb a húszas slágerlistát az állami rádióban 1962-ben, majd indítottak egy rock and rollt is játszó adást a következő évben. Vagyis a kalózzrádiók hatása e határfalak lebontásában nem különbözött a Luxembourg Rádió vagy a Szabad Európa hatásától. Ez más tekintetben is azt a dilemmát veti fel, vajon a releváns összehasonlítást nem a a magyar-osztrák, a csehszlovák–dán kompa-

⁷⁸ Hadüzenet a vámpírnak. Szabad Nép 1954. október 3.

⁷⁹ A „comics” pályafutása. Szabad Nép 1955. március 26.

⁸⁰ *Barker, Martin*: Getting a Conviction: Or, How the British Horror Comics Campaign Only Just Succeeded. In: Lent, John A. (ed.): Pulp Demons: International Dimensions of the Post-war Anti-comics Campaign. 69–74.

⁸¹ *Ulf-Müller, Jens (2001)*: Hollywood’s film wars with France: film-trade diplomacy and the emergence of the French film quota policy. Rochester: University of Rochester Press. 135–149.; *Wagenleitner, Reinhold*: Coca-Colonization and the Cold War: the Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War. Chapel Hill & London, The University of North Carolina Press, 1994. 224–228.

⁸² *Uta G. Poiger*: Rock ‘n’ Roll, Female Sexuality and the Cold War Battle over German Identities. *The Journal of Modern History* 1966/3. 579–583.

⁸³ A „tipikus” kivétel az a helyzet volt, amikor a rock and roll a békés egymás mellett élés kontextusába került: ekkor inkább kedves, mulatságos epizódként jelent meg, hogy egy nemzetközi rendezvényen egy nyugati és egy szovjet résztvevő táncolt egymással – mint a Karlovy Vary-i filmfesztiválon: *Demeter Imre*: A Karlovy Vary-i filmfesztivál legújabb eseményei. Szabad Nép 1956. július 17. – Az már egészen kivételes, hogy 1957 elején Vető József megértően mutatta be az osztrák Halbstarkék rock and roll örületét a bécsi utcákon a Rock around the Clock című film után. L. *Vető József*: Fékevesztetten. Két viharos óra egy bécsi moziban. Népszabadság 1957. február 21.

⁸⁴ *Ryback, Timothy W.*: Rock around the Block. A History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union. Oxford University Press, New York and Oxford, 1990. 30.

ratív vizsgálat kínálja-e a magyar-amerikai, a csehszlovák–amerikai stb. helyett.⁸⁵

Tegyük hozzá, az 1950-es és 1960-as években még a nyugat-európai országok kulturális életének is voltak olyan szegmensei, amelyek hasonló rendszerben működtek, mint az államszocialista országokban: elsősorban a televízió és a rádió, de például a színházi élet egy szűk — állami fenntartású — szegmense is. A közszolgálati és kereskedelmi médiumok eltérő logikája tulajdonképpen a magas- és tömegkultúra közti törésvonalat jeleníti meg és termeli újjá. Az államszocialista országokban az állami fenntartású kulturális intézményrendszer kizárólagosságot élvezett (akkor is, ha annak egy részét formálisan társadalmi szervezetek működtették). A nyugati országokban viszont — ha különböző arányokban is — a piaci alapon szerveződő (vagy magánmecenatúra révén finanszírozott) kultúra volt domináns. Utóbbinak a nyugati értelmiség körében is számos kritikusa és ellenfele akadt. Nem véletlen sem az, hogy a párbeszéd legkönnyebben a magas kultúra területén jött létre, elsősorban ott, ahol a verbalitásnak kisebb szerepe volt, így a komolyzene (szimfonikus zene, opera) és a tánc szférájában (illetve a sportban). A szovjet — és magyar — kultúrát 1953 után főként az ezekben a művészi ágakban alkotók és előadók képviselték Nyugaton, ahogy Budapesten is folyamatos volt a nyugat-európai komolyzenészek — karmesterek és szólisták — vendégszereplése 1957–1958-ban is. A nyugati értelmiséget is elsősorban az államilag fenntartott kulturális élet színvonalával, illetve a tömegkulturális nyomás kiküszöbölésének előnyeivel igyekeztek meggyőzni – nem teljesen hatástalanul. A piaci kényszerektől mentesített alkotás, a népművelés olyan területei, mint a magas színvonalú zeneoktatás, a művelődési házak kiterjedt hálózata, a műkedvelő mozgalom mérete a nyugati írók, zenészek, képzőművészek, színházi emberek és filmesek számára is bírt némi vonzerővel. Ugyanakkor a szocialista kultúrpolitika mindig is bírálta — és a magas kultúrával nem tekintette azonosnak — az „elzárkózó” elitkultúrát, miközben rendre tett — különböző szintű — engedményeket a szórakoztató célú kultúrának is.

Az átjárást a keleti és nyugati kultúra között nem is feltétlenül az ideológiai tartalom akadályozta – különösen kelet–nyugati irányban. A desztalinizáció nyomán az elzárkózás helyét a szelektált befogadás és vita révén irányított értelmezés stratégiája vette át a szovjet blokk országokban (amiben természetesen különböző fokú nyitottságot mutattak). Márpedig ennél sokszor a piaci alapon működő nyugati kultúra sem bizonyult mennyiségileg befogadóbbnak. Louis Aragon 1957-es írásában a francia kritikát vádolta azzal, hogy hallgatásával és hamisításaival vasfüggönnyel emel a szovjet és kelet-európai irodalmak előtt – *„sebjaj, akkor hát gyerrünk, térjünk vissza a régi módszerhez, amelyet a magyar események előtt alkalmaztunk, a csendhez! A csendhez, ehhez az árnyékfegyverhez, a nagy fekete hallgatás-lepelhez, amellyel a kritikusok szeretnék a világ egy hatodának az irodalmát szemeink előtt eltakarni.”*⁸⁶ A piaci alapon álló nyugati kulturális élet hatásában az

⁸⁵ Peter Brugge: Swinging Sixties made in Czechoslovakia – the adaptation of western impulses in Czechoslovak youth culture. In: Ivan Šedivý – Jan Němeček – Jiří Kocian – Oldřich Tůma (eds.): 1968: České křižovatky evropských dějin. Praha, ÚSD, 2011. 143–155.

⁸⁶ Aragon: A szocialista realizmus nem halt meg. Népszabadság 1957. augusztus 11.

államilag irányított kultúrpolitikánál is nagyobb fokú elzárkózására az „aranyfüggöny” kifejezés jelent meg.⁸⁷ Egy magyar vígjátéknak jóval kisebb esélye volt eljutni a brit átlagnézőhöz, mint egy brit szatírának a magyarhoz; egy nyugati szerző műveit nemegyszer nagyobb példányszámban adták ki szocialista országokban, mint saját hazájában. Amihez természetesen hozzá kell tenni azt a keleti-nyugati felosztást árnyaló tényezőt, hogy a francia, az amerikai, az angol vagy az olasz és a magyar vagy csehszlovák kultúra közti transzferekben azok mérete, vonzásereje miatt semmilyen rendszer mellett sem várhatnánk reciprocitást.

A magas (piactól függetlenített) kultúra és a kereskedelmi szemléletű tömegkultúra szembenállása tehát egyértelműen horizontálisan metszette át a keleti és nyugati világot. A zsdanovi kultúrpolitika szintén egy horizontális vonalat húzott, amelyet már az 1947-ben, a magyar sajtóban lefolyt „bezárkózás-vita” is átvett, és amely keleti és nyugati, magas és alacsony helyett a haladó és reakciós címkével látta el a műveket és művészeket.⁸⁸ A választóvonalat azonban olyan szorosan húzták meg, hogy a klasszikusokon túl a kortársak közül egy fél évtizedig csak egy nagyon szűk – marxista-leninista, osztályharcos szemléletű, szocialista realista módon alkotó – kör kerülhetett a haladó kategóriába. Az amerikai irodalomból például Albert Maltz, Albert Kahn, Howard Fast, Phillip Bonosky, lényegében a *Mainstream* magazin köre, az amerikai filmművészetből legfeljebb az USA-ból elmenekülő Chaplin és a hollywoodi tízek egyikének, Herbert J. Bibermannak *A Föld sója* című alkotása, a zenészek közül mindenekelőtt a színes bőrű békaharcos Paul Robeson, a festők közül a szocialista realizmust valló Charles White fért bele.⁸⁹

Francia vagy olasz vonatkozásban ennél lényegesen szélesebb volt a mérítési lehetőség már a sztálini években is, hiszen itt erős, komoly szellemi holdudvarral rendelkező kommunista pártok működtek. A haladó és reakciós kettéosztás nem vesztette érvényét 1953 után sem, ugyanakkor egyrészt bővült a haladóként elfogadottak köre (nyugati mércével mérve haladó, társadalomkritikus, tendenciájában a fennálló viszonyokat bíráló művekkel), és megjelent a köztes, ha tetszik túrt kategória, ami a transzferek gyakorlatában a haladó-nem haladó merev válaszfalat érvénytelenítette.

Ez a váltás — akárcsak a tömegkultúra irányában tett lépések — a hidegháborús keretben Nyugatról liberalizálásként értelmeződtek. A nyugati szakirodalomban is az a megítélés számít dominánsnak, amely a merev kultúrpolitikától való elmozdulást, a nyitás bármely jelenségét kényszerű megadásaként,

⁸⁷ *Rudnyánszky István*: „Ki kell szabadítani a filmet az üzletemberek markából”. *Népszabadság* 1957. május 19.

⁸⁸ A vita a koalíción belül zajlott. A nyitottság megőrzése, az érintkezések fenntartása mellett a kiszegzda és szociáldemokrata lapok érveltek, míg a „káros” hatások, a reakciós kultúra kiiktatását a kommunista és a parasztpárti oldal követelte. – L.: *Takács Róbert*: Nyitás és új bezárkózás. A koalíciós sajtó szellemi Nyugatról alkotott képének változása 1945 – 1948. In: Feitl István (szerk.): *Nyitott/Zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949.* 321–339. – 334–336.

⁸⁹ A kommunista művészek esetében a művek átvétele nemcsak a haladó nyugati átvételét, hanem annak anyagi támogatását szolgálta. – I. a Charles White-ről szóló nagyköveti jelentéseket, MNL OL XIX-J-1-k 1945–1964 USA 39. d.

az államszocialista rendszer felbomlás-történetének részeként tárgyalja. A kultúrát ennél fogva az ellenállás tereumának látja és láttatja. Így rendszerellenes cselekedetnek fogadja el egy egzisztencialista darab vagy egy amerikai film látogatását (miközben volt amerikai film, például az Anna Seghers regénye alapján készült A hetedik kereszt, amely A/K kategóriás kiemelt filmként futott a magyar mozikban), a nyugati slágerek hallgatását (miközben az ifjúsági lapokban már az 1960-as években megjelentek a nyugati rock-ikonok) vagy a Coca-cola fogyasztását (miközben 1968-ban Magyarországon is palackozó üzem települhetett meg). A hatásmechanizmus ennél vélhetően bonyolultabb volt – a fenti jelenségek párhuzamosan a rendszer működtetéséhez és erodálásához is hozzájárultak. Míg az a zavaró kérdés is megfogalmazható: ezek szerint az 1950-es években meglepően nagy számban játszott NSZK kórházfilmeket pozitívabban értékeljük-e, mint a Szállnak a darvak vagy a Ballada a katonáról című szovjet filmeket? Vagy – miként ítéljük meg annak számos jelét, hogy a magyar — egyébként a párthoz lojális — értelmiségen belül volt egy komoly, a közös vagy egyetemes európai kultúrában hívó, annak gondolatát pártoló tábor?

DILEMMAS OF OPENNESS AND ISOLATION – CULTURAL CONTACTS WITH FOREIGN LANDS AND THE WEST

On a possible approach to frontiers and contacts after 1953

by *Róbert Takács*
(Summary)

The study surveys the possible interpretative framework of the question of openness and isolation.

In knowledge of the topic's international literature, it starts from the idea that the most relevant, almost natural context for the processes of the 1950s and 1960s in East and West is constituted by the Cold War, the logic of which can easily be documented and justified by both official and press materials. Moreover, the de-stalinizing process likewise offers a suitable conceptual framework for the interpretation of the phenomena in the ten to fifteen years following 1953, especially in the field of cultural transfers. The present study, however, argues that for a more profound understanding of cultural, scientific and even economic processes the horizon provided by the Cold War framework proves to be rather narrow. One simply cannot sufficiently account for several phenomena if the starting point of the analysis is 1947 or 1944/45 in accordance with the Cold War narrative or 1948/1953 on the basis of the stalinization – de-stalinization dichotomy. The study presents some characteristic examples which seem to prove that the initial stalinist phase of the Cold War artificially pushed under the surface some trends which returned or gained new momentum in the wake of the consequent détente. On the other hand, these examples serve as an indication that the East-West fault line in itself fails to account for the main aspects of physical and cultural openness, and that, consequently, other horizontal fault lines and traditional orientations also have to be taken into account, some of which overarched the various political blocks, while others ran inside them.

Toth Andrej

MAGYAR KISEBBSÉGI POLITIKAI PÁRTOK CSEHSZLOVÁKIÁBAN ÉS AZ 1935. ÉVI ELNÖKVÁLASZTÁS¹

„A magam részéről úgy gondolom, hogy Benešnek a megválasztása volna a magyar érdekeknek hasznosabb mint... az agrárpártnak a nyeregbe ültetése.” Szüllő Géza, a kisebbségi magyar pártok parlamenti klubjának elnöke, az Országos Keresztényszocialista Párt több éven át hivatalban lévő elnöke a magyar külügyminiszternek, 1935. december 17.²

„Elmondhatom, hogy azért foglaltunk állást Beneš elnöksége mellett, mert az az érzésünk, hogy Beneš ígéreteitől a magyarság többet várhat, mint a jobboldali, túlzó nacionalista irányzataitól.” Jaross Andor a Magyar Nemzeti Párt ügyvezető elnökének nyilatkozata Az Est napilap szerkesztőjének, 1935. december 20.³

Ezen tanulmány célja bemutatni a magyar kisebbségi politikai pártok, az Országos Keresztényszocialista Párt (OKSzP) és a Magyar Nemzeti Párt (MNP) Tomáš Garrigue Masaryk köztársasági elnök utódjának megválasztásával kapcsolatos állásfoglalását. Az 1935-ös elnökválasztás vitathatatlanul a két háború közötti magyar politikai pártok történetének a legérdekesebb momentumai közé tartozik. Különösen azért, mert a két magyar politikai párt reprezentációjának Edvard Beneš személyével kapcsolatos álláspontja nagyon elutasító volt. Az évekig külügyminiszterként tevékenykedő Beneš a magyar kisebbség szemében azzal a politikussal volt azonos, aki nagymértékben hozzájárult Magyarország megcsonkításához. Milyen politikai álláspontot képviseltek a magyar politikai pártok a történelmi jelentőségű elnökválasztás alkalmával 1935-ben? Az OKSzP és az MNP politikai egysége egyértelmű volt, azaz az elnökválasztás idején az MNP jelenlévő törvényhozói az OKSzP választóival összhangban szavaztak?

¹ A tanulmány megírásakor hasznosítottam az „Esterházy János politikai portréja – szerepe a magyar kisebbség (kisebbségek) védelmében Csehszlovákiában versus csehszlovák államiség” és a „Csehszlovák kormányok nemzetiségi politikája 1918–1938” (RM04/01/10) c. projektek keretein belül végzett kutatás eredményeit; a projekteket a Cseh Külügyminisztérium támogatta 2008–2010 között.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL), K 64 Külügyminisztérium Politikai Osztály Reservált iratai 1918–1944 – 62. csomó (továbbá csak „cs.”) 1935 – 7. tétel (továbbá csak „t.”) – 872/res. pol./1935, ill. 835/res. pol./1935.

³ Az Est, 1935, 26. évf., 292. sz., december 20. A korabeli szöveg idézetei a cikkben a mai helyesírási szabályokhoz igazodnak.

Ez a tanulmány elsősorban ezekre a kérdésekre igyekszik válaszolni a csehszlovák és a magyar források alapján.

Masaryk lemondása és a koalíció belüli ellentétek

Az 1935 novemberében valósággá vált, amiről a Hradcsinhoz (a prágai várhoz) közeli politikai körökben egyre gyakrabban beszéltek: a 17 éve hivatalban lévő Masaryk bejelentette lemondási szándékát. Ezt annak alapján tette, hogy 1935. november 18-án Lányban Beneš meggyőzte Masarykot, hogy elérkezett az az idő, hogy helyette őt magát, Benešt válasszák meg az állam elnökévé.⁴ A megbeszélte lemondás azonban a nyilvánosság előtt egyelőre ismeretlen maradt. Masaryk lemondása nem kerülhetett nyilvánosságra addig, amíg nem történtek meg a megfelelő intézkedések, illetve nem folytak le a koalíciós pártok között a mérvadó tárgyalások. Mindaddig hírzárlat volt érvényben. Az elnök lemondására hivatalosan csak december 14-én került sor, a lakosságot is csupán ekkor tájékoztatták. Az addigi hírzárlatot a Lidové noviny c. napilap így indokolta: „...a hír korai bejelentésének betiltásával a kormány... nem az ellenőrzés, hanem a káosz elől akart kitérni. Ha erre nem került volna sor, akkor a rosszindulatú emberek azon igyekeztek volna, hogy ne jöjjön létre megegyezés.” A sajtó csak az elnökválasztás előtt három nappal foglalkozhatott ezzel a kérdéssel.⁵

Masaryk elnök nyilvánosan jelentette be, hogy utódául Beneš külügyminisztert javasolja. A lemondást bejelentő beszédben, melyet Přemysl Šámal, az elnöki kancellária vezetője olvasott fel, a miniszterelnök és a nemzetgyűlés két háza elnökének, Jan Malypetrnek és František Soukupnak a jelenlétében így fogalmazott: „Szeretném még Önöknek bejelenteni, hogy utódomnak dr. Benešet javaslom. Hosszú ideig dolgoztam vele külföldön és itthon is, ezért jól ismerem.”⁶ Tekintettel arra, hogy Masaryk beszéde megjelent az ország hivatalos közlönyében, valamint a napilapokban, a tisztségéről lemondó elnök egyértelműen közölte a nyilvánossággal, hogy kit szeretne látni maga helyett a prágai Várban. Óhaját, hogy az elnöki poszton Beneš váltsa fel, 1935. november 21-én Lányban a miniszterelnökkel folytatott tárgyaláson is megerősítette.⁷ Az elkövetkező napok azonban megmutatták, hogy Beneš megválasztása Csehszlovákia második köztársasági elnökévé nem lesz egyszerű. A problémák legfőbb okozója a kormányzó agrárpárt, azaz a Földműves és Kisgazda Köztársasági Párt (*Republikánská strana zemědělského a maloroľníckého lidu*) volt. A jobb-

⁴ Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i. (továbbá csak MÚA AV ČR), Archiv Ústavu Tomáše Garrigua Masaryka (továbbiakban ÚTGM), fond Edvard Beneš, Oddělení I (továbbá csak f. EB I), 45. sz. dob., R/124/2 (R 94) lelt. sz., Vnitropolitické záležitosti. Volba prezidenta 1935. (Továbbá csak VPZ–VP 1935.) *Rozmluva s panem presidentem v pondělí 18.11.35.*

⁵ Lidové noviny, 1935, 43. évf., 625. sz., december 14. (reggeli kiadás).

⁶ Uo., *Jindřiška Smetanová: TGM: „Proč se neřekne pravda?“* (Ze vzpomínek dr. Antonína Schenka.) Praha 1996. 220–221. vagy lásd: Úřední list republiky československé (továbbá csak ÚLRČ), 1935, 288. sz., december 15., a napilapokból lásd pld. Lidové noviny, 1935, 43. évf., 627. sz. december 15. (reggeli kiadás).

⁷ MÚA AV ČR, AÚTGM, f. EB I, 45. sz. dob., R/124/2 (R 94) lelt. sz., VPZ–VP 1935, *President republiky avisuje resignaci na svůj úřad. Záznam ze dne 21. listopadu 1935.*

oldali beállítottságú pártvezetés Beneš jelölését nem támogatta, és más jelölt állításával foglalkozott. A külügyminiszter jelölése azonban a másik kormánypártnak, a kisiparosok és kereskedők pártjának⁸ sem tetszett, amely az agrárpárt jobboldali vezetőinek befolyása alatt állt. Beneš ellen az ellenzéki Nemzeti Egyesülés Pártja is nyilvánosan fellépett. Kezdt kialakulni a Beneš-ellenes, illetve a polgári vagy másképpen az ún. decemberi blokk. Jelöltjük az agrárpártiak által javasolt Bohumil Němec egyetemi tanár, a Csehszlovák Nemzeti Demokrácia nevezetű párt volt képviselője és szenátora lett. Bohumil Němec a jelölést december 6-án elfogadta, s ezt december 7-én a koalíció hivatalosan be is jelentette. Egyelőre még azonban Němec döntése sem került a nyilvánosságra. Mindkét jelöltnek szinte egyenlő esélyei voltak, ezért az elkövetkező napokban a csehszlovák politika színterén erőteljes és kemény politikai egyezkedések folytak.⁹

Az OKSzP és az MNP magyar választói

A politikai színtéren a két magyar párt politikai ereje állandó, változatlan volt. A magyar kisebbség pártjai az 1935-ös parlamenti választásokon hasonlóan szerepeltek, mint korábban. A negyedik, egyben az utolsó parlamenti választásokon az első Csehszlovák Köztársaság történetében ugyan egy mandátummal kevesebbet szereztek, de ennek ellenére valamivel több szavazatot kaptak mint 1929-ben. A képviselőházban összesen 9 helyet (OKSzP 4, MNP 5; az összes képviselői mandátumok 3%) a szenátusban pedig 5 helyet (OKSzP 3 és MNP 2; az összes szenátusi mandátumok 3,3%) szereztek.¹⁰ Azonban az egész közös magyar választási listára 15 mandátum esett, ugyanis egy mandátumot a Szudétanémet választási blokk (*Sudetendeutsche Wahlblock*, SdW) képviselőjének, Kostka Karelnek, Liberec (Reichenberg) polgármesterének ítéltek. Ez a szudétanémet választási csoport a történelmi országrészekben az egyesült magyar választási listán indult. Az említett országrészekben, azaz a cseh és morva-sziléziai választókerületekben, 1935-ben lehetett először az egyesült „magyar” választási listára szavazni [kivéve a III. (*Hradec Králové*) és a XIII. (*Uherské Hradiště*) képviselői választókerületeket és a II. szenátusi választókerületet (*Hradec Králové*)] a parlamenti választásokon. A magyar választási lista országos szinten a 11. helyen volt. Az OKSzP, MNP, ZDP (*Zipser Deutsche Partei*; a szepesi németek pártja szervezetileg az MNP-n belül működött) és SdW, 11. számú listájára a parlamenti választásokon 291 831 (3,55%) és a szenátusi választásokon összesen 254 832 (3,57%) szavazatot adtak le.¹¹

⁸ Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská (ČŽOSS).

⁹ *Ferdinand Kahánek: Zákulisí presidentské volby Dr. Beneše. Praha 1939. 32–33.*

¹⁰ Vö. ÚLRČ, 1935, 124. sz., május 28. vagy I. szintén Národní shromáždění republiky Československé v druhém desíletí (1928–1938). (Továbbá csak NS RČS v druhém desíletí) Praha 1938. 928. és 932.

¹¹ *Vladimír Záděra: Národní shromáždění ve čtvrtém volebním období. Po parlamentních volbách z 19. května 1935. Praha 1935. 82., 84. és 79. Vagy lásd szintén Československá statistika – Svazek 134, Řada I. (Volby, Sešit 5) Volby do poslanecké sněmovny v květnu 1935. Praha 1936. 9*.*

Így a magyar nemzeti kisebbségi pártok 1935-ben 14 elnökválasztóval rendelkeztek.¹² Az alábbiakról volt szó: gróf Esterházy János képviselő, az OKSZP elnöke, Holota János képviselő, Érsekújvár polgármestere és nyugalmazott rendőrkapitány (MNP), Jaross Andor képviselő, az MNP ügyvezető elnöke, Korláth Endre képviselő (MNP), Petrášek Augustin (Ágoston) képviselő (OKSZP), Porubszky Géza képviselő (OKSZP), Szent-Ivány József képviselő (MNP), Szüllő Géza képviselő, a magyar parlamenti pártok klubjának elnöke (OKSZP), Füssy Kálmán szenátor (MNP), Nitsch Andor képviselő (OKSZP), a magyar keresztényszocialista párthoz csatlakozó ZDP vezető politikusa, Pajor Miklós szenátor (OKSZP), Törköly József szenátor, az MNP elnöke, az OKSZP és az MNP szenátusi klubjának elnöke és Turchányi Imre szenátor (OKSZP). A két magyar nemzeti kisebbségi párt a Nemzetgyűlésben másodszor hozott létre közös parlamenti klubot. Először a harmadik, az 1929-es nemzetgyűlési választások után került erre sor.¹³

Az elnökválasztásokon korábban mindkét magyar párt törvényhozói üres szavazólapokat adtak le, ezzel is kifejezve ellenzéki álláspontjukat az első Csehszlovák Köztársaság alkotmányjogi berendezkedésével szemben. Az OKSZP-hoz és az MNP-hez tartozó törvényhozók szavazatai ez ideig nem bírtak döntő jelentőséggel, ezért a politikai küzdőterén gyakorlatilag semmilyen figyelmet nem szenteltek az elnökválasztásokon tanúsított magatartásuknak. Azonban az 1935-ös elnökválasztás alkalmával a két magyar párt teljesen új helyzetbe került. Az agrárpártiak széthúzása következtében világossá vált, hogy egyeztetésre kerülhet sor a magyar pártokkal. Ezenfelül, még ha az agrárpártiak megosztottsága a végén mégsem veszélyeztette volna Beneš megválasztását, az állam külpolitikai helyzete és a veszélyesen változó európai politikai légkör miatt, a külügyminiszter minél nyilvánvalóbb támogatása az elnökválasztáson nagyon is kívánatos volt. Masaryk utódának a kívánt erős kül- és belpolitikai mandátumot főképpen az első fordulóban való megválasztása biztosíthatta. Ezt maga Beneš is óhajtotta.¹⁴ Ebben az esetben tehát távolról sem volt mindegy, hogy a magyar képviselők és szenátorok az agrárpártiak Benešsel kapcsolatos állásfoglalásán túlmenően milyen álláspontra helyezkednek. Ezt a magyar törvényhozók is tudatosították. Az OKSZP és az MNP parlamenti klubjának közös elnöke Szüllő Géza a magyar külügyminisztériummal Wettstein János prágai követten keresztül 1935. december 7-én közölte, hogy a két tábor közötti erővi-

¹² Az első Csehszlovák Köztársaság idején az államfőt a Nemzetgyűlés képviselőháza és szenátusa választotta, a két ház ez alkalomra összehívott közös gyűlésén. Összesen tehát az akkori Csehszlovákiában az államfőt 450 törvényhozó (300 képviselő és 150 szenátor) választotta.

¹³ Vö. ÚLRČ, 1935, 124. sz., 3388. és 3391.; *Záděra*, V: Národní shromáždění i. m., 46., 47., 49., 51., 52., 54., 58., 61., 62. és 63.; NS RČS v druhém desíletí i. m. 928. és 932. A közös képviselői klub (*Az Országos Keresztényszocialista, Magyar Nemzeti és Zipser Deutsche Partei képviselőinek klubja*) elnöke ismét Szüllő Géza lett, a szenátori klub (*Az Országos Keresztényszocialista, Magyar Nemzeti Párt szenátorainak klubja*) elnöki posztját pedig Törköly József töltötte be, akit majd 1937-ben, a korábbi közös szenátori klub elnöke a harmadik választási időszakból, Szilassy Béla váltotta fel. (Vö. uo. 932.)

¹⁴ *Antonín Klimek – Petr Hofman: Velké dějiny zemí Koruny české. XIV. 1929–1938. Praha–Litomyšl 2002. 343. vagy Antonín Klimek: Boj o Hrad. II. (Kdo po Masarykovi? Vnitropolitický vývoj Československa 1926–1935 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví.) Praha 1998. 432.*

szony „*nagyon preker*”, és ebben a helyzetben a magyar szavazatok sokat jelenthetnek.¹⁵

Az első budapesti konzultációk

A csehszlovákiai magyar politikai pártok vezetői és Budapest közötti megbeszélésekre a várt elnökválasztással kapcsolatban közvetlenül azelőtt került sor, hogy az agrárpártiak 1935. december 7-én, még a nyilvánosság előtt titkosított koalíciós tárgyalások keretén belül, hivatalosan bejelentették: a párt Bohumil Němecet jelölteti köztársasági elnöknek. Az elnökválasztással kapcsolatban ekkor fordult Budapesthez Szüllő Géza. „*Arra nézve kell döntés, hogy köztársasági elnöknek kit válasszunk meg*”, kérdezte Szüllő Budapesttől. Éppen ő volt az egyébként, aki a magyar kisebbségi pártok politikai képviselői közül először javasolta Beneš megválasztását. Szüllő tolmácsolta Budapestnek saját véleményét, hogy „*az agrárpártnak a nyeregbe ültetése*” helyett a magyar kisebbség szempontjából előnyösebbnek tekinti Beneš megválasztását. Mindamellett a Beneš támogatására vonatkozó javaslat azért is figyelemre méltó, mert Szüllő azt is jelezte, hogy a Masaryk által javasolt Benešsel szemben Hodža ellenjelöltként való szereplése is várható (!).¹⁶

Szüllő jelentésében azzal is foglalkozott, hogy az elkövetkező politikai egyeztetéseken, hogyan lehetne kihasználni az értékes magyar szavazatokat, ill. milyen garanciákat kaphatnának az elnökválasztáson tanúsított pozitív hozzáállásukért. Az OKSzP elnöke azonban pragmatikusan elismerte, hogy gazdasági és közjogi szempontból a magyarok semmit sem érhetnek el. Az egyedüli szféra, amelyben a kisebbségi politikusok valamilyen engedményeket csikarhatnak ki a magyar kisebbség prosperitását biztosítva, az a kultúra területe. Hosszabb mérlegelés után Szüllő arra a következtetésre jutott, hogy a magyar képviselők aktív részvételét egy magyar iskolai referatúrának a szlovák kormányzat keretében történő létrehozásához lehetne kötni, amelynek a vezetőjét a magyar nemzeti kisebbség pártjaival egyeztetve jelölnék ki. Továbbá ahhoz, hogy a magyar nyelvterületen magyar tanítók közül neveznék ki a tanfelügyelőket, ugyancsak a magyar politikai pártok képviselőivel egyeztetve. Szüllő szerint ezek a követelmények biztosítanák a magyar kisebbség részére a kultúra fejlődésének bázisát.¹⁷

A budapesti Dísz tér a prágai magyar követ, Wettstein közvetítésével 1935. december 9-én válaszolt a magyar politikai pártok klubja elnökének. Az első budapesti utasítás a következő volt: 1) amennyiben létrejönne a polgári blokk, úgy az elnökválasztáson a magyar törvényhozóknak az ő jelöltjüket kell támogatni, legyen az a jelölt bárki; 2) amennyiben az említett blokk nem alakulna meg, a magyar képviselőknek üres szavazólapot kell leadniuk.¹⁸

¹⁵ MNL OL, K 64 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res. pol./1935, ill. 835/res. pol./1935.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ A dokumentumból egyben kiderül, hogy az elnökválasztással kapcsolatos kérdéseket ez alkalommal a miniszterelnökségen tevékenykedő Pataky Tibor államtitkárral is megbeszélték. (Vö. uo.)

A magyar külügyminisztérium fennmaradt levéltári forrásai, melyek a magyar kisebbségi pártok elnökválasztással kapcsolatos állásfoglalásaira vonatkoznak, tartalmilag nem minden szempontból kompatibilisek vagy nem százszázalékosan kimerítőek, nem eléggé világosak, nem adnak egyértelmű választ. Jó példa erre a magyar külügyminisztérium említett utasítása. Szüllő ugyanis változtatott ezen a szövegen, amikor előterjesztette a klub 1935. december 10-én tartott ülésén, mégpedig oly módon, hogy kiegészítette egy további harmadik ponttal¹⁹ Ezen pont szerint, ha Benešnek „igen nagy többsége van”, akkor a magyaroknak ehhez a többséghez kell csatlakozni. Saját *aide-mémoirejében*, amelyben december végén a magyar külügyminisztérium számára összefoglalta a magyar kisebbségi pártok elnökválasztási állásfoglalásainak történetét, ezt a budapesti utasítást már ezzel a harmadik ponttal kiegészítve adta elő, noha az eredeti (budapesti) távirati utasításban ez nem szerepelt.²⁰

Azt azonban csak találgatni lehet, hogy a klub ülésén a magyar pártok képviselőinek vezetője milyen alapon egészítette ki a magyar külügyminisztérium utasítását. Azt, hogy Szüllő Budapest instrukcióját saját maga bővítette-e ki, vagy egy utólagos budapesti telefonbeszélgetést követően, vagy a magyar törvényhozók december 10-ei ülése előtt beérkezett esetleges pontosító üzenet alapján cselekedett-e így, bizonyíték híján nem tudjuk eldönteni.

Amíg az említett magyar külügyi utasítás az elnök megválasztása kapcsán nem említi konkrétan Beneš nevét, illetve nem adott a magyar törvényhozóknak szó szerinti utasítást „Beneš-ellenes” állásfoglalásra, Szüllő előterjesztésében ez nem így volt. Szüllő Budapest instrukcióját így adta elő: „*Ha létrejön egy kombináció, amely megbuktathatja Benest, akkor ehhez a csoporthoz kell csatlakozni.*” Mindazonáltal a budapesti utasítás első pontjának ilyen jellegű előterjesztése, akárcsak a második pont esetében, amely kapcsán Szüllő úgy referált, hogy a magyar törvényhozóknak kötelessége az elnökválasztáson passzív álláspontra helyezkedni, nem változtatott a budapesti utasítás lényegén. Így terjesztette elő Szüllő az első budapesti utasítást az említett összefoglaló jelentésben a magyar pártok 1935-ös elnökválasztáshoz való hozzáállásáról.²¹

A Szüllő Géza által tolmácsolts budapesti utasítást a klub elfogadta, ahogyan erről ő maga később beszámolt a magyar külügyminisztérium számára ké-

¹⁹ Mind a levéltári források, mind az idézett napilapok a magyar törvényhozók ülései esetében a parlamenti klubok üléseiről számolnak be. Azonban a tények arra utalnak, hogy a két parlamenti klub, azaz a közös magyar képviselői klub és a közös magyar szenátori klub inkább együtt ülésezett, többnyire a két párt képviselőinek irányítója, Szüllő Géza vezetésével.

²⁰ MNLOL, K 64 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res. pol./1935, ill. 869/res. pol./1935. Figyelemre méltó Wettstein János prágai követ Kánya Kálmán külügyminiszternek küldött 1935. december 19-ei összefoglaló jelentése az OKSZP és MNP álláspontjáról az 1935-ös elnökválasztással kapcsolatban. Ebből Kánya által december 9-én a Szüllő Gézának küldött instrukcióból csak a második pontot találjuk röviden megemlítve, tehát azt, hogy a magyar törvényhozók az elnökválasztásban üres szavazólapot adjanak le. Wettstein ráadásul azt a követelményt, amely bevezeti az átfogó jelentését, úgy kommentálja, hogy ezt így tudta meg a magyar törvényhozók köréből. Éppen a prágai követ volt az, aki révén a magyar külügyminiszter közölte december 9-ei iránymutatását az közös képviselői klub elnökével. (Vö. MNLOL, K 64 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res. pol./1935, ill. 252/pol./1935 és 835/res. pol./1935.)

²¹ MNLOL, K 64 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res. pol./1935, ill. 869/res. pol./1935.

szített összefoglalóban december végén.²² Az idézett források nem utalnak arra, hogy a magyar törvényhozók vitatkoztak volna a budapesti utasítás fölött. Azonban az OKSZP és az MNP Beneš támogatásával kapcsolatos későbbi szétváltása alapján feltételezni lehet, hogy élenkebb vitát válthatott ki a harmadik pont, melynek alapján a Benešnek adott szélesebb körű támogatás esetén a magyaroknak éppen a külügyminiszterre kellene leadni a szavazatukat.

Edvard Beneš és Esterházy János, az OKSZP elnöke

Időközben a politikai színtéren az elnökválasztás körüli helyzet kieleződőtt, és kezdett bizonyosodni, hogy Beneš megválasztása kétségesebbé vált, mint ahogyan feltételezhető volt. Azonkívül úgy tűnt, hogy az agrárpártiak, a kisiparosok és kereskedők pártja, a Nemzeti Egyesülés és a Nemzeti Fasiszta Közösség mellett, Német jelöltségét Hlinka Szlovák Néppártja (*Hlinkova slovenská ľudová strana*) is támogatná. Hlinka az agrárpárt vezetőjével és ezen párt belügyminiszterével, Josef Černývel való találkozása alkalmával december 10-én állítólag kijelentette: „*Még a fát is meg fogjuk választani, ha az nem Beneš lesz.*”²³

Az aktuális politikai erőviszonyok világosan jelezték, hogy egyik elnökjelölt sem számíthat a szükséges 4/5-ös többségre sem az első, sem a második fordulóban. Végül még az is elképzelhető volt, hogy egyik jelölt sem szerezheti meg az egyszerű többséget, amely a következő fordulóban elég lenne. Még a két legerősebb ellenzéki pártnak is, a Szudétanémet Pártnak (*Sudetendeutsche Partei*; SdP) és a Hlinka-féle pártnak, melynek törvényhozói 98 elnökválasztói szavazatot jelentettek, sokkal inkább elfogadhatóbb volt Német, mint Beneš. Nyilvánvaló lett, hogy Beneš támogatásához tárgyalni kell az ellenzéki politikai színtérrel, bár hamarosan megmutatkozott, hogy az ún. decemberi blokk politikai háttere a Beneš-tábornak mégsem jelent olyan veszélyt, mint amilyennek látszott.²⁴

A Szudétanémet Párt esetében ez fokozatosan megmutatkozott, főleg amikor Beneš kijelentette, hogy elnökké választása után nem foglalkozik pártjuk betiltásának gondolatával. Így végül Henlein pártja az elnökválasztáskor nem fogja elkötelezni magát, és passzív álláspontra helyezkedik, hogy így nyilvánítsa ki: a csehszlovákiai elnökválasztás a németeket nem érinti. Ez nem volt Beneš számára kedvezőtlen, hiszen a 67 szudétanémet törvényhozó elhatárolódása az elnökválasztástól Benešnek elég lett volna.²⁵ A Beneš-tábor figyelme így

²² Uo.

²³ *Kahánek, F.*: Zákulisí i. m. 40. (l. további feljegyzés 1935. december 10-hez).

²⁴ Vö. *Klimek, A. – Hofman, P.*: Velké dějiny i. m. 359.

²⁵ Vö. uo. 360. Az, hogy az SdP passzív magatartást tanúsít az elnökválasztáson, már azon a napon kezdett nyilvánvalóvá válni, amikor Masaryk december 14-én hivatalosan bejelentette a lemondását. Ekkor Rückl egy hiteles forrásra támaszkodva Benešét úgy tájékoztatta, hogy „valószínűleg már bizonyosnak mutatkozik”, hogy Henleinék üres szavazólapokat készítenek leadni az elnökválasztáson. MÚA AV ČR, AÚTGM, f. EB I, 45. sz. dob., R/124/2 (R 94) lelt. sz., VPZ–VP 1935, Rückl 1935. december 14-én saját kezűleg írt levele Benešnek.

elsődlegesen Hlinka pártjára terelődött, de nem maradt érdektelen a magyar kisebbségi politikai színtér sem.

Tekintettel az ún. decemberi blokk tovább tartó sikereire, Beneš, Jiří Jan Růčkl, az ő elnökelöltségét propagáló közvetítő révén a magyar kisebbség jelentős képviselőjéhez, Esterházy Jánoshoz fordult. Růčkl a kapcsolatfelvételt Esterházy János testvére, Esterházy Lujza közvetítésével szervezte meg 1935. december 13-án. Felkérte őt, hogy a képviselő Prágába érkezése után vegye fel vele a kapcsolatot.²⁶ Lujza grófnő a következő napon értesítette Růčklt, hogy testvére még nem érkezett meg, de az üzenetet telefonon továbbította. Egyben biztosította Růčklt testvére kapcsolat-felvételi szándékáról.²⁷ Majd nem egészen három óra elteltével értesítette Růčklt, hogy testvére másnap délelőtt Prágába érkezik és fel fogja keresni.²⁸ A magyar keresztényszocialisták elnöke ebben az időben Budapesten tartózkodott, ahová saját elhatározásából érkezett, valószínűleg az elkövetkező elnökválasztások és az agrárpárt politikájának következtében a cseh politikai színtéren kialakult bonyodalmak okán.

Szűllő 1935. decemberének végén saját, a Dísz térre küldött *aide-mémoire*-jában az elnökválasztással összefüggésben megemlítette, hogy Beneš tárgyalásra kérte fel Esterházyt a magyarokat érintő ügyekről. Mivel egy igen kényes természetű politikai találkozóról volt szó, és világos volt az aktuális politikai erők megoszlása, amely a magyaroknak kivételes lehetőségeket kínált bizonyos engedmények eléréséhez, Esterházy az adott körülmények között Budapesttől valamilyen instrukciót kért. Tudjuk, hogy Esterházy december 14-én érkezett Budapestre, ahol a magyar miniszterelnökség kisebbségi osztályán és a külügyminisztériumban tárgyalt.²⁹ A külügyminisztérium egy másik iratából viszont tudjuk, hogy Esterházy már egy nappal korábban, 1935. december 13-án Budapesten volt, és a délutáni órákban a miniszterelnökségén Pataky Tiborral tárgyalt, aki itt a külföldi magyarok ügyeivel foglalkozó osztályt vezette. Hozzá a prágai magyar követ, Wettstein közvetítésével hívatta meg magát 1935. december 12-én.³⁰

Růčkl lépései a magyar szavazók megnyerésére – az egyházi kapcsolatok kihasználása

Růčkl, Beneš bizalmasa, a katolikus beállítottságú értelmiségi, igyekezett megnyerni a magyar választókat Beneš támogatására a katolikus körökben is.

²⁶ MÚA AV ČR, AÚTGM, f. EB I, 45. sz. dob., R/124/2 (R 94) lelt. sz., VPZ–VP 1935, Růčkl 1935. december 13-ai francia nyelvű távirata Esterházy Lujzának Nyitraújlakra (ma Veľké Zálužie, Szlovákia). Arról, hogy kapcsolatot keresett Esterházy Jánossal a nővére révén, Růčkl természetesen magát Beneš is informálta, akinek továbbította Lujza grófnőnek címzett táviratát. (Vö. uo., Růčkl 1935. december 14-én saját kezűleg írt levele Benešnek.)

²⁷ Uo., Esterházy Lujza 1935. december 14-én délután fél háromkor Růčklnek küldött francia nyelvű távirata, 51. fol. B) Esterházy Lujza ezzel kapcsolatban a visszaemlékezéseiben arról számol be, hogy röviddel Masaryk lemondása után a Néppárt egyik embere, Růčkl — meggyőződéses katolikus — fordult testvéréhez, akit arra kért (lásd tovább), támogassa Beneš elnöki jelölését. (Vö. *Esterházy Lujza: Szívek az ár ellen.* Budapest 1991. 68.)

²⁸ Uo., Esterházy Lujza 1935. december 14-ai (feladva 17 ó. 21 p-kor) francia nyelvű távirata Růčklnek.

²⁹ MNL OL, K 64 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res. pol./1935, ill. 869/res. pol./1935.

³⁰ MNL OL, K 74 I. 4. cs. 1935 – Prága, Wettstein magyar követ 1935. december 12-ei távirata Kánya külügyminiszternek (elküldött 12 ó. 45 p-kor.) Esterházy itt „*Tamás*“ fedőnév alatt szerepel.

„Lobbizott” a kassai kanonoknál, monsignore Pfeiffer Miklósnál. Még ugyanazon a napon, amikor táviratot küldött Esterházy Lujzának, tehát 1935. december 13-án, tolmácsolta Pfeiffernek azon kérését, hogy tudna-e szólni Esterházyknak és a nemzetgyűlés többi magyar képviselőjének, hogy az elnökválasztáson Edvard Beneš támogatassák. Rückl többek között ezt írta a kanonoknak: *„Tudja, hogy rám mindig számíthat, és én is biztos vagyok benne, hogy magam is támaszkodhatok Önre”*. Rückl Pfeifferhez írt levelében rámutatott arra, hogy a katolikus egyház üdvözli a külügyminiszter elnökjelöltségét, s hangsúlyozta: a legmagasabb katolikus körök úgy tekintenek Benešre, mint akinek a személye *„egyedüli garanciája lehet a békének és a nemzeti igazságosságnak az államban”*. Rückl Němec jelölését egyházi szempontból is elutasította, s ezért Pfeiffernek ezt írta: *„Němec professzor ellenjelölt, a Cseh Nemzeti Tanács elnöke, nekünk katolikusoknak elfogadhatatlan, mert két éve annak, hogy a Nemzeti Tanácsot ott kellett hagynunk Němec úr miatt, aki annak lett az okozója, hogy a Nemzeti Tanács nem fogadta be az Orel katolikus szervezetet, csak a Sokolt. Így már két éve nem vagyunk jelen ebben a szervezetben, és ezt a dolgot Němec úrnak nem felejtjük el.”* A kassai kanonokot arra kérte, hogy olyan irányban hasson a magyar politikusokra, hogy ha nem szavaznak Benešre, akkor maradjanak semlegesnek és tartózkodjanak a szavazástól, mert minden szavazat — ahogy Rückl figyelmeztetett — döntő lehet az esedékes elnökválasztáson.³¹

Arra való tekintettel, hogy az elnökválasztásig már nem sok idő volt hátra, Rückl megírta Pfeiffernek: számít arra, hogy kérése alapján a lehető leggyorsabban ír *in re* a magyar Keresztényszocialista Párt elnökének és néhány további magyar törvényhozónak, s ismerteti velük sürgős kérelmét. Rückl még Pfeifferen keresztül is kereste a személyes kapcsolat lehetőségét Esterházyval és a többi magyar katolikus politikussal. Értesítette Pfeiffert, hogy szeretne velük minél hamarabb találkozni, még hozzá december 16-án vagy 17-én, vagy akár később is, azaz akár még az elnökválasztás napján is. Külön kérte Pfeiffert, akárcsak Esterházy Lujzát, hogy ha az OKSzP elnöke Prágába érkezik, hívja őt fel, mert bizonyos információi vannak számára. Rückl levele végén újból megismételte: *bizik a magyar katolikus körök ellenszolgáltatásában. Levelét ezzel zárta: „Ez egy olyan dolog, amelyet a katolikus kongresszus nevében kérek Önöktől, és remélem, amilyen jóindulatú voltam annak idején Önök iránt, olyanok lesznek Önök is velünk szemben.”* (! – T.A.)³²

Rückl nem volt biztos abban, hogy Pfeiffer éppen Kassán tartózkodik-e, ezért a sürgető idő miatt nem akart semmit sem a véletlenre bízni. A biztonság kedvéért a Pfeifferhez írt levél másolatát elküldte Esterházy Lujzának is. Rückl Esterházy Lujzának írt levele két szempontból is fontos számunkra: 1) Beneš bizalmasa, Rückl arra kérte Lujza grófnőt, hogy Beneš érdekében szóljon testvérének a magyar katolikus körök nevében is. Azonban Rückl a magyar katoli-

³¹ MÚA AV ČR, AÚTGM, f. EB I, 45. sz. dob., R/124/2 (R 94) lelt. sz., VPZ-VP 1935, Rückl 1935. december 13-i gépen írt francia nyelvű levele Pfeiffer Miklósnak.

³² Uo. A katolikus kongresszusról volt szó, melyre Prágában került sor 1935 nyarán. Résztvevői a nemzetiségi katolikus közösségek képviselői voltak. Ez a többnemezetiségű találkozás az akkori csehszlovák környezetben teljesen rendkívüli volt, és valóban tömeges akcióról volt szó.

kus köröket Pfeiffer Miklós révén párhuzamosan szólította fel Beneš támogatására. Ezek szerint tehát Rückl nyilvánvalóan taktikázott. 2) Rückl Esterházy Lujzával és Pfeiffer kanonokkal folytatott levelezésében a magyar keresztényszocialista politikusok segítségével igyekezett megszerezni a magyar támogatást Beneš elnökké választásához, azaz teljesen figyelmen kívül hagyta a „protestáns” MNP-s politikusokat. Ezt a magatartást Rückl esetében is a katolikus politikusok figyelemre méltó tekintélye és befolyása motiválta, semmint a kisebb erőt képviselő MNP-s választók szavazatai iránti érdektelenség.

Esterházy János budapesti konzultációja a Benešsel való találkozó előtt

Az új helyzetre való tekintettel az OKSZP elnöke, miután Beneš bizalmasa megszólította, felhasználta december 14-ei budapesti tartózkodását, és instrukciókat kért. Esterházy Budapesten elmondta, hogy Rückl-től kapott egy táviratot azzal a kéréssel, hogy sürgősen keresse fel őt Prágában, s egyúttal kijelentette, hogy természetesen „*az itteni parancsnak eleget tesz*”. Jelezte azt is, hogy célszerű lenne, ha másnap, december 15-én felkeresné Prágában Rückl-t és kideríthetné, utóbbinak mik a szándékai. Budapesten Esterházy arról is beszélt, hogy december 12-én Prágában olyan benyomás alakult ki benne, hogy az agrárpártiak által vezetett polgári blokk „*erősen veszélyezteti Beneš elnökségét*”, ezért azt gondolja, hogy Rückl Beneš megbízásából olyan értelemben szeretne vele tárgyalni, hogy megszerezze a magyar törvényhozók támogatását.³³

A magyar keresztényszocialisták elnöke budapesti konzultációjának az volt a célja, hogy jelezze a Beneš bizalmasával lefolytatandó tárgyalásokat. Esterházy egyúttal a tekintetben is eligazítást kért az „illetékes tényezőktől”, hogy milyen legyen a találkozás, azaz csak passzív jellege legyen-e, s csak meghallgassa a másik felet, vagy konkrét követelésekkel álljon-e elő, melyek fejében a magyar törvényhozók támogatnák Beneš elnökké választását. A Beneš emberével való találkozás a magyar külügyminisztérium 1935. december 9-ei instrukciójának a szellemében logikus volt, mert a fennálló körülmények között az volt a legvalószínűbb, hogy a magyar képviselők és szenátorok számára mérvadó lesz az eredeti budapesti utasítás első pontja, azaz Beneš ellenjelöltjének támogatása. A második pont egyelőre nem volt aktuális, s a harmadik sem, melynek eredete nem volt világos.³⁴

Esterházy egyúttal vázolta Budapestnek, milyen követeléseket lehetne megfogalmazni, amelyeknek a teljesítése a Beneš számára kívánatos magyar támogatás ellentételezése lehetne. Az alábbi követelésekről volt szó: magyar iskolai referatúra létrehozása Szlovákiában az országos adminisztráció keretén belül, melynek vezetésével olyan személyt bíznanak meg, akit mindkét magyar párt elfogad, és aki a magyar iskolák tanfelügyelői felett teljes hatáskörrel rendelkezne. Beneš támogatásának további előfeltételét jelentené az az ígélet, amely szerint a költségvetés összeállításánál meghallgatnák a magyar pártok

³³ Vö. MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res. pol./1935, ill. ad 840/ res. pol./1935.

³⁴ Uo.

delegátusát, aki tolmácsolná az OKSZP és az MNP pénzügyi követeléseit úgy a kultúra, mint a gazdaság területén, és ezek benne foglaltatnának az állami költségvetésben, mégpedig oly módon, hogy a magyar kisebbség az országon belüli százalékarányának megfelelő mértékben részesülne a büdzsé egyes tételeiből. Esterházy ugyancsak feltételezte a rendkívüli pénzügyi kompenzáció meghatározását a kisebbségi magyar színészek, és a magyar kisebbségi kultúra valamint a gazdasági egyesületek számára évi járulék formájában, amelyet, amennyiben lehetséges, az állami költségvetés keretén felül állapítanának meg. Esterházy szerint ez az összeg 1 millió 200 ezer korona lehetne. Az OKSZP elnöke szerint ebből az összegből a magyar kisebbség számos problémáját lehetne orvosolni, s a magyar politikusok által régóta követelt egyetemet is meg lehetne alapítani. Beneš elnökké választásának feltételei közül nem hiányzott a „*politikai pörök*” azonnali megszüntetését sürgető követelés sem.³⁵

Esterházy találkozása Benešsel

Esterházy a következő napon, 1935. december 15-én nemcsak Rücklrel találkozott, hanem váratlanul magával Beneš külügyminiszterrel is.³⁶ Az erről készült feljegyzések eléggé szűkszavúak, nem tartalmaznak részletes információkat. Szüllő Géza *aide-mémoire*-ja szerint Esterházy a Benešsel való találkozón a budapesti utasításokhoz tartotta magát. Az OKSZP elnöke közölte Benešsel, hogy a közös képviselői klub elnökének állásfoglalása nélkül ő nem kompetens hivatalos tárgyalás folytatására és ezért ezt a megbeszélést csak *ab referendumnak* kell tekinteni. Wettstein prágai magyar követ 1935. december 19-ei, a magyar kisebbségi pártoknak az elnökválasztással kapcsolatos magatartásáról szóló jelentése megerősíti, hogy a Beneš-Esterházy találkozón a külügyminiszter kérte a magyar törvényhozók támogatását, s hogy Esterházy a magyar választók támogatását „*bizonyos feltételektől tette függővé, melyek teljesítésétől Benes elvből nem zárkózott el*”.³⁷ Minderről Esterházy Lujza is megemlékezik a memoárjában. Rücklnek arra kellett kérnie Esterházy Jánost, hogy a két magyar párt támogassa Beneš jelölését. Egyben figyelmeztetnie kellett Esterházyt, hogy Beneš ellenjelöltje, Bohumil Němec a fasizálódó jobboldalt képviseli, s megválasztása a demokrácia végét jelentené Csehszlovákiában. Lujza grófnő emlékiratai szerint Rückl felhívta Esterházy figyelmét arra is, hogy az adott helyzetben a magyar választók a köztársasági elnökválasztásnál a mérleg nyelvét is képezhetik, és sorsdöntően befolyásolhatják az elnökválasztás eredményét.³⁸ Esterházy 1935. december 15-ei Benešnél történt látogatásá-

³⁵ Uo.

³⁶ MÚA AV ČR, AÚTGM, f. EB I, 45 sz. dob., R/1340/136 lelt. sz., Slovensko – Fotokopie – 1930–1938 (tovább csak SK – FTK/’30 – ’38), Rückl géppel két oldalas 1935. december 16-i levelének fotokópiája Přemysl Šámálnak az elnöki hivatal kancellárjának az Elnöki Hivatalból (szignatúra T. 1002/35), vö. a levél 1. oldala.

³⁷ MNL OL, K 64 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res. pol./1935, ill. 869/res. pol./1935, Szüllő *aide memoire*-ja és idézett dok. 252/pol./1935 (az OKSZP elnöke, Esterházy a követ jelentésében „Asztalos” fedőnéven szerepel).

³⁸ Vö. Esterházy L.: Szívek i. m. 68.

ról a Szlovákiában megjelenő magyar nyelvű Esti Újság³⁹ c. napilap is részletesen beszámolt. A lap az elnökválasztás után informálta olvasóit, hogy Beneš szívélyesen fogadta Esterházyt a Czernin-palotában a csehszlovák külügyminisztérium székházában. Beneš azt akarta megtudni az OKSZP elnökétől, hogy van-e lehetőség a magyar kisebbségi pártok támogatásának megszerzésére. A lap szerint Esterházy közölte Benešsel, hogy ennek a lehetősége fennáll, a magyar pártok segíthetnek az ő megválasztásában. Az adott pillanatban azonban nem tud konkrét választ adni, mert a két magyar politikai párt közül ő csak az egyiket képviseli, és a parlamentben az MNP-vel közös klubban működnek. Esterházy javasolta, hogy a tárgyalásra meg kellene hívni Szüllő Gézát, a közös parlamenti klub elnökét, valamint a Magyar Nemzeti Párt képviselőjét is. Mindazonáltal a lap szerint a két politikus között hosszabb tárgyalásra került sor. Megegyeztek abban, hogy 1935. december 17-én a magyar kisebbségi politikai pártok szélesebb képviselőletével folytatni fogják a tárgyalásokat.⁴⁰ Esterházy előtt világos volt, hogy a magyar kisebbségi pártok egyedülálló közvetlen tárgyalások előtt állnak a kormány befolyásos tagjával és a potenciális köztársasági elnökkel, amelyek bizonyos engedményeket hozhatnak, ha kinyilvánítják hajlandóságukat Beneš támogatására. Logikus volt tehát, hogy ezekbe a tárgyalásokba be kell kapcsolni a magyar kisebbségi pártok élénjáró vezetőit, amit Budapest is követelhetett Esterházy december 14-ei látogatása alkalmával. Ez derül ki Szüllő *aide-memoire*-jából, melyet a magyar külügyminisztériumnak küldött 1935. december 28-án. Ezért az OKSZP elnöke mindjárt másnap reggel, december 16-án felkereste a magyar pártok közös parlamenti klubjának elnökét, Szüllő Gézát, akit tájékoztatott a Benešsel folytatott tárgyalásról. Egyben felkérte őt, hogy közösen utazzanak Budapestre, a magyar külügyminisztériumba. Esterházy még aznap, most már Szüllővel együtt, ismét Budapesten tárgyalt. Figyelemre méltó azonban az a tény, hogy a további budapesti konzultációkra nem hívták meg az MNP képviselőit.⁴¹

A magyar keresztényszocialisták mindkét vezetője előzetesen tárgyalt Bakach-Bessenyei György báróval, a magyar külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjével, utána pedig Pataky Dénes államtitkár jelenlétében Kánya Kálmán külügyminiszterrel. A tárgyaláson részt vett Bartók László pozsonyi magyar konzul is. A magyar külügyminiszter a csehszlovákiai elnökválasztás körül kialakult helyzetet nem ismerte, ezért nem tudott konkrét utasítást adni a számukra – a döntést rájuk bízta. Kánya állásfoglalását azzal magyarázta, hogy az adott helyzetet és az ebből eredő előnyöket csak a további politikai fejlemények alakulásával lehet megítélni, közvetlenül az elnökválasztás előtti napon.⁴²

³⁹ Az Esti Újság napilap a mai helyesírás szerint van feltüntetve.

⁴⁰ Esti Újság, 1935, 3. évf., 294. szám, december 20. Az Esti Újság információját leköszölte Hlinka Néppártjának Szlovák című lapja is. (Vö. Szlovák, 1935, 17. évf., 288. szám, december 20.)

⁴¹ Vö. MNL OL, K 64. 62. cs., 1935 – 7. t. – 872/res.pol/1935, ill. 869/res.pol./1935, Szüllő *aide memoire*-je.

⁴² Vö. MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 7.t. – 872/res.pol./1935, Szüllő *aide memoire*-je.

Mivel a magyar külügyminiszternek nem állt szándékában a kisebbségi pártok politikusait bárhogy is befolyásolni az elnökválasztás ügyében, Szüllő a Kánya Kálmánnal megtartott találkozón kijelentette, hogy tekintettel a magyar kisebbség egyre csökkenő súlyára, támogatja a Benešsel kötendő tisztességes egyezséget, és ezért az állásfoglalásáért magára vállalja a felelősséget. Úgy az államtitkár, mint Kánya külügyminiszter és Esterházy, helyeselték az álláspontját.⁴³

Wettstein követ 1935. december 19-ei összefoglaló jelentése valamivel eltérőbben számol be a magyar kisebbségi pártok december 16-ai budapesti találkozásáról. Szerinte a magyar külügyminiszter egyetértett Esterházy álláspontjával, melyet december 15-én adott elő Benešnek, azaz hogy bizonyos feltételek mellett a magyar képviselők támogathatnák Beneš jelölését. Ezzel kapcsolatban Kányának olyan értelemben kellett tájékoztatnia Esterházyt, hogy ha Beneš megígéri és garantálja kérésük teljesítését, akkor támogassák az ő jelölését. Még ha Wettstein jelentése másképp is fogalmaz, megfogalmazása Esterházy János és Szüllő Géza december 16-ai budapesti tárgyalásának eredményét tükrözi: a magyar kisebbségi pártok támogathatják Beneš elnöki jelölését.⁴⁴

A magyar kisebbségi politikusok budapesti útja nem került el a csehszlovák rendőrség figyelmét sem, különösen ilyen helyzetben, amikor az ország az elnökválasztásra készült. Ezt bizonyítja a konkrétan a pozsonyi Tartományi Hivatal elnöksége által a bel- és külügyminisztériumnak továbbított bizalmas jelentés. Az elnökválasztás alkalmából, a prágai Belügyminisztériumot Esterházy és Szüllő budapesti látogatásáról személyesen Országh József, a Hivatal elnöke tájékoztatta.⁴⁵ Arról, hogy „*Szüllő Géza és Esterházy János, az országos keresztényszocialisták vezető képviselői, 1935. december 18-án részt vettek a Nemzetgyűlés ülésén, amelyen meg lett választva a köztársasági elnök úr*”, a belügyminisztérium elnökségének és a külügyminisztériumnak azt írta, hogy erre a törvényhozó testületi gyűlésre „*mindkét képviselő december 16-án egyenesen Budapestről érkezett Prágába*”.⁴⁶ Figyelmet érdemel az a tény, hogy a Belügyminisztérium elnökségét és a Külügyminisztériumot utólag, az elnökválasztás után három nappal 1935. december 21-én tájékoztatták,⁴⁷ mintha Prága ex post igyekezett volna ellenőrizni a két magyar kisebbségi politikus esetleges konzultációjukat a budapesti kormánynál.

⁴³ Vö. uo.

⁴⁴ MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7.t. – 872/res.pol./1935, ill. 252/pol.1935.

⁴⁵ Az Első Csehszlovák Köztársaságban a megyerendszert 1929–1939 között a tartományi közigazgatás váltotta fel. Csehország és Szilézia, illetve Morvaország alkotta a két cseh többségű tartományt. Az 1918 előtt Magyarországhoz tartozó részekben pedig Szlovákia és Kárpátalja kapott korlátozott közigazgatási önállóságot. A központi közigazgatási hatóságot Tartományi Hivatalnak nevezték. A Tartományi Hivatalok élén tartományi elnök állt. Az Országos Köztársasági Párt jelöltjeként Jozef Országh (1883–1949) 1928–1929 között a szlovákiai Tartományi Hivatalban az alelnöki, majd 1929–1938 között az elnöki funkciót töltötte be.

⁴⁶ Vö. Národní archiv, Praha, f. Prezídium ministerstva vnitra, 809. sz. dob., szign. 225 – 809 – 58, 74.006/35 prez., 1935. december 21. Aláhúzással kiemelve az eredeti szerint.

⁴⁷ A dokumentum 1935. december 27-én érkezett a belügyminisztérium elnökségére. Vö. uo.

Hozzá kell fűznünk, hogy a kisebbségi magyar politikusok külföldi útjait a rendőrség pontosan nyilvántartotta és jelentette Prágába és Pozsonyba. Ezt igazolják az egyes jelentések a konkrét határátkelőkről a magyar kisebbségi politikusok nevével, s az összesített jelentések is pontosan felsorolják, melyik magyar politikus hol, milyen időben lépte át a határt. A Miniszterelnökség egyik dokumentuma összefoglalja például Esterházy János 1934-es „utazásának intineráriumát”.

Egy mozgalmas nap a választás előtt

A magyar kisebbségi parlamenti pártok december 17-én reggel Szüllő Géza vezetésével megtartották együttes ülésüket. Egy nappal a választás előtt a magyar törvényhozóknál is feszült volt a helyzet. Wettstein követi jelentéséből megtudjuk, hogy az MNP törvényhozói nehezményezték, hogy nem értesítették őket az OKSzP elnökének budapesti tárgyalásairól, és nem tudtak a budapesti utasítások megváltoztatásáról, ezért a jóváhagyásra nem mutattak nagy hajlandóságot. Úgy tűnik, hogy az MNP képviselői december 17-ig nem tudtak Esterházy János Beneessel folytatott tárgyalásairól. A két magyar kisebbségi párt között a politikai torzsalkodás egyre fokozódott, felmerült a veszély, hogy az elnökválasztás ügyében szakadás következhet be. Szüllő szerint a klubban hosszú, színvonalatlan vitára került sor. Sőt némely résztvevő Beneš sikertelensége esetében „szédületes perspektívákat” állított fel. Azonban, hogy konkrétan milyenekről, az már nem derül ki Szüllő Géza *aide-mémoire*-jából.⁴⁸ Szüllő szerint az elnökválasztással kapcsolatban kialakult nézeteltérés okozója az MNP elnöke, a közös magyar képviselői klub alelnöke, Szent-Ivány József volt. Neki az egész idő alatt Prágában kellett tartózkodnia és egyeztetni a magyar követtel, valamint a csehszlovák és német agrárpártiakkal, akik kezdetben Beran agrárpártjának jelöltje felé hajlottak. Nem tudni, hogy Szent-Ivány tárgyalt-e a magyar követtel december 17-e előtt. A követnek az elnökválasztással kapcsolatos összefoglalójából arról szerezhetünk tudomást, hogy az MNP elnökével és állásfoglalásával csak a nála tett látogatástól, 1935. december 17-től foglalkozik. Szent-Ivány, aki ekkor informálta Wettsteint a két magyar politikai párt közötti széthúzásról, kérte a követet, hogy az elnökválasztással kapcsolatban újabb instrukciót eszközöljön ki a magyar külügyminisztertől.⁴⁹

A Josef Černý agrárpárti miniszter és Szent-Ivány közötti kapcsolat Budapest számára nem volt ismeretlen. Nem tudni, hogy Černý és Szent-Ivány az elnökválasztásról milyen értelemben tanácskozott 1935 decemberében, de annyi bizonyos, hogy a találkozót Černý miniszter kezdeményezte. Ez a kapcsolatfelvétel elsősorban a köztársasági elnök megválasztásával függött össze. Ez az agrárpártiak és a szocialisták közötti ellentétek, valamint az agrárpártiak

⁴⁸ MNL OL, K 64 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 869/res.pol., Szüllő *aide-mémoire*-ja, fol. 5 (2.old.).

⁴⁹ MNL OL, K 64 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol., ill. 252/pol. A jelentésben Szent-Ivány „Ádám” fedőnéven van feltüntetve. (Lásd itt a további szöveget.)

Benešsel és a Hradzsinnal szembeni ellenzékiiségének megnyilvánulása volt. Černý először a Német Nemzeti Párt képviselőjének, Georg Hanreichnek a közvetítésével kereste a kapcsolatot Szent-Iványval. Mivel állítólag Hanreich ez elől kitért, a belügyminiszternek kellett felvennie Szent-Iványival a kapcsolatot a párt parlamenti titkárságán keresztül.⁵⁰ Wettstein követ információja szerint, amit Hanreich képviselőtől szerzett, a belügyminiszter és a Magyar Nemzeti Párt elnöke közötti találkozóra valóban sor került – valószínűleg 1934. október elején,⁵¹ és ezt mindketten kedvezően értékelték. Állítólag Szent-Ivány „komolysága, higgadtsága és nyíltsága” kedvező benyomást tett Černýre. Černý kifejezte a magyarok iránti megértését, amiért nem folytathatnak aktivista politikát, de azt állította „az ellenzéki magatartásnak is vannak nüanszai”. A minisztert érdekelte a találkozók folytatása, ezért szemére vetette Szent-Iványnak, hogy sokat tartózkodik Prágán kívül.⁵² Úgy látszik, hogy Budapest korábban tudott Černý tárgyalási szándékáról Szent-Iványval, de az MNP elnökének találkozását Černývel nem nézte jó szemmel. Bizonyítja ezt Hory Andrásnak, a magyar külügyminiszter állandó helyettesének távirata, melyben tudatta a pozsonyi magyar konzulátussal és a prágai követséggel, hogy Černý kapcsolatba lépett Szent-Iványval; egyben hangsúlyozta, hogyha komolyabb tárgyalásra kerül sor közöttük, akkor az „az itteni jóváhagyás nélkül történik”.⁵³

Az idézett dokumentum szerint feltételezhető, hogy maga Szent-Ivány sem lelkesedett nagyon a belügyminiszterrel való tárgyalások folytatásáért. Hanreich képviselő nagyobb előzékenységre kérte a prágai magyar követen keresztül az MNP-t. A kormány azon aktuális igyekezetére hivatkozott, amelynek az volt a célja, hogy a politikai pártok működésének feltételeit jogilag kodifikálja a politikai pártok jogi regisztrációja útján. Ezt az intézkedést szerinte a kormány felhasználhatja a nemzeti kisebbségek némely pártjának legális felszámolására. Hanreich arra hívta fel a figyelmet, hogy az agrárpárt és Beneš és a Hradzsinn-csoport közötti növekvő ellentétekre való tekintettel, és figyelembe véve, hogy a politikai pártok a belügyminisztérium hatáskörébe tartoznak, a miniszter pedig agrárpárti, egyértelmű, hogy Černý e tekintetben a Hradzsinn-párti politikusokkal szemben saját pártja érdekeit fogja követni. Meggyőződése volt, hogy a kormány eltökélt szándéka, a politikai pártok jogi regisztrációja — amitől végül visszaléptek — reálisan veszélyezteti a magyar kisebbségi politikai színteret is. Hanreich szerint a belügyminiszter már komolyan foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy melyik magyar kisebbségi politikai pártot szüntessék meg. Eközben Černý azt mérlegelte, hogy melyik magyar kisebbségi párttól várhatnák az agrárpártiak érdekeinek legalább passzív támogatását „az ides-tova aktuálissá váló elnökválasztás kérdésében” Arra való tekintettel, hogy

⁵⁰ Vö. MNL OL, K 64 57. cs. 1934 – 7. t. – 625/res.pol./1934, ill. 215/pol./1934. Más dokumentumok szerint Szent-Iványt a belügyminiszterrel való találkozóra egy meg nem nevezett minisztériumi közvetítő kérte. Vö. uo., 508/res.pol./1934 (Szent-Ivány „Ádám” fedőnéven van említve.)

⁵¹ Vö. uo.

⁵² Vö. MNL OL, K 64. 57. cs. 1934 – 7. t. – 625/res.pol./1934, ill. 215/pol./1934.

⁵³ MNL OL, K 64. 57. cs. 1934 – 7. t. – 508/res.pol./1934.

az OKSzP-t és Szűllőt, elsősorban azonban éppen a magyar keresztényszocialisták exelnökét, Hanreich szerint az agrárpártiak nem kedvelték, ezért elképzelhetetlen volt egy esetleges egyezés ezzel a magyar párttal. Az MNP jövőjének érdekében Hanreich propagálta a magyar követnél Černý érdeklődését a Szent-Iványval folytatandó tárgyalások iránt. Hanreich ezért hangsúlyozta a magyar követ előtt annak fontosságát, hogy Szent-Iványt ne hagyja elesni, az ő tekintélye ugyanis az MNP és a legerősebb kormánypárt közötti tárgyalás folytatásának biztosítéka lehet.⁵⁴ Budapest nem támogatta a magyar kisebbségi pártok külön utas akcióit, az egységes fellépést preferálta. Szent-Ivány esetleges további, az agrárpártiakkal fennálló kapcsolatai az elkövetkező hónapokban, ill. 1935-ben nem hivatalosak, hanem magánjellegűek voltak. Mindenesetre a fennmaradt hivatalos magyar dokumentumok nem foglalkoznak velük. Černý törekvése a Szent-Iványval való kapcsolatfelvételre azért érdekes, mert dokumentálja, hogy a legnagyobb kormánypártnak, amely a jobboldali szárny hatalmába került, a két magyar kisebbségi párt közül az MNP szimpatikusabb volt a keresztényszocialistáknál. Sokatmondó tény, hogy Beneš mint elnökjelölt az OKSzP elnökét, Esterházy Jánost szólította meg és kérte jelöltségének támogatására. Ebből az alkalomból elsősorban a keresztényszocialisták képviselőivel volt hajlandó tárgyalni, s kevésbé az MNP-vel, annak ellenére, hogy a húszas évek második felében éppen Szent-Ivány akkori politikai kurzusának köszönhetően a Magyar Nemzeti Párt volt legközelebb az aktivista politikához.

Beneš jóindulata a keresztényszocialista Esterházy iránt elnökké választása után mutatkozott meg, amikor a magyar kisebbségi politikát 1936-tól egyetlen politikai párt, az Egyesült Magyar Párt (EMP) képviselte, s ő a magyar kérdésben kizárólag Esterházyval, a párt ügyvezető elnökével tárgyalt. Beneš megválasztása után az egyik legjelentősebb tárgyalásra Esterházyval 1936. szeptember 11-én került sor. A két politikus ekkor találkozott először az elnökválasztás előtti, 1935. december 17-ei tárgyalás óta. A Beneš és Esterházy közötti találkozóra a szlovákiai Topoľčanyban (Kistapolcsányban, a köztársasági elnöki üdülőben) került sor, itt az elnök tárca nélküli miniszteri posztot kínált fel Esterházyknak (!). Az EMP ügyvezető elnöke arra hivatkozva, hogy az 1935. december 17-ei tárgyaláson a magyar kisebbségi politikusoknak tett ígérését nem teljesítette, visszautasította az ajánlatot. Az első köztársaság történetében másodsor történt meg, hogy a magyar kisebbség Csehszlovákiában ajánlatot kapott a kormányban való részvételre, az pedig először, amikor valóban lehetősége volt a kormányba lépni.⁵⁵

⁵⁴ Vö. MNL OL, K 64. 57. cs. 1934 – 7. t. – 625/res.pol./1934, ill. 215/pol. Hanreich a magyar követnek hangsúlyozta, hogy a magyarok iránti „*őszinte politikai barátság*” való tekintettel, nem szeretné, ha a magyar politikusokat meglepné a várható előrehozott parlamenti választás, melynek realitásáról a politikai foyerben gyakran beszéltek. A Černý belügyminiszter és Szent-Ivány, az MNP elnöke között alakuló kapcsolat miatt a prágai magyar követ 1935. december 2-ra kérte budapesti meghallgatását. (Vö. uo.).

⁵⁵ Vö. MNL OL, K 64. 70. cs. 1937 – 7. t. – 128/res.pol./1974, ill. 606/res..pol./1937, Esterházy feljegyzése a Beneš elnökkel való találkozásról Kistapolcsányban (Topoľčianky) 1936. szeptember 11-én. (606/res.pol./1936, 1936. szeptember 15-ei dátummal) a pozsonyi alkonzul, Petrisevich Gyula 1937. február 15-ei titkos jelentésének részét képezi. Ezt a jelentést a budapesti külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének, báró Bakach-Bessenyei Györgynek továbbították 128/res.pol. megjelöléssel.

A magyarok második találkozója Benešsel

Az OKSZP és az MNP között felmerült ellentétek dacára, amelyek Beneš elnökjelöltségének támogatása körül alakultak ki, a Benešsel való következő tárgyaláson részt vett az MNP elnöke, Jaross Andor is. Ahogy azt Wettstein követ említette jelentésében, Jaross a tárgyalók közé megfigyelőként került. Beneš előtt ezt maga Jaross is hangsúlyozta. Bizonyos, hogy ez nincs összhangban Jarosznak *Az Est* c. napilap szerkesztőjével folytatott beszélgetésével, melyből kitűnik, hogy az MNP ügyvezető elnöke aktív részese volt a külügyminiszterrel folytatott tárgyalásnak. Jarosson kívül a Benešsel való tárgyaláson részt vett Esterházy és Szüllő is. A külügyminiszter és a magyar pártok képviselői közötti tárgyalás a Czernin-palotában zajlott, fél négykor kezdődött és másfél óráig tartott. Szent-Ivány, az MNP elnöke és a két magyar párt parlamenti klubjának elnökhelyettese szerint, ahogy erről a magyar követnek beszámolt, a tárgyalás nem volt nagyon eredményes. Beneš ugyan a magyar delegáció által előterjesztett követelésekre úgy reagált, hogy lehet ezekről beszélni, azonban állítólag nyomban meg is jegyezte, hogy ezeknek teljesítése nemcsak tőle függ, mert a köztársasági elnök hatásköre korlátozott, illetve az elnöki funkciót az alkotmány keretein belül szeretné betölteni. Wettstein jelentése szerint a magyar kisebbségi politikusok tárgyalása Benešsel „tulajdonképpen pozitív megegyezésre nem vezetett”, és ezért a magyar képviselői klub elnöke sem ígérhette meg Beneš jelölésének egyértelmű támogatását. Mindezek ellenére a magyar törvényhozók az elnökjelölttel folytatott tárgyalásról jó benyomással távoztak.⁵⁶

A magyar kisebbségi pártok delegációja ez alkalommal átadott Benešnek egy 18 pontból álló hamarjában összeállított memorandumot,⁵⁷ amely összefoglalta Beneš jelölésének támogatási feltételeit.⁵⁸ A magyar követelések biztosítani kívánták a csehszlovákiai magyar kisebbség szabad nemzeti és kulturális fejlődését a nemzetközi kisebbségi szerződések jogi bázisán. A magyarok követelték:

léssel – *Mátyás látogatása Benešnél és tárgyalása Sramekkel* – Esterházy itt „Mátyás” fedőnéven szerepel.

⁵⁶ MNL OL, K 64. 62. cs. – 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. és uo. 879/res.pol./1935, Szüllő *aide-mémoireja*.

⁵⁷ *Angyal Béla: Érdekvédelem és önszerveződés. Galánta–Dunaszerdahely 2002.* 201. Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez. (A továbbiakban c. DOKSZPT.) Szerk. Angyal Béla. Somorja–Dunaszerdahely 2004. 102. sz. dok., lásd a fejléci regesztát és a dokumentumhoz tartozó jegyzeteket, 448–449. (Lásd itt tovább a következő lábjegyzetet.)

⁵⁸ A magyar kisebbségi politikusok memorandumja összefoglalta azokat a követeléseket, amelyek korrigálnák Csehszlovákiában a magyar kisebbség helyzetét a társadalom-politikai életet érintő területeken, melyeknek akceptálása az állam és a magyar kisebbség képviselőinek találkozásán alapvető feltétele volt Beneš elnökjelöltségi támogatásának. Ez az összefoglaló megtalálható Szüllő Géza irathagyatékában az Országos Széchényi Könyvtárban Budapesten. A dokumentumot a már idézett forráskiadványban publikálták. Lásd DOKSZPT, 102. sz. dok., *Prága, 1935. december 17. A magyar nemzetgyűlési képviselők követelése, amelyek a magyar nemzetiségnek biztosítanak „a nemzetközi kisebbségi szerződésekben garantált kulturális és szabad nemzeti fejlődést”*. 448–449. Az aláírás nélküli géppel írott tisztázathoz egy cédula is tartozik a „Mélyen Tisztelt Szüllő úrnak” felirattal: a géppel írt szövegre Szüllő nagy betűvel felírta „Az elnökválasztás feltételei”, azaz Beneš elnökké választása támogatásának feltételei.

- „1) a pozsonyi és prágai egyetemeken a magyar tanszék azonnal betöltésük szakképzett magyar tanárral;
- 2) az iskolaügyi minisztériumnál a magyar közoktatásügy központi referátusa állítassék fel, amelynek élére magyar ember nevezendő ki;
- 3) a magyarság számarányának megfelelően újabb magyar középiskolák, polgári iskolák és tanítóképzők állítassanak fel; Ungvárott magyar középiskola létesítessék; Lőcsén megmaradjon a teljes német középiskola;
- 4) Szlovenszkón és Ruszinszkóban nemzetiségi iskolatanácsok állítassanak fel; az 1919/189. sz. iskolatörvény rendelkezései Szlovenszkóra és Ruszinszkóra is kiterjesztessenek;
- 5) a tanítói alapfizetéshez való hozzájárulás a községek és felekezetek részéről Ruszinszkóban is a Szlovenszkón érvényes mértékben állapítassék meg (1200 Kč, 4000 Kč helyett);
- 6) a püspökök mellé magyar vikáriusok neveztesse ki, akiknek hatáskörébe tartozik majd a magyar kántor nevelés is;
- 7) az állampolgári kérdés haladéktalanul rendeztesse ki;
- 8) a nyelvtörvény és nyelvrendelet intézkedései a közigazgatás és az állami üzemek minden ágában haladéktalanul teljes mértékben érvényesítessenek (a bíróságoknál, a postánál, vasútnál stb.);
- 9) a magyar és vegyes nyelvterületeken magyarul tökéletesen beszélő tisztviselők és alkalmazottak alkalmaztassanak a közszolgálatban;
- 10) a közszolgálatban a magyarság számarányának megfelelő magyar nemzetiségű tisztviselők és alkalmazottak alkalmaztassanak;
- 11) a magyar kisebbségi pénzügyi intézetek beolvasztása megszüntessék s ezek is részesüljenek szanasban;
- 12) a költségvetés összeállításánál a magyar pártok részéről két törvényhozó hívassék meg, hogy meggyőződhesse arról, hogy számarányuknak megfelelő mértékben részesülnek a kulturális, gazdasági, szociális s egyéb tételekből;
- 13) a régi nyugdíjasok úgynevezett IV. etapja egyenjogúsítását haladéktalanul keresztülvigyék;
- 14) a SZMKE⁵⁹ részére évi 1 200 000,- Kč szubvenció biztosítassék;
- 15) az anyaországgal ma teljesen szünetelő kulturális kapcsolatok haladéktalanul megteremtessenek;
- 16) a sajtószabadság a magyar ellenzéki lapokkal szemben is az igazságosság alapján megőriztesse ki; az ellenzéki magyar sajtónak, amely sohasem támadta az államot, csak az egyes kormányokat bírálta, garancia adassék, hogy főlegesen nem fogják zaklatni;
- 17) a kormány által fenntartott álmagyar egyesületek, intézmények s ezek sajtója haladéktalanul likvidáltassanak;
- 18) a politikai pörök azonnal beszüntessenek.”⁶⁰

A magyar kisebbség képviselőinek második tárgyalása Benešsel közvetlenül a választás előestéjén, 1935 december 17-én hosszabb és tartalmasabb volt.

⁵⁹ Szlovenszkói Magyar Kultúregyesület.

⁶⁰ Uo. 448–449.

Erről már bővebb információink vannak. A másfél órás tárgyalásról a Czernin-palotában Szüllő — nem tudni milyen céllal — egy összefoglalót készített, amely az irathagyatékában található. Erre az a tárgyalási összefoglaló, amelyet Szüllő a magyar külügyminisztérium számára 1935. december végén készített, sem tesz utalást. Nem tesz erről említést a prágai magyar követ sem a Kánya Kálmán külügyminiszternek küldött jelentésében. Nem tudjuk, hogy a dokumentumot elküldték-e a Dísz térre.⁶¹ A közös parlamenti klub elnöke kiemelte, hogy a magyar kisebbségi politikusok küldöttségét Beneš külügyminiszter szívélyesen fogadta, és nem titkolta lelkesedését amiatt, hogy a keresztényszocialisták elnökével való előző találkozója után lehetőséget kapott a magyar kisebbség szélesebb körű képviselődésére való találkozóra. A tárgyalás bevezetőjében a résztvevőknek elmondta saját elnökválasztási álláspontját és ismertette politikai programját. A magyar politikusok vezetőinek hangsúlyozta, hogy nem akar valamely pártnak elkötelezett elnöke lenni, és nem is vállalna olyan jelölést, amely csak egy pártra vagy politikai blokkra támaszkodna. Ezért emelte ki aktuális politikai pozícióját, amikor elnökjelöltsége támogatásra találnemcsak a baloldali pártoknál, beleértve a kommunistákat is, de a katolikus néppártiakat és a német keresztényszocialistákat is, és ez a platform teljesíti azon elképzelését, hogy valamennyi különböző világnézetű politikai pártnak legyen az elnöke. Ugyanúgy hangsúlyozta a magyar pártok képviselőinek, hogy a csehszlovákok és minden nemzetiség elnöke akar lenni. Komoly figyelmet fordított annak előadására, hogy olyan politikai tábor támogatja, amelyben képviselve vannak a csehek, szlovákok, németek, és bízik abban, hogy csatlakoznak hozzájuk a magyarok is.⁶² Beneš biztosította a magyar kisebbségi pártok képviselőit, hogy elismeri az álláspontjukat, mert jól tudja, mit jelent a nemzeti politika követése, és mit jelent a nemzeti érzelmek, amelyet „*tisztelet magában és honorál másokban is*”. Ebben a kontextusban védelmezi saját alapvető célját, amikor köztársasági elnökként óvni akarja az országot azoktól a politikai törekvésektől, amelyek bármilyen módon korlátozni akarják a demokráciát; a demokratikus elvek megőrzése számára nemcsak az ország megvédését jelenti, hanem a magyar kisebbség társadalmi-politikai érvényesülésének garanciáját is a Csehszlovák Köztársaságban.⁶³

A tárgyalás folyamán a magyar pártvezetők egységesen kinyilvánították az elnökjelölt előtt, hogy a nemzeti kisebbségek elismert jogait a gyakorlatban a bürokraták sokszor igyekeznek önkényesen megkerülni, főleg az adminisztráció alacsonyabb szintjén. További komolyabb akadály, ami limitálja a magyar politikai pártok kormány iránti bizalmát, az az ún. pszeudomagyar egyetemes szándékos támogatása: így akarja „elintézni” a kormány a magyar kisebbség kulturális-politikai követeléseit. A magyar pártok képviselői különösen elhatárol-

⁶¹ A Szüllő Géza által leírt tárgyalás az OKSzP történetéhez c. dokumentumgyűjteményben került közlésre. Lásd DOKSzPT, 103. sz. dok., Prága, 1935. december 17. *Feljegyzés három magyar képviselő E. Beneš külügyminiszter, köztársasági elnökjelöltnél tett látogatásáról.* 450–453. (Aláíratlan, géppel írott vázlat több kisebb javítással. Vö. az eredeti dokumentum leírása, uo. 453.)

⁶² Uo. 450.

⁶³ Uo.

ták magukat az un. Masaryk Akadémiától, melynek létrtehozói magyar emigránsok, a Károlyi-féle köztársaság és a Tanácsköztársaság idején elkötelezett, elnemzetlenedő magyarok voltak. A magyar pártok vezetői ezt a „promagyar” politikát hamisnak tartották és tiltakoztak ellene.⁶⁴

Szűllő a Benešsel folytatott tárgyalások összegzésekor nem tett említést az elnökjelölt reakcióiról. Beneš aláhúzta, hogy a kisebbségek jogai a Népszövetség ellenőrzése alatt állnak. Közben ezzel összefüggésben kiemelte saját szerepét is ebben a nemzetközi szervezetben, ugyanis elnöki tisztségénél fogva állandó figyelemmel követte és követi a nemzetközi szerződésben rögzített kisebbségi jogi normák betartását. Beneš eközben arra figyelmeztetett, hogy az olyan államok kormányainak politikai törekvéseivel ellentétben, mint Lengyelország, Románia és az Egyesült Szerb-Horvát-Szlovén királyság — melyek hajlamosak ezen nemzetközi köteleességek alól kibújni —, az ő politikája mindig a nemzetközi ellenőrzések platformján alapuló nemzetiségi politikára épül. A magyarok a tárgyalás folyamán kiemelték azt is, hogy a magyarok és a csehek között nincs semmilyen osztályharc vagy nemzetiségi harc. Ezzel szemben a szlovákokhoz való viszonyt az terheli, hogy a szlovákok a nemzetüket ért sérelmet igyekeznek a kisebbségi magyarok iránti politikájukkal kompenzálni, ami a reszlovakizációs igyekezetükben nyilvánul meg.⁶⁵

A Beneš és a magyar kisebbségi politikai pártok közötti tárgyalás további részében a memorandumban foglalt követelések, elsősorban a kisebbség kulturális életével kapcsolatos problémák kerültek előtérbe. Szűllő szerint Beneš részletesen elemezte az egyes pontokat és kifejtette velük kapcsolatos nézeteit. Elmondta, hogy az előterjesztett követelések teljes mértékben egyeznek azokkal az alapelvekkel, melyekhez ő maga is ragaszkodik, és megválasztása esetén ezek szolgálatában fog tevékenykedni. A magyar képviselők által előterjesztett követelésekkel kapcsolatban megemlítette az államfő korlátolt alkotmányjogi szerepének problémáját, de ezzel kapcsolatban kiemelte, hogy saját részéről kijelentheti, ő aktív köztársasági elnök akar lenni, és éppen ez az oka — húzta alá Beneš — némelyik politikai párt személyével kapcsolatos ellenérzésének: ők szívesebben látnának a Hradzsinban valamiféle bábót. Ezek után biztosította a magyar képviselőket, hogy mint lehetséges jövőendő köztársasági elnök megtalálja módját saját pozíciójának érvényesítésére az ország igazgatásában.⁶⁶

Befejezésül Beneš elmondta a magyaroknak, hogy köztársasági elnökként mindig rendelkezésükre áll majd, mert világos számára, hogy a memorandum pontjai csak töredékét tartalmazzák a kisebbséggel kapcsolatos komplex kérdéseknek és biztosította őket, hogy szívesen támogatja a kisebbségek jogos követelését gazdasági és jogi területeken is. Minderre a magyar képviselők elnöke szerint szavát is adta. Igéretének érvényességét személye nemzetközi és belpolitikai súlyával igyekezett alátámasztani, ami elégséges biztosítéka lehet szava-

⁶⁴ Uo. 451. Ezzel összefüggésben a magyarok *de facto* elismerték, hogy nem egységesek, s ez a magyar „nemzeti” pártok támogatottságának csökkenésében mutatkozott meg a magyar kisebbség körében, egy részük a csehszlovák pártokhoz közeledett.

⁶⁵ Uo. 451.

⁶⁶ Uo. 451–452.

hihetőségének. Beneš a másfél órás találkozó végén az elnökválasztással kapcsolatban a magyar képviselőktől nem kért semmilyen konkrét ígéretet, s a magyar pártok vezetői sem tettek a Czernin-palotában konkrét ígéretet. A tárgyalás legvégén Szüllő Géza a következőket mondta a külügyminiszternek: „*Miniszter úr, mi mindig nyílt és egyenes ellenfelek voltunk s azok is maradunk*”.⁶⁷

A két magyar párt Benešsel folytatott tárgyalásáról a Magyar Nemzeti Párt ügyvezető elnöke, Jaross Andor *Az Est* c. magyarországi napilap szerkesztőjének, Petschauer Attilának az elnökválasztás után, 1935. december 19-én nyilatkozott, miután megérkezett Budapestre. A Benešsel folytatott tárgyalásról ezeket mondta: „*Kényes a kérdéstről beszélni, mert akkor mikor mi Benessel tárgyaltunk, még külügyminisztere volt Csehszlovákiának. Ma államfő. Azt hiszem, amiket akkor, mint külügyminiszter mondott, az bizonyos mértékben programpontja is volt elnökségének... Mielőtt érdemben tárgyaltunk volna, Benes a következőket mondotta: Az urak ismerik nemzetközi értelemben vett demokratikus érzelmeimet. Ezek az érzelmek számomra lehetetlenné teszik azt, hogy azonosítsam magam azzal a sovíniszta csehszlovák irányzattal, amely még ma is úgy állítja szembe a németeket a csehekkel, a szlovákokat a magyarokkal, mint a régi monarchia idején. Az összes függő kérdéseket az emelkedett demokrácia szemszögéből nézem és a függő kérdéseket nem tartom megoldhatatlannak. Én, mint a magyar nemzeti párt ügyvezetője jelentem meg a tárgyaláson. Pártom és a magyarság nevében közöltem Benessel kívánságainkat. Elsősorban arra kérjük garanciákat, hogy a magyarság kulturális fejlődését biztosítsa, és pedig a magyar iskolák fejlődését, a magyar nyelv használatát és kultúrszervezeteink meghagyását. Benes válaszában a masaryki politika mellett tett hitvallást. Kijelentette, hogy jogosnak ismeri el azokat a magyar követeléseket, amelyek a békeszerződésben biztosított kisebbségi jogokra vonatkoznak és addig is azt az álláspontot képviselte, hogy ezeket a kívánságokat teljesíteni kell. Benes ígéretet tett arra, hogy elnökké választása esetén, ha erre alkotmányjogi lehetősége nyílik, teljesíteni fogja a jogos kívánságokat.*”⁶⁸

Budapest és a magyar pártok – Szent-Ivány József további ellenállása

A Czernin-palotában megtartott tárgyalás után a két magyar párt törvényhozói este hat órakor folytatták tanácskozásukat, ám erről kevés információ áll rendelkezésünkre. Csak Szüllő rögzítette *aide-mémoire*-jában, hogy a képviselőket informálta a külügyminiszterrel folytatott tárgyalásról, és hogy mindkét politikai párt megegyezett Beneš elnökjelöltségének támogatásában. Wettstein követ jelentése erre való utalást nem tartalmaz.⁶⁹

A magyar ellenzéki pártok napilapja, a Prágai Magyar Hírlap 1935. december 18-ai kiadása így számolt be erről: „*Az elnökválasztás előtt kedden az országos keresztényszocialista, magyar nemzeti és szepesi német párti törvény-*

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ *Az Est*, 1935. 26. évf., 292. sz., december 20.

⁶⁹ MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 869/res.pol./1935, Szüllő *aide-mémoire*ja.

hozók közös parlamenti klubja Prágában értekezletet tartott dr. Szüllő Géza klubelnök vezetésével. Az értekezlet foglalkozott a külügyminiszter meghívásával, a nemzeti kisebbségek sérelmeivel s kereste a módját annak, hogyan lehetne a legégetőbb sebekre orvoslást találni. Délben az értekezletet félbeszakították és dr. Szüllő Géza, Jaross Andor és Esterházy János nemzetgyűlési képviselők eleget téve a részükre szóló meghívásnak megjelentek a Czernin-palotában, ahol másfél óra hosszat tárgyaltak a külügyminiszterrel. Utána a közös parlamenti klub újból folytatta értekezletét és elhatározta, hogy az elnökválasztásnál Beneš külügyminiszter jelöltségét támogatja, aki a demokratikus kormányformának a híve ellentétben az egyoldalúan csehszlovák nacionalista nemzeti tanács jelöltjével.” Szüllő Géza *aide-memoire*-ja szerint ez a két magyar párt hivatalos kommunikéje volt. Az OKSzP és az MNP azonban a parlamenti klub együttes ülésén azt is leszögezte, hogy Beneš elnökjelölésének közös támogatása a két párt részén nem jelenti az ellenzéki politikai vonal feladását.⁷⁰

A magyar kisebbségi pártok kapcsolatfelvétele Benešsel, az elnökválasztás biztosnak tűnő győztesével, fordulatot ígért a kormány csúcspolitikusainak kisebbségi politikájában – minimum az idáig hiányzó dialógus megeremtését. A megegyezés Beneš elnökjelöltségének támogatása ügyében, ahogyan az Szüllő jelentéséből kitűnik, nem volt könnyű feladat. A további fejlemények arról tanúskodnak, hogy a magyar törvényhozók kora esti ülésézésé nem jelentette azt, hogy valamennyien egyöntetűen szavazták volna meg az államfőjelölt megválasztásának támogatását. A másnapi elnökválasztáson Beneš támogatásával nem csak az MNP elnökének, Szent-Iványnak volt gondja.

Ugyanabban az időben, amikor a magyar törvényhozók folytatták tanácskozásukat, a prágai magyar követségről elküldték a Szent-Ivány által kért távirati jelentést a Dísz térre. Ebben Wettstein informálta Kánya külügyminisztert az MNP ellenállásáról a budapesti javaslatl szemben, hogy a magyar képviselőknek Benešt kellene támogatniuk, s erre azonnali választ kért. Éppen ez a Wettstein-jelentés árul el a legtöbbet a magyar kisebbségi blokkban kialakult viszályról, amely az elnökválasztás napján még feszültebbé vált. Szent-Ivány József valamennyi MNP-s képviselő nevében – Nitschet is beleszámítva⁷¹ Wettstein által tolmácsolta Budapestnek: „*Elnökválasztással kapcsolatban kifejezett óhaj csak egyoldalú információon alapulhat, amely nemzeti párt megkérdezése nélkül és tudomása nélkül adatott.*”⁷² A magyar külügyminiszternek küldött követi jelentés közölte, hogy Budapest óhaja, azaz Beneš megválasztása az MNP képviselőinek, beleértve az MNP-hez társult ZDP-párt képviselőjét is, a lelkiismeretük ellen való, és tárgyi okokból is lehetetlen.⁷³

Wettstein 1935. december 17-én estefelé elküldött jelentése azt is bizonyítja, hogy Szüllő a magyar törvényhozók tárgyalásain Beneš köztársasági el-

⁷⁰ Vö. PMH, 1935, XIV. évf., 290. (3842) sz., december 19; MNL OL, K 64. – 62. cs. – 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 869/res.pol./1935, Szüllő *aide-mémoire*-ja; Esti Újság, 1935, 3. évf., 294. sz., december 20.

⁷¹ MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 840/res.pol./1935. Mindkét említett politikus, Szent-Ivány és Nitsch fedőnéven szerepelnek (Szent-Ivány – „Ádám” és Nitsch – „Frigyes”

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

női jelölését Budapest óhajaként terjesztette elő. A fentebb említettek közül azonban kiderül, hogy a magyar külügyminiszter szabad kezet hagyott a magyar kisebbség politikusainak, a kezdeményezést rájuk bízta. Amint majd látni fogjuk, Budapest elsődleges célja az volt, hogy a magyar kisebbségi politikai pártok egységesen lépjenek fel az elnökválasztáson.

Azok a tényleges okok, melyek miatt Szent-Ivány szerint az MNP minden tagja vonakodott — a távirati jelentésben csak a képviselőkről van szó, feltételezhető azonban, hogy a „képviseelő” kifejezés itt a „törvényhozó” kifejezést helyettesíti — négy pontban összegződtek. Szent-Ivány az első helyen arra a tényre hivatkozott, hogy Beneš megválasztása a magyar szavazatokkal sem biztos. Szent-Ivány szerint abban az esetben, ha a magyar kisebbségi pártok támogatnák Beneš jelölését, lehetetlenné tennék ezzel a szlovákiai magyarbarát németek helyzetét, mivelhogy a csehszlovákiai németek döntő többségét reprezentáló SdP, nem hajlandó a kommunistákkal együtt szavazni a közös elnökjelöltre. Szent-Ivány azt állította, hogy Beneš elnökjelöltségének a Magyar Nemzeti Párt általi támogatása a tagság számára igazolhatatlan lenne. Az MNP politikai vezetője arra is rámutatott, hogy Beneš magyar pártoknak tett ígéretei az országban fennálló politikai viszonyok miatt teljesíthetetlenek. Ezért ezekre a tényekre való tekintettel az MNP képviselői Wettstein által kérték az illetékes magyar vezetőkett „óhajuk” megváltoztatására legalább a Magyar Nemzeti Pártot illetően.⁷⁴

A követ sürgető táviratára Budapest este két és fél óra múlva, fél kilenckor, ill. negyed tízkor válaszolt.⁷⁵ A magyar diplomácia vezetője igazolta benne: „Óhaj nélkülözhetetlen előfeltétele magyar pártok megegyezése és teljesen egyöntetű eljárása volt.” A külügyminiszter még hozzáfűzte: semmilyen körülmények között nem egyezik bele a két párt külön akciójába. A magyar külügyminiszter erre való tekintettel a követnek hangsúlyozta, hogy továbbra is tartja magát az álláspontjához, azaz a magyar pártok egységes fellépéséhez. Ezzel összefüggően Kánya informálta Wettsteint, hogy amennyiben az „*ez irányban gyakorlandó nyomás*” nem lenne eredményes, úgy instruálja majd mindkét pártot, hogy az elnökválasztáson tartózkodjanak a szavazástól.⁷⁶

Esterházy és Szüllő 1935. december 16-ai budapesti találkozására, illetve Szüllőnek a Beneš támogatására irányuló tevékenységére való tekintettel a Dísz téren azt kívánták, hogy az OKSzP és az MNP törvényhozói az elnökválasztáson Benešre szavazzanak. Egyértelműbben bizonyítja ezt a magyar külügyminisztérium már idézett, Wettsteinhez eljuttatott üzenetének gépírási vázlata, melyet utólag kézírással módosítottak, s ebben a formában küldték el a prágai magyar követségre. Mindenesetre a követnek továbbított budapesti instrukció nyomatékosabb volt, mint ahogy a vázlatban állt. Míg a távirati jelentés vázlata csak abban az esetben kívánta a magyar pártok egységes fellépését, ha Beneš megválasztásának az esélye bizonyossá válik, s ez de facto olyan értelme-

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ A távirat 21,15-kor lett elküldve. Vö. uo.

⁷⁶ Uo. A jelentés nem táviratilag érkezett Prágába, hanem gyorsabb úton, telefonon továbbították az eredeti távirati szöveg alapján.

zést is kínál, hogy ellenkező esetben az OKSZP és az MNP választói szabad kezet kapnak. A távirat elvárta a magyarok közös fellépését vagy a szavazástól való tartózkodását, tehát a más jelöltre való alternatív szavazást nem engedte meg.⁷⁷

A magyar követ megbeszélése az MNP politikai vezetőjével

Az elnökválasztás előestéjén az volt a követ feladata, hogy még az utolsó pillanatban is megpróbálja a magyar kisebbségi pártok törvényhozóit Beneš oldalára állítani — most ez jelentette Budapest prioritását — vagy a magyar blokkon belüli további széthúzás esetén győzze meg az OKSZP és az MNP vezetőit, hogy az elnökválasztásnál passzív ellenállást tanúsítsanak. Ez nem volt könnyű feladat, amit leginkább a követ 1935. december 19-ei jelentése tanúsít.

Az elnökválasztás előestéjén egyértelművé vált, hogy Beneš megválasztása már biztosra vehető. Wettstein az aktuális erőviszonyok megváltozásáról a japán diplomácia képviselője által adott vacsorán jutott információkhoz. Itt szerzett tudomást arról, hogy a Hlinka-néppártiak támogatni fogják Beneš megválasztását, s hogy „Hodzsának sikerült az agrárpárt ülésén kieszközölni, hogy az elnökválasztást nem teszik pártkérdéssé.” Wettstein egyben megtudta azt is, hogy a diplomáciai körökben az a hír terjed: a magyar kisebbségi pártok megígérték támogatásukat Benešnek. A Prágában lévő diplomaták Beneš megválasztásáról már meg voltak győződve.⁷⁸

Egy nappal az elnökválasztás előtt, 1935. december 17-én, a választások sakktabláján jelentős eltolódásra került sor, mely egyértelműen Beneš jelölésének kedvezett. Andrej Hlinka kétórás tárgyalása Benešsel, valamint a szlovák néppártiak előzetes szavazása a kora esti órákban megtartott gyűlésen, melyen Beneš kétharmados többséggel győzött,⁷⁹ azt a reményt sugallta, hogy a Hlinka-néppárti képviselők Beneš oldalára állnak. Jelentős eltolódás történt az agrárpártiaknál is, és délután öt órakor Hodža miniszterelnök megkönnyebbülve jelentette Benešnek az agrárpártiak beismerő vallomását: ahogyan az agrárpártiak álltak hozzá az elnökválasztáshoz „nem volt okos, jól átgondolt, csak olyan impasszus volt”.⁸⁰ Este kilenckor talákoztak Benešsel az agrárpárt vezetői is,

⁷⁷ A miniszter eredeti távirati jelentésének tervezete azt bizonyítja, hogy utólag kijavították amiről a fennmaradt távirati szöveg tervezete tanúskodik. A Díz térről küldött távirat így hangzik: „Óhaj nélkülözhetetlen előfeltétele magyar pártok megegyezése és teljesen egyöntetű eljárása volt. Semmi esetre nem hagyhatnám jóvá két párt külön akcióját és ragaszkodom egységes eljáráshoz. Amennyiben Méltóságod ez irányban gyakorlandó nyomása sikertelen maradna, pártok utasítandók, hogy szavazástól tartózkodjanak.” A távirati jelentés tervezete így hangzik: „Szíveskedjék illetékesekkel közölni, hogy semmi esetre nem hagyom jóvá a két párt külön akcióját és ragaszkodom egységes eljáráshoz. Szíveskedjék reájuk nyomást gyakorolni az irányban, hogy közös platformban egyezzenek meg. Megjegyzem, hogy azon esetben, ha Beneš megválasztása magyar szavazatokkal sem látszik biztosnak, szóban lévő óhaját tárgyalatlannak tekintse.” MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 840/res.pol./1935.

⁷⁸ MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 252/pol./1935.

⁷⁹ A néppártiak próbaszavazásának aránya 65:35 Beneš javára. (Kahánek, F.: Zákulisí i. m. 70.)

Rudolf Beran és Josef Černý, akik a külügyminiszternek megerősítették, hogy Němec hajlandó feladni elnöki jelölését.⁸¹

Amíg Wettstein a japán diplomatánál tett látogatást, megérkezett Prágába a magyar külügyminisztérium válaszüzenete is arra a táviratra, melyben a prágai magyar követ tudatta a budapesti külüggyel az MNP Benešsel kapcsolatos álláspontját. A miniszter üzenetét Pósfay László attasé azonnal közölte a magyar követtel. Annak ellenére, hogy már későre járt, Wettstein eldöntötte, hogy azonnal cselekszik, és megbízta Pósfayt, hogy keresse meg az MNP elnökét, Szent-Iványt és a közös parlamenti klub elnökét, Szüllő Gézát. Utóbbiaknak Prága elhagyatott külterületén kellett várniuk, ahol a követ felveszi őket autójába, és nyugodtan megbeszéli a helyzetet.⁸²

A követtel való éjszakai találkozásra azonban csak Szent-Ivány érkezett meg, ami eléggé meggyengítette Wettstein tárgyalási pozícióját. Szent-Ivány továbbra is ragaszkodott eredeti álláspontjához, és kezdetben semmilyen áron sem volt hajlandó Beneš jelölését támogatni: kijelentette, hogy inkább lemond mandátumáról, mint hogy neki adja a szavazatát. Wettsteinnek sikerült Szent-Iványt „jobb belátásra” bírnia, de csak nagyon nehezen. Szent-Ivány csak azután változtatott a felfogásán hogy Wettstein kijelentette: az aktuális helyzet ismeretében Beneš megválasztása már a magyar képviselők szavazata nélkül is biztosan vehető. A magyar követ maga is beismerte Szent-Iváynak abbeli kéréségeit, hogyha megválasztják Beneš elnöknek, képes lesz-e teljesíteni a magyar kisebbségi pártok képviselőinek tett ígéreteit. A követ arról igyekezett meggyőzni az MNP vezetőjét, hogy Beneš megválasztása után a rá szavazó magyar kisebbségi pártok biztosan számolhatnak az új elnök jóindulatával; ellenkező esetben Beneš egészen biztos, arra fog hivatkozni, hogy az elnökválasztáskor a magyarok elárulták. Wettstein egyben igyekezett Szent-Iványt a két magyar politikai párt egységes politikai fellépésének szükségességéről meggyőzni: a követ szerint külön utas politikájuk folytatása veszélyeztetné azt a „kis erőt”, melyet a két politikai párt a politikai szintéren képvisel.⁸³

Minden arról tanúskodik, hogy a követ társaságában zajló éjszakai autózásra, azaz a hosszú párbeszédre Prágán kívül került sor. Wettstein szerint Szent-Ivány akkor engedett a nyomásnak, amikor már Prágától jó messzire kerültek. A követ összefoglaló jelentéséből kiderül, hogy Szent-Ivány engedékenysége a budapesti instrukciókkal szemben valószínűleg nem volt meggyőző jellege, illetve nem jelentett hitelt érdemlő garanciát arra, hogy a magyar képviselők és szenátorok az elnökválasztáskor valóban együttesen Benešre adják majd szavazatukat. Wettstein biztos akart lenni abban, hogy a két magyar párt eleget tesz Budapest elvárásának. Ezért miután Szent-Ivány „beadta derekát”, megállapodott vele, hogy visszatérnek Prágába, szállodája előtt kiteszi,⁸⁴

⁸⁰ MÚA AV ČR, AÚTGM, f. EB I. 45. sz. dob., R/124/2 (R 94) lelt. sz., VPZ-VP 1935, Beneš jegyzete Hodzsa Milannal való beszélgetéséről.

⁸¹ Uo. Beneš beszélgetése Rudolf Berannal és Josef Černývel. 1935. december 17. Az elnökválasztás előestéjén lefolyt politikai tárgyalásokhoz összefoglalóan, vö. *Kahánek, F.*: Zákulisí i. m. 69–72.

⁸² MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 252/pol./1935.

⁸³ Uo.

Szent-Ivány elmegy felkelteni Jarostt és Esterházyt, akikkel majd visszatér, valamennyien beülnek a követ kocsijába, s mind a négyen folytatják tárgyalásukat annak érdekében, hogy pártjaik teljesítsék Budapest elvárását.⁸⁵

Ezen a december 17-ről 18-ra virradó éjszakán a magyar pártok fellépésének története szempontjából ismét érdekes, de sajnos megfejthetetlen pillanathoz érkezünk, amely különös kérdéseket vet fel. A követ visszatért Prágába, elvitte Szent-Iványt a szállodájához, és utána Jaross-sal és Esterházyval együtt várta a visszatérését. De Wettstein feleslegesen várakozott, legalábbis részben. Szent-Ivány ugyan „*elég hosszú idő után*” visszatért, ahogy a követ írja a jelentésében, de csak egyedül, és arról tájékoztatta Wettsteint, hogy „*a két párt közt létrejött a megegyezés a követendő eljárásra vonatkozólag*”. A két párt vezetői közötti éjszakai megállapodás szerint az elnökválasztáson a következőképpen fognak eljárni: ha világossá válik, hogy az első fordulóban egyik jelöltet sem választják meg, akkor mindegyik magyar párt képviselője a saját belátása szerint fog szavazni, ellenkező esetben, ill. a második fordulóban minden képviselő és szenátor Benešre adja le a szavazatát. Eközben Szent-Ivány nyomtatékosan biztosította a követet, hogy mindkét magyar párt feltétlenül alkalmazkodik az adott utasításokhoz.⁸⁶ Ugyanakkor Szent-Ivány kérte Wettsteint, hogy közölje a magyar külügyminiszterrel: a Magyar Nemzeti Pártot „*igen kellemetlenül érintette, hogy testvérpártja [értsd OKSzP – T. A.] az ő megkérdezése és hozzájárulása nélkül fordult Nagyméltóságodhoz*”. Az MNP elnöke eközben a követ által figyelmeztette Budapestet, hogy „*az ilyen külön utakon való járás szerintük [értsd az MNP – T. A.] semmiképpen sem alkalmas arra, hogy a két párt közt az annyira szükséges harmonikus együttműködést elősegítse*”.⁸⁷ Szent-Ivány lavírozása és attól való vonakodása, hogy engedelmeskedjen Budapest instrukcióinak, arra a találgatásra adott okot, hogy egyáltalán miképp szavazott a magyar blokk az új államfő megválasztásakor. Ezeknek a „*sajnálatos divergenciáknak*” az eredménye, — ahogy a követ ezzel kapcsolatban fogalmazott — volt az idézett december 19-ei követi jelentés, amelyben összefoglalta mindkét magyar pártnak az 1935-ös decemberi elnökválasztással kapcsolatos álláspontját és ennek alakulását, amit éppen a magyar pártok szavazása körüli spekulációk idéztek elő a választás után.⁸⁸ Szent-Ivány „szállodai” egyezményének hitelességét kétségbe vonta maga a követ is. Ahogy egy nappal később írta: „*Az elnökválasztással kapcsolatban csak Ádámmal [Szent-Ivány] beszéltem. Hogy Évával [Szüllő] és Asztalossal [Esterházy] való találkozásomat tényleg nem volt-e módjában, vagy*

⁸⁴ A nemzetgyűlés negyedik választási időszaka képviselőinek anyakönyvében Szent-Iványi MNP elnök és Jaross Andor a párt ügyvezető elnöke prágai lakhelyéül a Vencel téri Juliš hotel van feltüntetve. A keresztényszocialisták elnöke esetében az Alcron hotel, amely az OKSzP ex-elnökének lakhelyéül is szolgált. A két magyar törvényhozó ekkor vagy együtt volt elszállásolva egy hotelben, vagy elvárták, hogy Szent-Ivány bejárja mindkét hotelt, hogy az említett politikusokat elkísérje a követ autójához. Vö. Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky (továbbá csak APS PČR), Archiv Federálního shromáždění (továbbiakban AFS), Matrika poslanců. IV. volební období – A képviselők anyakönyve, IV. választási időszak.

⁸⁵ MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 252/pol./1935.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo.

nem is akarta létrehozni, azt nem tudom”. Wettstein figyelmeztetett, hogy az adott helyzetben már nem volt semmilyen esélye a magyar pártok vezetői szélesebb körű találkozásának létrehozására. A követ Kányának beismerte, nem tudja bizonyítani, hogy őt Szent-Ivány a valóságnak megfelelően tájékoztatta-e, illetve pártja nevében neki adott szavát betartotta-e.⁸⁹

A választás napja

Az 1935. december 17-ről – 18-ra virradó éjszakán, röviddel éjfél után megváltozott a politikai helyzet, amit a ČTK (Csehszlovák Sajtó Iroda) hírügynökség révén kiadatott hivatalos sajtóközlemény is megerősített. Ezt a visszalépő Bohumil Němec, a széthulló jobboldali blokk elnökjelöltje és a *Venkov (Vidék)* c. napilap munkatársa, Ferdinand Kahánek dolgozták ki.⁹⁰ A sajtójelentés közölte, hogy „*prof. dr. Bohumil Němec felkérte azokat a pártokat, amelyek őt jelölték elnöknek, hogy kandidaturáját vonják vissza.*”⁹¹ Tekintettel arra, hogy a koalícióban mégiscsak sikerült az elnökválasztással kapcsolatban kialakítani az egységet, amely Beneš jelöltsége szempontjából további 93 potenciális szavazatot jelentett,⁹² nem kellett félnie a Beneš-tábornak attól, hogy miként fognak viselkedni az autonomista Hlinka-néppártiak, és annál kevésbé volt érdekes a szintén autonomista magyar kisebbségi pártok állásfoglalása. Már 1935. december 18-ának reggelén bizonyossá vált, hogy Beneš külügyminiszter legalább 304 választótól megkapja a szavazatokat,⁹³ ami 34 szavazattal volt több az előírtnál. A választók 4/5-nek a szavazatára volt szükség — a nemzetgyűlés két háza 450 tagú volt —, hogy megválasszák az első fordulóban az elnököt. Arra való tekintettel, hogy az elnökválasztásnak milyen súlya van bel- és külpolitikai szempontból, Beneš tudatában volt annak, hogy minél több szavazatot kap az ellenzéki parlamenti erőktől, annál nagyobb, reprezentatívabb mandátummal bírhat majd úgy a belpolitikai, mint a külpolitikai porondon. Ezért Beneš saját támogatása stabilitásának érdekében még a választás előtti napon is igyekezett biztosítani a minél nagyobb számú szavazatot és a biztonság kedvéért megkísérelte megtartani a Hlinka-néppártiak és a magyar pártok támogatását is. December 18-a reggelén megkérte Rücklt, hogy adja át üzenetét mindkét „szlovák” politikai tábor vezetőjének – Hlinkának, Tisónak és Esterháznak. Ebben az üzenetben megerősítette a választások előtti találkozáson kinyilvánított jóindulatát.⁹⁴

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Kahánek, F.: Zákulisí i. m. 73. Národní listy, 1935, 75. évf., 346. sz., december 18.

⁹¹ Národní listy, 1935, uo.

⁹² Az agrárpárti választók szavazatai (68), iparosok pártja (25).

⁹³ Beneš választóinak táborába a német keresztényszocialistákkal együtt beszámították Kostka szenátor szavazatát is, aki az OKSzP, MNE, ZDP az SdW-t közös jelöltjeként került a Nemzetgyűlésbe.

⁹⁴ Vö. MÚA AV ČR, AÚTGM, f. EB I. 45. sz. dob. R/124/2 (R 94), VPZ–VP 1935, Rückl gratulációja Beneš elnöknek, 1935. december 21., melyben Benešnek megerősítette: „Az ön kedves üzenetét, amellyel december 18-ának reggelén megbízott, még a választás előtt átadtam úgy Mongsinor Hlinkának (és Tiso miniszternek), mint Esterháznak. Hogy ne történhessen meg a jövőben mindkét új esetleges helytelen értelmezése, az üzenetek az ön által adott instrukció szerint írásban elkészítettem, és mindkét úrnak írásban átadtam”.

A magyar kisebbségi pártok egységes fellépése még a választási nap reggelén, december 18-án sem volt egyértelmű. Legalábbis ez olvasható ki a Magyar Nemzeti Párthoz közel álló Esti Újság napilapból.⁹⁵ A lap értesülései szerint az OKSZP és az MNP törvényhozóinak utolsó együttes ülését, ami közvetlenül fél órával az elnökválasztás előtt folyt le,⁹⁶ a nézetek ütközése jellemezte. Az *Esti Újságból* megtudjuk, hogy az MNP néhány képviselője,⁹⁷ különösen Jaross Andor ügyvezető elnök, kétségbe vonták a megbeszélte közös fellépést, azaz Beneš egységes támogatását a köztársasági elnökválasztáskor. Az OKSZP képviselői Beneš támogatásában egységesek voltak. A lap kommentárja rámutatott a két párt közötti szerepcserére. Kiemelte, hogy a koalíciós köztársasági elnökjelölt ellen éppen annak a magyar pártnak a képviselői hadakoznak, amely párt korábban az aktivista politika felé hajlott, amíg az OKSZP, mely szigorúan ragaszkodott ellenzéki politikai vonalához, most engedékeny a koalíciós pártok elnökjelöltjének támogatásában.⁹⁸ Ilyen helyzetben érkezett a már említett üzenet Benešről, melyet közvetlenül az elnökválasztás előtt személyesen Beneš bizalmasa, Rückl tolmácsolt (valószínűleg Esterháznak), majd levél formájában is megerősítette azt: „*Dr. Edvard Beneš miniszter megbízott üzenetének átadásával, mely szerint az a tény, hogy a koalíció pártjai megegyeztek az ő jelölésében, semmit sem változtat azon, amiről Nagyméltósággal a miniszter úr beszélt. Mindazokat, amikről közösen tárgyaltak, a miniszter úr saját politikai vonalának tekinti, amely az elnökválasztás mai megváltozott állapotának közepette is számára a jövőben érvényben marad. Annak érdekében, hogy biztosítva legyenek, a miniszter mindenhez ragaszkodik, amiről közösen tárgyaltak, a jövőben állandó kapcsolatban lesz önnel.*”⁹⁹ A tárgyalások folyamatosságának biztosítása Beneš részéről jó hírnék számított a magyar pártok politikai körében, és előrevetítette képviselőik aktív bekapcsolódását a magyar kisebbség kérdéseinek megoldásába a köztársasági elnök patronálása alatt. Ezt igazolja az *Esti Újság* is. Rückl Beneš intenciója alapján készült üzenete a magyar törvényhozóknál kedvező visszhangra találhatott. Kiemelték Beneš érdeklődését a magyar ki-

⁹⁵ Vesd össze: <http://www.foruminst.sk>

⁹⁶ A Nemzetgyűlés képviselőinek és szenátorainak elnökválasztó gyűlése pontosan 10,30 kor kezdődött.

⁹⁷ Az elnökválasztáson csak az MNP képviselői vettek részt, mindkét szenátoruk igazolta hiányzását. (Lásd itt magát a szöveget lejjeb.)

⁹⁸ *Esti Újság*, 1935, 3. évf., 294. sz., december 20.

⁹⁹ MÚA AV ČR, AÚTGM, f. EB I. 45. sz. dob., R/124/2 (R 94) lelt. sz. VPZ–VP 1935, Rückl leveleinek másolata 1935. december 18-ról *Esterházy úr részére*. Az Esterháznak átadott idézett Beneš-üzenetet december 20-án közölte a pozsonyi *Esti Újság* is, l. *Esti Újság*, 1935. 3. évf., 294. sz., december 20. Beneš Rückl által készített levelét a magyar törvényhozókhoz az *Esti Újságból* átvette a Hlinka-néppártiak központi lapja a *Slovák* is (l. *Slovák* 1935, 17. évf., 288. sz., december 20.) Az újságban közölt Beneš üzenet szövege viszont némileg eltért az eredetitől: „*Annak ellenére, hogy az éjszaka folyamán a helyzet megváltozott, miután a koalíció jelölésében megállapodott, az Önnel és társaival folytatott tárgyalásaim során tett ígéreteimet fenntartom és állok ígéreteimet. Az urak nálam a magyarságot érintő kérdésekben mindig megértésre találhatnak. Súlyt helyezek arra, hogy a magyar pártok annak ellenére, hogy megválasztásomhoz immár erre szükség nincs, mellettem foglaljanak állást.*” L. *Esti Újság*, uo.

sebbségi pártok iránt közvetlenül a választás előtt, éspedig a megváltozott politikai helyzet ellenére is.¹⁰⁰

Az elnökválasztás – Beneš egyértelmű győzelme

A képviselők és a szenátorok, élükön a két elnökkel, Jan Malypetr-vel és František Soukuppal, pontosan féltizenegykor elfoglalták helyüket a prágai vár gótikus Ulászló termében. Az emelvény alatti páholyban a kormány tagjai foglaltak helyet. A képviselőház elnökének, Jan Malypetr ex-miniszterelnöknek az ünnepi beszéde után, melyben méltatta Masaryk köztársasági elnök jelentőségét és munkásságát, a jelenléti ívek alapján megállapították, hogy a teremben 292 képviselő és 144 szenátor van jelen, tehát összesen 436 nemzetgyűlési tag, így a gyűlés alkalmas a köztársasági elnök megválasztására.¹⁰¹ Az elnökválasztó gyűlésről betegség miatt igazoltan 5 törvényhozó maradt távol, köztük Kramář Karel, a Nemzeti Egyesülés Pártjának elnöke is. Az igazoltan távolmaradt választók között volt az MNP két szenátora is, Füssy Kálmán és Törköly Imre pártelnök is. A választó gyűlésről igazoltan hiányzott még a Hlinka-néppárti Pázmán Anton szenátor és az agrárpárti Kornél Stodola szenátor.¹⁰²

A szavazás eredménye világos és sokatmondó volt: Beneš elképzelései maradéktalanul valóra váltak. A 440 szavazólap közül 341-en volt olvasható Beneš külügyminiszter neve. A Národní sjednocení (Nemzeti Egyesülés Pártjának) 24 jelenlévő választója betartotta az előző napi egyezséget, és annak ellenére, hogy Němec Bohumil visszavonta jelölését, ezek mégis neki adták szavazatukat.¹⁰³ Összesen 76 üres szavazólapot adtak le. Egy szavazólap érvénytelen volt. Ezen eredmények ismeretében Malypetr bejelentette: „*A Nemzetgyűlés jelenlévő tagjainak 340 szavazata meghaladja a háromötödös többséget, ami 264 szavazatot tenne ki. A Csehszlovák Köztársaság elnöke tehát Dr. Edvard Beneš.*”¹⁰⁴

A Nemzetgyűlés képviselőinek és szenátorainak döntő többsége Edvard Benešét választotta a Csehszlovák Köztársaság második elnökének. Beneš elnökké választását valamennyi párt támogatta, tehát az agrárpárt, a szociáldemokraták, a nemzeti szocialisták, a néppártiak, Hlinka Szlovák Néppártja, a kisiparosok és kereskedők pártja és a kommunisták. Benešet támogatták a német aktivista pártok képviselői és szenátorai is, azaz a német szociáldemokra-

¹⁰⁰ Esti Újság, 1935, 3. évf., 294.sz., december 20. A lap helytelenül állítja, hogy a levelet Beneš írta.

¹⁰¹ Těšnopisecké zprávy o schůzích poslanecké sněmovny Národního shromáždění republiky Československé (továbbá csak TZ PS NS). IV. volební období. 1.–2. zasedání (dále jen „zas.“ 1.–2.). Schůze 1–30. (Od 18. 6. 1935 do 28. 2. 1936). Praha 1936, Těšnopisecká zpráva o schůzi Národního shromáždění republiky Československé (společné schůzi poslanecké sněmovny a senátu) v Praze ve středu dne 18. 12. 1935 ve Vladislavském sále na hradě pražském. 2–4.

¹⁰² TZ PS NS. Uo. 5. és 4.

¹⁰³ A Nemzeti Egyesülés Pártja (NEP) képviselőinek álláspontját a Polední listy (NEP) így okolta meg: *A mültra való tekintettel senki sem várhatott tőlünk mást. Miközöttünk és a külügyminiszter között hegymagasságú akadály állt. Egy órán belül eltakarítani lehetetlen volt.* (Vö. Polední listy, 1935, IX. évf., 349. sz., december 19.)

¹⁰⁴ MÚA AV ČR, AÚTGM, f. EB I. 45. sz. dob., R/124/2 (R 94) lelt. sz., VPZ–VP 1935, ČTK – PV 1935. december 18.; TZ PS NS. Uo. 5–6.

ták, a német keresztényszocialisták és a német agrárpártiak. A Csehszlovák Köztársaság történetében az elnökválasztáshoz először viszonyultak aktívan az ellenzéki magyar kisebbségi pártok képviselői is, akik a csehszlovák állam alkotmányjogi alapjával kapcsolatos negatív álláspontjukat az előző elnökválasztásokon az üres szavazólapok leadásával nyilvánították ki. Az elnökválasztás alkalmával csupán Henlein Szudétanémet Pártja¹⁰⁵ és Gajda Radola Nemzeti Fasiszta Közössége helyezkedett egyértelműen elutasító álláspontra,¹⁰⁶ képviselőik üres szavazólapokat adtak le. A magyar kisebbségi pártok konstruktív fellépését az elnökválasztáson az újonnan megválasztott Beneš elnök nagyra értékelte, titkára közvetítésével megköszönte a magyar pártok „lovagiasságát, őszinteségét és egyenes magatartását, melyet a választások előtt és a választások során tanúsítottak”. Beneš titkára az üzenetet a délutáni órákban telefonon közölte a magyar pártok parlamenti klubjával.¹⁰⁷

A magyar kisebbségi pártok konstruktív fellépésének az 1935-ös elnökválasztás idején szélesebb politikai összefüggésben valóban sokatmondó értelme volt. A magyar nyelvű szlovákiai *Esti Újság* figyelmeztetett, hogy a magyarok állásfoglalásának rendkívüli jelentősége van mind a nemzetiségi kisebbségi politika, mind a nemzetközi politika szempontjából. A lap szerint a magyar pártok határozott állásfoglalása a kisebbségi politika szempontjából azért is nagy jelentőségű, mert a csehszlovákiai magyar kisebbség mindkét pártja először egyezett meg az egységes „koalíciós” álláspontban. Nemzetközi politikai szempontból az *Esti Újság* azt a tényt emelte ki, hogy Beneš az elnökválasztáson az országban élő valamennyi nemzetiség támogatta, beleértve a magyarokat is. Meg kell jegyezni azonban, hogy amíg a három német „nemzeti” párt közül csak kettő támogatta Beneš, vagyis a német törvényhozók mindössze 17%-a, mindkét magyar kisebbségi párt egyértelműen Beneš oldalára állt.

Érthető, hogy a magyar kisebbség Beneš elnökjelölését támogató váratlan álláspontja a prágai politikai körökben feltűnést és meglepetést keltett. Hlinka Szlovák Néppártjának lapja, a *Slovák* így írt: „Az elnökválasztás nagy meglepetése az volt, hogy a két magyar párt nem úgy szavazott, mint ezelőtt, üres választólapokkal, hanem szavazatukat Benešre adták”.¹⁰⁸ Az *Esti Újság* szerint a prágai politikai körökben az a nézet uralkodott, hogy az elnökválasztáson a kisebbségi magyar pártok által képviselt állásfoglalás megváltoztatta a csehszlovákiai magyarok helyzetét az országban. Nem csoda, hogy a Masaryk utódát megválasztó Nemzetgyűlés ülésén tanúsított pozitív és konstruktív magyar álláspont-ról úgy beszéltek, mint „nagy eseményről”, amely „a csehszlovákiai magyarság történetében a köztársaság fennállása óta a legjelentősebb eseményt alkotja”. A lap hozzátette, hogy Beneš magyar pártok általi támogatása „Beneš dr. elnök politikai türelmességének a gyümölcse a kisebbségekkel szemben”. A prágai politikai körök a magyarok részéről tanúsított magatartással kapcsolatban nem titkolták meggyőződésüket, hogy ezzel a magyarok hozzájárultak annak a meg-

¹⁰⁵ Vö. Die Zeit, 1935, 1. évf., 68. sz. december 19, első, második vagy harmadik kiadás.

¹⁰⁶ Vö. Fašisticlé listy, 1935, V. évf., 36–37. sz., december 24.

¹⁰⁷ Esti Újság, 1935, 3. évf., 294. sz., dec. 20. Vö. még: Slovák, 1935, 17. évf., 288. sz., dec. 20.

¹⁰⁸ Slovák, 1935, 17. évf., 288. sz., dec. 20.

gyökeresedett nézetnek a korrigálásához, mely szerint államellenesek, és a magyar pártok egységes kiállása Beneš mellett hatással lesz a magyarság helyzetének pozitív alakulására. Az illetékes körök feltételezték, hogy a magyar pártok szavazására való tekintettel a magyar kérdésben nagyobb lesz a megértés. Az sem elképzelhetetlen, hogy a magyar pártok ellenzéki pozíciójának ellenére, bizonyos közeledést lehet várni a magyar pártok és a kormány között, és együttműködésre lehet számítani a magyar kisebbség sarkalatos kérdéseinek megoldásában – vélték a prágai politikai körökben. Beneš a sajtó előtt szintén kifejezte azon reményét, hogy a magyarok kiállása az elnökválasztáson, akik a kritikus pillanatban nyilvánvalóvá tették elkötelezettségüket az ország demokratikus fejlődése mellett, a csehszlovák állam és a magyar kisebbség közötti viszony érezhető javulását jelenti. Tény, hogy a magyar kisebbségi pártok magatartása az Ulászló-teremben 1935. december 18-án mérföldkövet jelentett politikájukban. Az *Esti Újság*, amely a Magyar Nemzeti Pártot támogatta, kiemelt helyen foglalkozott a magyar pártok helytállásával az elnökválasztáson. A lap megállapította, hogy az állam megalakulása óta ez az esemény a legnevezetesebb a csehszlovákiai magyarok történetében.¹⁰⁹

Az is igaz azonban, hogy mindegyik fél a saját optikáján keresztül nézett a jövőbe. Míg a magyar pártok, amelyek üdvözölték az álláspontjukkal kapcsolatos kedvező reagálásokat, és elvárták, hogy aktív fellépésük segíti majd azon követeléseik megvalósítását, melyek megerősítenék a magyar kisebbséget és szerepét saját kisebbségi kultúrájának irányításában, a csehszlovák politikai körök abban reménykedtek, hogy a magyar pártok végre felhagynak az állandó ellenzéki magatartással és hajlandóak lesznek aktív, kölcsönösen előnyös együttműködést jelentő politikát folytatni.¹¹⁰

Ezt a közeledést a megválasztott köztársasági elnök és a magyar kisebbség politikai reprezentációja között a magyar értelmiségi ifjúság is üdvözölte. Ők már az új köztársaságban nőttek fel, új szociokulturális környezetben szocializálódtak, természetesnek és elképzelhetőnek tartották a magyar kisebbség jövőjét a Csehszlovák Köztársaság keretein belül még akkor is, ha a magyar kisebbség politikájának eredményeivel nem is voltak maradéktalanul elégedettek.¹¹¹

Az OKSzP vezetői Beneš támogatásáról – szavazat Benešnek, szavazat a demokráciának

Masaryk utódának megválasztásakor az ellenzéki és negatív jelzőkkel ellátott két magyar kisebbségi párt fellépése váratlan és meglepő volt, ezért szükséges volt a magyar kisebbség nyilvánosságának megmagyarázni, hogy miért döntöttek Beneš mellett. A csehszlovákiai magyar sajtóban ezzel kapcsolatban két alapvető nyilatkozatot találunk: az OKSzP szlovák szekciójának egyik vezető képviselőjétől, Petrášek Augustintól és a magyar keresztényszocialisták volt elnökétől, Szüllő Gézától.

¹⁰⁹ *Esti Újság*, 1935, 3. évf., 294. sz., dec. 20 és 295. sz., dec. 21; *Esterházy, L.*: Szívek i. m. 68.

¹¹⁰ *Esterházy, L.*: Szívek... i. m. 68.

¹¹¹ Uo.

Arra a kérdésre, hogy az elnökválasztáskor a keresztényszocialisták miért változtatták meg eddigi álláspontjukat, Petrášek képviselő adott választ az *Esti Újság* prágai szerkesztőjének. Válaszában kifejtette meggyőződését arról, hogy a katolikus pártoknak a jobboldali nacionalista irányzatokkal szemben a demokrata irányzatot kellene támogatni, mert a katolikusok nem kívánják sem a jobboldali, sem a baloldali diktatúrát. Az OKSZP képviselője közben arra figyelmeztetett, hogy a demokrata ellenzék a parlamentben nem gyakorol sem jobb-, sem baloldali politikát, és rámutatott Šrámek néppártjának a szocialistákkal való együttműködésére, valamint a Hlinka-pártiak aktuális állásfoglalására. Petrášek is kifejezte azt, amit Jaross ügyvezető elnök mondott *Az Est* napilapnak, hogy a magyarság többet várhat Beneš-től, mint a jobboldal túlzottan nacionalista irányzatától.¹¹²

Petrášek, mint az OKSZP szlovák képviselője ezzel kapcsolatban kifejezte reményét, hogy az elnökválasztáson tanúsított magyar magatartás meghozza a kívánt eredményt. Hozzátette, hogy a szocialistáknál mindig észre lehetett venni a Szlovákia iránti nagyobb megértést, mint a jobboldali pártoknál.¹¹³

Pontosabb és aprólékosabb nyilatkozatot a magyar kisebbségi pártok aktivista intermezzójával kapcsolatban az 1935. december 18-ei elnökválasztás alkalmával Szüllő Géza tett az *Esti Újságnak*. Ennek a rövidített változatát a Hlinka-párt központi lapja a *Slovák* is közölte. Szüllő a lapnak kifejtette a magyar pártok álláspontját az elnökválasztás alkalmával és visszamenőleg kommentálta a magyar kisebbségi pártok politikájának általános jellegét az első köztársaság politikai színterén is. Az OKSZP ex-elnöke az elnökválasztással kapcsolatban az említett lapnak felhozta, hogy a magyar kisebbség politikai reprezentációja különbséget tesz a köztársasági elnök és a kormány között, miközben felhívta a figyelmet arra, hogy más az elnökválasztás és megint más a kormány támogatásának kérdése, illetve mást jelent a passzivitás az állampolitikai életben és megint mást a politikai aktivizmus. Szüllő a terjedelmesebb nyilatkozatban cáfolta, hogy a magyar pártok passzívan viselkedtek volna. Szüllő szerint a köztársaság megalakulásától kezdve a magyarok sohasem helyezkedtek passzív álláspontra, hanem éppen ellenkezőleg, mindig az aktív politika mellett voltak, s a magyar kisebbség „nem vonult duzzogva félre, de részt kért az állam alkotmányos életében”, miközben viszont „természetesen élt a kritika jogával, nem hunyászodott meg, nem vedlett át”.¹¹⁴

Az OKSZP és az MNP képviselőinek elnöke ebből az alkalomból figyelmeztetett, hogy a magyarok soha nem vitatták a Csehszlovák Köztársaság létét, és ismerik kötelelességeiket az iránt, egyúttal azt is tudták, hogy a nemzetközi szerződések alapján mit és milyen módon követelhet a magyar kisebbség az államtól. Ezért Szüllő hangsúlyozta, hogy a magyarok abban a pillanatban, amikor a húszas évek második felében nem léptek be a kormányba, nem szüntették meg aktivitásukat, hanem csupán ellenzéki álláspontra helyezkedtek.

¹¹² *Esti Újság*, 1935, 3. évf., 294. sz., december 20.

¹¹³ Uo. Vö. még: Petrášek nyilatkozatának rövid összefoglalása az *Esti Újságnak* a *Slovák* c. lapban. *Slovák*, 1935, 17. évf., 288. sz., december 20.

¹¹⁴ *Esti Újság*, 1935, 3. évf., 295. sz., december 21.

Ettől az időtől kezdve a magyar pártok konzekvens ellenzéki politikai vonalat képviseltek és képviselnek mind a mai napig, abban a tudatban, hogy az ellenzékiiség nem jelenti a köztársaság létezésének tagadását, de a jogos kritika fékezi mindazon törekvéseket, melyek a magyar kisebbséget „amalgamizálni” akarják. Egyben kiemelte, hogy a magyarok politikai céljaik érvényesítéséért folyó küzdelmükben soha nem fognak letérni a törvényes útról és megmaradnak a törvényes keretek között. Ezért — ahogy Szüllő hangsúlyozta — teljesen egyértelmű, hogyha a magyaroktól kérnék, hogy tárgyalóasztalhoz üljenek, mindig megtennék ezt, természetesen kisebbségi jogaik feladása nélkül. Megállapította, hogy a magyar pártok, mint a köztársaság politikai életének vitathatatlan tényezői csak Masaryk utódának megválasztása alkalmával kaptak magas rangú személyiségtől arra vonatkozó felszólítást, hogy a magyar kisebbség szükségleteivel és követeléseivel foglalkozó jelentős tárgyaláson vegyenek részt, miközben a tárgyalások kezdeményezőjéről, Benešről, úgy nyilatkozott, mint Csehszlovákia „legképzettebb és legkiválóbb” politikusról.¹¹⁵

Szüllő *Esti Újságnak* adott nyilatkozatából következik, hogy a magyar kisebbségi politikusok a Benešsel folytatott megbeszélésen hangsúlyozták: az állampolgárságuk ugyan megváltozott, de lelkük megmaradt magyarnak, ami ellen Benešnek nem volt ellenvetése. Ahogy Szüllő elmondta, a magyarok nem kértek a választások előtt semmi többet, és nem teszik ezt a választás után sem, mint annak a garantálását, hogy a magyar kisebbség a kulturális és gazdasági területen is megmaradjon annak, ami volt, azaz „amalgamizálás” nélküli magyarnak, aki tiszteli és betartja a törvényeket. Szüllő Géza szerint az elnökválasztáskor két alternatíva előtt álltak: passzívnak maradni és Beneš ellen szavazni, vagy ahhoz az alternatívához csatlakozni, amelyben látni lehet a csehszlovákiai magyarok nemzeti identitása védelmének garanciáját.¹¹⁶

A nyilatkozatra, melyből a Hlinka-párti *Slovák* c. lap is idézett, Ferdinand Kahánek, a polgári blokk jelöltjének, Němecnek a buzgó támogatója is rámutatott az elnökválasztásról 1939-ben megjelent könyvében, csak közvetlenül nem idézett belőle. Azt mondta ezzel kapcsolatban, hogy Szüllő sokkal konkrétabb volt, mint Jaross *Az Estben*. Kahánek megemlítette, hogy mindkét magyar kisebbségi politikus nyilatkozatára felhívta az illetékes körök figyelmét, amelyek állítólag azt válaszolták, hogy cáfolatra kerül majd sor. Ahogy azonban Kahánek figyelmeztetett, ez Beneš demissziójáig nem történt meg.¹¹⁷

Az *Est* munkatársa az elnökválasztás eredményével kapcsolatban, ill. a magyar kisebbségi ellenzéki pártok aktív fellépésével összefüggésben felkereste Rückl-t, „a nagy diplomáciai esemény egyik kimagasló szereplőjét”, akinek esetében a napilap aláhúzta: az első köztársaság történetében ő volt az első, akinek sikerült egy táborba hozni az ország mind a négy katolikus pártját. Rückl a lap munkatársának kiemelte, hogy egyik legfontosabb eredményének azt tartja, hogy az elnökválasztás alkalmával sikerült elérni a magyar keresztényszocialisták együttműködését, mert bebizonyosodott az, hogy a nagyon fontos kér-

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ Kahánek, F.: Zákulisí i. m. 87.

désekben lehetséges az egész katolikus politikai színtér együttműködése. Rückl szerint ehhez hozzájárult az országban megrendezett nyári katolikus kongresszus, amikor a nemzeti kisebbségek katolikus része megismerhette azt, hogy a kölcsönös együttműködés a „*suum cuique decus*” elvén lehetséges.¹¹⁸

Rückl nagy elismeréssel beszélt az *Esti Újság* munkatársának a keresztényszocialisták katolikusaival, Masaryk utódának megválasztása kapcsán kialakult együttműködésről. Kiemelte a párt törvényhozóinak magas szintű személyi kvalitásait és felkészültségét, amely a jövőt illetően éltette benne a reményt. Rückl a lap útján tolmácsolta a magyar kisebbségi pártoknak az új köztársasági elnök meglegedését a pártok álláspontját illetően. Elmondta, hogy Beneš elnök nagyra becsülte a magyar kisebbségi pártokkal való kapcsolatot. Rückl saját felelősségének tudatában a lap munkatársa előtt kijelentette, hogy „*a szlovenszkói magyarság Benesben őszinte barátot szerzett, aki teljes megértéssel fogja kezelni a kisebbségek jogos követeléseit*”. Egyben aláhúzta, hogy tekintettel a Benešsel való sok évi együttműködésre kijelentheti, hogy ígéreteit mindig betartja. Ebből az alkalomból szó szerint ezt mondta: „*1935. december 18-ika egy új érárt jelent... De ez csak a kezdet. Nem vég, nem is szabad, hogy vég legyen*”. Rückl *Esti Újságnak* adott nyilatkozatának a végén hozzátette, az a meggyőződése, hogy a választások folyamán kialakult személyes kapcsolatok a szlovák és a prágai katolikus körök között létrehozzák a baráti légkört, és ez a két fél közötti barátság tovább fog bővülni.¹¹⁹

Kérdőjelek egy üres szavazólap körül

Az elnökválasztás után találgatások keltek szárnyra a magyar kisebbségi politikai pártok egységes állásfoglalásával kapcsolatban. Szülldő az idézett összefoglalójában, melyben Kánya külügyminiszternek összegezte a magyar kisebbségi pártok állásfoglalását, említést tett arról, hogy egy nappal a választás után, 1935. december 19-én, Budapestre utazott Szent-Ivány és Jaross. A Magyar Nemzeti Párt két képviselőjének tájékoztatni kellett a külügyminisztériumot a magyar pártok állítólagos eltérő szavazásáról, ill. arról, hogy a közös magyar klub — itt ismét a két kisebbségi párt közös képviselői és szenátori parlamenti klubjáról van szó — az elnökválasztáson nem helyezkedett egységes álláspont-ra, s míg az OKSzP képviselői Benešre adták le szavazatukat, addig az MNP tagjai Beneš ellen voksoltak, azaz kitöltetlen szavazólapokat adtak le. Szülldő szerint a két MNP-s politikus budapesti beszámolója szerint az a következtetés volt levonható, hogy a két párt az elnökválasztáson nem volt egységes, a magyarok kompromittálták magukat, pozíciójuk meggyengült, és Kánya külügyminiszter intencióit nem tartották tiszteletben.¹²⁰

¹¹⁸ *Esti Újság*, 1935, 3. évf., 295.sz. december 21. Rückl nyilatkozatának teljes szövegét közölte a *Slovák napilap* is. Vesd össze: *Slovák*, 1935, 17. évf., 289. sz., december 21.

¹¹⁹ *Esti Újság*, uo.

¹²⁰ MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 896/res.pol./1935, Szülldő Géza *aide-mémoire*-ja. Szülldő idézett jelentésének a bekezdése, amely Szent-Ivány és Jaross a magyar külügyminisztériumban előterjesztett beszámolójával foglalkozik, két piros felkiáltójellel van kiemelve.

A magyar pártok deklarált, egységes fellépését a külügyminisztériumban feleslegesen megkérdőjelezhette a prágai követség sajtóreferensének, Mtkónak a nem egészen pontos, 1935. decemberi havi jelentése, amelyben az állt, hogy az elnökválasztáson Beneš jelölését néhány magyar törvényhozó is támogatta. A referens így írta le a magyar kisebbségi sajtó ismertetésében az elnökválasztás eredményét. Mtkó szerint a magyar sajtónak nemcsak a cenzúra miatt kellett visszafogottan viselkednie, hanem amiatt is, hogy a magyar pártok is támogatták Beneš jelölését, ami a közvélemény szempontjából a magyar kisebbségnél kényes témának számított. A sajtóreferens szerint ezt a kényes helyzetet tovább súlyosbította az az állítólagos körülmény, hogy nem minden magyar törvényhozó által leadott szavazólap tartalmazta Beneš nevét. Mtkó jelentette Budapestnek, hogy a két álláspont élharcosai közötti vita a magyar kisebbség szétválasztásához vezetne, ezért a kisebbségi sajtó kitért az óvatos és keveset mondó nyilatkozatok elöl. Csak néhány „független és semleges” lap képezett kivételt, mint például az *Esti Újság*, mely az elnökválasztással bővebben foglalkozott. Mtkó itt éppen az OKSZP szlovák képviselőjének, Petráseknek az idézett nyilatkozatára hivatkozott. Mindazonáltal a sajtóreferens megállapítása sem felel meg teljesen a valóságnak. Petrásek nyilatkozata nem tartalmazott olyan alapvető és fordulatoss információt, amely valami teljesen új interpretációs szemléletet hozott volna a magyar törvényhozóknak az elnökválasztáson tanúsított magatartásával kapcsolatban. Elvégre az *Esti Újságnak* a Szüllő által adott terjedelmesebb nyilatkozat — amely különben nyíltabb volt, mint Petráseké — sem kínált betekintést a magyar kisebbségi politikai színtér kulisszatitkaiba. Az OKSZP exelnökének nyilatkozatát ezt követően a *Prágai Magyar Hírlap*, a magyar ellenzéki pártok lapja is leközölte.¹²¹

Az OKSZP és az MNP közös képviselői klubjának elnöke azonban a magyar külügyminisztériumnak küldött jelentésében azt az esetleges következtetést, hogy a magyar pártok ismét nem voltak egységesek, és hogy megint kompromittálódtak, a valósággal ellentétesnek nevezte, és cáfolta ezeket. Szüllő mindenekelőtt a két magyar párt által a *Prágai Magyar Hírlapnak* adott hivatalos kommunikációra hivatkozott, melyet a pártok vezetői, Esterházy János az OKSZP, Jaross Andor pedig az MNP képviselőjében írt alá, ami megerősítette a két magyar párt törvényhozóinak december 17-ei egyezségét, azaz hogy az elnökválasztáson egyértelműen Beneš Edvard jelöltségét fogják támogatni. Szüllő jelentése elsősorban azért értékes, mert a *Prágai Magyar Hírlap* 1935. december 18-ai rövid jelentését a december 17-én történt megegyezéséről a két párt hivatalos nyilatkozatának tekinti.¹²²

Az összegző jelentés cáfolta Szent-Ivány és Jaross az MNP két képviselőjének külügyminisztériumi beszámolóját, melyben a két magyar párt eltérő szavazásáról referáltak volna, utalt a már idézett Jaross interjúra *Az Estben*, ahol „*ipsissima verba elismeri, hogy elfogadták és támogatták a magyar pártok Beneš jelöltségét*”. Jaross ebben nyilvánosan igazolta, hogy a magyar képviselők és

¹²¹ MNL OL, K 66 274. cs. 1935 – I-5 t., 1/pol./1936, a prágai magyar követség sajtójelentése 1935. december 1-től 1936. január 4-ig.

¹²² Uo.

szenátorok egységesen Benešt támogatták. A lapnak szó szerint így fejezte ki magát: „Elmondhatom, hogy azért foglaltunk állást Benes elnöksége mellett, mert az az érzésünk, hogy Benes ígéreteitől a magyarság többet várhat, mint a jobboldali, túlzó nacionalista irányzattól.”¹²³

A klubelnök a választás eredményével kapcsolatosan is kétségbe vonta Szent-Ivány és Jaross állítólagos kijelentését arról, hogy a magyar pártok eltérően szavaztak az elnökválasztáson. Ezt alátámasztotta a *Prager Presse* c. napilapban 1935. december 19-én megjelent cikkel és a hozzáfűzött kommentárral. Arra való tekintettel, hogy a 24 üres szavazólap leadását a Nemzeti Egyesülés Pártja elismerte,¹²⁴ egyértelművé vált, hogy az MNP egyetlen törvényhozója sem adhatta le szavazatát Bohumil Němecre, ahogy a Nemzeti Egyesülés törvényhozói tették.¹²⁵ A magyar pártok szavazása körüli spekulációkra azonban a leadott üres szavazólapok adtak reális okot. Arra való tekintettel, hogy az elnökválasztást az üres szavazólapok leadásával csupán az SdP és a Nemzeti Fasiszta Közösség bojkottálta, nyilvánvaló volt, hogy az MNP törvényhozói nem helyezkedtek egységes passzív ellenállási platformra. Az elnökválasztáson leadott 76 üres szavazólap közül 67 az SdP törvényhozóihoz, a további 6 pedig Nemzeti Fasiszta Közösség törvényhozóihoz tartozott. Így összesen 3 azonosítatlan üres szavazólap maradt.¹²⁶

Mindazonáltal Szüllő jelentéséből megtudhatjuk, hogy csak egy kitöltetlen szavazólap háttére maradt kiderítetlen. Sajnos Szüllő jelentése nem teljes. Az üres szavazólapok „tulajdonosainak” kimutatása után megállapítja, hogy 76 szavazólap közül csupán egyet nem lehetett besorolni, azonban az SdP és a Nemzeti Fasiszta Közösség kivételével már csak a kárpátaljai Orosz Nemzeti Párt képviselőjének, Fencik Stefánnak, a Nemzeti Egyesülés¹²⁷ képviselői klubja „vendégképviselőjének” a nevét említi, aki beismerte az elnökválasztáson tanúsított passzív álláspontját. A Nemzeti Egyesülés lapja, a *Polední listy (Déli Lapok)*¹²⁸ is igazolta, hogy Fencik üres szavazólapot adott le. Nem világos tehát, hogy a megmaradt 2 üres szavazólap kinek a „tulajdonát” képezte.¹²⁹

¹²³ MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 896/res.pol./1935, Szüllő *aide-mémoire*-ja. Jaross idézett beszélgetése Az Est napilapban 1936. december 20-án, lásd uo. vagy magát a lapot, 26. évf., 292. sz. 1935. december 20. Jaross Az Estnek adott interjújából Kahánek is idéz. (Vö. Kahánek, F.: Zákulisi i. m. 87.)

¹²⁴ Ahogy a Nemzeti Egyesülés Párt lapja a *Polední list* megerősítette: „A Nemzeti Egyesülés következetes maradt és szavazatait dr. Němec Bohumil professzorra adta.” A Nemzetgyűlés elnökválasztó ülésén a Nemzeti Egyesülés 26 törvényhozója közül 24 volt jelen. Amint már említettük Kramár igazoltan maradt távol.

¹²⁵ MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 896/res.pol./1935, Szüllő *aide-mémoire*-ja. A *Prager Presse* kiollózott cikkéhez 1935. december 19, lásd uo.

¹²⁶ MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 896/res.pol./1935, Szüllő *aide-mémoire*-ja. Szüllő az SdP esetében 67 törvényhozó helyett 66-ról beszél. Elképzelhető, hogy elírásról van szó. Az SdP központi lapja Henlein pártjának törvényhozóihoz 67 üres lapot sorol, ill. 9 üres szavazólapról tesz említést, amely nem tartozik az SdP-hez. A Nemzetgyűlés mindkét házában az SdP választói valamennyien jelen voltak. (Vö. Die Zeit. Sudetendeutsches Tagblatt, 1935, 1.évf., 68.sz., december 19.)

¹²⁷ A XII. – Ungvár választókerületért került a képviselőházba.

¹²⁸ Vö. *Polední list*, 1935, IX.évf., 349.sz., december 19.

¹²⁹ MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 896/res.pol./1935, Szüllő *aide-mémoire*-ja.

Ha mérlegeljük azt a feltételezést, hogy csak egy szavazólapot nem sikerült azonosítani, akkor megállapítható: ha az MNP törvényhozói közül valaki kitöltetlen szavazólapot adott volna le, akkor ezt csak egyetlen egy törvényhozó tehetné, (az MNP mindkét szenátora igazolta távolmaradását a parlamenti ülésről). Ebből a bizonyítatlan tényből — csupán egy azonosíthatatlan üres szavazólapból — fakadt a magyar képviselők közös klubja elnökének a magyar pártok 1935-ös köztársasági elnökválasztáson tanúsított magatartásáról kialakított véleménye, ami a Budapestnek írt *aide-mémoire*-ban olvasható: „*Ez azonban bizonyít kettőt: 1./ Hogy a magyar nemzeti párt a keresztény-szocialista párttal együttesen szavazott, tehát a kívánt egység megvolt, 2./ másodszor bizonyítja azt, hogy erre az egy üres lapra vagy Jaross, vagy Szentivány tarthat igényt, de az bizonyos, hogy ketten egy lapon nem szavaztak.*”¹³⁰

Szüllő Géza jelentésére reagálva Kánya Kálmán külügyminiszter a pozsonyi konzulátuson keresztül üzent aközös képviselői klub elnökének, „*hogy az a passus mely szerint Pál¹³¹ és Ádám¹³² Benes ellen szavazott csak félreértésen alapulhat*”¹³³ Mindazonáltal a miniszter következő megállapítása, miszerint a „*két képviselő a vonatkozó kérdésre nekem kitérőleg válaszolt*”,¹³⁴ valamelyest ellentétben van ezzel a kijelentésével, és nem segít a probléma tisztázásában. Mi több, Szüllő Géza a jelentésében nem is beszélt arról, hogy Jaross és Szent-Ivány Beneš ellen szavaztak volna, de azt a tényt támasztotta alá, hogy kettejük közül csak az egyik lehetett az, aki nem Benešre adta le a szavazólapját.¹³⁵

Az áttanulmányozott elsődleges és másodlagos dokumentumok alapján bizonyosan megállapítható, hogy a magyar pártokat reprezentáló törvényhozók közül mind a hét keresztényszocialista választó az 1935. december 18-ai köztársasági elnökválasztáson Edvard Beneš külügyminiszterre adta le a szavazatát. Nem helyénvaló azt feltételezni, hogy az OKSZP törvényhozói közül valaki nem szavazott Benešre, mert az írásos dokumentumok nem utalnak az OKSZP reprezentánsai közötti egység meglétére vagy hiányára. A keresztényszocialisták részéről Beneš egységes támogatása száz százalékos. Egyöntetű szavazásukat a *Prágai Sajtófigyelő (Pražský tiskový zpravodaj)* is bizonyította, amely a keresztényszocialisták állítólagos megbízása alapján, ahogy ezt később az *Esti Újságból* megtudjuk, úgy tájékoztatta az olvasóit, hogy az OKSZP törvényhozói egységesen Benešre adták le szavazataikat.¹³⁶ Azonkívül Beneš megválasztásának Szüllő Géza és Esterházy János, két keresztényszocialista politikus volt az élharcosa, ők pedig program tekintetében egy több nemzetet felölelő párt élén álltak, amelynek szlovák és német szekciója is volt: ebből a szempontból a párt képviselőinek kisebb gondot jelentett Beneš támogatása, mint a markánsan

¹³⁰ Uo. A magyar külügyminisztériumban az első pontot piros ceruzával kiemelték.

¹³¹ Jaross fedőneve.

¹³² Szent-Ivány fedőneve.

¹³³ MNL OL, K 64. 62. cs. 1935 – 7. t. – 872/res.pol./1935, ill. 896/res.pol./1935. A „ellen” kifejezés kiemelése aláhúzással a távirat eredetije alapján (a szó aláhúzva a távirat gépirásos változatán és a távirat vázlatán is).

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ *Esti Újság*, 1935, 3.évf., 294. sz., december 20.

nemzeti arculatú MNP-nek. Például Esterházy esetében, ahogy azt a testvére az emlékirataiban elmondja, a kisebbség iránti aggodalmat döntően az uralomra törő, demokráciaellenes jobboldal előretörésének veszélye motiválta. Ezért kellett a keresztényszocialisták elnökének a magyar kisebbség jövője érdekében is túllépnie a Beneš iránti ellenszenvén.¹³⁷

A Magyar Nemzeti Pártnak az elnökválasztáson tanúsított állásfoglalásáról a felhasznált források alapján elmondható, hogy a prágai vár Ulászló teremben 1935. december 18-án nagy valószínűséggel legalább 4 választója támogatta Beneš jelölését, azaz 5 jelenlévőből összesen 4 képviselő. A két magyar kisebbségi pártból tehát Benešre ezen feltételezések alapján 14, esetleg 12 törvényhozó adta le a szavazatát. Nem világos a Magyar Nemzeti Párt ügyvezető elnökének, Jarosznak az álláspontja, illetve a párt ügyvezetőjének, Szent-Iványynak sem a helyzete, aki sokáig ellenállt a magyar követ arra irányuló nyomásának, hogy Beneš jelölését támogassa.

A választás után tehát az MNP képviselőinek az elnökválasztáson való szereplése került előtérbe, s elsősorban inkább Jaross Andor szavazata iránt érdeklődtek, mintsem Szent-Ivány iránt. Némely sajtóhír szerint Jarosról elképzelhető, hogy Beneš ellen szavazhatott, ami alatt az üresen leadott szavazólapot kellene érteni, mert Némecre, mint azt már kifejtettük, nem szavazhatott. Jaross a magatartását a háttérbeszélgetéseknél állítólag nem is titkolta. Úgy mond azért nem szavazott Benešre, mert féltékenységet ébresztett benne az a tény, hogy a Czernin-palotába csak az OKSZP elnökét hívták meg, és az MNP-t csak a második körben szólították meg.¹³⁸ Jaross inadekvát politikai ambícióira való tekintettel, amelyekre a prágai magyar követ is figyelmeztette Budapestet, a többségtől eltérő szavazás nem is elképzelhetetlen. Ráadásul az MNP, ill. politikai vezetője, Szent-Ivány József is felháborodott azon, hogy az MNP másodhegedűse vett részt még a választással kapcsolatos budapesti konzultációkon is, amit a *Dísz térnek* a prágai követ által világosan tudtára adott. Ezekre a tényekre és Jaross ambícióira tekintettel valóban Jaross adhatta le az üres szavazócédulát, s ezt Szent-Iványynak nem hivatalosan be is ismerhette. Budapest jóindulatának megőrzése érdekében azonban a nyilvánosság előtt ő is a képviselők választáson tanúsított egységéről beszélt, ahogy ezt a budapesti napilapnál *Az Estnél* is tette. Ezért is adhatott kitérő választ a magyar külügyminiszter Dísz téri audienciáján, melyre egy nappal a Csehszlovák Köztársaság elnökének megválasztása után került sor.

Esterházy Lujza memoárja viszont cáfolja, hogy Jaross másképp szavazott volna, mint a többiek: szerinte az MNP reprezentánsai kezdettől fogva, tehát az első, 1935. december 15-ei Esterházy-Beneš találkozó óta egyetértettek Beneš támogatásával „*beleértve az akkor liberális Jaross Andort is*”.¹³⁹

A Magyar Nemzeti Párt képviselőinek szavazásával kapcsolatban a fentebb említett következtetés akkor helytálló, ha a Szüllő Géza által 1935. december végén a magyar külügyminiszternek küldött összefoglaló jelentést mérv-

¹³⁷ Esterházy L.: Szívek i. m. 68.

¹³⁸ Esti Újság, 1935, 3.évf., 294.sz., december 20.

¹³⁹ Esterházy, L.: Szívek i. m. 68.

adónak tekintjük. A korabeli fő sajtóorgánium sem igazít el bennünket annak kérdésében, hogy kihez tartoztak az üresen leadott szavazólapok. Amennyiben Szüllő jelentése nem lenne pontos és két üres szavazólap eredete lenne tisztázatlan, kénytelenek lennénk a fenti megállapítást a következőképpen korrigálni: a Nemzetgyűlés 1935. december 18-ai elnökválasztáson az MNP öt jelenlévő választójából hárman biztosan Benešre adták le szavazatukat.

Mindenesetre azt, hogy az MNP törvényhozóinak Beneš támogatása nem volt könnyű, az is bizonyíthatja, hogy a Nemzetgyűlés elnökválasztó üléséről betegség miatt két törvényhozójuk, Füssy és maga az MNP elnöke is orvosi bizonyítvány nélkül kimentette magát, ahogy Kornel Stodola, az agrárpártiak szenátora tette. Igaz, nehéz volna bebizonyítani, hogy a két említett törvényhozó szándékosan maradt távol az elnökválasztásról. Mindenesetre figyelemre méltó tény, hogy a Magyar Nemzeti Párt két szenátorának távolmaradására a magyar külügyminisztérium idézett anyagai nem reflektáltak (!). Az elmondottak alapján az 1935-ös elnökválasztás eredményének summázása a magyar választókkal kapcsolatban így néz ki: az államfő megválasztásakor az OKSZP és az MNP 12 jelenlévő választója közül tízen biztosan Benešre szavaztak (abban az esetben, ha Jaross és Szent-Ivány nem rá szavazott) vagy tizenegyen (abban az esetben, ha Beneš jelölését csak Jaross vagy csak Szent-Ivány támogatta). Végeredményben viszont azt sem lehet kizárni, hogy Beneš megkapta a két magyar kisebbségi párt valamennyi jelenlévő törvényhozójának a szavazatát, azaz mind a 12 szavazó őt támogatta. Az *Estnek* adott interjújában ezt látszott igazolni az MNP ügyvezető elnöke, Jaross Andor is.

Miért támogatta, Szüllő Géza Beneš megválasztását?

Befejezésül gondolkozzunk el még azon, mi lehetett a valódi oka annak, hogy Szüllő nemcsak a két magyar kisebbségi párt tagjai között propagálta Beneš elnökké választását, hanem még Budapest felelős helyein is ezt tette. Valószínűnek tűnik az a magyarázat, hogy a magyar kisebbségi politikusok Benešhez kapcsolódó negatív érzelmei ellenére a csehszlovák külügyminiszter már ismert politikus volt számukra, tudták, mi várható tőle. A magyar keresztényszocialisták volt elnöke tapasztalt politikusként inkább a biztosat választotta a mindinkább jobbra tolódó polgári blokk nem egészen tisztázott partnerségével szemben. Ezt ő maga is megerősítette a választások előtti, fentebb idézett nyilatkozatában. Így lehetett ez az OKSZP öt követő elnökének Esterházy János esetében is. Azt, hogy Esterházy és de facto a többi magyar kisebbségi politikus is a biztosat részesítették előnyben a bizonytalansággal szemben, Esterházy Lujza emlékiratai is alátámasztják.

Beneš támogatásának oka a magyar kisebbség politikai reprezentációja által veszít súlyából tekintettel a másik magyar politikai párt, a Magyar Nemzeti Párt vezetőjének vonakodására. Ő is ott volt ugyan a csehszlovákiai magyar kisebbségi politika színterének kialakításánál, mindazonáltal, ahogy már fentebb láttuk, még a prágai követ éjszakai intenzív intervenciójának ellenére sem volt hajlandó Beneš egyértelmű támogatására. Véleményével azonban nem volt egyedül. Azt, hogy milyen mértékben állhatott az ingadozó álláspont mögött

Szent-Ivány és az agrárpártiak háttérkapcsolata, amelyre Budapest és a magyar keresztényszocialisták exelnöke is felhívta a figyelmet, csak nehezen lehet bizonyítani. Tény azonban, hogy 1934 őszén a két párt vezető politikusai, név szerint Szent-Ivány és Černý között a közeledő elnökválasztás kapcsán is közvetlen kapcsolat jött létre. Valóban lehetséges, azonban következetesen nem dokumentált, hogy az MNP vezetői esetében az elnökválasztás alkalmával kialakult valamiféle félelem az agrárpártiak lehetséges autoritativ politikájának további kormány szintű erősödésétől, ill. attól, hogy a belügyi tárcával rendelkező agrárpártiak a nemzeti kisebbségi pártokkal szemben keményebb politikai folytathatnának. Nem először történne meg, hogy a magyar kisebbség politikai képviselője komolyan tartana az államapparátus fellépésétől a kisebbségi pártok ellen, ill. a kettő közül az egyik megszüntetésétől, esetleg betiltásától. Ahogy a kassai rendőrség vezetése dokumentálta 1933. október 31-én, a magyar kisebbségi pártok zűrzavart és káoszt éltek meg az 1933 októberében elfogadott, a politikai pártok feloszlátásának és betiltásának lehetőségeiről szóló törvény miatt. Esterházy az OKSzP elnöke akkor úgy vélekedett, hogy pártját feloszlatták, az MNP-t pedig megszüntetik. Mindkét magyar párt számolt egy ilyen esettel, és alternatív megoldásra készültek, hogy miként lehetne folytatni a politikai tevékenységet abban az esetben, ha az említett intézkedésre sor kerülne.¹⁴⁰ A rendőrségi hírek jól informált forrásokra hivatkozva már akkor tájékoztatták a felsőbb helyeket, hogy beavatott körök fontolgatják, hogy az MNP „fogja keresni a kormányhoz való közeledés lehetőségét, hogy így megóvja a pártot a feloszlátástól.”¹⁴¹

Éppen a párt jövőjéért való aggodalom motiválhatta az OKSzP volt elnökét, Szüllő Gézát, amikor Beneš elnökjelöltségét támogatta. Amíg Szent-Ivány a pártja jövőjének érdekében a legnagyobb kormánypárt irányába közeledett, addig Szüllő az OKSzP jövőjét a kormány szocialista spektrumánál látta biztosíthatónak. A levéltári anyagok egyértelműen bizonyítják, hogy nem nagyon lehetett szó valamiféle spekulációról. A pozsonyi rendőrigazgatósághoz 1935. július 1-én érkezett meg a kassai rendőrség 1934. június 4-ei bizalmas jelentése, mely a magyar ellenzéki pártok kapcsán arra figyelmeztetett, hogy a magyar kisebbségi politika színterének néhány főszereplője az 1935. májusi parlamenti választások előtt aggodalmát fejezte ki a párt lehetséges, s netalán még a választások előtt bekövetkező feloszlátása miatt. A kassai rendőrségi jelentés szerint ez egy meg nem nevezett csehszlovák politikus beavatkozásának köszönhetően végül nem következett be, Szüllő Géza azonban kénytelen volt megígérni, hogy „az esetleges köztársasági elnöki választáson a két magyar párt parlamenti képviselői az ő utasítása szerint fognak szavazni”.¹⁴²

¹⁴⁰ Vö. Slovenský národný archív (tovább csak SNA), fond Policajné riaditeľstvo Bratislava (továbbiakban f. PR), 241. sz. dob., dok. sz. 14287/33 prez. és uo. 240. sz. dob., dok. sz. 50441/33 prez. Vagy vö.: *Andrej Tóth: Zemské křesťanskosocialistická strana v Československu pod vedením hraběte Jánose Esterházyho letech 1933–1935. Moderní dějiny* 19. (2011) 1. 82 (beszámítva a 40. lábjegyzetet).

¹⁴¹ Vö. SNA, f. PR, 241. sz. dob., dok. sz. 14287/33 prez.

¹⁴² Vö. SNA, f. PR, 252. sz. dob., dok. sz. 35.766/1935 prez., ill. dok. sz. 2731/935 prez.

Nehéz azonban megállapítani, hogy ez a jelentés mennyiben felel meg a valóságnak. Az állam a pártok felett kiterjedtebb felügyeletet gyakorolt, amitől a magyar pártok vezetői valóban tartottak, s ez 1935-ben, a hármas választás évében is így volt. Aggodalmaik nem tűnnek indokoltaknak, néhány fontos(abb) pozícióban lévő politikus azonban céljai érdekében kihasználhatta ez irányú félelmeiket. Ezt az agrárpárt vezetőjének, Černýnek és az MNP vezetőjének, Szent-Ivánnak esetében is láthattuk. Hogy ki lehetett az az „*egyik csehszlovák politikus*”, aki a fent idézett kassai rendőrségi jelentésben szerepelt, sajnos nem világos. Lehetetlen megállapítani, hogy valóban egy „*socialista*” politikusról volt-e szó, aki a magyarokat igyekezett megnyerni Beneš megválasztásához. Ez azonban nem kizárt. Ahogy láthattuk, a Hradzsin-párti kormánykörökhöz az OKSzP közelebb állt, mint az MNP. Elképzelhető, hogy Černý miniszter lehetett az a bizonyos „*csehszlovák politikus*”, aki, mint 1934 őszén Szent-Ivány esetében, 1935 tavaszán is megpróbálta előkészíteni a talajt a politikai szintér eliminálására, hogy Beneš külügyminiszter köztársasági elnökké választása lehetővé váljon.

Nem állapítható meg, hogy Szüllő Géza azért volt-e hajlandó Beneš támogatására, mert becsülte őt, mint tapasztalt politikust, vagy pedig a háttérben lezajlott informális és pragmatikus megállapodás motiválta a magyar politikust. Hozzá kell azonban tenni, hogy a fennmaradt magyar levéltári anyagok nem tartalmaznak informális megbeszéléssel kapcsolatos utalást, ami legalábbis érdekesnek tekinthető. A másik oldalon pedig Beneš támogatásának elsőként feltüntetett oka közvetve vagy közvetlenül a magyar kisebbségi pártok jövője iránti aggodalommal függ össze, tekintet nélkül arra, hogy a folyosói beszélgetések alkalmával ezzel, illetve a magyar pártoknak az elnökválasztáshoz való viszonyulásával kapcsolatban tett-e valaki valamilyen ajánlatot. Az viszont vitán felüli tény, hogy a magyar pártok az elnökválasztáson pragmatikusan viselkedtek. Nemcsak az ismertebb elnökjelölt oldalára álltak, mégpedig a Csehszlovák Köztársaság alkotmányjogi koncepciójának megalapozásában részt vevő személyekkel, köztük Benešsel, szembeni negatív álláspontjuk ellenére, s elzárkóztak az egyre radikalizálódó polgári blokk képviselőivel való szövetségtől, elutasították a szavazástól való tartózkodást is, nem voltak hajlandók üres szavazólapok leadására, ahogy ezt az SdP képviselői és szenátorai tették. Feltétlenül ki kell emelni, hogy a magyarok az elnökválasztáson pozitívan jártak el, még a legközelebbi szlovákiai potenciális partnerükre, Hlinka Szlovák Néppártja politikájára való tekintet nélkül is, amely az utolsó pillanatig az ún. decemberi blokkot támogatta. Abban, hogy a magyar pártok az 1935-ös elnökválasztáson Beneš külügyminisztert támogatták, nagy érdeme volt a keresztényszocialisták vezetőinek, elsősorban Szüllő Géza exelnöknek és Esterházy János pártelnöknek, akit a magyar kisebbségi pártok reprezentánsai közül maga Beneš választott ki a jelöltségével kapcsolatos megbeszélésekre.¹⁴³

¹⁴³ Az SdP lapja a *Die Zeit* ezzel kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar kisebbségi pártok törvényhozóinak az elnökválasztáson megnyilvánult aktivista intermezzója 1935. decemberében a domináns klerikális körök befolyásának volt az eredménye. *Vö. Die Zeit*, 1935, 1. évf., 68. sz., december 19 (lásd csak a napilap számának harmadik kiadását, az első és második kiadásából a cikk inkriminált szakasza hiányzik).

POLITICAL PARTIES OF THE HUNGARIAN MINORITY IN CZECHOSLOVAKIA AND THE
PRESIDENTIAL ELECTION OF 1935

by Tóth Andrej
(Summary)

On 19 December 1935 the senators and representatives seated in the National Assembly elected with overwhelming majority Edvard Beneš, then minister of foreign affairs, as the second president of the Republic of Czechoslovakia. His nomination was supported by all the Czechoslovak political parties, that is, by those of the agrarians, the social democrats, the artisans and tradesmen and the communists. He also enjoyed the backing of the representatives and senators of the German activist parties, namely the German social democrats, christian socialists and agrarians. For the first time in the history of Czechoslovakia, the representatives of the Hungarian minority parties also played an active role, who during the previous presidential elections manifested their opposition to the constitutional structure of the Czechoslovak state by handing in unfilled voting papers. The Hungarian legislators took a coordinated stance at the elections, as it was publicly declared by their leaders. The constructive attitude of their parties was appreciated by the newly elected president immediately after the elections. Thereafter, however, doubts were raised with regard to the votes given by the representatives of the Hungarian National Party. Twelve among the fourteen representatives of the Hungarian parties were present, and eleven were supposed to have voted for Beneš. Doubtful remained the vote of Jaross, acting president of the Hungarian National Party, and that of Szent-Ivány, political leader of the party, who had long resisted the pressure exerted on him by the Hungarian ambassador at Prague to vote for Beneš.

TÖRTÉNETI IRODALOM

AZ ÜGYNÖK ARCAI

Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.

Szerk.: Horváth Sándor

Libri Kiadó, Budapest, 2014. 458 o.

Az utóbbi két évtizedben figyelmet érdemlő intenzitással indult meg a közelmúlt történeti feltárása. Ebbe a folyamatba illeszthető az ún. ügynökkérdésre diszciplináris válaszokat kereső kötet, amely a „Kollaboráció és az ügynökkérdés tudományos kutatása” című, 2012. október 9-én, az MTA BTKK TTI konferenciáján elhangzott előadások — néhol erősen módosított — változatait gyűjtötte össze, megtoldva néhány el nem hangzott további írással.

A téma feldolgozásának deklarált célja — Horváth Sándor szerkesztő megfogalmazásában — annak felfejtése volt, „*miért válhattak az ügynökök a kollaboráció első számú megjelenítőivé.*” Ennek megfelelően kerültek szóba az *ügynök* és a *kollaboráció* értelmezés-változatai itthon és más országokban; az állambiztonági iratok történeti értéke és a (társadalom)történeti kutatásban való hasznosításuk lehetőségei; a forrás fogalmának kitágítása; a dokumentumok őrzési helyeinek eredettörténete, működésük leírása; az iratkezelésre vonatkozó jogszabályi környezet és gyakorlat. A szerkesztői remények szerint a kötet az egyetemi oktatásban is hasznosítható lesz, és ezt a recenzens — e területen érintettként — csak megerősítheti. Konferencia-szervezői, és ennek nyomán szerkesztői ambíció volt a tudományos párbeszéd — adott esetben vita — számára való tér biztosítása, és az „ügynök-leplező” beszédmódtól való eltávolodás is. A tanulmányok így részben összefoglalják, vitatják, elemzik a témára vonatkozó eddigi feldolgozásokat, megszólalásokat, ugyanakkor alternatívát is kínálnak más lehetséges megközelítésekre. A hatalommal való együttműködés tematikája, úgy tűnik, különösképpen alkalmas volt arra, hogy a történettudomány bizonyos módszertani, nézőpontbeli, elméleti törésvonalait felszínre hozza. A recenzens különösen méltányolja annak lehetőségét, hogy az eltérő álláspontok képviselői számára közös fórum és publikációs lehetőség teremtődött, ami a konferencia és a kötet érdemi hozadéka. Fentiek következtében evidens az alkalmankénti polemikus hangnem, bár akad példa a személyeskedésbe forduló, nivót rontó szöveghelyekre is.

Módszertani szempontból fontos, hogy domináns vonulata a kötetnek a mindennapok, a társadalmi vetület kutatása. Ily módon válik érzékletesebbé az az anomália, ami a Kádár-korszak totalitárius leírása, és a kortársak dokumentálható megéléstörténetei között feszül. A szerkesztő maga is utal arra az — egyébként korhoz aligha köthető — evidenciára, hogy a politika és a közvélemény eltérő nézőpontú érdeklődése, valamint a moralizáló megközelítés is nehezíti a közelmúlt objektív vizsgálatát. Annál is inkább — tehetjük hozzá — mert ez a moralizálás (kontra)szelektív. 1989 után természetesen nem metszödtek el a szálak, értelemszerűen senki nem törölhette el pártállami múltját, és a társadalmi, politikai, gazdasági életben, a pártokban ott voltak-vannak a korábbi együttműködők is. Mindenki élte tovább az életét, próbált boldogulni az új viszonyok között, és e boldogulás egyik lehetősége sokak számára a múlt elfelejtése, átfestése volt, ezért óhatatlan az elmúlt évtizedek kutathatóságával kapcsolatos kételyek diskurzusba emelése. E „befejezetlen múlt” dilemmáját legkarakteresebben K. Horváth Zsolt fogalmazza meg: a közelmúlt „*az emlékezet és a történelem között helyezkedik el,*” s az is érintett, aki hivatásszerűen foglalkozik vele. Így a „*tudományos érdeklődés*” sérülhet. Ilyenkor szoktuk feltenni a kérdést, hogy akkor akasszuk szögre a — mondjuk — klaviatúrát, és keressünk más foglalkozást? A szerző sem erre gondol, csupán óvatosságot javasol a tudományosnak szánt megállapítások megfogalmazásakor.

A kötet tanulmányai jól tükrözik az állambiztonossági iratok forrásértékének megítélésében meglévő markáns különbségeket. Úgy tűnik, a forráselemzés alapvetése — ki, mikor, milyen céllal keletkeztette — soha olyan fontos nem volt, mint ezen dokumentumok felhasználásakor, ám ha a vizsgálódás középpontjába az ügynököt helyezzük, és nem magát az állambiztonság intézményét, akkor éppen a legfontosabb szempont szorul háttérbe: a „*kinek használ*”. Mert egy-egy

megfigyelési dosszié a hatalom akaratából, az állambiztonság instrukciói alapján állt össze, és bár az iratok jó része a besúgó által keletkeztetett, az, hogy a megtudott „titokkal” mit kezdenek, nem az ő döntésén múlt. A hatalomnak nem birtokosa, csupán kiszolgálója volt még az is, aki önként vállalta az együttműködést.

Takács Tibor szigorú kritikával illeti a témával foglalkozó történészek többségét, akik meglátása szerint „különösebb episztemológiai kérdésfeltevés nélkül” közelítenek ezen iratokhoz. Kijelentése szerint „a nyelvezet kritikátlan átvétele,” és ennek következtében az állambiztonság gondolkodásmódjához való igazodás jellemzi munkáikat. Nem gondolom, hogy példa nélküli ez az állítás, de érdemes lett volna konkrét esetre utalni – már csak az idézett gyermek fordulat okán is: „...ha valakit az 1950-es években az államvédelem a rendszer ellenségeként (vagy 1956 után 'ellenforradalmárként') jelentett meg, akkor az erről szóló iratok a jelenben minden további nélkül az illető aktív ellenálló ('forradalmár') voltának a bizonyítékát képezik.” Ilyen primitív megközelítés csak igen színvonalatlan feldolgozásban fordulhat elő, és reményeink szerint inkább kivételnek tekinthető. Ha van is számos vita a forrás értékének és felhasználhatóságának tekintetében, az állambiztonsági szövegek kritika nélküli „újrahasznosítása,” illetve antititelező értelmezése azért sem tekinthető gyakorinak, mert az azonnal „önleplező” szakmaiatlanság példája lenne. (Már ha tudományról és nem zsurnalisztikáról van szó.) A kötet pedig éppen azt reprezentálja, hogy a kutatók többsége — az irategyüttes sajátosságai okán — a mindenkor többváltozósan egyedi forráskritika jelentőségét hangsúlyozta a konferencián.

Abból eredően, hogy a konferencia a *kollaboráció és az ügynök* hívószavakra fókuszált, elsősorban az erre válaszoló írásokat szemléljük. Gyáni Gábor a *hatalomnak a titok* megszerzésére irányuló törekvéssel magyarázza az ügynökök szerepének felértékelődését. A *kollaboráció* fogalmát a „*hatalommal való együttműködés sajátos eseteként*”, és elsősorban az elittel összefüggésben értelmezte, nem mulasztva el hangsúlyozni az ágensi tevékenység lehetséges motivációi közötti különbségétél fontosságát. Homlokegyenest más megítélés alá eshet az „*ideológiai azonosulással alátámasztott*”, mint „*az államérdek által igazolt*” — indokoltnak tartható — együttműködés az idegen hatalommal, bár a kettő nem mindig határolható el egyértelműen. (A szerző e kijelentését Horthy Miklós és Rákosi Mátyás példájával támasztja alá). Felhívja továbbá a figyelmet a kollaboráló elit heterogén voltára, esetenként egymással vetélkedő csoportokból álló összetételére; de arra is, hogy az „alattvalók” sem maradnak érintetlenek, mert — akarva-akaratlanul — maguk is közreműködők a viszonyok fenntartásában.

Nemcsak az ügynökök tevékenységének vizsgálatakor fontos kérdés, hogy hol van a „*kritikus határ*,” az együttműködés mely formája, mely ponttól nevezhető kollaborációnak. Ennek megítélésében további fontos szempont, hogy milyen körülmények között valósult meg az együttműködés: önkéntes, vagy kikényszerített volt? Bizonyára nem véletlen, hogy a történész rendre egy irodalmi műre — Esterházy Péter *Javított kiadására* — hivatkozik a szituáció egyediségének érzékeltetéskor, hiszen a történetek mindegyike egyénre szabott. És nyilvánvalóan az sem véletlen, hogy az ügynökkérdés morális megítélése sem kerülhető meg, amikor a besúgók helyzetének a rendszerváltással bekövetkező markáns megváltozása kerül szóba. Bár Gyáni Gábor nem tér ki részletesen az átlagemberek hatalommal való együttműködésének kérdésére, érdemes utalni ide vonatkozó megállapításaira. A modern politikai diktatúrák működésének azon sajátosságára hívja fel a figyelmet, melynek közegében a „*mindennapi kollaboráció*” létrejön: a kezdeti, „*mozgalmi*” szakasz után államrenddé konszolidálódó berendezkedés már nem igényli „*élcapatának*” a folytonos mobilizációját, „*sükségképpen előtérbe kerülnek a rendszerrel csupán lojális, vagyis 'nem fanatikus', 'nem hívó' társadalmi magatartásformák.*” E jelenséggel összefüggésben vizsgálja az ügynökkérdést, hangsúlyozva a diktatórikus hatalom másik — a személyiség szétzúzására való — törekvésének fontosságát is.

Rainer M. János az ügynökök lehetséges szimbólum-szerepét átgondoló tanulmányának lényeges része egy rövid összefoglaló a sztálinizmus magyar változatának Rákosi- és Kádár-kori jellemzőiről, hangsúlyozva az azonos vonásokat, a különbségek között említve a kényszerítő-ellenőrző apparátusok súlyának — vagy inkább csak nyersségének — csökkenését. Ugyanakkor azt is kiemeli, hogy bár vannak a változásnak egyértelmű mutatói, a politikai rendőrség működéséről még mindig nem tudunk eleget ahhoz, egyértelműen kijelentsük: az állambiztonság 1956 utáni gyakorlata lényegesen eltért volna az ötvenes évekhez képest. A fogalomtisztázás fontosságát hangsúlyozva Rainer az *ügynök, kádárizmus, rendszer, hálózat* használatának képlekenységére hívja fel a figyelmet, majd definiálja azokat. Tanulmányából a későbbiekben az *ügynök* jelentésének plasztikus leírását emelem majd ki, de a fogalomhasználat nehézségeinek érzékeltetése igen

meggyőző a *kádárizmus* lehetséges magyarázatainak számbavételekor is. Különösen feltűnő ez, ha az *ügynököt* mint szimbólumot akarjuk megfeleltetni a rendszerre alkalmazott kifejezéssel. A szerző szerint Tamás Gáspár Miklós meghatározása, „*a jóléti állam keleti változata*” esetén sem tudnánk az ügynök alakját mint szimbólumot használni, de ugyanígy járunk, ha a kádárizmust totalitárius rendszerként leírva a terrort jelképező hálózat helyettesítésre egy, a társadalom számára rejtve működő elemét akarnánk kiemelni.

Gyarmati György tanulmánya azt járja körül, hogy milyen sajátosságokat kell figyelembe venni az állambiztonsági iratok történetírói használata során. Alig mellőzhető szempont az ügynökök beszerzésének módja (presszionált vagy motivált), és az a közeg, melyben tevékenységüket megvalósították. Kiemeli az ügynökjelentések forrásértékét befolyásoló tényezőket, a szöveg többszörös módosulását, az elvárásoknak való megfelelés igényét és az egyedien sokféle habitus szerepét. Mint írja, a Rákosi-korszakbeli mesterkéltén célratörő „ágensszövegekhez” képest a Kádár-kori forrásokra jellemző a „parttalan fecsegés”, sőt semmitmondás. Az általa sem teljesnek tekintett szempontrendszer figyelembe vétele segítheti a forráshasználat szakmaiságát. Ugyanakkor nyomatékossítja, hogy az ügynökakták semmiképpen nem tekinthetők a korról megszerzhető tudás alappilléreinek. Rainer analitikus-megértő beszédmódról írott sorainak illusztrációja is lehet, ahogyan Gyarmati az ügynökkérdést visszahelyezi az államszocializmus viszonyai közé, kiemelve a rendszer jellemzői közül a társadalmi sokaság államfüggő voltát, az egyéni integritás — mondhatnók, a civil kurázsi — megőrzésének nehézségeit. (Más írásaiban ezt visszatérően az „államosított társadalom” formulával jeleníti meg.)

Takács Tibor az ügynökhálózat társadalomtörténeti vizsgálatát középpontba állítva úgy vélekedik, hogy a témát kutatók többsége abból indul ki: az elnyomó rendszer apró részletekig megszabta a társadalom mindennapjait, ezért a vonatkozó munkák nagy része a politikátörténetre koncentrált. A szerző feltételezése szerint ezen irány képviselőinek álláspontja az, hogy „*az állambiztonság rejtett irányító tevékenysége az állam és társadalom minden fontos területét áthatotta*” — ám végül megállapítja, még az ő munkáik is bizonyítják: „maradt játéktér” az egyén számára is, hogy meghozhassa saját döntéseit. Találó megállapítása: „*a rendszer célkitűzéseit tekintve lehetett ugyan totális, ám korántsem volt mindenható.*” Utóbbi mondatával a recenzens is egyetért — az azt megelőzők mindegyikével nem —, csupán a felhozott példát nem tartja szerencsésnek. Hátszeghi (korábban Hatz) Ottó esete — ügynöki tevékenységét jogi rehabilitációja érdekében akarta felhasználni — nem tekinthető tipikusnak. (Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. Bp., 2008. A Hátszeghi Ottóra vonatkozó rész: 262–284.) Hátszeghi katonai attasé volt, 1943-ban részt vett az angolokkal folytatott titkos tárgyalásokon, majd a németeket is tájékoztatta erről. 1945 után a szovjetek letartóztatták és 25 évre elítélték, de a börtönelhárításnál alkalmazták. 1955-ben szabadult, hazatérve azonnal beszervezték a külföldön élő tisztekkel való kapcsolattartás céljából, miközben őt magát — a rendszerellenességét nem titkoló ügynököt — is megfigyelték. Kevés ilyen kipróbált, 1945 előtt és után is működő, a szovjet börtönvilágot is megjárt „kebelbéli” ügynöke lehetett az állambiztonságnak. De számos példa van arra, hogy hasonló tapasztalatokkal nem rendelkező, hozzá képest „civil” előéletű ügynökök is — válasz nélkül maradt — kérésekkel fordultak tartótisztjeikhez. Takács több példával bizonyítja, hogy nem csupán az ügynök, hanem a megfigyelt is alakíthatta, befolyásolhatta az ügymenetet. Jól használhatók táblázatba foglalt adatsorai (ügynökök, informátorok, rezidensek szociális összetétele, a hálózati kategóriák megoszlása), és a hálózati alapfogalmakat tisztázó leírása.

Az ügynökkérdésnek a történeti diskurzusban való megjelenéseit Rainer M. János három csoportba sorolja: az első a diabolizáló, ügynökteleplező beszédmód, melynek forrását a társadalmi elégtételszerzés elmaradásában és a „permanens rendszerváltásban” látja. A második az ügynökökfelmentő, analitikus-megértő attitűd, amely a besúgó helyzetére és személyiségére koncentrálna kísérél magyarázatot találni viselkedésére. A harmadik az ügynök helyett az állambiztonság intézményét középpontba helyező, és az általuk keletkeztetett szövegeknek mint a máig ható manipuláció eszközeinek a vizsgálata. Átfogó válasz vélekedése szerint nemigen születhet, de a téma tárgyalásához szükséges fogalmak tisztázása elbeszélhetővé teheti az ügynökök történeteit is. Rainer szerint bár az ügynökök gyakran nem múltbéli ténykedésük, hanem a rendszerváltás utáni szerepvállalásuk miatt kerülnek reflektorfénybe, leleplezett vagy gyanúsított személyként azonban mégiscsak alkalmasak arra, hogy a társadalom számára megjelenítsék a hatalommal való együttműködés példáját: a közösség egy kis csoportja, a szerző szavaival „*ideális szemléltető eszköz*” — sőt *bűnbak*, magán cipelve a kommunizmus bűneit. De mivel zsarolással kényszerítették

együttműködésre, és feladata csupán a megfigyelés volt („*ritkán tapad vér a kezéhez*”) – az ügynök *hídként* szolgálhat az áldozatokhoz és a valódi bűnösökhöz is. A rendkívül differenciált megközelítések felidézése után jut Rainer arra következtetésre, hogy az ügynök leginkább „*a Kádár-kor jelenben élő képének a szimbolikus figurája.*” Gyarmati Györgynél ez a hid-szerep *trigonális információs mezőként* jelenik meg: a megfigyelt személy és az állambiztonság (tartótiszt) között az ügynök a kapocs. Hogy a képlet mennyire nem egyszerűsíthető le, arra a megfigyelt besúgók, és a rabtársaikról jelentő zárkaügynökök említésével hívja fel a figyelmet. Gyáni Gábor az ágens közvetítő („*szem a láncban*”) szerepét emeli ki, mert a hatalom az ő révén jut azon titok birtokába, melyhez más módon nem tudna hozzáférközni.

A társadalom számára az ügynök-jelenség nagy traumája a szembenézés a ténnyel: családtag, barát, munkatárs, bárki lehetett besúgó, mert érdemi információkkal csak azok tudtak szolgálni, akik előtt nyíltan beszéltek a megfigyeltnek. Hogy miért vált valaki besúgóvá, arról sohasem tudhatunk biztosat – hogy „önként vagy parancsra” – zsarolásra, félelemből, vagy rendszerhűség által vezérelve állt be valaki a sorba. Amíg a tetteseknek csupán kis létszámú csoportját tartották számon, addig diabolizálható volt az államszocializmus elitje, és megnyugtató az önfelmentés az egyén – vagy leszármazottja – számára: ő nem volt a hatalom részese, nem felelős a történelemért (Horváth Sándor: „*Apa nem volt komcsi*”). De a tettesek köre már régóta kibővült, így nem csupán a történelemlékek ismert szereplői, hanem a kortársak korábban névtelen kohorsza is osztozik a felelősségben. A döntéshozók köre továbbra is szűknek tekinthető, de az egyén és kisebb-nagyobb közösségek mindennapi életét befolyásoló rendszerműködtetők garnitúrája már jóval számosabb. A közember is a történelem „hősévé” avatódott – jó és rossz értelemben egyaránt.

A téma szempontjából a legjelentősebb annak a ténynek a kötetbeli többszörös körüljárása, hogy a Kádár-korszak totalitárius felfogása, valamint a tettes-áldozat fogalompárban való gondolkodás éles ellentétben áll a megéléstörténetek egy részével. Magyarul: megintcsak más történet lenne olvasható a történelemlékekben, és más hangzana el a családi elbeszélésekben – ha a téma jeles kutatói ilyen leegyszerűsített képletben gondolkodnának. De mivel ez nem így van, az ügynökkérdést kifejtő tanulmányok szerzői jórészt nem a „szakmával”, hanem a közbeszéddel, a médiával kénytelenek vitába szállni. Az érdeklődés és a viták középpontjában az állambiztonsági múlt feltárása áll, ez azonban esetenként azt is jelenti, hogy az ügynökök szerepét túldimenzionálva elterelődhet a figyelem a pártállammal együttműködők más csoportjairól. Az állambiztonsággal kapcsolatos hangsúlyos kérdés, hogy mennyiben számított a titkosszolgálat a rendszer stabilizáló tényezőjének. Több szerző evidenciaként említi – és ez egyben az iratok forrásértékéről szóló viták alapja is – hogy a dokumentumok inkább tükrözik az állambiztonság elvárásait, mint a társadalmi valóságot, és elsősorban nem a megfigyeltekről, hanem az őket számontartó intézményről szolgálnak információval. (Ezzel szembenállónak tűnik az az állítás, mely az iratok társadalomtörténeti hasznosságát hangsúlyozza!) Az ügynökkérdés középpontba kerülését Gyáni Gábor, Rainer M. János és Gyarmati György is a rendszerváltás módjára és a rendszerátalakítás társadalmi deficitjére vezeti vissza, utóbbi funkcionális pótcselekvésként értékelve az ügynökök bűnbakká válását.

Többen kitértek arra is, hogy mi történhet a politikai és morális felelősség hordozójával, és lényegében hasonló megállapításokat olvashatunk, amennyiben a *leleplezés, megszegyenülés* (Gyáni Gábor), a *megnevezés, megszegyenülés* (Rainer M. János), vagy a *pellengérré állítás* (Takács Tibor) lehetősége szerepel dolgozataikban. Takács Tibor ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy a moralizáló szemlélet beszűkíti az ügynökügyek kutatásának lehetőségét, példaként említve a „voltak-e ártalmatlan ügynökjelentések” kérdésre választ kereső munkát, amelynek véleménye szerint kevés tudományos hozadéka lehet. Meg kell azonban jegyezni, hogy a jelentések, ügyek és ügynökök mindegyikét önmagában érdemes vizsgálni, kerülve mindenfajta általánosítást, mert számos meglepetés érheti a kutatót az akták tanulmányozása során.

A kötet második, a külföldi ügynökügyekre és a kollaboráció emlékezetére reflektáló része is sok tanulságot hordoz. A kollaborációs kérdéskör markánsan más szempontú feldolgozása K. Horváth Zsoltnak a *francia kollaboráció és a titok politikája* című tanulmánya. Kulcsfogalmai a titok, a hallgatás és az emlékezés, középpontba helyezve a kortársi emlékezettel szembekezdülőtörténezt, aki felfedi a második világháborús kollaboráció titkát és a leleplezi az ellenállás mítoszát. A szerző idézi de Gaulle 1944-es beszédét a *saját magát felszabadító* Párizsról – nem ejtve szót az országot Vichy-harmadáról, és a megszállt területen élő kollaboránsokról, de a szövetséges haderő szerepéről sem. A francia társadalomban sokáig erősebb volt a gloire-hoz kapcsolt ellenállás mítosza, mint az igazság iránti igény, az emberek azt akarták elhinni, amit el akartak hitetni

velük. Csak az újabb generációkat kezdte érdekelni a közelmúlt története, de elsősorban a személyes emlékek váltak ennek forrásává. Példázatszerűen érvényesek a K. Horváth által idézett történeti munkák, melyek a közvélemény alakításának — manipulálásának — a menetét, és az aktuális politikai erőteret is kirajzolják. A francia példa alapján összefoglalva a közelmúlt feltárásának legfontosabb tényezőit a szerző „*a társadalmi emlékezet nyilvánosságban megfogalmazódó igényét,*” az állami szféra jogi, közigazgatási rugalmasságát, a közvetlen politikai manipuláció távol-tartását és a profi kutatói gárdát sorolja. (Ha valamelyik pontban az olvasó némi utópizmust vél felfedezni, azt a recenzens szándéka ellenére teszi.)

Slachta Krisztina saját tanulmányának címével — A Stasi-iratok helye a német nemzeti emlékezetben — vitatkozik, amikor hangsúlyozza: a német emlékezet sem egységes, mert a keleti diktatúra és a Stasi-ügyei nem foglalkoztatják a nyugati országrészt, és az egykori NDK „kommunikatív emlékezetének kulturális emlékezetként való megszilárdulásáról” sem biztos, hogy beszélhetünk. Félelmetes képet rajzol a (lakosság létszámához viszonyítva) a világ legnagyobb titkoszolgálatának „örökségéről”: „... a Stasi ... ma is uralja az NDK, a kommunizmus, a kommunista diktatúra emlékezetének gyakorlatilag teljes palettáját.” Majd tovább sarkítva véleményét leszögezi: „...az idő uraként még az NDK-ról szóló német emlékezeti diskurzusokat is képes uralni.” Úgy véli, a Stasi-utáni helyzet hasonló a náci múlt emlékezetéhez: az idősebb nemzedék nem hazudik, hanem elhallgat, a fiatalabb pedig az igen erőteljes, médiában közvetített képpel egészíti ki a családi narratívát, mégpedig pozitív irányban: saját felmenőit nem a tettesek, hanem az áldozatok csoportjába sorolja. Hogy ilyen körülmények között lehetséges-e a közelmúlt feldolgozása, lezárása, arra megintcsak egy — a mondat végi kérdőjel ellenére — utópisztikusnak tűnő jóslatot olvashatunk: „*Talán egy múltjával tökéletesen tisztában levő, azt minden aspektusában, tudományosan és érzelmiileg is feldolgozó és megemésztő, azzal ideális viszonyt kialakító, emlékezőkultúrájában is egységes nemzet?*” A második világháborús múlt francia és a német utóéletének példája igen csak impresszionáló annak jelzésére, hogy nem csupán a diktatúrák sajátja a múlt átformálásának igénye. Sovány vigasz a történész számára, hogy alkotmányos berendezkedésű, demokratikus alapokon álló nemzetek is hasonló módon manipulálhatók.

Mitrovics Miklósnak a lengyel helyzetet vázoló tanulmánya új szempontokkal egészíti ki az állambiztonsági múlt feldolgozására létrejött intézmények jellegzetességeit. A Nemzeti Emlékezet Intézete – A Lengyel Nemzet Ellen Elkövetett Bűncselekmények Feltárására Létrehozott Bizottság feladatai között az iratok őrzése, feltárása mellett a történelmi tudat formálásának és a polgári demokratikus identitás megerősítésének az igénye is megjelenik a diktatórikus rendszerek elutasításának céljával. Lengyelországban is folyt vita arról, hogy mennyire volt szuverén az állam, totalitáriusnak nevezhető-e a letűnt rendszer, milyen volt a hatalom és a társadalom viszonya, modernizációs vagy regresszív tendenciák voltak-e a meghatározók. Mivel a vizsgálódás középpontjában elsősorban a lengyel függetlenség elvesztése és visszaszerzése áll, Mitrovics szerint ez kétségesse teszi, hogy választ kaphat kérdésére: a lengyel társadalom különböző csoportjai hogyan, mi módon, milyen mértékben kollaboráltak a megszálló hatalmakkal és a lengyel kommunista rendszer működtetőivel. Homogén, ellenálló, majd az idegen hatalommal szemben elbukó nemzet képét közvetítve nem mutatják be a lengyel politikai paletta sokszínűségét, csak a kommunisták törekvéseit, nem írnak kollaboránsokról, és a lengyel antiszemitizmusról sem. A saját tettekkel való szembenézés egyetlen példája Jedwabne történetének a feldolgozása.

Számos tanulságot hordozóan, a párhuzamos jelenségeket kiemelve mutatja be Stefano Bottoni a Magyarországon feltehetően a KGB-nél vagy a Stasinál is rosszabb hírű Securitate működését, és a román állambiztonság múltjának feldolgozásában jelentkező sajátosságokat. Egyet-értően idézi azon véleményeket, melyek szerint a Securitate egyedi jelenség volt, intelligens és rendszerhű garnitúrával – ami persze nem azt jelenti, hogy bármifajta szimpátiát akarna ébreszteni az olvasóban. De míg a késő Kádár-kori magyar állambiztonság demoralizált volt — vagy annak gondolták, jegyzi meg óvatosan a szerző — a secusok a nyolcvanas években is kiváltságos kasztot alkottak. Ez részben a szokásosnál nagyobb feladatkörből, részben az önálló gazdasági tevékenységből eredhet, mert a Securitate működtette az internáló táborokat, és intézte a román állam zsidó és német polgárainak „eladását” (az innen eredő jövedelmet azonban a külföldi hitelek visszafizetésére fordították). Romáiban az állambiztonság múltjával kapcsolatos fő kérdés, hogy a Securitate „brutális verőlegények gyülekezete, vagy a kollektív tudat átalakítására, a lakosság megfigyelésére és manipulálására szakosodott professzionális gépezet” volt-e. Az idézett megközelítések szerint a Securitate története is két időszakra osztható, és az első 15 év (amit a szovjet érdekek szolgálata, tömeges represszó és mindennapi erőszak jellemezett) után kevesebb

jogsértést követtek el, a megelőzésre koncentráltak. Profi titkosszolgálatává válva céljuk a nemzet érdekeinek védelme volt – például a magyar irredentizmus ellen. Mások szerint azonban ez az álláspont csak a bukott rendszer kádereinek a kísérlete a felelősség háritására, mert az erőszak-szervek nem hazafias feladatot teljesítettek, hanem törvénytelenül figyelték meg saját polgárait, és külföldön is voltak erőszakos akcióik. A fizikai erőszak alkalmazása tekintetében azonban Romániában is megváltozott az állambiztonság társadalmi szerepe és munkamódszere, ezért a szerző szerint tudományos szempontból nem tartható ez a „radikális antikommunista álláspont:” a tökéletes folytonosság tézise. Bottoni szerint a társadalom vélekedését az befolyásolhatja, hogy a hetvenes-nyolcvanas évekre mérséklődött a másképp gondolkodókkal szembeni retorzió, s visszatekintve úgy tűnhet, mintha a titkosszolgálat valóban az ország védelmére szakosodott szerv lett volna. Az írás csattanója mégiscsak az – az eddig szemlézett posztszocialista országokhoz képest –, hogy az utóbbi években a volt secusok sikeres imázsépítésének és mai jelenlétének is köszönhetően pozitív kép kezd kialakulni Romániában a Securitatéről – illeszkedve egy éledező antikapitalista közérzületbe. Ezért is más Románia – parafrázálhatnók a számontartott román historikusok között „fenegyvereknek” számító Lucia Boia könyvcímét. (Lucian Boia: Miért más Románia? Koinónia, Kolozsvár, 2013.)

Cseh Gergő Bendegúznak az iratkezelés nemzetközi szabályozását, a dokumentumok feldolgozását és nyilvánosságát összefoglaló tanulmánya alapján egyértelműen kiderül: az egykori szocialista országokban egyként vita tárgya a titkosszolgálati iratok sorsa. Ezek elhelyezése, kezelése, megismerhetőségük módozatai, a kutatási feltételek lehetnek eltérőek, de értelemszerűen sok a hasonló probléma, és általánosnak mondható az ügynök-ügyek iránti érdeklődés is. Szinte sehhol nem teljes a szaklevéltárak iratanyaga, és sok hasonlóságot mutatnak az nemzetbiztonsági és személyes érdekekre való tekintettel bevezetett korlátozások. Az egyes intézmények által kezelt dokumentumok mennyisége igencsak eltérő: a keletnémet állambiztonság által „termelt” 111 ezer iratfolyóméternyiit egyedül a lengyel közelíti meg 86 ezres számával. Hozzájuk képest a Securitate 24 ezer iratfolyómétere is léptékváltás. Csehország dokumentációja közel 18 ezer méter, de magában foglalja a polgári és katonai hírszerzés és kémelhárítás aktáit is, hasonlóan Bulgáriához, ahol 7,5 ezer méter az iratok „hossza.” A Szlovákia Nemzeti Emlékezet Intézetének kezelésében levő anyag 1800, az budapesti Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának őrzésében levő pedig 4000 iratfolyóméterhez közelít. A levéltárak eltérő működési gyakorlatából csak egy kiragadott példát említünk: Csehországban az eredeti iratok digitalizált változatát hozták nyilvánosságra, nem ügynöklistákat, tehát nem azt állítják, hogy valaki hálózati személy volt, hanem azt, hogy létezik erre vonatkozó irat.

Mint az a konferencia anyaga alapján is egyértelmű, Magyarországon is viták kísérik az állambiztonsági múlt feldolgozásának folyamatát, rendjét. A felvetődő kérdések némelyikére lehetséges válaszokat találunk Cseh Gergő Bendegúz dolgozatában, beleértve az ún. *mágnesszalagok* témáját is: ez az adatbázisba szortírozott-redukált nyilvántartási anyag eredeti iratokat nem tartalmaz, így a jelenlegi szabályozás szerint nem bizonyító erejű. Leszögezi: „Nyilvánosságra hozataluk így minden bizonnyal bírósági eljárásokat váltana ki az érintettek részéről, tudományos publikációkban való felhasználásuk pedig — hiteles, eredeti források híján — szakmailag lenne megkérdőjelezhető.” A szerző ellenőrizhető kijelentése bizonyára nem csupán a „mundér becsülete” érdekében íródott le, mert mint írja, „a hasonló adatbázisokkal rendelkező intézmények tapasztalatai alapján az efféle nyilvántartások legfeljebb a levéltári feldolgozó munkát támogató segédletekként használhatóak – persze levéltári szempontból ez sem elhanyagolható segítség.” Egyebekben pontosan körülhatárolt az a jogi környezet, ami Magyarországon a dokumentumokba való betekintést szabályozza. A levéltár nem tehet közzé „ügynöklistákat”, nyilvántartásokat, az érintettek személyes adatait tartalmazó eredeti iratokat. Archontológiai feldolgozás keretében viszont folyamatosan hozza nyilvánosságra az ÁBTL az állambiztonság egykori vezető beosztású alkalmazottainak hivatali pályaképét.

A kötet harmadik részének zöme — különböző forrásbázisú és tematikájú — társadalomtörténeti megközelítésű tanulmányokat tartalmaz. Ständeisky Évának egy elkötelezett besúgóról írt dolgozata historiográfiai ínyencség, mélyfúrás – a kötet bevezető tanulmányainak illusztrációja is lehetne. „Hőse” 25 éven keresztül jelentett, főként az irodalmi élet területén működőkről. Életpályáját felidézve a történész mintaszerűen helyezi el a korban a jelenséget, kiemelve azon tényeket — zsidóként megélt veszteségei, antikapitalizmusa, frusztráltsága — melyek „ideális ügynökké” tették: „Szépírói vénája elapadt, grafomániája azonban megmaradt.” Differenciáltan ábrázolja a besúgó és a tartótiszt kapcsolatát, idézve utóbbinak az ügynökre vonatkozó kritikus

szavait is. A jelentések szövegének elemzése alapján jellemzi „antihősét,” kiemelve manipulatív készségét. A szerző biztos abban, hogy elkötelezett volt, a besúgást hivatásnak tekintve harcolt a polgári csökevények, a kapitalizmus ellen, mígnem a nyolcvanas évekre már egy másképp elgondolt „népi Magyarországért.” „Magánszorgalmú kutya volt,” idézi Illyést Standeisky Éva, később Gombár Csabára hivatkozva hozzáteszi: Kelet-Európában az osztályszemléletet az etnopolitika váltotta fel — „cseberből vederbe” —, így vált antiszemitává(!) és nacionalistává a párthű ügynök, aki a kilencvenes években már MIÉP-tagként reinkarnálódva öltött népi-paraszti gúnyát. Pályája így kerek – bármennyire ellentmondásosnak tűnik is.

A feldolgozások többségéhez képest egészen más oldalról vizsgálja Pető Andrea az ügynök-kérdést: kutatási területének megfelelően a nőknek az állambiztonság szervezetében betöltött szerepe áll tanulmányának középpontjában. Ennek megfelelő már a címadás is, a „Mézcsapda” ugyanis arra utal, pusztán az információszerezés eszközeként tekintettek a nőkre a „nagyúri mesterség” (Canaris) képviselői. Hogy a titkosszolgálat nemek szerinti diszkriminációt érvényesített, ez a legenyhébb kifejezés, mert mint megtudjuk, nők még a hivatásos fürkészek számára készített szakirodalomban sem szerepeltek, megfigyelésük lehetősége fel sem merült a tananyagban. Hihetetlen — és nagyon is hihető — a leírás az együttműködő nők kiválasztásának szempontjairól (a férfiak esetében nemigen szerepelt például a láb hossza). Így nem csoda, ha sztereotíp tények sorolódnak, első helyen az a megállapítás, hogy minél magasabb szintet vizsgálunk, annál kevesebb a nő a titkoszolgák között. Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy ez korjelenség volt, így pusztán a tény szögezhető le. A folyamat nem ismert szereplői voltak tehát a nők, és történetüket a jogszabályi környezet miatt utólag is nehéz feltárni – emiatt kihasználásuk, manipulálásuk megírása legfeljebb nonfiction próbálkozás lehet. A szerző hozzáteszi: a szervezet alapvetően szexista, „elit férfiszakma” jellege megmaradt, bár egyre több nőt foglalkoztatott. Azt már a recenzens fűzi hozzá, hogy a magyar III/III. Csoportfőnökség levéltárba került 1989-es „házi telefonkönyvében” 199 férfi név között 43 női név olvasható (megoszlásuk tehát 82/18%), de utóbbiak esetében nem derül ki egyértelműen, hogy ki volt közülük operatív státusban és ki volt „rendfokozatos titkárnő”.

Novák Csaba Zoltán esettanulmánya az ügynök-típusú kollaborációra koncentrál. Igen árnyaltan mutatja be, hogy az erdélyi római katolikus egyház papjai és hívei miért, milyen körülmények hatására vállalhatták az együttműködést a román állambiztonsággal. Itt ugyanúgy szerepel a zsarolás, az előrelépés segítése/hátráltatása, a lefokozás, a kompromittáló akciók és az emberi gyöngeségek, mint bármely más hivatás, illetve társadalmi-foglalkozási csoport esetében. A kötetben felvetődő egyik vitás kérdésre is reflektál az a megjegyzése, mely szerint voltak ügynökök, akik láthatóan kerültek a negatív információk szolgáltatását, mások „kontrainformációt” közvetítettek vagy manipuláltak. A hatalommal való együttműködés egyik jellemzőjeként említi, hogy az ügynökök különböző formában és mértékig azonosultak a hatalom szempontjaival, és megerősíti az egyik alapvető forráskritikai tételt: az ügynök, mivel elvárást teljesít, a hatalmi diskurzus különböző szintű kortárs elemeiből merít.

Csatári Bencének a Beatrice együttes megfigyeléséről szóló dolgozata sajátos területen mutatja be a honi titkosszolgálatot, mert — mint írja — „ismeretlen terepre tévedt” az állambiztonság. Sokat vesződtek ugyan, hogy megpróbáljanak eligazodni az új popzenei irányzatok, mozgalmak között, ám „az ügynök és tartótisztje nem feltétlenül érzékelhette a koncert légkörét, illetve az azt átszövő iróniát.” Ez a megállapítás azért gondolkodóba ejtő, mert a szerző disszertációjából és Szőnyei Tamás feltárásából inkább az tudható, hogy a beatnyikek köre legalább oly mértékben volt „bennfentes fürkészekkel” behálózott, mint bármely más hivatáscsoport, illetve szubkultúra. (Szőnyei Tamás: Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül, 1960–1990. Magyar Narancs – Tihany-rév Kiadó, Budapest. 2005.) Abban viszont egyet lehet érteni Csatárral, hogy Kádár János maga próbált ügyelni arra, hogy „Ne gyártsunk hősokeket!”. Ám ez féloldalas marad, ha nem tesszük hozzá Kádár másik „mássággal” kapcsolatos krédóját is: „nem csinálunk mártírokat sem”.

Fentiekben követtük a kötet „tripartitum” tagolását. Mindazonáltal létezik egy negyedik blokk is, az eddig reflektálatlanul hagyott írásokból. Ezek azért alkotnak jól elkülöníthető szórvány-csoportot, mert bár a szerkesztő besorolta azokat a számba vett témakörök valamelyikébe, ám — különböző okokból — kilógnak a sorból. Horváth Sándor „a kollaboráció és az ügynökkérdés határai” elgázító fordulatához képest ezek „területenkívüliséget” élvezve kerültek az összeállításba. E kakukkfőka írások többsége sem érdektelen, vagy színvonalatlan. Ellenkezőleg. Kezdve mindjárt a sort Kovai Melinda — egyszerre izgalmas és hátborzongató — kutatási összefoglalójával. Esettanulmánya a Kádár-korszak politikai tartalmú pszichiátriai kórrajzát villantja

fel: egy mentálisan zavart, lelki beteg exarisztokrata megfigyelési és pszichiátriai ügyét, melyből kiderül, hogy egyesek — a rosszemlékű koncepciók kirakatperek vádlottjaihoz hasonlóan — pszichésen „azzá váltak, aminek a hatalom akarta láttani őket.” Tabajdi Gábor — sejtelmes címadásának megfelelően — „az állambiztonság tereit”, „mentális térképét” vette górcső alá, míg Vörös Géza a tőle megszokott levéltárosi akkuratussággal részletezi — Mindszenty József megfigyelésének ürügyén — az államvédelem információszerző módszereit. Hozzá képest Baráth Magdolnának a magyarországi szovjet „tanácsadókról és szakértőkről” közreadott írása klasszikus politikatörténeti tanulmány. Zamatát azzal kívánja megadni, hogy az ügynök fogalmát kiterjeszti azon politikusok körére, akik az államszocializmus évtizedeiben el-ellátogattak a budapesti szovjet nagykövetségre „elvtársi eszmecsereére.”

Müller Rolf módszeresen szembeesíti egymással a titkosszolgálati fényképek történeti forrásértékére vonatkozó szakmai megállapításokat, s ebből kiindulva igyekszik elkalauzolni az olvasót a felhasznált fotók jelentésrétegeibe. Következtetéseiben ennél is messzebbre tekint: a kép és a valóság viszonya, az emlék megőrzésének lehetősége mellett a kollektív identitás megteremtésének mai szintere, a világháló lehetőségeinek a kihasználása foglalkoztatja. Hangsúlyozza, hogy a fotó is konstrukció, keletkezését egyszerre befolyásolják a technikai feltételek, a véletlenek és a tudatos emberi cselekvések. 1956-os fotók alapján vezeti le, hogy a megörökített pillanatok, mint emlékezeti eseménynek eltérő értelmezési kontextusai vannak – ezzel is bizonyítva annak igazságát, hogy a leghitelesebbnek tűnő források sem használhatók kritika nélkül. Innét jut el gondolatmenete odáig, hogy nem csak „az áldozatok intézményeit kell fenntartani, hanem meg kell szólítani az unokák nemzedékét is,” és ez „más típusú történetmondást igényel.” Szerinte azért kívánatos az ismeretterjesztés új csatornáit használni, mert a fiatal nemzedéknek nincsenek megélt (látott) emlékei 1989 előttről. A múlt legnagyobb részéről azonban nincsenek emlékei azoknak, akik kutatják vagy tanulnak róla, és ez bizony a történelem majdnem egészét teszi ki. A kommunikációs világ, az ismeretszerzés forrásai valóban drámai módon változtak meg — drámaian rövid idő alatt — és kétségtelen, hogy ehhez bizonyos mértékig igazodni kell. Mint ahogyan a neten felnövő nemzedéknek is tudomásul kell vennie, hogy a virtuális téren kívül is létezik világ, és saját érdekük annak megismerése is. A világháló más tudományterületek számára is kihívást jelent — nem irigylem például orvos kollégáinkat — de szakmánknál maradva sem csupán a közelmúlt kutatásának nehézségeire korlátozódik e probléma (elegendő talán a magyar őstörténet „fantáziadús” internetes feldolgozottságára utalni...). Amikor tehát Müller Rolf arra hívja fel figyelmünket, hogy a kollektív emlékezet alakításában a világháló virtuális valóságának és a vizualitásnak nagyobb a szerepe, mint „amenyire igénybe veszi és számol vele a történettudomány,” csak részben tudok vele azonosulni. Mert az internet kínálta lehetőségekkel, tartalmakkal valóban számolni kell, de azok ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen volta számos — itt nem tárgyalható — problémát vet fel. Épp a hight tech. követhetetlen iramú fejlődése kínál számunkra — a titkosszolgálatokon kívül is — egyre bizarrabb „átszerkesztett” világszeleteket, ahol a virtuális valóság mindinkább a virtualitás felé tolódik el.

Ungváry Krisztián az állambiztonsági iratok forrásértékének megítélésében markánsan elmentéses álláspontot képvisel, mint Gyarmati György. Egy többszerzős kötetben szereplő tanulmányok sokféle szempontból különbözhetnek egymástól, a recenzens mégis némi értetlenséggel olvasta az írást, melyben a megfigyelési iratok kutathatóságát gyakorlati szempontból vizsgálva az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának működését, és főként az intézmény főigazgatójának vezetési gyakorlatát, valamint a téma kapcsán korábban — az ÁBTL éves jelentéseiben — megfogalmazott megállapításait vitatta. Főként azért nem érthetőek ezen kritikái megjegyzések, mert Gyarmati „főigazgatói véleménye” (sic!) egyetlen kutatót sem kötelez semmire, másrészt mert az inkriminált témára vonatkozó történeti ténykedése szembetűnően említetlen marad. Egy levéltár irányítására vonatkozóan sokféle kutatói vélemény megfogalmazódhat és publikitást is nyerhet, de e polémia hangvétele nem igazán illeszkedik sem egy tudományos tanácskozás — ahol egyébként e részletek nem hangzottak el —, sem egy szaktanulmány szövegvkörnyezetébe. Az ügynökök szerepét, az általuk keletkeztetett források történeti jelentőségét szakmai megközelítésben tárgyaló kötetben meglehetősen kirívó az írás személyeskedő hangneme. Ennek evidens következménye, hogy Ungvárynak az iratok forrásértékét és az ügynökök tevékenységét érintő — helyenként érdemi — megjegyzései, reflexiói is elvesznek a pamfletben. Sajnálatos műfajtévesztés történt, melyet a kötet szerkesztője is figyelmen kívül hagyott.

Az utóbb említett írások erényeik ellenére is azt dokumentálják, hogy Horváth Sándor eredeti és jól körülhatárolt tárgymegjelöléséhez — valamint a bázisul szolgáló konferenciához képest

— a terjedelem érdekében hagyta a munka szerzetét szétesni, holott a kevesebb talán több lett volna.

A kötet érdeme, hogy az írások zöme az ügynökök (ügynökakták) autentikus kortörténetbe illesztésének módozatait járja körül – amennyire arra a mindmáig magunkkal cipelt közelmúlt módot ad. Ne feledjük, a konferencia azon (2003. évi) törvény megszületésének tizedik évfordulóján zajlott, amely szabaddá tette az államszocializmus-kori titkosszolgálati hálózati személyek (ügynökök) széleskörű megismerését és — a jogszabályi inkonzisztenciák közepette is — módot adott az egykori kollaboránsokat nyilvánosan „néven nevezni” (© Nagy Gáspár). A kötet annak is első markáns gyűjteménye, hogy a történész szakma közelmúlttal foglalkozó művelői saját agórájukon összegyűlve gondolták végig az új forrásegyüttessel való megismerkedés szakmai konvenciók szerinti tapasztalatait, a tárgykört illető aktuálpolitikai, zszurnalisztikai közelítésektől való „kollektív elkülönülés” ambíciójával.

Pihurik Judit

Kerepeszki Róbert

A TURUL SZÖVETSÉG, 1919–1945

Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban
Máriabesnyő, Attraktor, 2012. 386 o.

Kerepeszki Róbert, a Debreceni Egyetem fiatal oktatója 2012-ben publikálta a Horthy-korszak legismertebb egyetemi ifjúsági szervezete, a Turul Szövetség történetét feldolgozó monográfiáját. A közel 400 oldalas kötetben 830 jegyzethivatkozással megtámogatva (a főszöveg 250, a végjegyzet 80 oldal) mutatta be a szervezet sokrétű történetét, felépítését, eszmei kötődéseit, tagságát. A monografikus feldolgozást számos előtanulmánnyal alapozta meg: több, jellemző esettanulmány, illetve résztanulmány publikálását követően kutatásait országos léptékűvé szélesítette. 2009-ben megvédett doktori értekezése a 2012-ben megjelent monográfia közvetlen előzménye – abban a Turul Szövetség országos és helyi (debreceni) szervezetének történetét tárta fel. Ugyancsak 2009-ben jelent meg összefoglaló tanulmánya a diákszervezet történetéről a Romsics Ignác szerkesztette *Jobboldali hagyomány* kötetben. A 2012-ben megjelent monográfia Kerepeszki kutatásainak eredményeit kiérlelt formában tárja az olvasó elé.

A Turul Szövetség a Horthy-korszak meghatározó ellenforradalmi szervezeteinek egyike. Az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME), a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE), a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSz), valamint a „keresztény” szakmai érdekvédelmi szervezetek (MÜNE, MONE, MMÉNSZ) mellett az egyetemi bajtársi szövetségek képviselték a „keresztény és nemzeti” ideológia jegyében szerveződő egyetemi diákságot. Ezek közül — mérete és közéleti aktivitása révén — a legismertebb a Turul Szövetség volt.

Kerepeszki a Turul Szövetség történetét nem kronologikus rendben tárgyalja, hanem tematikus fejezetekben. Noha ez a szerzői koncepció bizonyos ismétlődéseket eredményez (egyes események több helyen is feltűnnek), a választott megoldás mégis szerencsésebb, mintha elveszne a szövetség országos és helyi szervezeteinek történetét annales-jelleggel előadó adathalmazásban. Az olvasó ugyanis így a legfontosabb kérdések mentén összefogott válaszokat kap, s nem neki kell kimazsoláznia az összefüggéseket a tényrengetegből. A kötet a téma tanulmányozásához rendelkezésre álló források és szakirodalom ismertetésével kezdődik. Ezt követi a szervezet létrejöttét, felépítését, fejlődését körüljáró fejezet, majd a szövetség és más szervezetek kapcsolatának áttekintése. Ezután pedig azt ismerheti meg az olvasó, hogy a Turul Szövetség miként viszonyult a korszak jelentősebb politikai kérdéseivel. A zárófejezet a szervezet és a tagság 1945 utáni történetére nyújt kitekintést. Már a tartalomjegyzék áttekintéséből is kitűnik a kötet egyik legnagyobb erénye: a Turul Szövetség történetét nem önmagáért valóan, mintegy szigetszerűen mutatja be a szerző, hanem szervesen beillesztve a korszak történetébe és politikai erőterébe.

Kerepeszki érdeklődésének középpontjában a tágan értett politikai eszmetörténet kulcskérdései állnak – ezek a kötet legjobb részei. Ez azonban koránt sem jelenti azt, hogy ne foglalkozna például társadalomtörténeti kérdésekkel; azonban ezek nem önálló alfejezetekben jelennek meg, hanem „megbújva”, „elszórta”. Így például a tagság társadalmi összetételének vizsgálata sem kapott önálló alfejezetet – noha ezzel is foglalkozik a szerző a kötet elején; sőt még azt is

elemzi, hogy milyen volt a Turul nőképe. De ugyanígy nem kapott önálló alfejezetet mondjuk a Turul sajtója se – e lapok katalógusa a kötet függelékébe került. A szervezet gazdasági háttéréről pedig még ennyit sem tudhatunk meg – ez azonban inkább a hiányos forrásadottságok számlájára írható: Budapest második világháborús ostroma idején a Turul Szövetség központi irattárának jelentős része megsemmisült. Kerepeszkit azonban nem tántorították el e nehézségek, hanem összegyűjtötte az elszórtan fellelhető forrásokat (VKM, BM, MTI, sajtó, visszaemlékezések, ÁBTL).

Kutatásai aprólékosságát jól jelzi, hogy a több mint száz helyi tagegyesületet tömörítő diákszövetség történetét úgy mutatta be, hogy a regionális eltérésekre, helyi sajátosságokra is figyelemmel volt ott, ahol ez jelentős. (Természetesen a kötet nem a helyi tagegyesületek történetének krónikája, így az egyes tagszervezetek történetét nem akarja rekonstruálni.) Kerepeszki egyik kimondott tétele, hogy a főváros mellett Debrecenben volt a Turul Szövetség egyik súlypontja, s a civis város önálló, sok esetben a fővárositól eltérő politikát képviselt. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy ez a feltevés nem lokálpatriotizmus részéről – s valóban: a tagszervezetek országos eloszlását áttekintő térképen is jól látszik, hogy a Turul a fővároson kívül sokkal inkább kelet-magyarországi, alföldi jelenség volt, mintsem dunántúli.

Kerepeszki a források és a szakirodalmi előzmények jól kondenzált összefoglalása után a Turul Szövetség kialakulását vizsgálja, beillesztve a szervezetet az 1918–1919-ben születő ellenforradalmi szervezetek sorába, valamint a hasonló (magyar és európai) diákszervezetek körébe. A szervezet felépítését, kiépülését bemutató fejezetben jól érzékelhető a szerző bámulatosan sokrétű ténytudása: áttekintő statisztikák és konkrét esetek során keresztül ad képet a korabeli egyesületi életről, a diákszervezetekről és magáról a Turulról. Érvényesül Kerepeszki oktatói tapasztalata is: a jól megválogatott statisztikai adatok prezentálásában (itt emelhetjük ki a függelékben lévő ábrák hasznosságát is), valamint abban, hogy jó érzékkel adagolja a konkrét történeteket a statisztikák számsorai közt elveszni készülő olvasó felfrissítésére. Több alfejezet azonban még így is nagyon „sűrű” lett, s úgy érezzük, hogy a néhány oldalban összefoglalt szöveg akár jelentősen bővebb önálló tanulmánnyá is bővíthető lenne – ezért a kötet műfajilag leginkább az alapvető kérdések áttekintésére törekvő, adatgazdag kismonográfiának nevezhető.

Kerepeszki — a kérdést tematizáló Szabó Miklóshoz hasonlóan — a „Turul-mentalitás” egyik első megjelenéseként mutatja be az 1900. évi úgynevezett „egyetemi kereszt-mozgalom” jelenségét. Ez is egyike azoknak a témáknak, amelyeket érdemes lett volna kicsit részletesebben kifejteni. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a bajtársi egyesületek és az ellenforradalmi szervezetek 1918–1919-ben a forradalmak idején születtek, s részben a világháború, részben a Monarchia és Nagy-Magyarország széthullása, részben a tanácsköztársaság sokkja nyomán formálódott arcukat. Ha azonban a kereszt-mozgalmat a fiatal keresztény középosztálybeliek körében meglévő markáns antiszemitizmus jeleként értelmezzük, akkor ezzel azt az előfeltevést is elfogadjuk, hogy a Horthy-kori antiszemitizmus látens módon már a dualizmus időszakában is jelen volt, s csupán alkalomra várt annak akuttá válása – ami a fent említett nemzeti traumák nyomán 1914 és 1920 között történt meg. Ebben az esetben viszont Kerepeszkinék az előtörténetet itt, a dualizmuskori ifjúsági mozgalmak ismertetésével kellett volna kezdenie. A recenszens számára azonban kérdéses, hogy a kereszt-mozgalom vajon mennyire tekinthető általánosan jellemzőnek a századelő egyetemistái vonatkozásában. Vajon nem arról van-e inkább szó, hogy az ebben résztvevők ekkoriban még olyan kisebbséget alkottak a diákság körében, amelynek tagjai 1919 után a megváltozott közhangulatban könnyebben érvényesülhettek „aktuális” vált nézeteikkel és korábbi „érdemeikkel”?

Érdemes ugyanis felfigyelnünk Kerepeszki azon megállapítására, hogy a Turul vezetői nem tanulmányi eredményükkel, hanem „vagányságukkal” és „duhajságukkal” emelkedtek ki. Ennek kapcsán több helyütt is részletezi a turulisták utcai akcióit, tüntetéseit, zavargásait, melyek miatt többször fel kellett függeszteni az oktatást az egyes intézményekben. A „casus tempestas” a numerus clausus ügye volt. A törvény megszületését ugyanis a Turul saját sikereként élte meg – nem alaptalanul. Valóban az ÉME és a szervezkedő egyetemi ifjúság kényszerítették ki a „faji kvótát” bevezető törvényt és a hozzá tartozó szigorúbb (a felsőbb évfolyamokra is kiterjesztett) végrehajtási utasítás megszületését. Tudjuk azonban, hogy a „zsidó hallgatókra” megállapított 6%-os keretszámot még a fővárosban sem mindenütt „sikerült” betartani, vidéken pedig kimondottan diákhány lett volna, ha nem vesznek fel a megengedett keretszámon felül izraelita vallású hallgatókat. A Turult azonban nem az oktatás feltételei és minősége érdekelte, hanem a kollektív „nemzetárulónak” bélyegzett zsidóság kiszorítása az egyetemokról, majd értelemszerűen az értelmiségi pályákról is. Éppen ezért egyfajta „saját ügyként” és elvi kérdésként tekintettek a numerus clausus fenntartására, melynek inkább szigorítását (numerus nullus) vagy kiterjesztését

(a munka világára) szerették volna elérni. Amikor tehát a Bethlen-kormány 1928-ban a faji kvóta helyére foglalkozási kvótát állított (mely egyébként ugyancsak alkalmasnak bizonyult a városi zsidóság egyetemi ambícióinak korlátozására), akkor a Turul a nyílt antiszemitizmust kodifikáló 1920-as törvény visszaállítását követelte. A szavuknak nyomatékos adó tüntetések állandósultak, ráadásul a gazdasági világválság és a közszférát emiatt érő megszorítások (fizetéscsökkentés, létszámstop, elbocsátások) tovább fokozták a „középosztályi kenyérharc” antiszemita megoldását sürgető indulatokat. Nem meglepő tehát, hogy az ilyen alaphangulatú egyetemi szervezetekben szocializálódó keresztény középosztály jelentős része helyeselte az 1938-tól egyre sűrűbben megjelenő és egyre szigorodó, a zsidóknak bélyegzettek életfeltételeit korlátozó törvények és rendeletek bevezetését. Kerepeszki azt is bizonyítja, hogy a Turulnak ezek kikövetelésében is jelentős szerepe volt.

A kötetből azonban az is világosan kiderül, hogy túlzó leegyszerűsítés lenne a Turul Szövetséget kizárólag a radikális antiszemita középosztály „keltetőjeként” értelmezni. A tagságon belül pedig több politikai irányzat is megjelent. Tény azonban, hogy a szervezet hivatalosan leginkább a Gömbös-kormány politikájával (és még inkább célkitűzéseivel) értett egyet, noha inkább a Gömbös által ellenzékben hirdetett fajvédő politikával azonosultak, nem pedig azzal, amit miniszterelnökként mondott és tett. A Turul hivatalos álláspontját a politikai életben leginkább a gömbösi kormánypárt új szárnya, a Reformnemzedék, valamint az 1930-as évek második felében a nemzetiszocialista Nemzeti Front jelenítette meg. A többi nyilaspárttól azonban a Turul hivatalosan távol tartotta magát. A tagság politikai nézeteit tekintve ugyanolyan megosztott volt, ahogy a keresztény középosztály idősebb generációi is, így a korabeli politikai élet teljes spektruma megjelent körükben. A kormánypárt hívei mellett több ellenzéki irányzat szimpatizánsai is megtalálhatóak voltak soraikban (baloldaliak is, de a nyilasok sikereinek nyomán egyre inkább szélsőjobboldaliak is). Kerepeszki sorra veszi, hogy az egyes politikai kérdésekben milyen álláspontok azonosíthatóak a turulisták körében: a numerus clausus kérdése mellett a finomabb nézetkülönbségekre is érzékeny szemmel elemzi a királykérdéshez való hozzáállásukat, továbbá a népi mozgalomhoz, a változó nevű és arculatú kormánypárthoz (EP, NEP, MÉP), illetve a szélsőjobboldalhoz (főleg a nyilasokhoz) fűződő viszonyukat. Az olvasó számára eközben feltárul, hogy a szervezet már az 1930-as évek második felére eszmei válságba került: míg az 1920-as években jóval egységesebb volt világnézeti (lényegében a fajvédő nézetek megjelenítői voltak), addig az 1930-as évekre ugyanaz a politikai pluralizmus figyelhető meg körükben, ami a népi mozgalomban is. Vagyis a szélsőbaltól a szélsőjobb minden irányzat képviseltette magát a tagságban. Ez végül a szervezet kettészakadásához is elvezetett.

Kerepeszki a Turul történetét az 1945 utáni időszakra nyújtott kitekintéssel zárja. A második világháború után az antikorszakos logika jegyében feloszlatták a Horthy-korszak emblematikus diákszervezetét; szerepét a MADISZ vette át. Kerepeszki az egykori tagok életútja alapján négy nagyobb csoportot különít el (fajvédőket, ultraradikálisokat, nácielleneseket, illetve politikailag passzívakat), s bemutatja, miként alakult az ezekben tartozó ismert vezetők életútja 1945 után. Véggözetkeztetése szerint a többé-kevésbé szétartó életutak ellenére jól látható, hogy 1945 után miként váltak a korábbi kirekesztők kirekesztettekké. A kötetet rövid, mindössze ötoldalas összegzés zárja, ami a szerző pedagógiai célkitűzéseivel összhangban röviden bemutatja a kutatás eredményeit azoknak, akik nem kívánnak elveszni a részletek között, illetve szeretnék az új kutatási eredmények fényében napra készsége tenni ismereteiket. Különösen hasznos lehet ez egyetemistáknak, középiskolai történelemtanároknak, újságíróknak és politikusoknak – akik gyorsan szeretnének „képhez kerülni” a témát illetően. Mindössze az hiányolható, hogy Kerepeszki sem a bevezetésben, sem itt az összegzésben nem ad egy rövid, egyszólatos definíciót arra, hogy mi is volt, kiket is tömörített pontosan a Turul Szövetség.

Noha Kerepeszki a forrásokat és szakirodalmat számbavevő fejezetben szerényen úgy jelölte ki kötetének célkitűzését, hogy a kutatás jelenlegi állásának megfelelő „részleges összefoglalást” adhat csupán, valójában a téma szakszerű, alapos és elfogulatlan kismonográfiáját tette le a tudomány képzeletbeli asztalára. E kötet és Kerepeszki egyéb publikációi alapján joggal remélhetjük, hogy előbb-utóbb a Horthy-kori ellenforradalmi szervezeteknek, sőt talán a korszak társadalmi egyesületeinek hasonlóan alapos és modern szemléletű monográfiája (monográfiái?) is kikerülnek a szerző tolla alól. Az mindenesetre elmondható, hogy a Turul Szövetségről írt könyve a korszak politikai eszmétörténete, diákmozgalmi, vagy éppen a politikai szocializáció mikéntje iránt érdeklődők számára alapmű, s egyúttal a következő évek ilyen irányú kutatásainak ösztönzője is.

Molnár Judit

CSENDŐRTISZT A MARKÓBAN

Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróóság előtt
Scolar – ÁBTL, 2014. 374 o.

Molnár Juditnak ezúttal „mákja” volt, amennyiben megtalált egy viszonylag komplett anyagot az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, amelyet már csak ki kellett egészítenie, hogy összeálljon egy kép a Ferenczy László nevű csendőr alezredes viselt dolgairól, sőt ennél is többről, a zsidók magyarországi deportálásáról. Másrészt viszont mégsem volt könnyű dolga. Megnehezítette a tisztánlátást a főszereplő problematikus személyisége, életútjának olykor racionálisan magyarázhatatlan fordulatai, valamint az igazságszolgáltatás enyhén szólva zavaros működése.

Molnár nem riadt vissza a nehézségektől, és ennek köszönhetjük, hogy kezünkbe vehetünk egy vastag dokumentum kötetet, amely összefoglalja azokat az 1944-es cselekményeket, amelyekben Ferenczy részt vett, vagy amelyeket részben egyenesen levezényelt. A kötet a két kiadó jóvoltából méltó köntösben jelent meg, a szöveg jó papíron kellemes betűknek köszönhetően könnyen követhető.

Ami Ferenczy személyiségét illeti, jó ideig minden normálisan működött nála. Egy főszolgabíró apa és egy tanárnő fiaként normálisnak volt mondható, hogy a gimnázium kiváló abszolválása után a hadapródiskolába jelentkezett, és 19 évesen megkapta a zászlós rangot. 11 hónapot töltött a fronton, és két kitüntetéssel a zubonyán fejezte be a háborút. Mivel a trianoni Magyarországon nem volt kilátás a katonai karrier folytatására, két évet a jogtudományok tanulmányozásának szentelt. Amikor kiderült, hogy a hadsereg korlátozása kevésbé érinti a belbiztonsági szerveket, vagyis azok bővítésére a magyar államnak nagyobb lehetősége nyílik, mint a hadsereg esetében, és a csendőrség akár katonák búvóhelye is lehet, 1921–22-ben csendőrtiszti kiképzésben vett részt. Ettől kezdve egyre emelkedett a ranglétrán, és többek között az a kitüntetés is érte, hogy 1939-ben Horthy Miklós nyári kastélyában, Gödöllőn teljesíthetett szolgálatot. Ekkor már őrnagy, és mindössze 43 éves, 1942-ben pedig alezredes.

Eddig az időpontig tehát semmi szokatlan nem mutatkozott Ferenczy életútjában. Mindig képes volt arra, hogy feladatát megértse és annak megfelelően, vagyis ha nem került különleges kihívás elé, ésszerűen és az elvárásoknak megfelelően tudott működni. Nem volt nyilas érzelmű, és annak sem mutatkozott jele, hogy gyűlölte volna a zsidókat. Mégis a deportálások egyik fő előmozdítója lett belőle.

Elérkeztem Molnár Judit első nagy nehézségéhez, annak megértéséhez, hogy ez a személyiség milyen okból vagy okokból csúszik bele abba, hogy életét mint egyesek mondták – a „magyar Eichmann”-ként fejezze be. Ferenczy nem volt buta ember, amennyiben minden leckét meg tudott tanulni, ám nem volt elég okos ahhoz, hogy átlásson helyzeteket és a helyzetek következményeivel számoljon. Vagyis nem volt kreatív elme. Ez azonban még nem predestinálta a végzetes eltévelyedésre, hiszen ehhez hasonló emberrel tele van a világ. Végzetessé számára e tulajdonosságát a mindenáron való megfelelés vágya, másként szólva az opportunizmusa tette. A mindenáron való megfelelési vágy hajtotta abba az irányba, hogy a zsidók — úgymond — elszállítását napi teendőként, magukat a zsidó embereket, gyereket, nőt, férfit, aggastyánt személytelenül, mintegy darabárúként kezelje.

Ez magyarázza, hogy amikor felkérést kapott arra, hogy összekötőként működjön Eichmann stábja és a magyar végrehajtók között, minden megfontolás nélkül vállalkozott a feladatra. Ezt követően mindig olyan központban látni, ahonnan a deportálás éppen elkezdődött és végbe ment. Az eredményekről jelentések készültek, amelyeket az ő vezetésével összefoglaltak, és az összefoglaló jelentéseket sorra aláírta. Valójában ezek az iratok önmagukban elegendőek lehettek Ferenczy súlyos elítéléséhez, amit ő a perben azzal igyekezett menteni, hogy nem volt tudomása az elszállított emberek sorsáról. Elhitte, amit a német partner állított, hogy a zsidókra munkavégzés céljából van szüksége a birodalomnak. Ez a védekezés azonban csak akkor lenne hihető, ha munkaképes emberek alkották volna a „szállítmányokat”. Azokban azonban szép számmal foglaltak helyet gyerekek, zsenge tinédzserek, öregek, vagy akár előrehaladott állapotban lévő terhes nők. Ki hihette, hogy ők produktív fizikai munkát fognak végezni? Vagy — egyáltalán — hogy erre akarják őket igénybe venni?

Kérdés és nyitva is marad, hogy vajon ki és miért szemelte ki éppen Ferenczy alezredest erre a feladatra? Jó német kapcsolatokkal rendelkezett? Semmi sem mutat erre. Nagyszerűen tudott németül? Úgy tűnik, hogy elég gyenge volt a német nyelvtudása. Éppen ezért vezényeltek mellé egy tolmácsot Lulay Leó László személyében. A tolmács kérdése azonban meglehetősen zavaros. Lulay elismerte, hogy tolmácsolt néhányszor az Eichmann-nal folytatott első megbeszéléseken, ám e tárgyalás témájára nem tért ki. Azt állította, hogy a megbeszélésekre Ferenczy később nem vitte magával, és azokról nem is tájékoztatta. Mintegy magyarázatként megjegyezte, hogy volt egy másik tolmácsa is, akit azonban nem nevezett meg, és második tolmácsot a bíróság sem idézett be. Feltételezhető, hogy a németeknek is volt tolmácsa, de a perben ilyen szereplő sem került elő. Végeredményben nem tudni, hogy Ferenczy miként is kommunikált a német szervekkel és magával Eichmann-nal.

Ferenczy nem tagadta azokat a lépéseit, amelyekre március végétől valamikor június végéig, július elejéig került sor, mondván, hogy nem tudott a deportálás végállomásáról. Valamikor júliusban azonban bekövetkezett az első nagy törés. Jóllehet vallomásaiban különböző időpontokra tette nagy felfedezését, de az július 9. előtt nem következhetett be, mivel ekkor még újabb 8 szerelvény elindításáról tett jelentést. Minden bizonnyal ezt követően kereste fel a Zsidó Tanács vezetőit, és jelentette ki — miként Stern Samu írta — „hogy hajlandó szembefordulni a németekkel a zsidók megmentése érdekében”, és azt kérte, hogy eszközöljék ki Horthy fogadását a számára. A haldokló Stern Samunak aligha volt oka rá, hogy Ferenczy érdekében valótlanságot állítson. A kérdés az, hogy mi váltotta ki az alezredest e meredek fordulatot?

Ő maga azt állította, hogy ekkoriban értesült Auschwitzról, bár az időpontokat ebben a kérdésben is kevergette. Ekkoriban kérte a németeket, hogy ellátogathasson Auschwitzba, amit meg is ígértek neki, de az utazást elhalasztották, úgy hogy végül nem jutott el oda. Mindenesetre kétségtelen, hogy kért és kapott is audienciát a kormányzótól, de hogy annak keretében mi hangzott el, azt csak ő tudta, és egyáltalán nem biztos, hogy szöveg-hűen adta elő. Saját interpretációja szerint elsőként ő világosította fel a kormányzót a tömeggyilkosságról, ami biztosan nem felelt meg a valóságnak, mert Horthynak több más helyről voltak már jóval korábbi információi. Rádasként hozzátette, hogy Horthy eredeti szándékától eltérően rávette a kormányzót arra is, hogy a munkaszolgálatos zsidó férfiakat se adja át a németeknek. Bármi volt is a pontos időpont, és bárhogyan zajlott is le az audiencia, Ferenczy valóban járt Horthynál, és valóban fellépett a deportálások beszüntetése érdekében. Ezen az alapon többször is kijelentette, hogy a budapesti zsidókat tulajdonképpen ő mentette meg, ami azonban már az ellenőrizhetetlen mondák világába tartozik.

Mivel magyarázható ez az időben nem pontosított, de minden valószínűséggel valóban lezajlott Pál-fordulás? Mivel iratok és vallomások formájában nem található rá magyarázat, csak találgatni, illetve valószínűsíteni lehet a hátteret. Mivel, mint már utaltam rá, az elszállított zsidók legalább fele eleve munkaképtelen volt, elképzelhetetlen és elfogadhatatlan, hogy valaki csak hónapok múlva döbbenjen rá, hogy ezeket az embereket zömmel nem munkára, hanem azonnali halálra szánják. Sokkal inkább feltehető, hogy Ferenczynek voltak értesülései arról, hogy Horthy és környezete fontolja és meg akarja kísérelni a deportálások leállítását, és nem akart kimaradni az aktuális politika trendből. Annál is inkább lehettek erről információi, mivel kapcsolatban állt a fiatal Horthyval, a kormányzó fiával, aki — mint tudjuk, — a németekkel való szakítás gondolatát pártfogolta, és ennek érdekében igyekezett befolyását érvényesíteni. Mivel Ferenczy jól tudta, hogy van félni valója egy ilyen fordulat esetén, rászánta magát a merésznek tűnő lépésre. (Zárójelben jegyzem meg, hogy egyes tanúk vallomása, miszerint ő szervezte volna meg a fiatal Horthy elfogását és elhurcolását, a fantázia világába tartozik.)

Átmenetileg tehát Ferenczy átigazolt a „jó fiúk” gyülekezetébe, de ott csak addig maradt meg, amíg a magyar ügyekben mégis a németek bizonyultak erősebbeknek átmenetileg, és hatalomra segítették Szálasi és csapatát. Az alezredest ettől a perctől kezdve ismét a másik oldalon találjuk. Újra elvállalta a zsidó ügyekben való közreműködést, amit utóbb erre az esetre nézve azzal igyekezett megmagyarázni, hogy határozott ígéretet kapott arra nézve, nem lesz további deportálás. Mivel tudjuk, — ha másként nem, Karsai László jóvoltából —, hogy Szálasi valóban a háború befejezését követő időkre halasztotta a „megszabadulást” a zsidóktól, ezt akár még el is hihetnénk, ha nem következtek volna be az úgynevezett gyalogmenetek, amelyeket legalább részben megint csak Ferenczy László szervezett meg. A tárgyaláson ezt azzal igyekezett enyhíteni, hogy Wallenbergnek és társának ő adott engedélyt a menet kísérésére és a benne résztvevőknek

való segítség nyújtására. Mivel Wallenberget ekkoriban már nem lehetett megkérdezni, a kettős játék valóság tartalmáról nem győződhetünk meg.

A gyalogmenetek mindenestre megkérdőjelezték azt a határozott álláspontot, hogy deportálás pedig egyelőre nem lesz. Amennyiben viszont valóban leállt és létrehozták a két budapesti gettót, ami a fővárosi zsidók mintegy a felét végül tényleg megmentette, felmerül a kérdés, hogy ennek vajon mi állt a hátterében. A zsidók megmentésére irányult, vagy valami más motiválta? Motiváció volt, hogy ekkor már nem állt rendelkezésre szállítóeszköz, és éppen ezért került sor a gyalogmenetekre. A gyalogosan több száz kilométeren áthajszolt emberek azonban már egyáltalán nem voltak munkára foghatók, márpedig a nemzetiszocializmus végküzdelmében éppen munkáskezekre volt a legnagyobb szükség. A „felesleget”, a nem „használható” embereket viszont már eltüntetni sem tudták, mert Himmler leállította a krematóriumokat, sőt hamarosan egyenesen megtiltotta, hogy magyar zsidókat deportáljanak német területre.

Akárhogyan is, sor került a két gettó megszervezésére, és ebben Ferenczynek megint csak akadt tennivalója. Volt, aki mindkét gettó szervezését neki tulajdonította, de miként Molnár Judit megállapítja, ez csak a nemzetközi, az úgynevezett kis-gettó esetében felelt meg a valóságnak. Ebbe az utolsó mintegy két és fél hónapba tartozik egyébként az a vád, amely szerint Ferenczy ekkor meg akarta volna gyilkoltatni a Zsidó Tanács ama három vezetőjét, akikkel korábban a zsidó-mentésről előzőleg tárgyalt, mivel attól félt, hogy a nyilas hatalom előtt ők esetleg dezavválának. Ezt a vádat azonban nem bizonyították, és az meglehetősen képtelen is. Az alezredes ugyanis, ha nem is volt éppen éles elméjű, ostoba sem volt. Semmi oka nem volt feltételezni, hogy a zsidó vezetők be akarnák mártani, arról nem is beszélve, hogy adott esetben sokkal inkább felmentő tanúként számíthatna rájuk. Stern Samu és mások ezzel kapcsolatban csak azt mondták, hogy valaki értesítette őket Ferenczy gyilkos szándékáról.

E rövid korszakot már csak a menekülés, a letartóztatás és a per követte. Csak egyet lehet érteni a kötet szerkesztőjével, amikor kimutatja, hogy a perben a nyomozás, a vádhatóság és a bíróság távolról sem állt a helyzet magaslatán. Vélhető, hogy a háború utáni perek esetében mindeütt hasonló volt a helyzet. A kontinuitás mindenütt és minden vonatkozásban megszakadt. A régi törvények, rendeletek, jogszokások gyanússá váltak, az újak viszont a legjobb esetben is csak születőben voltak. Szerencsés volt az igazságszolgáltatás akkor, ha sok perdöntő írott anyag állt a rendelkezésére, de ez sokszor, és a Ferenczy perben is legfeljebb sporadikusnak mondható. A bizonyító anyag zömét a tanúk szállították.

A tanú azonban akkor hiteles, ha érdektelen, sőt akkor sem mindig. Érdektelen tanút azonban a háborús és emberellenes vádak esetében aligha lehet találni, mert ha érdektelen, ha távol áll, akkor nem tud semmit. A többi tanú viszont vagy azért érdekelt, mert maga is tettes, vagy azért, mert áldozat, és egyik esetben sem lehet tárgyilagos. Ami a vádlottat illeti, hazudhat kedve szerint, a tanúnak azonban az igazat kellene mondania, mert különben a hamis-tanúzás vádját is magára vonja. Az utóbbi alól azonban felmentve érezheti magát, ha maga is vádlott, vagy egyenesen elítélt, mert a helyzetén a hazugsággal már nem ront, hanem esetleg javíthat. Ferenczy elismert dolgokat, amelyeket az írásos bizonyíték ismeretében nem tagadhatott, minden másban hazudozott, csak éppen nem elég következetesen. Ebben nem fedezhetünk fel kivételes magatartást, mivel — nagyon kevés bűnbánó vádlottat nem számítva — minden bűnös ezt teszi. A Ferenczy perben meghallgatott tanúk nagy többsége maga is sáros volt, és ezért mást sem tett vallomásával, mint hártott, és igyekezett a felelősséget főnökére vagy alárendeltjére ráruházni. Ennek mintáértékű példáját nyújtotta Lulay Leó László, a tolmács, aki a legtöbb vádat megfogalmazta és valósággal fröcskölt a gyűlöletről. Odáig is elment, hogy magát a Vörös Hadsereg tagjaként és kommunistaként tüntesse fel. A vele szemben eleinte lojális Ferenczy ezt látva maga is változtatott a Lulayt érintő vélekedésén.

Magának a pernek a lefolyása magán viselte az átmeneti kor és az átmeneti zavar bélyegét. Ez megnyilvánult az ügyvédek kérdésében, a hevenyészett vádiratban, fontosnak tűnő tanúk mellőzésében, a jegyzőkönyv pontatlanságában és így tovább. A legkiáltóbb baki abban állt, hogy az egyik vádirat 700 ezer, a második 200 ezer áldozatot említett. A pontos adatot csak Ferenczy jelölte meg.

Végeredményben mit is mondhatunk? A per számos információt napvilágra hozott, nem annyira az ügyvédek és a bíróság, mint sokkal inkább a bűnös jóvoltából, aki ugyan hazudozott, de közben mégis elárult olyan összefüggéseket, amelyeket a hazugságokból is ki lehet hámozni. Szolgáltató-e igazságot? Csak két összehasonlító adat erre nézve. Faragho Gábor tábornok, aki az egész csendőrség felügyelője volt ebben az időben, még csak bíróság elé sem került, mi több

1944 végén miniszteri tárcát kapott az ideiglenes nemzeti kormányban Később ugyan kitelepítettek, de a saját tanyájára, ami lehet, hogy nem volt nagyon kényelmes, de végeredményben mégis csak otthon volt. Veesenmayer, aki viszont minden magyarországi történés legfőbb ellenőre és felelőse volt a németek részéről, eredetileg 20 év börtönbüntetést kapott, de két év múlva szabadlábra került. A „magyar Eichmann”, aki a magyar felelősség rangsorában a hatodik vagy a hetedik szereplő volt a kormányzó, a miniszterelnök, a belügyminiszter, a belügyi államtitkárok és a csendőrség főembere után, halálra ítélték. Ferenczy bűnös volt, és abszolút értelemben minden bizonnyal büntetést érdemelt. Összehasonlításban, relatíve azonban nem állítható, hogy Justícia azonos paragrafusok szerint mérlegelt.

Ormos Mária

Várady Tibor

ZOKNIK A CSILLÁRON, ÉLETEK HAJSZÁLON – TÖRTÉNETEK AZ IRATTÁRBÓL

Fórum-Magvető, 2014. 264 o.

Szokatlan, ugyanakkor a történész szakma által nem ismeretlen műfajban – dokumentumprózában íródott Várady Tibor jogászprofesszornak az újvidéki Fórum Könyvkiadó és a budapesti Magvető közös kiadásában megjelentetett *Zoknik a csilláron, életek hajszálon – Történetek az irattárból* című kötete.

Kevés olyan komplex, az elmúlt egy évszázad sorsfordulóit szorosan és részletesen követő családi irattárról van ismeretünk, mint amilyen a délvidéki magyarság történetében kiemelkedő szerepet játszó becskerekai Várady jogászdinasztia. A több ezer iratcsomót tartalmazó családi irattár nem csupán jogi, hanem történelmi, ugyanakkor irodalmi jelentőségét a hagyaték teljes feltérképezése nélkül jelen pillanatban még csak megbecsülni sem tudjuk. Amit e sorok szerzője az általa látott dokumentumok alapján biztosan állíthat az az, hogy a Várady-irattár feldolgozása, az ott talált dokumentumok publikálása, illetve felhasználása egészen biztosan számos területen jelentősen bővíti, bizonyos aspektusból pontosítja, sőt egyes esetekben egyenesen revidálja is majd mindazon ismereteinket, amelyeket elsősorban a két világháború közötti időszakban, a kisebbségi magyar politikátörténetről tudunk. Jelen pillanatban mindez még a jövő feladata, ám a Várady Tibor által most kiadott kötet igen sajátos formában betekintést enged az irattárból kirajzolódó, a sorsfordulók szenvedélyeit is felölelő majd egy évszázados időszakra.

A Várady ügyvédi irodát 1893. november 15-én, a kiegyezés évében a begszentgyörgyi községhez tartozó Katalinfalván (szerbül Ravni Topolovac, németül Katherinenfeld) született Várady Imre alapította, aki a századforduló első éveiben több helyi lap alapításában (Nagybecskerekai Híradó: 1901–1908, Torontaler Volksblatt: 1905, Unser Blatt: 1906–1916, Délvidéki Újság: 1906–1910, Torontáli Híradó: 1911–1912) is jelentős szerepet játszott. A család legidősebb tagja 1905-ben a nagypolitikába is bekapcsolódva, a Függetlenségi Párt listáján országgyűlési képviselő lett Budapesten. Az első világháború kitörését követően a népek együttélésének a szellemében vállalta el a letartóztatott és internált szerb politikusok és közéleti személyek védelmét. Az impériumváltást követően Várady Imre kiemelkedő szerepet játszott a bánági magyar művelődési élet kezdeti lépéseinek a megszervezésében, s ugyancsak fontos, sőt vezető helye volt a kisebbségi magyarság első politikai programjának kidolgozásában, illetve az 1922-es pártalapításban is. A többségi társadalom által sokszor gyanakvással kísért első kisebbségi magyar politikai szervezkedés, a Magyar Párt 1927-ben a szabadkai Strelicky Dénes mellett Várady Imrét küldte képviselőnek a belgrádi parlamentbe. A harmincas évek végén, a jugoszláv-magyar kapcsolatok javulásának periódusában, 1939-ben, Várady egyedüli magyarként, mint szenátor lett a belgrádi felsőház tagja. A politikai szerepvállalás mellett az ügyvédi iroda mindvégig működött, s ott nemcsak a legidősebb Várady, hanem fia József, majd jóval később unokája — kötetünk szerzője — Tibor is munkálkodott.

Mint arra már a fentiekben utaltunk, a most megjelent kötet, műfaját tekintve alapvetően dokumentumpróza. A szerző saját emlékein túl, családi naplókra és jogi esetekre támaszkodva tíz

fejezetben dolgozta fel azt a rendkívül izgalmas időszakot, amely a 20. század háborúi, hatalom- és nyelvváltásai közepette telt el egy olyan nemzetiségileg igen kevert vidéken, ahol gyakran szükségszerűen hol elmosódtak, hol pedig nagyon is előtérbe kerültek az etnikai határok, ahol a magyar és a szerb mellett jelentős szerepet játszott úgy a német-, mint a zsidó közösség.

Várady Tibor ezt az érdekes, számos részletében még nem, vagy alig ismert világot a jogi esetekre fókuszálva tárta fel és mutatja be olvasóinak, miközben hangsúlyosan jelennek meg azok a hatalmi technikák, egyéni, emberi magatartásformák, stratégiaeresések és válaszok, amelyek a kortól és ideológiai rendszerektől függetlenül, azokon átívelve a legtöbb esetben megdöbbentően hasonló módon ismétlődtek meg.

1944 szeptemberében járunk, amikor a közeledő Vörös Hadsereg hírére a Bánság nyugati vidékén már megjelentek a Románia területéről menekülő német családok, s a Wehrmacht is rövidesen megkezdte a visszavonulását. Ezzel az apokalipszisbe illő jelenettel indít a kötet, s Várady Imre naplórészletei révén pontos képet fest az olvasónak az akkori események egy-egy aspektusáról. Tegyük hozzá: a kötet idősíkjá nem egy adott, előre haladó keret mellett mozog, az abban történő ingázás alapjaiban a különböző, de még is egymáshoz hasonló jogi esetek mentén történik. A kötetet felvezető, látszólag csupán becsületsértési ügyként induló Ormos Mária kontra Mathias Albrecht perről azonban gyorsan kiderül, hogy a harci cselekmények felpörgése miatt gyakorlatilag már a megindítását követően szinte azonnal túlmutatott a pusztá peres eljárás. A perbe fogott Mathias Albrechtet bár nem tartozott a német polgári vezetők közé, a front közeledte mégis is elsodorta a vidékről. Míg a német megszállás alatt a zsidósághoz való tartozás jelentett kirekesztő besorolást, nem sokkal később már éppen fordítva állt a helyzet: a német etnikum szembe-sült ugyanezzel. Várady tehát arra mutat rá, s azt hangsúlyozza, a kötet indításaként, hogy a vegyes etnikumú bánsági keret 1941-ig alapvetően az elfogadott emberi viszonyrendszer szintjén mozgott. A németiség, a magyarság és a románság nem gerjesztette az indulatokat, a választóvonalakat tehát a mindennapi élet kihatásai, a férfiak és a nők közötti feszültség, s nem a politikai megfontolások jelentették. (A történelem relevanciájáról, 14–15) Ezt az alapvető képet írta felül az a tény, hogy a háború szele ismét elérte a Bánságot. A per azonban az újabb hatalmváltással járó bírósági struktúra ismételt átrendeződésével, valamint az etnikumok megváltozott alá- és fölérendeltségi helyzete miatt, akarva akaratlanul is kilépett a klasszikus polgári eljárásokból, s eleve más dimenzióba mozdult el, mivel az alperes hirtelen – egyik-napról a másikra való távozásával és a mindennapi élet súlypontjainak az eltolódásával gyakorlatilag értelmetlenné is vált annak a folytatása.

Míg a magánjogi peres eljárásoknál ez az abszurd világ a második világháború végén és azt követően szinte mindennapi lett, addig a hatalmi mechanizmusok tekintetében ismétlődések következtek be. A „lelkek diszpozícióját” – ahogy a szerző nagyapja annak idején fogalmazott, Várady három, térben és időben egymástól jól elkülöníthető, más-más korból vett dokumentum segítségével mutatja be. Ezekből lehet látni azt, hogy a mindenkor hatalom, ideológiai töltetétől függetlenül, nem egy esetben a polgárok legártalmatlanabb mulatozásában is azonnali sötét összeesküvést, minden kijelentésben, mozdulatban és élcben hazaáruló fenyegetést, izgatást, rombolást és etnikai gyűlöletet látott. (Egy kávéházi eset 1912-ben, 18.)

1912-ben a nagybecskereki magyar királyi ügyészség izgatás vádjával öt helyi szerbet fogott perbe, az ügyészségi indoklás szerint azért, mert a Rózsa nevű mulatóban állítólag Péter szerb királyt éltették. Az 1912-es perben a Várady Imre által védett vádlottakat végül felmentették. Harmincnégy évvel később, 1946 decemberében három magyarcsérnyei magyart immáron a jugoszláv hatalom fogott azért perbe, mert a vádirat szerint Kocsis Mária vendéglőjében fasiszta dalokat énekeltek. A védelmet ennél a pernél Várady József látta el, s alapvetően három évrre alapozva kérte a felmentést. Akárcsak az 1912-es pernél, itt is előkerült a szándék, azaz a dolus hiánya, mint indok. Ennek a pernek a vádlottjait végül nem mentették fel, csak a büntetést sikerült enyhíteni másfél évről hat hónapra. A harmadik történet a vajdasági magyar közéletben ma is ismert és gyakran emlegetett 1971-es Symposium-per, melyben Rózsa Sándort helyezték vád alá a *Mindennapi abortusz* című írása miatt. Az ügyészség szerint a cikk ellenséges propagandát, nemzetiségi- és faji gyűlöletkeltést, felforgatást, a polgárok nyugtalanítását és az állam tekintélyének megsértését valósította meg. Ebben a perben a folyóirat védelmét — a fenyegetések ellenére — immáron a kötet szerzője, Várady Tibor látta el. A személyes érintettség miatt érthető, hogy erről az ügyről részletesen is szól. Várady a saját élményein és tapasztalatain keresztül mutatja be a bátorság mutatóinak csökkenését, a veszély módosulásával járó emberi magatartás változását, az álláspontok idomulását, s az érintettek elhallgatását is. Rózsát egyébként 1972-ben

nagy nemzetközi felhördülést kiváltva végül három év szigorított börtönbüntetésre ítélték, Tolnai Ottó szerkesztő feltételes büntetést kapott.

Semmi sem feledtet jobban egy háborút, mint egy másik háború. (Házkutatások, nyelvhasználat és internálások, 38.) Ezzel a megállapítással indít a szerző akkor, amikor az egykori szerb kisebbséggel kapcsolatos magyar fellépést és a szerb értelmiség gondolkodásmódját vizsgálja, illetve az impériumváltás következtében módosuló nyelvhasználat és a nyelvváltozás alakulásának történeti síkjára fókuszál. Az olvasó itt szerez tudomást arról, hogy a szerző nagyapja 1914-ben a magyar hatóságok által internált szerbeket védte. Ezzel kapcsolatban a nemzetiségi gyűlöletre való izgatás, felségsértés elkövetésére irányuló szövetség és bujtogatás vádjával a szerb értelmiségiek ellen folytatott eljárás során tartott házkutatások jegyzőkönyveit mutatja be, amelyekből a klasszikus nemzetállami törekvések képe rajzolódik ki. „Különös így közlelő látni a szerb kisebbségi sorsot és retorikát, a bátorság és óvatosság sajátos színezetű képleteit — és mindezt abban a környezetben, ahol én később magyar kisebbségiként nőttem fel” (Házkutatások az I. világháború alatt és ezek eredményei, 41) — írja mindezzel kapcsolatban Várady. A következő dokumentum Ujvári Adolf fakereskedő perén keresztül a nyelvhasználat és a nyelvváltozás alakulását mutatja be. Ujvári még a háború évében 1914-ben és 1915-ben épületfaanyagot szállított le Torontál vármegye alispánjának, Jankó Ágostonnak. A háború miatt azonban az építkezés leállt, a szállított anyag viszont nem került vissza tulajdonosához. Az 1920-ban kezdődő per azonban már teljesen más körülmények és más hatalom regnálása alatt indult meg. Így történt meg, hogy az ezzel kapcsolatos első dokumentumok még teljes egészében magyarul íródtak. Aztán már szerbül, de a magyar helyesírás szabályaival, végül 1920. december 21-én teljes lett a váltás. A bíró még most is Kis János, a neve viszont már Jovan Kis-re változott, az ezzel kapcsolatos idézés már cirill betűkkel íródott, az alperes neve is változik, csak éppen a nevét felejtették el szerbesíteni.

Várady kötete azonban nem ragad le a magyar-szerb, szerb-magyar viszonyrendszer taglalásánál, sőt éppen azon túllépve, olyan területekre kalauzolja el olvasóját, amelyek „(...) gyermekkoromban még részei voltak valamilyen becskerei valóságnak. Ma ez a valóság is eltűnt. Aztán tanúi letünk még egy közösség eltűnésének. Kortársaim is, én is — ki többet, ki kevesebbet, de — tudunk még németül. Becskereken három nyelven beszéltek az emberek. Ez volt a természetes. A német identitás a háború utolsó éveiben és háború utáni első években vált tehetetellé. Mint a zsidók esetében is, itt is létfonosságúvá váltak a hovatartozás mércéi, a többféle kötődés elbírálása. (...) Emlékszem, hogyan fogytak a gimnáziumi évek során a német nevű osztálytársak. A zsidó közösség után eltűnt Becskerekről a német közösség is.” (Három becskerei történet 59–61.)

1941-ben, amikor a Bánság német fennhatóság alá került, elsőként a zsidókat érték retorziók. Nem kerülhette el a sorsát az Eckstein család sem, amelynek vagyonát a német hatóságok elkobozták. A család tagja, Eckstein Lili azonban túlélte a háború borzalmát, kálváriája viszont nem ért véget. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a német vezetéknévű családoknak most azt kellett bizonyítaniuk, hogy nem németek, vagyis a kötetben hozott konkrét esetben Eckstein Lilinek azt kellett igazolnia, hogy zsidó, s nem német volt, s nem működött együtt a német megszállókkal. A helyzetet viszont az is bonyolította, hogy az új hatalom nem akarta figyelembe venni a „fasiszta dokumentumokat”. (Kartonruhák és sorsok, 67.) Csakhogy, az eredetileg az Eckstein család tulajdonában lévő bőrgyár vélhetőleg a háború alatt a német hatóságoknak is szállított árut, s mindez megnehezítette a vagyon visszaszámzást is. A megbélyegzést végül sikerült levetkőzni, az államosítás viszont maradt. Bár erről Várady nem tesz említést, tudjuk, hogy a szabadkai levéltári adatok szerint hasonló esetek a Bácskában is szép számban voltak. A szabadkai Fenyves család holokausztot túlélő tagjai, akik 1941-ig a híres Minerva nyomda és a Bács megyei Napló tulajdonosai voltak, hasonló tortúrán mentek keresztül.

Várady több helyen is részletesen megemlékezik a becskerei zsidóságról, saját gyermekkori emlékein túl és meleg szívvel idézi fel a Freund-Baráth családot is, akinek elkobzott házrészét viszont már a jugoszláv hatóságok utalták ki a magyar iskola céljaira. Hosszasan szót ejt Messinger Karolinról, a nagy hírű becskerei gimnázium- és kollégium alapítójáról, aki 1942-ben halála előtt vagyonát a Bánati Magyar Kulturális Szövetségre hagyta.

A negyvenes évek jogi abszurditását, a megszokott koordinátarendszerek felülíródását mutatják be részletesen a kötetben ismertetett különböző válóperek is. Míg 1941 és 1944 között többnyire a német nemzetiségűek kérték a válás kimondását általában zsidó házastársuktól, 1944 után a szerep aztán felcserélődött, s immáron a nem német házastársak kérvényezték mindezt. Maga a szerző utal arra, hogy ezek a válóperek egyes esetben valóságok, ugyanakkor az esetek többségében álválóperek voltak, amelynek a célja a családi vagyon megmentése volt. A perek többsé-

gének közös vonása az, hogy úgy a német megszállás, majd a partizánhatalom alatt a legtöbb esetben az 1894-es magyar házassági törvény 80-ik paragrafusának különböző szakaszai alapján kérték a válás kimondását.

A hatalmi érdekek előtérbe kerülése, az örület abszurdításának egyik igen érdekes példája a kötetben részletesen ismertetett német Holczer, született Grafius Herta válópere, férje, a zsidó-származású Karl Holczer ellen (Zsidó férjek, német és magyar feleségek – Egy zsidó férj és egy német feleség (11 933. számú akta) 229–234.) Nem mélyednénk itt és most el a per részleteinek ismertetésében, csupán arra a paradox helyzetre kívánunk rámutatni, ami a per körül kialakult. A tárgyalás során a válópert indító feleség a lányának és magának is részt követelt a vagyonból. Csakhogy, ekkorra a zsidótörvények értelmében Karl vagyona elkobzásra került, ő maga pedig már koncentrációs táborban raboskodott. Így a perelt fél már nem a rabságban szenvedő férj, hanem a német hirodalom lett, amely az adott helyzetben az elkobzott vagyont birtokolta, azaz, a perbe bevont német hatóságok vitatták el a német származású feleség vagyoni jogi követeléseit.

Az 1944-es fordulatot követően aztán felcserélődtek a szerepek, s immáron a németiséghez való tartozás jelentett nem egy esetben elviselhetetlen terhet. Ismétlődtek az 1941–1944 közötti válóperek, csak éppen fordított előjellel, de megkezdődnek a fordított, immáron a németek kárára történő vagyonelkobzások is, s mint arra már utaltunk, nem egy esetben olyanok is bajba kerültek, akik zsidók, vagy magyarok voltak, csak éppen a nevük volt német. Az állampolgárság és a múltból való elbocsátás egyéni tragédiáinak a bemutatásán túl a szerző szót ejt a németiséget ért megtorlásról, a Kulturbundról, a DMKSZ (Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség) és a BMKSZ (Bánsági Magyar Közművelődési Szövetség) jogi besorolásáról, megítéléséről is.

Megannyi emberi sors, személyes dráma, tragédia, politikai per, néha sikeres fordulattal véget ért valós történet bemutatása mellett Várady kötetének olvasása során nem egy esetben Márai jut eszünkbe. Nem véletlenül, mert akárcsak a nagy író, úgy kötetünk szerzője is bizonyos értelemben élő szemtanúja, szemlélője társadalmi osztályának, ebben az esetben a szebb kort megélt, kulturális élettől pezsgő, polgári Becskerek — a zsidók, a németek, s — napjainkban a magyarság eltűnésének. Váradyban ennek ellenére sem működnek az indulatok, kiegyensúlyozottságával és objektivitásával ő csak a múlt hírvivője kíván lenni, s ezt végül maradéktalanul teljesíti is.

Bízunk benne, hogy a most megjelent kötetnek hamarosan lesz folytatása is, annál is inkább, mert a precíz és közérthetően bemutatott jogi esetek mentén hiteles, világos rálátást, történelemképet kapunk egy olyan vidékről és tájról, amely az elmúlt időszakban — megítélésünk szerint igazságtalanul — elkerült, vagy talán sosem volt igazából az érdeklődés fókuszában.

Dévavári Zoltán

DAS HABSBURGER-TRAUMA

Das schwierige Verhältnis der Republik Österreich zu ihrer Geschichte
Clemens Aigner – Gerhard Fritz – Constantin Staus-Rausch (Hg.)
Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2014. 147 o.

A HABSBURG-TRAUMA

Az Osztrák Köztársaság kínos viszonya saját történelméhez

Robert Kriechbaumer

ZWISCHEN ÖSTERREICH UND GROSSDEUTSCHLAND

Eine politische Geschichte der Salzburger Festspiele 1933–1944
Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2013. 445 o.

AUSZTRIA ÉS NAGY-NÉMETORSZÁG KÖZÖTT

A Salzburgi Ünnepi Játékok politikai története

KÉT KÖTET A MONARCHIA TOVÁBBÉLÉSÉRŐL A KÖZTÁRSASÁGI AUSZTRIÁBAN

Lassan száz éve, hogy a darabokra szabdalt/szakadt Monarchia helyén önálló nemzetállamok jöttek létre, mégis a köztársasági Ausztria Habsburgokhoz való viszonya máig ellentmondásos. Egyrészt Mária Terézia vagy Ferenc József a mai állam identitásának is nélkülözhetetlen,

bár — főleg az utóbbi esetében — nem kritika nélkül elfogadott eleme, ugyanakkor a hivatalos Ausztria nem igazán tudja, mit kezdjen a dinasztia leszármazottaival, a Habsburg-család élő tagjaival. Ennek ékes bizonyítéka nem csupán a Habsburg-törvények elfogadása az első világháború után, vagy Habsburg Ottó állampolgárságának ügye a múlt század hatvanas éveiben, hanem az a tény is, hogy a legutóbbi időkben is heves viták folytak arról, kizárhatja-e a szövetségi elnöki posztra Habsburg jelölt.

2012 márciusában a *Maximiliana* katolikus osztrák monarchista szervezet szimpóziumot rendezett a bécsi *Schottenstift* bencés apátságában. Kilenc előadó próbálkozott meg azzal, hogy különböző, részben vállaltan szubjektív nézőpontok felől közelítve, néhol provokatív kérdésfelvetésekkel új irányt szabjon a köztársasági Ausztriában a Habsburg-múltról szóló diskurzusnak. A tanácskozás ötlete *Habsburg Ottó* 2011. júliusi bécsi temetésén, az ottani, illetve a búcsúztatás előkészületei során szerzett tapasztalatok birtokában született meg. Talán — gondolták a szervezők — ideje lenne megszüntetni, vagy legalább az összes *pro* és *kontra* higgadt megvizsgálásával enyhíteni azt az abszurd kettősséget, hogy az alig százéves köztársaság a Babenbergeket, majd hatvanötven évvel később a Habsburgok által formált és 1918-ban megtagadott, minden rosszért felelőssé tett, majd 1945 után ismét rémképpé vált monarchia, egyfajta történelmi *Disneyland* klisékkel terhelt biodiszkóról között kifejezetten jól érzi magát. *Manfried Welan* jogász professzor írja, hogy az állam politikai és jogi intézményei olyannyira a monarchikus múltban gyökereznek, hogy — *Erhard Busek* néppárti politikus *bonmot*-ját idézve — a köztársaságot csupán a *Zentralfriedhof* szövetségi elnöki kriptája idézi.

Gondoljunk csak bele, 2011 júniusáig, a Habsburg-család és minden egykor regnált uralkodócsalád tagjait a szövetségi elnöki posztra való kizárásától eltöltő törvényi rendelkezés feloldásáig elvileg minden pályázótól elvárható lett volna, hogy részletes családfával igazolja megfelelő, nem arisztokrata származását. Az utolsó Habsburg trónörökös gyászszertartásán *Heinz Fischer* szövetségi elnök és *Werner Faymann* szövetségi kancellár mellett számos vezető osztrák politikus vett részt a *Stephansdomban*, ugyanakkor a *Kapuzinergruft* felé haladó gyászmenetben már egyiküket sem láttuk. Még a végén monarchistának titulálták volna őket.

A budapesti Andrásy Egyetemen is oktató *Dieter A. Binder* professzor írásában azzal foglalkozik, hogyan jutnak el az 1918 őszi évekhez tények — monarchikus meggyőződésük ellenére — villámgyorsan akceptáló, és a Habsburgoknak a történelem színpadáról való csendes lelépését célzó stratégiát képviselő keresztényszociális erők a Monarchia felbomlását követő két évtizedben a legitimitizmussal való ismételt kokettálásig. Ennek kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy a nevezetes *Habsburgergesetz* nem értelmezhető csupán *I. Károlynak* a trónról (és nem az államügyekben való részvételtől) való lemondástól ódzkodó magatartására adott reakcióként vagy a múlttal való radikális szakításként, hanem azt is számításba kell venni, hogy 1918/19 *anschluss*párti politikájának is egyik meghatározó eleme volt a Habsburgok visszatérését egyszer és mindenkorra meggátoló törvény.

Aztán a harmincas években ismét csak eszközzé vált a dinasztikus múlt, az istentelen porosz nemzetiszocializmussal szemben az osztrák állami identitás erősítésének eszközévé. Mivel a köztársaságot megfojtó és az ellenzékét is kiiktató politikai elit belpolitikai értelemben gyakorlatilag bármit megtehetett, szépen lassan elkezdtek játszani egy restauráció gondolatával, amely a dunai népek gazdasági unióján keresztül akár egy Habsburg-patronátus alatt létrejövő katolikus Közép-Európa-hoz is elvezethetne. Erről persze a Monarchia utódállamait is meg kellett volna győzni, Németországról nem is beszélve.

A következő három tanulmányban Habsburg Ottó egykori munkatársai a nagykorúvá, majd nagy európaivá váló családfő biztonság- és katonapolitikai kérdésekben — az Osztrák–Magyar Monarchia multinacionális hadseregétől az Európai Unió multinacionális hadseregéig vezető úton — elfoglalt álláspontját, a második osztrák köztársaság „*Habsburg-kannibalizmusát*” és a szociáldemokraták Habsburg-ellenes, a saját belső válságukról a figyelmet elterelő kampányát mutatják be. Olvashatunk még arról, hogy utóbbiak talán meg sem kísérelték volna a köztársaság kikiáltását, ha még Ferenc József ült volna a trónon, hogy egy japán kisiskolás a mangáknak köszönhetően többet tud Marie Antoinette-ről, mint egy osztrák érettségiző, és hogy a szövetségi elnököt egyáltalán nem zavarja az állami étkészleten feltűnő kétféjű sas. Eközben Ottótól haláláig megtagadták még a nevének a helyes használatát is. *Otto Habsburg* ugyanis — német állampolgár is lévén — *Otto von Habsburg* volt, de ez a „von” ütközött a nemesi címek viselésének osztrák tilalmával.

De megtudhatjuk azt is a kötetből, miért hangzott/hangozhatott el több szociáldemokrata gyűlésen a „*Császári fenség, kedves elvtársak!*” megszólítás, miért nagy tisztesség még egy kutyá-

nak is Bad Ischl császári villájában megszállni, miért kellett bezárni az ottani fürdőt a húszas években déli tizenkettő és egy óra között *Mária Valéria* főhercegnő kérésére, és hogy *echte* arisztokrata körökben miért nem dívik a *Mahlzeit* és a *Prost*. Természetesen ennél magvasabb gondolatok is helyet kapnak, így például Habsburg Ottó kedvelt (vadász)mondása, a *Nicht geschossen ist auch gefehlt!* (azaz: Nem löni ugyanaz, mint mellélőni, vagy másként: Lövés nélkül is célt lehet téveszteni). Ezzel jellemezte a Habsburgokat korábban kísértő, megkésve és akkor is tétován cselekvő magatartással való szembefordulását.

De ez nem azt jelentette, hogy 1938 márciusa után bármikor komolyan gondolt volna az osztrák belpolitikai viszonyok totális felforgatására, a monarchia államformájának *formális* bevezetésére. Nem kívántak a Habsburgok újabb privilégiumokat, de elvetettek mindenféle kisszerű és méltatlan diszkriminációt is. Ottó még abszurd módon a saját családjához való tartozásról is lemondott (sőt ő maga a vagyoni kérdéseket sem helyezte előtérbe) és a köztársaság hű polgárának vallotta magát, csak, hogy végre hazatérhessen ősei földjére. Az is igaz ugyanakkor, hogy az 1961-ben aláírt, amúgy valóban kissé nevetésesnek tűnő lemondó nyilatkozatot egyszerű cetlinek tekintette, és az állam tartalmi átalakítása Habsburg-irányítás alatt minden bizonnyal egy kvázi monarchiát eredményezett volna.

A kötet végén *Karl Habsburg-Lothringen* új mottót — az új kor szellemének megfelelően a német *Wir sind Helden* nevű pop-rock zenekar egyik nótájának címét — talált a Habsburg-család jövőbeli szerepével kapcsolatban: *Wir sind gekommen, um zu bleiben*. Azaz azért jöttek, hogy a folyamatosságot, a stabilitást és a biztonságot képviselve Európa multikulturális soknemzetiségű államában maradjanak is, azaz történelmi tapasztalataik és kétségtelen hibáik mellett is tetten érhető érdemeik birtokában saját eszközeikkel továbbra is formálják az öreg kontinens arculatát. 2011. június végén az osztrák szociáldemokrata-néppárti koalíció feloldotta a Habsburgok szövetségi elnökké választásának törvényi tilalmát. Izgalommal várhatjuk 2018-at, a következő szövetségielnök-választást a szomszédban.

*

A huszadik századi osztrák történelemben otthonosan mozgó professzor, Robert Kriechbaumer legújabb kötetében szűkebb pátériája, Salzburg kultúrpolitikai portréját, illetve a Salzburgi Ünnepi Játékok politikai történetét rajzolja meg két nagy, a hivatásrendi (1933–1937/38) és a nemzetiszocialista Ausztria (1938–1944) időszakát gazdag — nem csupán a játékok művészeti-turisztikai összefüggéseire fókuszáló, hanem a kül- és belpolitikai konstelláció változásait is vizsgáló — levéltári forrásanyag segítségével bemutató fejezetben.

1918. május elsején ünnepelték a Habsburgok családi hatalmát megalapozó *I. Rudolf* születésének hétszázadik évfordulóját. Ebből az alkalomból már 1914-ben tervek születtek egyrészt a svájci Aargau kantonban található ősi *Habichtsburg* hű másolatának a dinasztia történetét elmesélő múzeum formájában történő felállításáról a Kahlenberg csúcsán, másrészt egy Habsburg Ünnepi Játékok alapítása céljával egy bizottságot is felállítottak. A hű bécsiek tíz koronás részvételi jegyek vásárlásával járulhattak volna hozzá a projekt megvalósulásához. A szarajevói pisztolylövések aztán más irányt szabtak az eseményeknek. Az első világháborút lezáró saint-germaini, Ausztria Trianonját eredményező békeszerződést 1920. július 16-án ratifikálták. Egy hónap múlva, augusztus 22-én került sor első ízben a Salzburgi Ünnepi Játékokra, amellyel az egykori Habsburg Monarchia utódállama kulturális értelemben magára talált, előre menekült a múltjába. Az alapítók között ott találjuk *Max Reinhardt* is, akinek már az első világháborús tervekben is meghatározó szerepet szántak. (A második világháború után is meglepő gyorsasággal — persze, karcsúbb programmal — éledt újjá Salzburg, 1945. augusztus 12-én tartották a játékok ünnepélyes megnyitóját.)

Kriechbaumer alaptézise úgy állítható fel, hogy az osztrák keresztényszociális politikai elit Salzburgot a keresztény-katolikus hivatásrendi államnak a nemzetiszocializmussal szembeni kulturális-intellektuális és végeredményben — más eszköz nem lévén — az egyre nemzetközibbé váló publikum előtt a művészet fegyvertárával vívott politikai ellenállásának szimbolikus, központi helyszíneként pozícionálta. Ennek megfelelően nem is elsősorban a művészeti eseményekre, hanem a politikai keretfeltételek változására, azoknak a játékok programjában való megjelenésére kívánt fókuszálni. Az *Engelbert Dollfuss* és *Kurt von Schuschnigg* vezette osztrák kormányok az új kormányzati rendszer bevezetésével egyrészt a gazdasági válság legyűréséhez szükséges nagyobb mozgási szabadságot kívánták megszerezni, ugyanakkor az osztrák ideológia meghir-

detésével egyfajta hazafias ellenmodell is kínáltak a nemzetiszocialistákkal szemben, és ebben Salzburgnak természetesen kiemelt szerep jutott.

Ezt a Salzburg földrajzi fekvéséből és a játékok vonzerejéből adódó kultúrpolitikai jelentőséget Berlin is felismerte, és változatos eszközökkel (az osztrák turizmusra csapást mérő nevezetes, valóban drasztikus hatású ezermárkás sorompótól kezdve a propaganda bevetésén át egészen a bombamerényletek elkövetéséig) dolgozott a lebonyolítás megakadályozásán és ezáltal az osztrák politika destabilizálásán. Az Anschluss után Salzburg ismét csak egyfajta ellenpólus-szerepbe kényszerült, a becsúzó *Joseph Goebbels* az egymással a kultúra területén is vetélkedő nemzetiszocialista potentátok versengésébe beszállva — egy *Mozart* művei köré csoportosított, ugyanakkor mégsem osztrák és semmi esetre sem bécsi színezetű program összeállításával — egy második, vagy egy új Bayreuth dicsőségére áhítózott (ahol még *Friedrich Schiller* is a nemzetiszocializmus előfutára lett, és *Mussolini* történelmi drámáját is műsorra tűzték). Eközben a város — a színpalak és lehúzott függönyök mögött — Európa sorsát befolyásoló politikai találkozók színhelyévé is vált. *Hitler* Obersalzberg közelsége ellenére csak egyszer vett részt a játékokon, *Mozart Don Giovanni*-ját tekintette meg és a színház átépítési terveit véleményezte 1939 augusztusában, a Birodalom hivatalos vendégházává átalakított klessheimi kastély látogatói a nagyközönség elől elzárt pályaudvarra érkeztek. (Itt fogadta a Führer többek között *Horthy Miklós* kormányzót két, feszült hangulatú találkozón, 1943 áprilisában és 1944 márciusában.)

Ez a politikai stratégia és eseményvázlat néhány ponton — főleg az 1938-ig terjedő időszak vonatkozásában — pontosításra, illetve korrekcióra szorul. Bár elfogadható, hogy a szerző az 1933/34-ben meghonosított és Európa által magára hagyott új hivatásrendi berendezkedést egyfajta korai *résistance*-mozgalomként írja le (ez az osztrák történeti identitásnak meghatározó eleme), ugyanakkor magát a berendezkedést nem lehet csupán egy szimpla eszközként, a mozgáster bővítése céljával megvalósított alkotmánymódosításból kinövő, egyre több fasiszta kellekkel felruházott, a nemzetiszocializmussal versenyezni óhajtó állammodellként láttatni. Elég csupán arra utalni, hogy a többek között *Othmar Spann* által fémjelzett osztrák szociológiai iskola már a húszas évek kezdetén felvetette, majd *XI. Piusz* pápa *Quadragesimo anno* című enciklikájá megerősítette a hivatásrendiség bevezetésének szükségességét.

Bár nyilvánosan kevés valósult meg a lefektetett elvekből, de az 1933/34-es alkotmányos puccs kezdő lépései között szerepelt a (főleg baloldali) politikai ellenfelek (részben fizikai) kiiktatása is, ezt pedig nemigen növelhette a kormányzat elfogadottságát és belső bázisát. Ausztriában a szociáldemokratákkal történt leszámolás után előbb tiltották be a kommunista pártot, mint a nemzetiszocialista mozgalmat. 2010-ben kilencvenhét osztrák kutató, történész, politológus és társadalomtudós követelte nyílt levélben a dollfussi diktatúra áldozatainak rehabilitálását. Kriebhauber gyaníthatóan nem volt az aláírók között.

Az ünnepi játékok megrendezése az osztrákok számára nem csupán a zene és a színház messze földön híres földi paradicsomát valósította meg, hanem ténylegesen politikummá, kormányülések gyakori napirendi pontjává vált. Ugyanakkor az vitatható, illetve a nagyszámú forrás, látogatottsági és egyéb adat ellenére sem nyer igazolást a kötetben, hogy valójában milyen jelentőséggel bírt Salzburg az osztrák népgazdaság szempontjából. Ráadásul a költségek visszafogását nem csupán a német „zavaró repülések” eredményezték, hanem az osztrák államháztartás helyzete, sőt a játékok költséghatékony megrendezésének igénye is.

Másrészt a főleg osztrák dokumentumok a német kultúrpolitika valós, az osztrák identitást általában, és nem elsősorban Salzburg vonatkozásában is gyengíteni szándékozó elképzeléseiről és konkrét lépéseiről nemigen szólnak. Azt is fontos rögzíteni, hogy az ún. osztrák ideológia propagálására bevetett eszközökkel manapság egy kis faluban sem lehetne sikeresnek lenni, továbbá a lassan formálódó nemzeti tudat a harmincas években csupán addig jutott el, hogy Ausztriát a második, jobb német államként, az igazi német kultúra otthonaként definiálta. Eközben persze — az osztrák politika objektíve szegényes kelléktárának fényében — tényleg lehetett az átlagpolgárnak olyan érzése, illetve a politika formálóinak olyan szimbolikus szándéka, hogy évente másfél hónapra Salzburg legyen Ausztria tényleges fővárosa. Még akkor is, ha a program alapvetően kitartott a német-nemzeti, katolikus-konzervatív és regionális-népies értékek mellett.

Persze, részben érthető a szerző igyekezete, hiszen kezdetben a játékok 1933 és 1937/38 közötti politikai történetét tervezte megírni és csak a Salzburg városa által biztosított, a város és a tartomány nemzetiszocialista időszak alatti történetének kutatására szolgáló projekt tette lehetővé olyan mennyiségű anyag összegyűjtését, amivel túlterjeszkedhetett az eredeti intervallumon. Ennek során aztán gyakran olyan epikus hosszúságú idézetekkel is operál, amelyek — mivel

tipográfiaiilag nem különülnek el — gátolják az amúgy számtalan érdekes adattal és információval megtűzdelt tanulmány olvashatóságát.

Magyar szerzők műveit nem játszották a tárgyalt időszakban Salzburgban, csak *Kodály Zoltán* 1923-ban, Pest, Buda és Óbuda egyesítésének ötvenedik évfordulójára írt *Psalmus Hungaricus*-a merült fel a magyar kultúrpolitika javaslataként. A fellépők között is csupán az 1937-ben a bécsi *Staatsoper*hez szerződött *Réthy Eszter* szoprán énekesnő képviselte hazánkat. Illetve *Horthy Miklós* kormányzó, aki 1936 augusztusában *A nürnbergi mesterdalnokok* előadását hallgatta meg annak az *Arturo Toscanin*nek a vezényletével, aki vérbő nacionalistából lett a salzburgi kultúrpolitikai ellenállás vezéralakjává. Az 1938 után, az egyre rövidebb, a hadimorál javításának céljával rendezett „háborús játékokon” itt fellépett magyarok között említést érdemel a nemzeti-szocialista sajtó által folyamatosan támadott *Lehár Ferenc*, aki Hitler támogatásával a „német operett mesterévé” avanszált.

A korábban jelzett észrevételek nem változtatnak azon a meggyőződésen, hogy a korszak politikai és kultúrtörténetének szakavatott ismerőjeként *Kriechbaumer* professzor nagyszámú szakirodalmi bázison és levéltári forráson nyugvó, széles kontextusba helyezett, a történeteket olykor perenyi pontossággal felidéző, alapos és izgalmas munkát tett le az asztalra. A két kötet azt igazolja, hogy az osztrákok nem szabadulnak egykönnyen, de talán nem is akarnak nagyon szabadulni az egykori nagyságot garantáló dinasztikus múlt árnyékától.

Fiziker Róbert

Eric Gobetti

ALLEATI DEL NEMICO

L'occupazione italiana in Jugoslavia (1941–1943)

Laterza, Bari, 2013. 196 o.

EGYÜTT AZ ELLENSÉGGEL

Az olasz okkupáció Jugoszláviában, 1941–1943

1918. december 1-jén kikiáltották a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot, vagy ismertebb, 1929-ben hivatalossá lett nevén Jugoszláviát. Mivel az új állam veszélyeztette Olaszország adriai egyeduralomra és balkáni térnyerésre irányuló terveit, az olasz külpolitika elsődleges célja a megalakulást követően Jugoszlávia felbomlasztása lett. Ezt az irányvonalat gyakorlatilag a „nagy háború” végétől Olaszország második világháborúból való, 1943. szeptember 8-án bekövetkezett kiugrásáig követte az olasz politikai elit. A délszláv összeomlás érdekében Olaszország nemcsak az ebben szintén esetlegesen érdekelt államokkal — így Magyarországgal és Romániával — igyekezett szövetséget kialakítani, hanem kereste a kapcsolatot a Jugoszlávián belüli, szeparatizmusra törekvő elemekkel, vagyis többek között a horvát usztasa-mozgalommal is.

Eric Gobetti több olyan könyv (*Dittatore per caso. Un piccolo duce protetto dall'Italia fascista. L'ancora del Mediterraneo*, Napoli, 2001; *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia (1941–1943)*, Carocci, Roma, 2007.) szerzője, melyek a Jugoszlávia 1941 áprilisában bekövetkezett német lerohanását követően létrejött, és egészen az 1943-as olasz kapitulációig fennálló Független Horvát Államról szólnak. A német–olasz támogatással megalakult bábállam élén az usztasa „Poglavnik”, azaz a „Nemzetvezető”, Ante Pavelić állt. Olasz szempontból ez az időszak tekinthető az usztasáknak 1929 óta nyújtott támogatás megkoronázásának. *Gobetti* azonban nemcsak az olasz sikerek, hanem a Josip Broz Tito által vezetett partizánharc bemutatását is célul tűzte ki, ami — mint megállapítja — a kiugrást követő német megszállás idején modellül szolgált Olaszország partizánjainak (IX.). De képet kapunk a Dra a Mihailović által vezetett csetnik-mozgalom jelenlétéről is a horvát államban.

A felhasznált források bősége mutatja, hogy *Gobetti* könyve hosszas kutatómunka terméke. Áttekintette mind az olasz nemzeti, külügyi és szárazföldi katonai levéltárak, mind pedig a belgrádi, zágrábi és ljubljanei intézmények iratanyagát, és forráskiadványokra is támaszkodott. Láthatóan jól ismeri a téma historiográfiáját, amit a csaknem húsz oldalas irodalomjegyzék bizonyít. Az általa forgatott monográfiák és tanulmányok között szép számmal találhatók olasz, horvát, szerb, angol és francia nyelvű munkák is. Annak érdekében, hogy árnyaltabbá tehesse és szí-

nesíthesse a képet, a szerző élt a fennmaradt memoárok adta lehetőségekkel, olasz és jugoszláv kortársak emlékiratait egyaránt feldolgozta, melyek között megtaláljuk Mussolini vejének, a külügyminiszteri posztot betöltő Galeazzo Cianónak naplóját is. A bibliográfia mellett említésre méltó a könyv végén fellelhető névmutató.

Gobetti monográfiája hat fő fejezetből áll, melyeket jól áttekinthető tagolásban egyenként több alfejezetre osztott. Ahhoz, hogy az olvasó tisztában lehessen azzal, területileg mely vidéeken is jár, a szerző — nagyon helyesen — a könyv első oldalán térképet helyezett el, ami a Független Horvát Állam Jugoszlávián belüli elhelyezkedését ábrázolja.

Az első nagyobb egységben Gobetti a terület megszállásának körülményeit beszéli el. Rendkívül érzékletesen állítja szembe a jugoszlávok ellen aratott győzelemről szóló fasiszta tudósításokat a tényekkel, amikor egymás mellett idézi a „hét nap alatt bekövetkezett diadalt” hirdető olasz tudósításokat, és a hadtörténeti levéltárakban végzett kutatás eredményeit, melyek arról szólnak, hogy az olaszok gyakorlatilag harc nélkül elfoglalhatták a németek által előkészített terepet (5.). Ebből kiviláglik, hogy Gobetti a történelmi tények objektív ismertetésére törekszik, és nem elfogult hazájával, Olaszországgal. A megszállás napjainak bemutatását követi az előzmények ismertetése, de a visszaulalásos módszer egyáltalán nem zavaró, sőt, inkább élvezetesebbé teszi az olvashatót, csakúgy, mint a legtöbb alfejezet élén álló visszaemlékezések. A könyv olvasmányos voltát a történeti jelen idő használata szintén elősegíti.

Azt az állítását, miszerint Galeazzo Cianónak konkrét, évekkel előbb kidolgozott tervei voltak Horvátország fasiszálására (8.), a szerző nem támasztja alá elsődleges forrással, azt viszont igen, hogy Pavelić nem kapott kellő tájékoztatást a fasiszta vezetőktől arról, hogy mi vár rá (14.). Ennek okait azonban nem fejti ki, ami példázza a mű egyetlen gyenge pontját, vagyis azt, hogy a narratíva helyenként hézagos, elnagyolt, bizonyos mozzanatok nem kerülnek kellő kifejtésre. Jó leírást ad ezzel szemben arról, hogy Olaszország és az usztrasák miként lehettek szövetségesek annak ellenére, hogy az olasz–horvát érdekek mind az Isztrián, mind Dalmáciában, mind Fiumében ütköztek az évtizedek során. Úgy vélem, egyetérthetünk Gobetti erre adott magyarázatával, miszerint az usztrasákat és a fasisztákat egyaránt jellemezte a nacionalizmus, és ez az érzés összekötő kapocsként szerepelt közöttük. Ily módon Pavelić nem az adriai hegemoniára törekvő olaszokat, hanem a horvátokat uralmuk alá kényszerítő szerbeket tekintette fő ellenségének (22.). A szerző részletes képet ad a terület etnikai, vallási viszonyairól is, ami egy nemzetiségi konfliktus tárgyalását célul kitűző műben elengedhetetlen. Részletesen elbeszéli egyébként azt is, hogy az olasz megszállók miként igyekeztek meghonosítani az önálló Horvátországban a fasiszta berendezkedést.

A második fejezetben kerül sor az ellenállási mozgalom kibontakozásának bemutatására. Gobetti négy ellenálló csoportot tart jelentősnek. Egyrészt a szerb többségű területeken felütötték a fejüket a parasztlázadások, másrészt erőszakot sem mentes lázongásokba kezdtek a városi, főleg dalmáciai munkások. Mellettük, harmadik és negyedik elemként, bekapcsolódtak az ellenállási mozgalomba a montenegróiak és a szlovének (34–35.). E csoportok helyzetét és az ellenállásban való részvételüket életre hívó motivációikat a szerző kellő részletességgel az olvasó elé tárja. A résztvevők számadatainak részletes közlésével igyekezett hangsúlyozni a mozgalom fontosságát, valamint sejtetni engedti azt, hogy a látszólag jól megszervezett bábállam, élén a Poglavnikkal, valójában talán mégsem volt sem annyira jól szervezett, sem annyira hű a vezéréhez...

Az ellenállási mozgalom kibontakozását az olasz vezetés azonnal észrevette, s mielőbb tenni igyekezett ellene. Mint a szerző igyekszik rávilágítani, az intézkedések — vélhetően azért, mert rövid idő alatt kellett kitalálni valamit a lázongások csírájukban való elfojtására — korántsem bizonyultak egységesegeknek, így sikereseknek sem (42.). Az indoklás azonban itt is elmarad, így az olvasó kénytelen találgatásokba bocsátkozni a sikertelenség okait illetően. Ennél mélyrehatóbban vizsgálja a szerző az ellenálló csoportok kapcsolatfelvételét, különösen Tito kommunisztái és a csetnik Mihailović találkozóit részletezi. A baloldali partizánok és a jobboldali csetnikek ugyanis rögvest összefogtak, mihelyt érzékelték a kívülről fenyegető ellenség jelenlétét. Gobetti mind a csetnikről, mind a partizánokról részletesen szól egy-egy alfejezetben, ami azért kiváló eleme a könyvnek, mert e két felkelő csoport közismert, ám az emberek túlnyomó többségének csak felszínes ismeretei vannak róluk. Összefogásukat követően, 1942 elején megkezdődött a polgárháborúba torkolló ellenállás (54.).

A szembenálló felek bemutatását követően, a monográfia harmadik fejezetében Gobetti a háború menetéről villant fel képeket. Szinte regénybe illő stílusban, de mégis tudományosan mesél a viszontagságokról, melyekkel a harcoló katonáknak szembe kellett nézniük 1941–1942 telén

60–61.). A könyv legnagyobb erényét éppen ezek a leírások adják, melyek szakmailag kifogástalanok, és ugyanakkor a széles olvasóközönséget is megnyerik, olykor meg is hatják. *„Az éhezésnek, hidegnek, elszigeteltségnek leginkább kitett helyőrségek parancsnokainak gondoskodniuk kellett a túlélők élelmezéséről, számolniuk kellett a fagyás okozta halálesetekkel, és folyamatosan tartaniuk kellett a meglepetésszerű támadásoktól, amelyek időnként valóságos pánikot keltenek. Akadtak helyőrségek, melyek egész télen a világtól elzárva tengődtek...”* – festi le az olasz csapatok helyzetét (61.). Az olasz parancsnokok közül Pirzio Biroli, Mario Robotti és Giuseppe Bastiani említ csodálattal, akik Jugoszlávia hegyeiben vertek táborn, és a kemény tél ellenére mindvégig kitarítottak, hősiességükkel példát állítva a katonák elé.

Gobetti a háború elbeszélése során nem csatajeleneteket ábrázol, hanem a katonák és vezetőik lelkivilágát igyekszik megismertetni az olvasóközönséggel. A csaták pontos helyének, dátumainak időnkénti mellőzése végett az olvasónak nem támad hiányérzete, mert az adatoknál sokkal többet ér annak megismerése, hogy miként élték meg a háborút a résztvevők. Ez a fajta elbeszélő technika lehetővé teszi, hogy a küzdelem eseményeit ne felszínesen ismerjük meg, hanem átérezzük mélységeit. A szerző a lélektani ábrázolás közben nem mulasztja el érzékeltetni azt sem, hogy Jugoszláviát korántsem jellemezte a belső egység, számos etnikai és vallási ellentét feszült egymásnak a délszláv államban. Mindazonáltal — mint több helyütt hangsúlyozza — e békében egyet nem értő népek képesek voltak arra, hogy Olaszország ellenében együttműködjenek. Ennek szép példájaként meséli el, hogy a jugoszláv ellenállók kötelékein belül az ortodox és a katolikus karácsony egyaránt megünneplésre került, és nem feledkeztek meg az iszlám vallási ünnepekről sem (77–78.).

A mű negyedik nagyobb egységét Gobetti a két szembenálló hadsereg jellemzésének szenteli. Mint írja, mind az olaszok, mind a jugoszlávok már korábban megfogalmazták, hogy mit is jelent jó katonának lenni. A jó olasz katona elszánt harcos, aki a végsőig kitart bajtársai mellett, a kiváló jugoszláv katona pedig pontosságra, összeszedettségre és komolyságra törekszik, mintaként tekintve a németek harci morálját (79–80.). Az előző fejezet lélektani ábrázolást követve a szerző nem rejt véka alá, hogy az igyekezet ellenére a katonák időnként kétségbe estek családjuk, barátaik távolléte miatt, és a háborús viszonyok kegyetlen körülményei is olykor megingatták hitüket (81.). Gobetti nem konkrét esetekről, hanem a katonák kollektívumáról mondja ezt, ezzel is érzékeltetve, hogy bár a két tábor ellenségként tekintett egymásra, ő maga nem kíván egyik fél pártjára sem állni. Céljaik és gondolataik mind az olasz katonáknak, mind a jugoszláv ellenállóknak ugyanazok voltak. Háborúban azonban az emberség háttérbe szorul, így a jugoszláv felkelők elleni harc egyre kegyetlenebb méreteket öltött. 1943-ban igencsak nagy számban alkalmazták a „felégetett föld” taktikáját, mely a Gobetti által idézett visszaemlékezés szerint a terület éheltetlenné tételét és a lázadó bandák kiirtását volt hivatott elősegíteni (89.). Azonban a partizánok is ugyanilyen kegyetlenek voltak, különösen az olasz hadifoglyokat tartották embertelen körülmények között (100.). A szerző objektíven mutatja be mindkét fél tetteit.

Az ötödik, rövidebb fejezet szerint Olaszország, bár látszólag az usztasák feltétlen szövetségese volt, hamarosan a szerb csetnikekkel is ideológiai rokonságot vélt felfedezni, és titokban velük is szöveteztek. Az usztasák ezt látva egyre inkább a német kormánnyal szimpatizáltak, így Olaszország szemében kiszáradva bűnösökké váltak két okból is. Egyrészt őket okolták, amiért a titoista „lázádok” harcoltak az olaszok ellen, másrészt árulásként értékelték a német kormánnyal való kollaborációjukat (114.). Ez jó érzékelteti azt, amire Gobetti nem tér ki, vagyis az olasz–német viszonyt. Esetükben ugyanis két olyan háborús szövetségesről beszélhetünk, akik egymás oldalán harcolnak, ám valójában mindketten saját népük hegemoniájára törnek, így csakhamar versenytársakká válnak Horvátországban. Azonban — és erre már a szerző is kitér — a közös ellenség, vagyis a partizánok ellen ők is képesek összefogni (115.), csakúgy, mint Jugoszlávia különböző etnikumai a kívülről jövő veszély megfékezésére érdekében.

A partizánok elleni német–olasz szövetség mellett hamarosan kialakult még két tábor, a német–usztasa, és az olasz–csetnik. Közülük különösen az utóbbi jelentett érdekes párosítást, amint ezt Gobetti is finoman érzékelteti. Azonban meg is magyarázza a fordulatot: az olaszok a horvátokat hamis, gyenge alakoknak minősítették, míg a szerbeket magukhoz hasonlatos bátor lovagoknak tartották (117.). 1942–1943 telétől kezdve az olaszok és a csetnikek együtt tettek erőfeszítéseket az etnikai tisztogatás érdekében (124.), azonban e szövetség később keserű csalódást hozott Olaszországnak. A szerző kitér arra is, hogy az olaszok viszont nem bántották a zsidókat, akik a német befolyási övezetből gyakran az olasz megszállók fennhatósága alá igyekeztek menekülni (129.).

A könyv utolsó lapjain Gobetti a megszállás végnapjaira tér ki, amihez a fordulat tele, közelebről az 1943 februárjában befejeződött sztálingrádi csata kimenetele is nagyban hozzájárult. A német–olasz haderő szorult helyzetében rögtön megmutatkozott az olasz–csetnik szövetség képtelensége, Mihailović hamarosan az angolokkal kereste a kapcsolatot (136.). Itt válik érthetővé, hogy Gobetti a csetnikek és az olaszok közeledéséről szóló fejezetnek miért adta az „*Olasz–csetnik haláltánc*” címet (112.). Az olaszokban azonnal tudatosul, hogy a helyzet megváltozott, tenni azonban nem tudnak ellene. A Jugoszlávia külső ellenségei elleni összefogást választó délszláv népeknek sikerült felvenniük a kapcsolatot az amerikaiakkal, az angolokkal és a szovjetekkel egyaránt (141–142.), így a polgárháború helyét átvette a világháború, mely a partizánok — és az őket támogató szövetséges nagyhatalmak — győzelmével végződött (145.). Így foszlottak szerte Mussolini álmai, melyeket Olaszország balkáni hegemoniájáról szőtt.

Gobetti művét Olaszország kapitulációjának napjával, 1943. szeptember 8-ával zárja. Úgy vélem, hogy a könyv nagyon érzékletesen, lélektani elemeket és tudományosan igazolható tényeket egyaránt felsorakoztatva ábrázolja az usztasák olasz támogatásának kimenetelét. Végkövetkeztetése — melyet csak sejtetni enged — az, hogy a békeidőben fennálló etnikai viszályok külső ellenség esetén elfelejtődnek, s helyüket az ország védelmére való összefogás szándéka váltja fel. Olvasmányos stílusának köszönhetően a munka nemcsak a szakmabeliek, hanem a széles olvasóközönség figyelmét is felkeltheti. A könyv egyetlen hiányossága, hogy az ok-okozati összefüggések feltárásával, bemutatásával a szerző időnként adós maradt. Azonban a könyv nagyszámú erénye, mint például az alapos kutatómunkára való építés, az érthető stílus és a lélektani elemzések, mindenképp elismerésre méltóvá teszik a monográfiát.

Hamerli Petra

„BEWEGTES MITTELEUROPA”

Beiträge zur internationalen Doktorandenkonferenz des Doktoratskollegs der Fakultät für Mitteleuropäische Studien an der Andrassy Universität Budapest

(Hgg.) Andra-Octavia Drăghiciu – Fabienne Gouverneur – Sebastian Sparwasser
Mitteleuropäische Studien VIII. Herausgegeben von Dieter A. Binder, Georg Kastner
und Arnold Suppan

Gabriele Schäfer Verlag, Herne, 2014. 269 o.

„MOZGALMAS KÖZÉP-EURÓPA”

A Budapesti Andrassy Egyetem Közép-európai Tanulmányok Tanszéke Doktori Kollégiuma által szervezett nemzetközi doktoranduszkonferencia előadásai

Az Andrassy Egyetemen (a továbbiakban: AE) zajló kutatás és oktatás középpontjában a közép- és kelet-európai országok, illetve a Duna-régió történeti és európai integrációs folyamatai állnak. Az Osztrák Tudomány- és Kutatásügyi Szövetségi Minisztérium kezdeményezésére 2010-ban jött létre az intézmény Közép-európai Tanulmányok Tanszékén az a — jelenleg négy évfolyam tíz hallgatójából álló — doktorátusi kollégium, amely 2012. november 15–16-án immár a második nemzetközi tanácskozását rendezte meg ifjú német, osztrák, román és magyar társadalomtudósok részvételével. A kötet tizenegy, a közép-európai kérdés különböző kulturális és történettudományi aspektusaival foglalkozó előadás szerkesztett változatát közli.

A „*Mozgalmás Közép-Európa*” mottó jegyében szervezett konferencia első paneljében elhangzott négy referátum középpontjában az *emigráció* és a *remigráció* témaköre állt. Ezek közül *Sebastian Sparwasser* (AE/Freiburgi Egyetem) és *Erdős Kristóf* (ELTE) eddig kevésbé kutatott történeti problémákat bemutató tanulmánya került be a válogatásba. Sparwasser a második világháború után Magyarországról kitelepített németajkúak közül annak a becslések szerint mintegy nyolc-tízezer embernek (az összes kitelepített három-öt százalékának) a sorsát rajzolja meg, akik a jogfosztás és a vagyonuk kisajátítása ellenére a honvágytól hajtva hazatértek. A szerző tizenégy interjút készített olyanokkal, akik gyerekként vagy fiatal felnőttként átéltek a kitelepítés és a Németország megszállási zónáiban tapasztalt kirekesztettség gyötrelmeit (beilleszkedésüket csak a szavak szintjén segítette elő, hogy „*áttelepülőknek*”, majd „*egykori áttelepülőknek*” nevezték őket). Ezért vállalták, hogy vonattal és gyalog — egyik zónából a másikba, és határokon

átszökve, magukat sorstársaik elbeszélésére, térképekre és fizetett csempészekre bízva — visszaterjenek őseik földjére és itthon megpróbáljanak újra otthonra lelni.

Erdős a Vöröskereszt ausztriai kirendeltségeinek 1945 és 1947 közötti, a második világháború végén kezdődött nagy nyugati irányú népvándorlás idején végzett tevékenységét mutatja be. A szervezet munkájának, orvosi és karitatív segítségnyújtásának sikerét jelzi, hogy a mintegy félmillió ausztriai magyar menekült kilencven százaléka tért haza egy-két éven belül. A kutató arra is felhívja a figyelmet, hogy a háború után a hatmillió Ausztriában minden tíz polgárra jutott három külföldi — a brit és amerikai gyakorlatban „*displaced persons*”-ként számon tartott menekültek, a hazájukból elüldözöttek, áttelepülők —, és ezek mintegy harmada Magyarországról érkezett. A *Máday Béla* által irányított kirendeltség 1947. júniusi megszűnését „*a Kelet bizalmatlansága és a Nyugat közömbössége*” okozta.

A második panel — *Életrajz és történelem* címmel — négy előadója közül három referátumát olvashatjuk a kötetben, pontosabban *Fabienne Gouverneur* (AE) ténylegesen el is hangzott hozzászólása mellett *Martin Munke* (Chemnitzi Műszaki Egyetem) és *Maria Bianca Fanta* (AE) készülő disszertációjuk más-más részterületének eredményeit osztotta meg a publikummal szóban és írásban. Gouverneur az egykori arkansasi demokrata szenátor, az ismert posztgraduális oktatási és kutatói ösztöndíj- és csereprogram atyja, *James William Fulbright* és a magyar származású újságíró, *Mike William Fodor* negyedszázadon át tartott levelezésének mintegy háromszáz dokumentumát elemzi. Fulbright és Fodor kapcsolatának lényege az *Information for Influence* volt, azaz a hidegháború fővárosaiban tevékenykedő zszurnaliszta a szovjet külpolitikával és propagandával, illetve az európai integrációs törekvésekkel, azon belül a német-német viszony alakulásával kapcsolatos nézeteit és értesüléseit osztotta meg a szenátorral, aki cserében a maga eszközeivel segítette Fodor „*harcos antikommunista misszióját*”. Az információkat az 1959 és 1974 között a Szenátus külügyi bizottságának elnökeként is dolgozó Fulbright felsőbb helyekre, többek között a CIA-hoz is eljuttatta, a távoli pártfogója támogatását élvező Fodor pedig számos memorandummal járult hozzá ehhez a *win-win* kapcsolathoz.

Munke egy eddig kevésbé ismert náci hivatalnok, a megszállt keleti területekért felelős birodalmi minisztérium igazgatója, *Georg Leibbrandt* (1899–1982) tevékenységéről, a náci népirtó politikában játszott szerepéről beszélt, majd a kötetben egy ezzel összefüggő témával jelentkezett, a náci Európa-gondolat ismertetőjegyeit és apologétái, Hitler, Rosenberg, Ribbentrop és Himmler, illetve az SS „szakértői” stábjának ezzel kapcsolatos elképzeléseit mutatta be. Németes alaposágát jelzi, hogy a hivatkozások legalább ugyanannyi helyet foglalnak el a szövegben, mint maga a tanulmány. A germánság európai missziója jegyében születő Európa a „*tatár-nomád, zsidó-messianisztikus bolsevizmussal*” szemben határozta meg magát és az antikomintern paktum 1941. novemberi meghosszabbítását az első európai kongresszusként ünnepelte. Az 1938 tavaszától az NSDAP Külpolitikai Hivatala által kiadott, *Bolsevizmus* címet viselő, összesen kilenc, mintegy 50 oldalas propagandafüzet azt hangsúlyozta, hogy az északi germánság történeti hivatása a Keletről jövő veszéllyel szemben megvédeni és összefogni Európát. Persze ez az „európai eszme” valójában a nemzetiszocialista hegemoniát célzó politikát takarta.

Fanta tervezett disszertációjában Ausztria és az NDK, illetve a szovjet megszállási zóna kommunista párt-sajtójának és sajtómunkásainak helyzetét elemzi, a tanulmányok között ennek egyik elemét, az *(Österreichische) Volksstimme*, az osztrák kommunisták lapjának szavakban vívott hidegháborúját mutatja be a Második Köztársaság első, a KPÖ által is formált éveiben. Miután az 1945 márciusában kezdődött (a sajtótörténetben unikálisnak és felettébb merésznek számító) kísérlet, egy hárompárti, a szocialisták, a néppártiak és a kommunisták által közösen irányított lap, a *Das Neue Österreich* megbukott, a pártok — egymásnak együttműködést, tényszerű vitát és tisztességes versenyt ígérve — saját lapokat indítottak. A *Volksstimme* újságírói számára ebben a helyzetben azt a feladatot jelölte ki, hogy „*a távolból diktált, irányított és hirdetett uszító hazugságot*” leplezzék le az *Tanú* című filmből nálunk is jól ismert párhúség, éberség és szerényesség fegyvereivel.

A harmadik, a *Szocializmus Közép- és Kelet-Európában* címet viselő panel mindhárom előadását közreadják a szerkesztők. *Erika Regner* (AE) a kanonizált irodalom hatalompolitikai, illetve az emlékezetpolitikában játszott magyarországi szerepéről elmélkedik *Ottlik Géza* munkásságának, illetve a leginkább tiltott, olykor megtűrt, majd a nyolcvanas évek közepétől egyre inkább támogatott *Iskola a határon* című regényének sorsából kiindulva. Irodalmi művek, köztük népmesék politikailag motivált megkurtításának remek példáival igazolja a szerző a számos tabutéma jelenlétét a szocialista irodalmi kánonban. *Móricz Zsigmond* ezért csak *megettörtett* (de nem

trianoni csonka) hazáról értekezhetett, az oroszok még 1849-ben sem lehettek a „világ bakói” és a róka sem hívhatta tanújául az Istent.

Andra Drăghiciu (AE) a kommunista Romániában élt németajkú fiatalok *underground* kultúráját és a Nyugaton élő rokonok pénz- és egyéb küldeményei segítségével betöltött közvetítőszerepét elemezte, majd írásban a témáját az egész 1945 utáni időszakra kiterjesztette. Összesen tíz interjút készített és kérdőíveket töltetett ki erdélyi szászokkal, románokkal és magyarokkal, a bánáti svábok helyzetét pedig visszaemlékezések és szépirodalmi munkák alapján mutatta be. A nemzetiségeit fasiszta kollaborátornak bélyegző, majd asszimilálni akaró, végül pénzért is áruló, de a tanítási költségeiket velük megtérítető román „szocialista nemzetállamból” több hullámban menekültek — főleg a fiatal — németajkúak, a belső emigrációba kényszerültek pedig lelkesen gyűjtötték a kólás dobozokat, és a *Bravo* ifjúsági magazin poszttereivel tapétázták ki szobáikat, miközben a *KISS* amerikai zenekar dalait, vagy az *EAV* osztrák popegyüttes *Fata Morgana* című nótáját énekelték. Részben ismerős emléképek és helyzetek a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben szocializálódott recenzensnek...

Müller Fruzsina (Lipcei Egyetem) a Kádár-korszak életszínvonal-, illetve gazdasági liberalizációs politikájának egyik szimbolikus elemét, a magyar farmerprogramot vette górcső alá a tanulmánykötet talán legalaposabb írásában. Az 1970–80-as évek könnyűipari és belkereskedelmi minisztériumi anyagai mellett a *Trapper* és a *Levi's* farmereket gyártó magyar vállalatok újságjai és egyéb sajtótermékek cikkei segítségével, továbbá korabeli vélemények felidézésével mutatja be azt az időszakot, amikor a magyarok a megszokott fociszakértői „képzettségüket” háttérbe szorítva farmerszakértőkké váltak. Nyugaton azt feltételezték, hogy a hazai gyártású nadrágokra vörös sheriffcsillag fog kerülni, de a hír kacsának bizonyult. A budakalászi Lenfonó és Szövőipari Vállalat által egykor gyártott Trappert 2005-ben, az eredeti szabásminta alapján újra gyártani kezdték. A korszak másik nagy kedvence — amelyről a szerző előadásában is szólt — a Tisza cipő szintén reneszánszát éli manapság. Az újraindulás, illetve annak motivációja remek témául szolgálhat majd egy esetleges későbbi konferencián.

A negyedik, *Kollektív és kulturális emlékezet* címet viselő panel három előadásából csupán egy kapott helyett a kötetben. *Patrick Jajko* (AE) az utcaneveknek a nagy történelmi változások idején az új rezsimek ideológiai és politikai reprezentációjában játszott meghatározó szerepét vizsgálja, referátumában a Kossuth tér, írásban pedig az 1918/19-es Budapest és Bécs példáján. Hosszúra sikeredett elméleti bevezető után elsőként a „vörös Bécsnek” a politikai-ideológiai változásokat szimbolikusán támogató és a hétköznapok számára is egyértelművé tevő utcanévadási gyakorlatát mutatja be. Ez a „ritual of revolution” nagy hevülettel zajlott a szomszédban, 1919 novemberében hatvanhat új utcanévet fogadott el a városvezetés. Mindennek, ami valamennyire is emlékeztetett a Monarchia korszakára, el kellett tűnnie a városképből, még a dohányboltok sárga-fekete színeit is elefántcsont-fehérre kellett cserélni. Ahogy Ausztria esetében érdemes lett volna, akár csak egy kitekintés erejéig eljutni az 1934-es keresztényszociális alkotmányos puccsig, illetve 1938 tavaszának népszavazással is megerősített színjátékáig, és megvizsgálni ezen történelmi események idején az utcanévek sorsát, úgy Budapest esetében is szívesen olvastunk volna a Kossuth téren kívül egyéb példákat is. *Vörös Boldizsár* kiváló, a „szimbolikus térfoglalással” kapcsolatos, részben németül és angolul is elérhető publikációit melegen ajánljuk a szerzőnek. Kevésbé érthető, hogy az utcanév-változások vizsgálata során miért volt fontos — bár csak egy lábjegyzetben — egy politikai szereplő, Kun Béla családnév-változásának tényét is feltüntetni...

Az utolsó panel a *társadalomtörténet* témakörében két tanulmánnyal képviselteti magát a kötetben (egy elhangzott hozzászólás ismét kimaradt), *Daniela Javorics* (AE) a tanácsköztársaság nyugat-magyarországi, tiltakozásokkal, felkelésekkel és terrorral kísért berendezkedését, a központi akarat és a helyi hatalom nem mindig súrlódásmentes viszonyát mutatja be. A minden bizonnyal alaposabb levéltári kutatómunkán nyugvó, a Bécsi Egyetemen megvédett és monográfia formájában megjelentetett témájának az előadásban csak egy szűkebb keresztmetszetét adja, áttekintő jelleggel, a fő kérdéseket csupán felvillantva. Talán logikusabb lett volna előbb tisztázni a (német-)nyugat-magyarországi térség sajátosságait és utána a törvények és rendeletek helyi recepcióját bemutatni, illetve utóbbit nem csupán a helyi sajtó tudósításait alapul véve elemezni. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárának XVI. fondőcsoportja és egyéb magyar szakirodalmi munkák is rejthetnek még releváns adatokat.

Andrei Pogăciuş (Kolozsvári Egyetem) a görög fanarióták negatívan értékelt korszakában, az 1715–18-as osztrák-török háborúban részt vevő jelentős és sokszínű „román” csapatotterek sikeres hadviselését méltatja, akár osztrák (a havasalföldiek), akár török (a moldvaiak nagyobb ré-

sze) oldalán történt ez. Az egyáltalán nem meglepő, hogy az itt élők értettek a fegyverforgatáshoz, hiszen határvidéken éltek és fontos hágókat védtek, és abban sem láthatunk semmi rendkívülit, hogy az itt szerveződött haderő török felügyelet alatt állt, és híd- és útpítési, esetleg felderítési feladatokat kellett ellátnia. Ez az egyetlen előadás, amelyet valamilyen okból angolul publikáltak (a többinél a német nyelvű szöveg elején található egy rövid angol összefoglaló), illetve amely kívül esik a kötetnek a fülszövegben is hirdett időbeli intervallumain. Ugyanakkor közlését azzal magyarázzák a szerkesztők, hogy a téma a „mozgalmas Közép-Európa” egyik fontos jellemzőjét, a térségnek a környező nagyhatalmak közötti ütközőzóna-szerepét mutatja be.

Úgy tűnik, hogy a lehetséges válogatási szempontok közül a kötetben — persze, más tanulmánygyűjteményekhez hasonlóan — kettő érvényesült: lehetőleg minden panel képviseltesse magát, amennyiben a szerző határidőre leadja az előadás írásos változatát. Ilyen módon jó néhány érdekes témával csak a tanácskozáson ismerkedhettek meg az érdeklődők, pedig örömmel olvastunk volna az 1920-as évek bécsi magyar emigrációjának sajtójáról, a kelet-európai múltfeldolgozási kísérletek 1989 utáni helyzetéről, vagy a szocialista korszak zenei fesztiváljairól is. Ugyanakkor a térség valóban mozgalmas kulturális és politikai történetét bemutató előadások tematikus blokkjai helyére a kötetben az alapvetően kronologikus, a múlt század Közép-Európájának történéseit lefedő rend lépett, de a sokszínű anyag a szerzők fiatalos lendületének és az izgalmas, sokszor kevésbé kutatott témáknak köszönhetően megőrizte dinamikáját.

Amennyiben a recenzió feladatát a kritikus szemmel megírt könyvismertetésben látjuk, akkor — a korábban jelzett észrevételeken túl — a főleg a lábjegyzeteknél előforduló tipográfiai egyenetlenségek és a nem csupán a fáradt szemnek megerőltető betűméret mellett — azt kell megjegyeznünk, hogy leginkább az emigráció/remigráció, a kelet-közép-európai szocializmus mindennapjait idéző írások kelthették és kelthetik fel a hazai publikum érdeklődését. Egyrészt azért, mert napjainkban is jelenlévő, azokat befolyásoló két kérdéskörrel van szó, másrészt talán éppen az előadásokon érződik leginkább a disszertációk magas készlettségi foka, illetve átgondoltsága. Persze, ez a szubjektív vélekedés sem feledtetheti az a tény, hogy az Andrassy Egyetemen, négy ország fiatal tudósainak bevonásával folyó Közép-Európa-kutatások — és így a kötetben lévő egyéb referátumok is — kiemelt figyelmet érdemelnek.

Fiziker Róbert

HISTÓRIA MEZEJÉN. A 19. SZÁZAD EMLÉKEZETE

Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére

Szerkesztette: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya

Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2011. 303 o.

Pajkossy Gábor, vagy ahogyan egyetemi hallgatóként megtiszteltetésként szólítottuk „Pajkossy Tanár Úr”, nemcsak az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Új és Jelenkori Történeti Tanszékének neves oktatója, hanem a 19. századi magyar történettudomány, ezen belül kiemelten a politika-, társadalom-, gazdaság és eszmetörténetének kiemelkedő művelője. A közel négy évtizedes szakmai pályafutása során történész generációk sorát nevelte „Pajkossy Tanár Úr”, akinek sokszor „szőrözésnek” tűnő alaposágát és precizitását egyetemi hallgatóként nehezen tudtuk elfogadni, ellenben annál jobban megtanultuk értékelni a későbbi szakmai pályafutásunk során. Mert a közelmúltban hatvanadik születésnapját ünneplő Pajkossy Gábor nem egyszerűen előadásokat, vagy szemináriumokat tartott számunkra, hanem megtanított a história szeretetére, a forráskritikára és a tanulmányírás módszertanára. Mindezek alapján nagyon szép gesztusnak tartom, hogy kollégái, pályatársai és tanítványai egy emlékkötettel tisztelték meg életének jubileuma alkalmából.

A „História mezején. A 19. század emlékezete” című kötet nem egy klasszikus, az ünnepeltet méltató és tanulmányok halmazát felsorakoztató mű. A kötet szerkesztői egy tudatos, Pajkossy Gábor szakmai pályafutásához és kutatási témáihoz szervesen illeszkedő tematika alapján rendszerezték a megjelentetett stúdiumokat.

Az első nagyobb tematikai egység a „polgári átalakulás kérdései” címet viseli. Orosz István a magyar agrártörténet neves kutatója az örökváltás egy speciális formáját, a földdel történő megváltás problematikáját elemzi. Az úrbéri szolgáltatások földdel történő megváltásának lehetősége — német példák nyomán — a magyar liberális ellenzék vezetőiben is felmerült. Kossuth Lajos a földdel való megváltás lehetőségét csak a közösségi földek, legelők, erdők rovására tudta elképzelni, nem pedig a jobbágyi telkek rovására. Orosz István okfejtésében meggyőzően bizonyítja, hogy a földdel történő megváltás egy tévút volt. Dobszay Tamás a Széchenyi-Dessewffy-Kossuth vita eddig kevésbé vizsgált területét, a szegényügy megítélését veszi górcső alá. Az ügy előzménye az volt, hogy Széchenyi úgy vélekedett Kossuthról, hogy a Pesti Hírlapban megjelenő cikkeiben a gazdagok és a birtokosok ellen uszít. A szerző felvázolja Széchenyi István felfogását a szegényügy kezeléséről. Ennek legfontosabb elemei a munka, az egyéni erőfeszítés és az öngondoskodás. A „legnagyobb magyar” álláspontja szerint a liberális gazdasági reformok révén beinduló gazdasági fejlődés orvosolni fogja a szociális problémákat. Gyáni Gábor társadalomtörténeti stúdiuma révén átfogó képet nyerünk a reformkori Pest és Buda polgárságának kialakulásáról és rétegződéséről. A szerző bemutatja a modern polgárság fogalmának kialakulását és karakterizálását az európai történetírásban, majd azt a folyamatot, hogyan vált Pest és Buda polgársága újkori értelemben vett fővárosi polgársággá. Tóth Árpád „A Pesti Nemzeti Casinó reformkori társadalmi összetételének tanulságai” című írásában visszautal arra a tényre, hogy a korszak nyilvánosságának formái a sajtó és az egyesületek voltak, és ezt a szempontot Pajkossy Gábor a társadalomtörténeti írásaiban mindig kiemelten hangsúlyozta. A szerző ismerteti a Casino tagfelvételi irányelveit, illetve tagságának társadalmi szerkezetét. (heterogén összetétel) A sort Klement Judit tanulmánya zárja, aki hű képet ad arról, hogy a modern kapitalista vállalkozások létrejöttével, hogyan jelenik meg a szociális gondoskodás igénye és a társadalmi szolidaritás. A családtagokról és rokonságról való végrendelet útján történő gondoskodás és az egyházi jellegű támogatások mellett egyre nagyobb teret nyert a gyárvezetőknek a munkások életkörülményeit javító intézkedései. Az utóbbi inkább társadalmi előnyt jelentett a jótékonykodóknak, illetve a fenti intézkedések pozitív kihatással voltak termelésre. Azonban anyagi előnyt a donátoroknak (pl. adókedvezmény) nem hozott.

Az emlékkönyv következő tematikai egysége „Kossuth és társai” címet viseli. Ez azért nagyon fontos, mert Kossuth Lajos életútjának és politikai pályájának feldolgozása Pajkossy Gábor életművének talán a legfontosabb elemét képezi. E téren elévülhetetlen érdemeket vallhat magának Pajkossy Gábor, mivel ő rendezte sajtó alá 1989-ben Kossuth 1837 májusa és 1840 decembere közötti iratait, amely önálló kiadványként a „Kossuth Lajos Összes Munkái” sorozat VII. kötetét képezi. Az első tanulmányt Csorba László jegyzi, aki Kossuth és Andrássy Gyula gr. emigrációbeli kapcsolatát elemzi. A szerző bizonyítja, hogy Andrássy az emigráció első éveiben szinte teljesen azonosult a volt kormányzó nézeteivel, az-az elfogadta az 1848–49-es szabadságharc jogosságát és a kütayai alkotmánytervet. Kettőjük kapcsolata csak Andrássy hazatérése után romlott meg. Farkas Katalin „Egy monomaniacussal tollvitába bocsátkozni nem fogok” című értekezésében Kossuth álláspontját vázolja fel Perczel Mór 1868-as vádjaival szemben. Az utóbbiak nyilvánosan a buda-pesti honvédegylet 1868. március 29-én tartott ülésén hangzottak el. Bár Irányi Dániel kérte Kossuthot, hogy a nagy felháborodást kiváltó vádakra nyilvánosan válaszoljon, az utóbbi azonban elmaradt. Ennek okára utal a stúdium címe. Az 1848–49-ben radikális nézeteket valló Perczel és a volt kormányzó ellentéte még az emigráció idejére nyúlt vissza, ahol az egykori honvédtábornok vezető szerepet követelt magának. Kossuth összegyűjtötte ellenérveit és eljutatta Irányihoz. E fontos kordokumentumról nyújt kiváló és mélyreható elemzést a szerző, aki kitért a Függetlenségi Párt és Kossuth kapcsolatának ellentmondásosságára is. Tóthné Bartalics Veronika Kossuth nézeteit ismerteti a Főrendiház dualizmuskori átalakításáról. A „turini remetének” a magyar arisztokráciáról lesújtó véleménye volt — a reformkori elképzeléseivel összhangban — a megyék szerepét hangsúlyozta, akiknek a kétkamarás parlament felsőházában is szerepet szánt. Nézetei szerint a 140–150 fős felsőházat, amelynek vétőjogát meghagyná, a törvényhatóságok képviselői, vagyis a megyék, szabad-királyi városok és az erdélyi székek delegáltjai alkotnák. Azonban a népképviselői alapon létrehozott felsőházat a kormánypárt teljesen elutasította, de még az 1848-as alapokon politizáló ellenzék sem tette teljesen magáévá.

A következő rész, amely a „Fény és árnyképek” címet viseli, nagyon fontos komponense a kötetnek. Az itt lévő hat tanulmány ugyanis a 19. század más-más társadalmi réteghez tartozó személyiségek életútjának eddig kevésbé vizsgált aspektusát tárja fel. Vermes Gábor „Az igaznak tűnő Kazinczy Ferenc” című írásában a történelmi kutatás és a pszichológia módszereivel analízálja a nagy nyelvújító egyéniségét. Szemléletes példákkal bizonyítja, hogy bár a jakobinus moz-

galom elfojtását követő börtönéveit követően Kazinczy nézetei mérsékeltébbek lettek, a liberális elveihez mindig hű maradt. Fónagy Zoltán gr. Batthyány Lajos bécsi tanulóéveinek történetét vázolja fel, keresve arra a kérdésre a választ, hogy a liberális párt későbbi meghatározó vezetője és az ország első miniszterelnöke, hogyan lépett elő 1839-ben a teljes ismeretlenségből. A szerző sora veszi azokat a tanárokat, személyiségeket, akik hatással voltak Batthyány politikai felfogásának kialakulására. Emellett ismerteti Batthyány neveltetését és iskolai éveit, különös tekintettel a spirituális nevelésére, valamint felhívja a figyelmet a vallás és az emancipált nők szerepére. Kövér György „A hős – zavarban (Lovassy László megörülése és szabadulása)” című munkájában Lovassy életpályájának és megörülésének ellentmondásait tárja fel. Noha a romantikus történetírás Lovassy későbbi sorsának alakulását a fogvatartás embertelen körülményeinek tudta be, Kövér György meggyőzően rávilágít arra, hogy ez ennyire nem egyértelmű. Deák Ágnes egy magyarországi lengyel emigráns és titkosrendőrségi besúgó, Ludwik Wanski életútját veszi górcső alá. Hőse 1848–49-ben a lengyel légió kötelékében harcolt a magyar szabadságharcban, majd az 1850-es évek elején beszervezte a bécsi titkosrendőrség. A szerző ismerteti Wanski életpályájának ellentmondásait, kitérve annak aljas jellemére, amely alapján még a „besúgói karból” is kizárták. Erdész Ádám a híres gyomaendrődi nyomdász dinasztia, a Kner család felemelkedésének történetét mutatja be. Az-az, hogyan vált egy könyvkötő segédből országos hírvő nyomdásszá. A szerző behatóan ismerteti a tradicionális zsidó életformát, a család viszonyait és Kner Izidor fiainak későbbi sorsát. Ress Imre írása szemléletes példája annak, hogy a politika hogyan befolyásolta a történetíró szemléletét. A 19. század végi magyar történetírás kiemelkedő alakja, Thallóczy Lajos a közös pénzügyminisztérium hivatalnokaként került az udvari kamarai levéltár élére. Ebben az időszakban Bosznia-Hercegovina az Osztrák-Magyar Monarchia elsődleges terjeszkedési régiója volt, így nem véletlen, hogy minisztere megbízta a tehetséges fiatal történészt Bosznia történetének megírásával. Thallóczy — akit Ferenc József is fogadott — alapos külföldi kutatásokat végzett. Az általa készített népfőiskolai tankönyv az önálló Bosznia felfogást képviseli. Thallóczy művében a középkori magyar királyok történeti jogait, amelyet a Habsburgok megörököltek, hangsúlyozza Bosznia felett, illetve a középkori magyar királyság pozitív szerepét a tartomány fejlődésében.

A „Magános levélkék és hivatalos iratok nyomában” című részben szemléletes példákat találunk arra, hogyan alakult az országos politikusok hivatalos és magánéletének kapcsolata. Völgyesi Orsolya „Kölcsy és Szatmár vármegye vallási körirata (1833)” című írásában, bemutatja, hogy Kölcsey Ferenc hatására Szatmár megye hogyan fordult szembe a reverzális és a hathetes oktatás törvényellenes intézményével. Bár a vezermegyén kívül még két megye csatlakozott Szatmár köriratához, a törvényhatóságok többsége passzív maradt. Szilágyi Márton az „Adalékok Vörösmarty Szabad föld című versének politikai kontextusához” című tanulmányában arra láthatunk példát, hogy a reformkorban a liberális ideológia, nevezetesen Kossuth örökvaltság koncepciója miként jelent meg a szépirodalomban. Vörösmarty 1844-ben írt költeménye a fenti felfogást népszerűsítette. Molnár András egy nagyon érdekes forrás, a Zala megyei konzervatívok uralkodóhoz írt kérvényének történeti háttérét vázolta fel. A dokumentum szemléletes leírása a reformkori kortes harcoknak. Hermann Róbert „Szemere Bertalan 1848-ös követjelentési beszédéről, illetve annak kiadástörténeti rejtélyéről értekezett. A Borsod megyei országgyűlési követ, Szemere Bertalan az 1840-es évek derekára már a magyar reformellenzék egyik fontos vezetője volt. Az idézett beszéde a megye 1845. január 9-én tartott rendkívüli közgyűlésén hangzott el. Szemere a liberális reformok országgyűlési bukásáért a kormányzatot, a főrendeket és a klérus, valamint az alsótábla működési rendszerét okolta. Emiatt szükségesnek tartotta az alsótábla népképviseleti alapokra való helyezését. Bár a színvonalas beszéd radikális hangvételű volt, kezdetben nagyobb visszhangot nem váltott ki. A szónoklat 1847-ban nyomtatásban is megjelent, ennek hatására a kormányzat nyomozást rendelt el, amely azonban nem vezetett eredményre. Cieger András a Deák Ferenc beszédeit sajtó alá rendező Kónyi Manó életpályáját és forrásközlési módszereit ismerteti. A zsidó származású Kónyi szoros kapcsolatban állt a „haza bölcsével”. Hagyatéka, amely külföldön magánkézben, illetve hazai közgyűjteményekben található, fontos kordokumentum, mert hűen felidéri a kiegyezést megelőző tárgyalások sokszor idegvesztítő hangulatát. Ehhez kapcsolódóan a szerző közöl két levelet, amelyeket Kovách László írt a Lónyay Menyhérthez. Szabó Dániel a tüntetést, mint a dualizmuskori politizálás egyik nyomásgyakorló eszközét mutatja be a stúdiumában. Az 1889. évi véderővita, illetve a tartalékos tisztek magyar nyelvű vizsgáztatásának tárgyában ismét felszínre törtek az indulatok. A szerző közöl egy kormánypárti képzeletbeli tüntetés leírást is, amelynek számos komikus eleme rávilágít a függetlenség párti politizálás populáris ellentmondásaira.

A következő részfejezet („Kis és nagy események sodrásában”) négy olyan tanulmányt tartalmaz, amelyek olyan aspektusokat mutatnak be, amely a sorsdöntő eseményeket más-más szempontból világítják meg. Erdmann Gyula az 1839–40-es pozsonyi országgyűlés mellékeseményeit, az ünnepségeket, összejöveteleket és szabadidős programok emlékeit eleveníti fel. Az utóbbiakon folytatott tanácskozások, baráti beszélgetések számos esetben befolyással voltak a diéta munkájára. Az ünnepségek közül kiemelkednek az uralkodói látogatások, amelyek Pozsonyon kívül több várost és megyét érintettek. A követek „kikapcsolódási” helyei voltak a fogadók és kaszinók, ahol a kártyázás mellett többnyire a politikai eseményeket is megtárgyalták. Az alsótáblai ellenzék mellett létrejött rövidesen a főrendi ellenzék is, amelynek vezetői gr. Batthyány Lajos és gr. Károlyi György voltak. Az utóbbiak pozsonyi szállásai szintén fontos helyszínek voltak. A két neves arisztokrata feleségei komoly szerepet játszottak az ellenzék szervezésében. A szabadidő fontos fórumai voltak még a lóversenyek, szürettek, bálók, névnapok, színházi előadások és koncertek. (Pl. Liszt Ferencé) A törvények szentesítése után következett a záróünnepség, vagyis az országgyűlés berekesztése, amely szintén az uralkodó személyes jelenlétében történt. Erdődy Gábor stúdiumában a belga sajtónak a német kérdéssel alkotott véleményét vizsgálja. Mind a liberális, mind a konzervatív belga sajtó élénk figyelemmel kísérte a szomszédos német államokban 1848–49-ben lezajlott folyamatokat, mivel azok eredménye kihatással volt Belgium további sorsára. Bár a belga politikusok számára a Batthyány-kormány német politikája nem volt közömbös, a többség a Habsburg birodalom szükségessége mellett törtélandzsát, hangsúlyozva annak az európai hatalmi egyensúly biztosításában betöltött szerepét. A neves Osztrák-Magyar Monarchia kutató történész, Somogyi Éva egy érdekes, eddig alig vizsgált témát vett górcső alá. A „Hogyan került az Internacionálé ügye a közös minisztertanács elé?” című értekezésében a probléma 1871-es tárgyalását elemzi. Német hatásra a monarchia vezetése is csatlakozott az Internacionálé elleni egységfrontozhoz. A nemzetközi munkásmozgalom térnyerése ellen a monarchia vezetése mind a szigort, mind a megelőző (jóléti) intézkedéseket alkalmazni kívánta, de a politikai jellegű változtatások elől (pl.: általános választójog) mereven elzárkóztak. Csapó Csaba tanulmánya I. Ferenc József 25 éves koronázási jubileumának országos és fővárosi ünnepségeit mutatja be. A rendezvényeket a kormány felügyelte, bár az utóbbiak fényét rontotta, hogy az udvar magyar jellegét követelő Függetlenségi Párt és a nemzetiségek elutasító álláspontra helyezkedtek.

A kötet utolsó része Pajkossy Gábor műveinek bibliográfiája, amely kellőképpen reprezentálja az ünnepelt munkásságának sokoldalúságát és fontosságát.

A recezens csak ajánlani tudja mind a történész kollégák, mind az érdeklődő közönség számára e jubileumi kötetet, amely igényes szakmai tartalma és kivitele révén méltóképpen reprezentálja Pajkossy Gábor eddigi szakmai pályafutását.

Süli Attila

KRÓNIKA

BESZÁMOLÓ

a „Kelet-európai kommunista rendszerekkel történő mindennapi együttműködés emlékezete” (Memory of Everyday Collaboration with the Communist Regimes in Eastern Europe) címmel megtartott konferenciáról. (MTA BTK, 2013. október 23–26.)¹

2013. október végén az MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézete és a European Network Remembrance and Solidarity (Emlékezet és Szolidaritás Európai Hálózata), közreműködve a budapesti Lengyel, Szlovák és Cseh Intézetekkel nemzetközi konferenciát szervezett² Budapesten a kommunista időszak alatt a rendszerrel való együttműködők közép-európai történetéről, illetve emlékezetéről. A tematikusan igen széles területeket feldolgozó konferencia központi kérdése az volt, hogy közel 25 évvel a rendszerváltást követően milyen válaszok születtek egy-egy országban a kommunista korszakbeli kollaboráció történeti kérdéseire. Például olyan kérdésekre keresték a választ az előadók, hogyan viszonyul a kortárs társadalom az együttműködés különböző formáihoz (pl. a mindennapi együttműködési formák), milyen formában dolgozza fel ezeket az élményeket (a korszak feldolgozásának tudományos, művészeti és közéleti formái), mit jelentett a kollaboráció mint mindennapi tapasztalat és mit jelentenek ezek a fogalmak a 2010-es évek elején?

A konferencia a kollaboráció fogalmát interdiszciplináris szempontok felől értelmezte, és új nézőpontot kívánt nyitni a fogalom értelmezésében. A felhívásban megfogalmazottakat olvasva, illetve az előadásokat áttekintve is látható, hogy a kollaborációnak a társadalmi beszédben alkalmazott, gyakran az ügynöki tevékenységre, az ügynök figurájára szorítkozó fogalmi keretei mellett a kollaborációt mint együttműködést, politikai részvételt értelmezte a rendezvény. Arra is keresték a választ, hogy a fogalom alapján miként írhatók olyan történeti elemzések, amelyek rámutatnak az együttműködés különböző, gyakran feledésbe merülő formáira (nem utolsó sorban ennek a feledésbe merülésnek az okaira). Ezek közé tartoznak például a párttagság szerepe és motivációi, vagy egy-egy állami intézmény tevékenysége. A nemzeti sajátosságokat, a különböző műtfeldolgozási gyakorlatokat, illetve az egyes országok megoldásait elemezve a konferencia nem titkolt célja volt, hogy a nemzeti sajátosságok párhuzamba, párbeszédbbe állításával még inkább elmozduljon a szocialista blokk egységességének képétől mikrotörténeti és összehasonlító elemzések segítségével.

Az összehasonlító szemlélet nem csupán azért volt fontos, mert hasonló problémákkal szembesülő országokról beszélhetünk, hanem azért is, mert attól függetlenül, hogy az országok történeti fejlődése ugyan sok ponton hasonlósá-

¹ A konferencia részletes adatai megtekinthetők itt: <http://memory-of-everyday-collaboration.webnode.hu/>

² A konferencia főszervezői: Horváth Sándor, az MTA BTK TTI Jelenkortörténeti Témacsoportjának vezetője és Apor Péter, a témacsoport tudományos munkatársa.

got mutat, az ehhez a történelemhez való viszony, illetve a kérdésekre adott válaszok eltérő képet mutatnak. Így a kialakult gyakorlatok párhuzamba állítása hosszabb távú társadalmi haszon lehetőségét villantották fel.

A konferencia fogalmi keretei, illetve tematikája egy ma már klasszikusnak nevezhető tudománytörténeti paradigmába illeszthetők. Az emlékezet mint kutatási paradigma nem új keletű fogalom, és a kelet-közép-európai országok szocialista történetének emlékezetét feldolgozó kutatásoknak gazdag hagyománya, tudománytörténeti előzményei vannak. Mégis, a konferencia bővítette ezt a kutatói perspektívát, és nem részeredmények vagy korábbi meglátások ismétlésével találkozhattunk. A legnagyobb újdonság abban érhető tetten, hogy a kollaboráció fogalma új keretek közé került, és a besúgás aktusán túlmutatóan az együttműködés mindennapi formái, hétköznapisága került előtérbe. Ezáltal a konferencia megpróbálta újrapozícionálni a fogalom használatát és jelentésrétegeit bővíteni. A kollaboráció nem mint tény, hanem mint tapasztalat, emlékezeti alap adta a konferencia bázisát, vagyis az együttműködési formákra való visszaemlékezés, illetve a fogalom utólagos értelmezésének sokfélesége adta a központi kérdéseket. A konferencia egyik legnagyobb erőnye volt, hogy ezeket a kérdéseket változatos formában, sokféle kutatási témán keresztül mutatatta be: leggyakoribbak a klasszikus forrásokon alapuló előadások voltak, de hallhattunk előadást az oral history módszerével készített források felhasználásával, tankönyv-elemzést, filmelemzést, diskurzuselemzést napilapokra alapozva, de elméleti és módszertani előadásokra is sor került.

A konferencia nyitó szekciójában az ügynökökkel kapcsolatos társadalmi és jogi esetekről, megoldásokról, a titkosszolgálati aktákkal kapcsolatos gyakorlatokról hallhattunk. Florin Abraham (Román Tudományos Akadémia) a romániai Securitate archívumot kutató nemzeti tanács³ (románul: Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității) működését elemezte, továbbá azt a jogi gyakorlatot, ami alapján valakit a Securitate együttműködőjének lehet nyilvánítani Romániában, illetve a titkosrendőrséggel való együttműködés nyilvános megítélésének aspektusait ismertette. Előadása központi kérdése egyfelől a Tanács működésének és kialakításának jogi kérdéseit járta körül, illetve ismertette a leggyakoribb nyilvános és politikai diskurzusokat és véleményeket azzal kapcsolatban, ha valakiről kiderítették és nyilvánosságra hozták, hogy korábban együttműködött valamilyen formában a titkosszolgálatokkal. A nyilvánosságra hozatal legkézenfekvőbb pozitív hozadéka a politikai zsarolások elkerülése. Az ügynökök, kollaboráns megítélése Romániában két aspektuson múlik: egyrészt azon, hogy az emberek miként értik meg és vállalják múltjukat, másrészt azon, hogy az illető milyen társadalmi vagy nyilvános pozíciót tölt be. Az előadás kitért arra is, hogy az átvilágítási törvény az újabb generációk felnövekvésével szimbolikussá érik, és eltávolodik aktuális, aktuálpolitikai jelentéséről. Barbara Klich-Kluczewska (Jagelló Egyetem) a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézet (Instytutu Pamięci Narodowej) működését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az intézet a háború utáni veszteségek emlékezetét rep-

³ Az egyes intézmények magyar elnevezése a szerző saját fordítása az angol megfelelőből.

rodukálja, ami az ellenséggel való küzdelemként jelenik meg, leegyszerűsítve számos aspektust a lengyel emlékezet kapcsán. Tamara Pavasovic Trost (Grazi Egyetem) érdekfeszítő előadásában a volt Jugoszláv államok történelemkönyveiben tekintette át a kollaboráció megjelenését, értelmezését. A története és a nemzetiségi helyzete miatt is sajátos közép-kelet-európai országok tankönyveinek összehasonlító vizsgálata során fény derült arra, hogy a „hivatalos” történelemszemléletek miben különböznek az egyes államokat és egyes korszakokat tekintve – az elemzés számos érdekességre fényt derített, amelyek befolyásolták ezekben a történeti narratíváknak az interpretálását a tankönyvekben, mint például az időszakoként élesedő nemzetiségi konfliktusok, vagy egy-egy ország politikai helyzete, ereje.

A közép-kelet-európai országok szinte mindegyikében működnek intézmények, amelyeknek elsődleges feladata a szocialista múlt feldolgozása, értelmezése és valamilyen formában nyilvános közvetítése. Martin Kovanič (pozsonyi Comenius Egyetem) azt az ambivalens helyzetet vizsgálta előadásában, hogy Csehország és Szlovákia, habár közös történeti múlttal rendelkeznek, mégis alapvetően különböző módon viszonyulnak ehhez a múlthoz. Ugyan mindkét ország tevékenysége az anti-kommunista ideológia manifesztációjának tekinthető, de míg Csehország hamarabb szembenézett a szocialista időszak bűneivel, addig Szlovákiára sokáig a hallgatás politikáját követte. Az előadás a szlovák Nemzeti Emlékezet Intézet (Ústav pamäti národa) és a cseh Totalitárius Rendszerek Tanulmányozásának Intézete (Ústav pro studium totalitních režimů) tevékenységének elemzésével rávilágított arra, hogy az a hit, amely a szocialista rendszerek önmagukban való bűnösségét hirdeti, könnyen félreértelmezhető, de meghatározza a nyilvános és politikai emlékezetstratégiákat. Raisa Barash (Orosz Tudományos Akadémia) előadásában rámutatott arra, hogy Oroszországban, annak ellenére, hogy hivatalosan a sztálinizmust totalitárius rendszernek tekintik, a kommunista múlt továbbra is sokszor fontos és pozitív értelemmel bír a nemzeti emlékezetben (pl. az úrkutatás eredményei, sportsikerek, nácik felett aratott győzelmek pozitív emlékezete) – feltárva az orosz történeti emlékezet ellentmondásait.

A konferencia több előadása módszertani kérdéseket vetett fel. Ilyen kérdésfeltevést hallhattunk Krzysztof Brzechczyn (lengyel Nemzeti Emlékezet Intézet) előadásában, amelyben a lengyel titkosszolgálati iratok feldolgozásának egy lehetséges, új módját vázolta (az előadás tanulmányra bővített változata közben megjelent a *The Hungarian Historical Review* 2014/2-es számában). Jerzy Topolski forrástipológiáját (miszerint megkülönböztethetünk potenciális és effektív forrást) felhasználva az előadó bemutatta, hogy a titkosszolgálati iratok forrásértéke nagyban függ annak figyelembe vételétől, hogy ezek az iratok milyen céllal, milyen körülmények között jöttek létre, és ez meghatározza azt, hogy mikor tekinthetünk ezekre az aktákra valóban hiteles forrásokként. Hammer Ferenc (ELTE) kultúrtörténeti megközelítésű előadásának hipotézise szerint az állambiztonsági szervek munkája valójában egy látens tevékenység, mert a társadalom legnagyobb részének nem volt közvetlen élménye ezekről. Marta Kurkowska-Budzan (Jagelló Egyetem) a lengyel antikommunista, underground „elítelt hadsereg” nevű csoportját elemezve mutatta be, miként lehet

felülírni egy nyilvános diskurzust. A lengyel Nemzeti Emlékezet Intézetnek a csoporttal kapcsolatos tevékenységét elemezve az előadás arra jutott, hogy a politikailag meghatározó intézet pozíciója a titkosszolgálati iratokon nyugszik, és képes alapvetően befolyásolni politikai karriereket.

A konferencia önálló blokkot szentelt a téma vizuális reprezentációit feldolgozó kutatásoknak. Közös bennük, hogy mindkettő részben eltért a hagyományos források prioritásától, és műalkotásokat tekintettek primer forrásoknak. Caterina Preda (Bukaresti Egyetem) a kollaboráció művészi megoldásait vizsgálta Romániában. Előadása szerint alapvetően három céllal történhetett együttműködés a művészek részéről: egy művészeti projekt létrehozása miatt; egyéni együttműködések, alkotómunka miatt; illetve azzal a céllal, hogy a műalkotások segítsék megérteni a diktatúrát irányítóknak, hogy milyen is egy diktatúrában élni. Jelen szöveg szerzője Papp Gábor Zsigmond *Az ügynök élete* című dokumentumfilmjét elemezte arra fókuszálva, hogy a filmes feldolgozás milyen jelentésekkel ruházta fel, milyennek mutatja be az ügynökkérdést, a kollaborációt ügynököknek szánt oktatófilmek újraértelmezésén keresztül.

Az értelmiség helyzete mindig fontos kérdés egy diktatúrában. Gabriel Andreescu (Bukarest) Securitate iratokat elemezve mutatta be, hogy milyen kapcsolat lehetett az értelmiség és a kommunista rezsim között. Az előadás rámutatott a kapcsolat komplexitására, szemben a korábbi, gyakran leegyszerűsítő megállapításokkal (mint pl. az értelmiség ellenállása, a kollaboráció vagy a hatalom hunyása bizonyos tevékenységek felett. Matěj Spurný (Cseh Tudományos Akadémia) a prágai Bölcsészettudományi Karon az oktatók hatalommal történő kooperációját elemezte. A fakultáson 1968 utáni a hatalmi elithez lojális oktatók kerültek többségbe, miközben a többiek kidolgoztak mindennapi stratégiákat arra, hogy miként dolgozhatnak tudományosan is önállóan, miként őrizhetik meg „tisztaságukat” úgy, hogy kihasználják a lehetőségeket is. Josip Mihaljević (Horvát Tudományos Akadémia) Tito és az értelmiség kapcsolatát mutatta be Tito beszédei és a neki írt levelezések alapján. Jugoszláviában fontos volt az elit és Tito számára, hogy megnyerje magának az értelmiséget, ugyanakkor mindezt a saját politikai karrierjének erősítéséhez, a kultuszának építéséhez használta fel. Egyúttal — nemzetközi kontextusban — a szabadabb gondolkodás engedélyezését demokratikus aspektusként jelentette meg. Fedor Blaščák (Pozsony, Memory Kontrol Intézet) a szlovák szociológusok, régészek és szobrászok tevékenységét mikrotörténeti perspektívába helyezte, és bemutatta, hogy miért voltak ők különösen kitéve a hatalom nyomásának, és hogy milyen eseteket láthatunk a kollaborációra és az ellenállásra egyaránt. Az akadémiai közegben ideológiai szempontból lojálisak voltak a kutatók annak érdekében, hogy karrierjük előre haladhasson, ugyanakkor számos példát hallhattunk egyfajta ellenállásra is, pl. nyugati szociológiai elméletek oktatását burzsoá tendenciáknak álcázva.

A párttagság egyértelműen a kollaboráció nyilvános és hivatalos formájának tekinthető, mint ahogy az egyes előadásokból is nyilvánvalóvá vált. Marína Zavacká (Szlovák Tudományos Akadémia) a szlovák regionális pártkongresszusok jegyzőkönyveire alapozva a helyi szintű pártszervezetek tagjainak,

aktivistáinak stratégiáit vizsgálta. Hogyan lehetséges, hogy vannak, akik mindenhatóan látják a pártot, másoknak az életére pedig nincs hatással, vagy legalábbis nem érzékelik ezeket a hatásokat? A politikai engedmények vagy egy-egy kisebb bűncselekmény elnézése is értelmezhető együttműködési stratégiaként, de fontos látni, hogy a párt egységességén nem eshetett csorba a nyilvános diskurzusban. Kende Tamás előadása szerint, szemben a történetírás korábbi gyakorlatával, ami a pártot és annak történetét a vezetők történeteként mutatja be egyfajta mitikus, militáns narratíva keretében, célszerű megvizsgálni, hogy alsóbb szinteken kik és miért csatlakoztak a párthoz. Ezzel ennek a mitikus narratívának a mindennapi létezését követhetnénk nyomon a párt „közkatónáinak” a központtal és a helyi, nem kommunista lakossággal történő kommunikációján keresztül. Dobrochna Kałwa (Varsói Egyetem) az együttműködés bizonyos formáinak a felejtését vázolta Lengyelországban. A párttag, a nemzetőr vagy az aktivista vált szimbolikus figurájává a nemzeti identitás újraépítésének. Kałwa mikrotörténeti kutatásai azokra a stratégiákra irányultak, amelyeket korábbi kommunisták alakítottak ki, hogy létrehozzanak egy, a jelenlegi normatív és politikai rendhez alkalmazkodó önéletrajzot. Az előadás módszertani és morális kérdések mellett a kortárs emlékezeti kánon és az apokrif fogalmát is újraértelmezte.

A kollaboráció a rendszerkritikus erők között is előfordult, és ennek tapasztalata és emlékezete szintén gazdag kutatási terep. Pavla Francová (Prágai Károly Egyetem) az újságírók munkáját és stratégiáit elemezte az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia esetében, hogy minél mélyrehatóbban megérthessük az állami média működését. Agáta Drelová (Exeteri Egyetem) azt elemezte, hogy a szlovák egyház egyes tagjai miként emlékeznek vissza az együttműködésekre, és miként integrálják személyes történetüket egy általánosabb narratívába az emberi gyengeségről vagy a kollaboránst mint áldozatot megjelenítő narratívába, ezzel (önkéntelenül is) elfedve azt, hogy az együttműködés milyen hétköznapi előnyökkel járt. Paweł Sowiński (Lengyel Tudományos Akadémia) egy testvérpár történetét elemezte. Andrzej és Janusz Górski szamizdattevékenységükről voltak ismertek, míg egyikükről kiderült, hogy valójában a titkosrendőrség egy veszélyes ügynöke volt, és a szamizdatról jelentett. Az előadás a történeten keresztül arra kérdésre kereste a választ, hogy miként befolyásolják archív anyagok az emlékezetünket (a fenti részletek kiderüléséig mindkét testvér pozitív figuraként jelent meg az emlékezetben), és a történelem utólag miként befolyásolja családi, baráti kapcsolatainkat.

A kollaborációra mint életformára való emlékezés kapcsán Ieva Zake (Egyesült Államok, Rowan University) a lett nemzeti emlékezetet vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a nemzet önmagára mint áldozatra tekint, mint akiknek nincs felelőssége a totalitárius (náci és kommunista) rendszerek működtetésében. Ennek különböző okai vannak, mint pl. az átvilágítás teljes hiánya, a titkosszolgálati anyagok kutathatatlansága, vagy a közbeszédben uralkodó diskurzus a lett nemzet áldozati szerepéről. Slachta Krisztina (Pécsi Tudományegyetem) előadásában két, a turizmusban dolgozó, egy magyar és egy NDK ügynök életútját elemezte. Míg a magyar ügynök 16 év titkosszolgálati munka után Nyugat-Németországba emigrált, addig a Stasi-ügynök egész életében utazgatott

(többek között a Balatonra is), hogy megfigyelje kollégáit és a nyaralókat. A sajátos életmódokat tekintve adódik a kérdés, hogy milyen lehetett egy ilyen ügynök hétköznapi élete, életformája, és milyen motivációk mentén zajlott az ilyenfajta élet szervezése.

Az élettörténetek, személyes emlékezet kutatása mindig is kiemelt kutatási területnek számított a szocialista korszak emlékezetét tekintve. Marie Černá (Cseh Tudományos Akadémia) a szovjet hadsereg csehszlovákiai jelenlétének emlékezetét vizsgálta, azt a sokszínű és komplex emlékezeti mezőt, amelyben megtalálhatók a szovjet hadsereget mint kizsákmányoló, agresszív barbárokat bemutató, vagy a gazdasági és kulturális cserekapcsolatokat felvázoló, vagy a nyugodt, gyümölcsöző egymás mellett élést leíró képek, narratívák. Hogyan alakulnak ki ezek a narratívák, milyen csoportok tematizálják az emlékezést, és milyen (elsősorban politikai) célokra lehet felhasználni ezeket a különböző narratívákat? Novák Zoltán (a Román Tudományos Akadémia marosvásárhelyi Gheorghe Sincai Intézete) Pálfi Géza katolikus egyetemi professzor életútját a mindennapok története felől értelmezve és áttekintve azt ismertette, hogy milyen kapcsolat lehetett a román állam és egyház között. Az előadás a kollaboráció fogalmának egy új dimenzióját nyitotta meg: minden olyan nyilvános vagy titkos tevékenységet együttműködésként értelmeztek, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a párt vagy az állam elérje célját. Stefano Bottoni (MTA BTK Történettudományi Intézet) a konferencia utolsó előadójaként Mikó Imre, a romániai jogász, író életpályájának bizonyos aspektusait ismertette abból a perspektívából, hogy Mikó hogyan jelentett és hogyan figyelték meg őt, vagyis miként volt egyszerre túlélője és kollaboránsa a rendszernek.

A konferencián elhangzott előadások angol nyelvű tanulmánykötetben is meg fognak jelenni egy neves angolszász kiadónál, amely több szempontból is fontos lépés. Egyrészt az ilyen típusú, összehasonlító jellegű kutatási eredmények mindig termékeny táptalajnak számítanak további kutatási perspektíváknak. Másrészt az országoként különböző gyakorlatok, viszonyok és emlékezeti stratégiák elemzése és ismertetése fontos inspirációval szolgálhat, és nemzetközi együttműködésekre, jó gyakorlatok átvételére sarkalhat.

Berta János

JEMNITZ JÁNOS
(1930–2014)

1974-ben, amikor a történelemtudomány doktora akadémiai fokozat elnyeréséért készített terjedelmes értekezését védte, egyik opponense, Hajdu Tibor úgy jellemezte, hogy olyan szerző munkáját kell elbírálnia, aki egész intézetet helyettesít. Ezzel arra utalt, hogy a keleti blokk országainak egy részében a nemzetközi munkásmozgalom történetének kutatásával, feldolgozásával és ismertetésével önálló intézetek, folyóiratok foglalkoztak. Ha megállapítása némileg túlzott is, nem vitatható, hogy Jemnitz mindenki másnál átfogóbban kutat-

ta ezt a manapság sokak által lenézett tudományágot, a jelenség születésétől fogva szinte a mindenkori aktualitásig. A közel két évszázadon átívelő vizsgálódás mellett szemléletének fontos sajátossága volt, hogy egyaránt irányult a Marx előtti, a marxi ihletettségű, a marxizmussal egyidejű, vele vetélkedő, valamint a marxizmusra hivatkozó, uralomra jutott politikai formációkból ilyen vagy olyan irányban kiágazó, velük többnyire harcban álló munkásszerveződésekre és mozgalmakra.

A baloldalról induló történészeknek ahhoz a nemzedékéhez tartozott, amelyet családi és történeti tapasztalatok általi meghatározottsága is ebbe az irányba terelt. Apja Jemnitz Sándor (1890–1963) a szociáldemokrata napilap, a Népszava zenekritikusa volt. Fia szinte gyermekkorától kötődött a szociáldemokrata ifjúsági mozgalomhoz, majd a párthoz. A budapesti Vörösmarty Mihály Gimnáziumban érettségizett, majd 1953-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett történelemtanári diplomát. Abban az évben kötött házasságot Tomor Rozáliával; két leánygyermekük született. Egy tanéven át középiskolában tanított, majd a Munkásmozgalmi Intézet múzeumi osztályán dolgozott, a gyűjtemény nemzetközi munkásmozgalmi anyagának gondozásában vett részt, kiállítások rendezésében működött közre. Széles körű (kiváló angol, jól használható francia, német és orosz) nyelvismerete révén jól tájékozódott az akkor hozzáférhető irodalomban.

1962-ben védte meg egyetemi doktori értekezését, „Az 1926. évi angliai általános sztrájk előzményei” témakörében. Kutatásainak súlypontja mindinkább a II. Internacionálé működésének első két évtizedére, és a világháború éveire összpontosult. 1964-ben magas pontszámmal értékelték „A háború veszélye és a II. Internacionálé. 1911–1914” című kandidátusi értekezését, amely 1966-ban az Akadémiai Kiadónál testes könyv formájában is megjelent.

Nagy szorgalmú kutató volt, egy korszakban, amikor a szakembernek nem állt még rendelkezésére olyan olcsó, korszerű technika, amely megkönnyíthette volna az anyaggyűjtést. Anyagilag sem volt abban a helyzetben, hogy — amire egyre nagyobb szüksége volt — oldalak ezreit másoltathatta volna. Kis cédulákra hangyszorgalommal jegyezgette a levéltári szövegeket, itthon, és a számára hozzáférhető szovjet kutatóutakon. A szovjet tudományos akadémia moszkvai Egyetemes Történeti Intézetében (IVI) találkozott olyan vezető történészekkel, mint az élvonalbeli diplomatából szakemberré lett Ivan Majszkij, valamint a színvonalas francia és spanyol történeti évkönyvek szerkesztőivel, akik hamarosan számot tartottak írásaira. A legszorosabb kapcsolatba a hivatalos kánonnal hadilábon álló tudósokkal került. Ilyen volt mindenekelőtt Vlagyimir Turok, akinek 2008-ban bensőséges megemlékezést szentelt. Kutatott a hatalmas nyugati munkásmozgalmi sajtóanyag birtokában lévő Marxizmus-Leninizmus Intézetben is. Ez szigorúan könyvtári és sajtótári munka volt, a levéltári anyagokhoz való hozzájutás akkor ott lehetetlen volt.

Egyre szaporodtak új kutatási eredményeken alapuló publikációi magyarul és idegen nyelveken. Megjelentek írásai a Történelmi Szemle, a Századok, a Magyar Filozófiai Szemle, az egyetemi történeti Akták hasábjain, a magyar történetírás eredményeit nyugaton bemutató New Hungarian Quarterly és a Nou-

velle *Revue Historique* füzeteiben. A londoni *Studies of Labour History*-ban a brit Keir Hardie és az osztrák Victor Adler levelezéséről adott áttekintést, a párizsi szindikalista *Mouvement Social*-ban a francia szindikalisták magyarországi kapcsolatairól értekezett. Közben Horn Emillel elkészítették és a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyvében három részben közzétették az I., majd a II. Internacionálé ikonográfiáját. Bekapcsolódott abba a nagy munkába, amelyet Jean Maitron kezdett meg, aki országonkénti bontásban nagy köteteket készített a munkásmozgalom jelentős személyiségeinek életpályájáról. A francia kötetben Maitronnal együtt írta meg a terjedelmes Frankel Leó cikkszt. Közel álltak ahhoz, hogy a francia, az angol, az osztrák és a német kötet után a magyar kötet is elkészüljön, ám ez a munka 70%-os készültségi fokon félbeszakadt. Erényi Tiborral az I. Internacionálét tárgyaló nagy kötetben publikált tanulmányt a híres nemzetközi munkásszövetség magyar vonatkozásairól.

Nemzetközi elismertsége révén nyugatra szóló ösztöndíjakat is szerzett, eljutott Párizsba, Bécsbe, Amszterdamba, Londonba, ahol már levéltári forrásokhoz is bőségesen hozzáfért.

Nagy munkát végzett a jelentős mozgalmi vezetők eredeti szövegeinek közzétételében. 1966-ban a Gondolat Kiadónál Wilhelm Weitling, 1968-ban Auguste Blanqui szövegeit publikálta, magvas bevezetővel. Az Akadémiai Kiadó Életek és korok sorozatában 1970-ben a brit Tom Man és a francia Jean Jaurès életrajzi kötetét jelentette meg.

Új utakat nyitott számára megismerkedése a romániai magyar Haupt Györggyel (Georges Haupt), aki a II. Internacionálé és vezető politikusai/gondolkodói kelet-európai kapcsolatait kutatta, és 1958-ban a mind fenyegetőbb nyomás elől egy turistaút alkalmával menedékkert kért és kapott Franciaországban. Haupt hozta össze az amszterdami Nemzetközi Társadalomtörténeti Intézet (IISG) vezető kutatójával, Leo van Rossummal, aki tulajdon lakásában szállásolta el. Ők ketten bőven ellátták itthon elérhetetlen forrásokkal és irodalommal, majd együtt hozzáálltak Karl Kautsky, a II. Internacionálé nagy tekintélyű teoretikusa kelet-európai kapcsolatainak dokumentálásához, ami 1967-ben Párizsban öltött kötetformát.

Tudományos pályájának fontos mozzanata volt bekapcsolódása a Munkásmozgalom-történészek Nemzetközi Konferenciája (ITH) című, ausztriai központú, évenkénti rendszerességgel Linzben, a Munkáskamara székházában ülésező, ma is működő nemzetközi szimpózium-sorozatba. Ezt az osztrák történészek egy csoportja, az idős Rudolf Neck, valamint Herbert Steiner és Karl Stadler kezdeményezte, Bruno Kreisky kancellár lelkes támogatásával, aki nemcsak megjelent az üléseken, de elemző előadásokat is tartott. Ez az egyetlen olyan történész-fórum volt, ahol a bipolaritás viszonyai között különböző irányzatokat képviselő nyugati és keleti szakemberek közösen vitattak meg kiválasztott munkásmozgalom-történeti problémaköröket. Jemnitz hamarosan a konferenciák elmaradhatatlan előadója, a viták állandó (töbnyire heves) résztvevője volt. Emlékezetes az V. linzi konferencián tartott előadása (*The International Workers Movement after the break out of the I World War*). Margreet Schevel, holland történész, Rossum özvegye így emlékszik rá a gvász mostani napjaiban linzi felszólalásai kapcsán: „Nem-

csak pálinkát és magyar szalámit hozott magával, de új társadalomtörténeti meg-látásokat is, mindig megtoldva saját véleményével. Csak néhány megjegyzést ten-nék, és egy-két kérdést tennék föl, mondta, és érdemes volt figyelni rá. Most is föl tudom idézni erőteljes hangját.”

Közben írta, majd akadémiai doktori értekezésékként benyújtotta az első vi-lágháború éveiről szóló nagymonográfiáját, amely páratlanul széles képet nyúj-tott a háborús évek nemzetközi munkásmozgalmáról, ennek valamennyi áram-latáról és fontosabb személyiségéről, mind a háborús kormányokat támogató, mind ezt a béke helyreállítása reményével ellenző, mind pedig a háború keltet-te átfogó válságot a munkásság távolabbi nagy céljainak szolgálatába állítani kívánó irányzatairól. Különösen fontos, hogy konkrét ismereteket közölt a kor nagyszámú szocialista-szociáldemokrata sajtótermékéről, időben és térben egy-aránt. Ez az értekezés, amely 1975-ben kötet formájában is megjelent (A nem-zetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben 1914–1917), ma is refe-rencia-munka, amelynek ütőerejét napjainkig is kevesen közelítették meg. Ké-sőbb, 1983-ben napvilágot látott a folytatás is (Fordulat a világháború történeté-ben és a nemzetközi munkásmozgalom – 1916–1917 március). Az ezt követő idő-szokról is maradtak fenn részanyagai. Egy nagyobb, összefüggő részt, a szovjetek kevéssé tárgyalt első összorosozsági kongresszusáról néhány éve egy pécsi kon-ferencia-kötetben publikált.

Nyugati kutatóútjain kapcsolatot teremtett és barátságot kötött a magyar emigráció olyan tekintélyes kutatóival és szerzőivel, mint Londonban a Luk-ács-tanítvány Mészáros István, Párizsban Fejtő Ferenc. Ausztriában Ernst Fi-scher, a filozófus-esztéta vette szárnyai alá öccsével, Walterrel.

Háta mögött a doktori védéssel és kiterjedt nemzetközi kapcsolataival érle-lődött meg benne a gondolat, hogy meg kellene indítani egy kiadványfolyamot, amely nemcsak hazai szerzők munkáit közli, hanem külföldiek kutatási eredmé-nyeit is becsatornázza a hazai történész életbe. Így született meg „A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv” című sorozat terve, amely első ízben 1974-ben jelent meg, s azóta 41 kötete látott napvilágot. Jemnitznek nem volt könnyű helyzete, mivel kiderült: a kiadás anyagi feltételeit három intézmény-nek kell előteremtenie, amelyek közül az egyikkel, az MSZMP KB Párttörténe-ti Intézetével (a Munkásmozgalmi Intézet 1956 utáni jogutódával) enyhén szól-va nem volt felhőtlen a kapcsolata. Történt ugyanis, hogy 1957-ben, egy több-szerzős, 1956-ot értékelő kiadvány szerzőjeként a szerkesztők nem voltak elé-gedettek állásfoglalásával. Az akkoriban divatos „revizionista” jelzővel illették, és mivel nem volt hajlandó cikkén lényegesen változtatni, ezen a címen elbocsá-tották. Csak neves kollégái közbenjárására kapott állást a Nemzeti Múzeum munkásmozgalmi gyűjteményénél, majd 1958-tól kerülhetett az MTA Törté-nettudományi Intézetébe munkatárssá, Molnár Erik szárnyai alá, ahol az idők során főmunkatárssá, tudományos tanácsadóvá avanszált. A helyzet bo-nyolultságát tükrözi, hogy MSZMP-tagságát nem szüntették meg.

Visszatérve az *Évkönyvhöz*, Jemnitz édesgyermekéhez, ennek másik két ki-adó szerve közül az MSZMP Politikai Főiskolája történeti tanszékeivel fontos bá-zis volt. A Kossuth Könyvkiadó munkásmozgalmi szerkesztősége, Bassa Endré-

vel az élen ugyancsak támogatta a kezdeményezést, ő maga beszállt a szerkesztőbizottságba is. Ám az igazgatóság az első szám után, feltehetően anyagi megfontolásokkal, le akarta állítani a sorozatot, néhány évenként rendszertelenül megjelenő kiadvánnyá degradálta volna. Jemnitznek és a többi szerkesztőnek sok munkájába került, hogy egyéves bicsaklással (a következő kötet az 1975/76-os évszámot viselte) visszaálljon a nekik tetsző rend. Az is kissé furcsa volt, hogy ő, a kezdeményező, feltehetően az 1957-es közjáték késői következményeként nem lehetett a kiadvány főszerkesztője. Zsilák András, a Párttörténeti Intézet igazgató helyettese lett a szerkesztőbizottság elnöke (főszerkesztőt Jemnitz nem kívánt maga fölött látni). A kiadvány gerincét az „évfordulós” rovatok adták, a „tanulmányok” és az „évfordulók, események” elnevezésűek, amelyekben 25, 50, 75, 100 (stb.) évvel korábbi történésekről adott hírt. Az első évtizedben egymást követették azoknak a munkáskonferenciáknak a centenáriumi, amelyek az I. Internacionálé megszűnése után egy újabb nemzetközi szocialista szervezet előkészítésének lépcsőfokai voltak. Jemnitz jegyzőkönyvi mélységig mindegyiket végigzongorázta tanulmányaival. Kezdetül fontos volt az Életutak rovat, amelyről később levált az Elhunytak, illetve A munkásmozgalom és a szocializmus történetírói, majd A munkás- és szocialista sajtó történetéből című rovat. A kiadvány könyvismertetések, nemzetközi tudományos rendezvényekről szóló beszámolókat is közölt, és hírt adott a külföldön megjelent, profiljába vágó könyvekről. Az özönlő új jelenségek kezelésére utóbb a Háttér rovat is megjelent.

Szólni kell arról, hogyan lehetséges, hogy az Évkönyv nem vált kizárólag kommunista szerzők, sem kizárólag kommunista témájú közlemények fórumává. Ezt egyrészt a szerkesztők szemlélete, másrészt szakmai hozzáértése biztosította, bizonyos, a korban át nem hágható határokon belül. Később ezek a határok tágultak, úgy hogy 1983-ban (némi szovjet diplomáciai fejszóválás kíséretében, erre is odafigyeltek) megjelenhetett Grigorij Zinovjev életrajza. Az is furcsának tűnik a mából visszatekintve, hogyan maradhatott a figyelem középpontjában a II. Internacionálé, nem pedig csupán annak forradalmi álláspontra hajló baloldali áramlata. Jemnitz álláspontja világos volt. Alapvetően szociáldemokrata felfogásán belül kedvencei az Internacionálé baloldali áramlatának a vezetői voltak, az ausztrómarxisták, a hozzájuk kötődő magyar vezetők (Kunfi, még inkább Rónai Zoltán), későbbi korban a Szocialista Munkás Internacionálé munkásegység-párti vezetői, Otto Bauer, Jean Zyromski, no meg a mensevik Fjodor Dan, a Labour Party „balosai”. De foglalkozott az évkönyv a kommunista pártokból balfelé kivált csoportok politikájával, vezetőivel is, a korban szokásos „érdes” jelzők nélkül.

Részese volt Jemnitz egy másik, utóbb megszakadt kiadványsorozat kezdeményezésének is, amely azonban csak két évfolyamot ért meg. „A baloldal ma az európai tőkés országokban” című dokumentumkiadvány 1984–85-ben, illetve 1986–87-ben jelent meg, cikkeket, beszédeket, határozatokat, programokat adott közre a legújabb fejleményeket tükrözve, ezúttal az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének, elsősorban az Évkönyv szerkesztő bizottságában is aktív Havas Péternek a bevonásával.

Szoros kapcsolatban állt Károlyi Mihályné Andrássy Katinkával és Karig Sárával, akik jóváhagyásával, többek közreműködésével létrehozták és működtették a Károlyi Mihály Társaságot. A hagyományossá vált, Parlament melletti október 31-i koszorúzás elképzelhetetlen volt Jemnitz nem ünnepi jellegű köszöntője nélkül.

Jemnitz a jelenkorban élt, nagyon jól ismerte a munkásság arculatának, szociológiai, kulturális, anyagi helyzetének jórészt maga kivívta, de részben a technikai fejlődés okozta változásait. Ám a munkásosztály eltűnéséről szóló nézeteket ostoba fecsegésnek tekintette. Írásaiban bemutatta, milyen eltérő összetételű, szervezetségű, tudatú társadalmi csoport volt ez már a 19., majd a 20. században is, térségenként is. Közben nagy figyelemmel kísérte, és regisztrálta-regisztráltatta mindazokat a mozgásokat, amelyek az új helyzeten belül a tőkés viszonyokon túlmutató jövő valamilyen csíráit vázolták föl. Szerzőinek a megválogatásában is enyhe túlsúlyt biztosított ezek prezentálójának, nagyobb aránytévésztés nélkül. Hangoztatta, hogy ma is minden korárból nagyobb tömeget alkot a világban a (jobb vagy rosszabb) bérért vagy annak nevezett alamizsnáért dolgozók sokszínű serege.

Társszervezője volt az MSZMP Politikai Főiskoláján a népfrontkorszak 50. évfordulóján 1985–1986-ban népes nemzetközi részvétellel lebonyolított konferenciasorozatnak. 1988-ban, szinte „kapuzárás” előtt sikerült tető alá hoznia a II. Internacionálé kongresszusi jegyzőkönyveit tartalmazó kötetet.

Az 1989–1990-es megrendítő változásokat, itthon és a világban, különösebb illúziók és meglepetés nélkül fogadta, a személyes színváltásokat ironikus mosollyal és csípős megjegyzésekkel nyugtázta. A külföldi társintézményekkel tartott intézményes kapcsolatai Európa keleti felén a rendszerváltással járó intézményi és szemléleti változások nyomán személyi kapcsolatokká szűkültek, de nem szűntek meg. A nyugati háttér további működését viszont biztosítani tudta. Tekintélyt vívott ki magának azzal, hogy többek segítségével sikerült töretlenül folytatni az Évkönyv kiadását. Ez nem volt egyszerű, mert a fenntartó „trojkából” a Politikai Főiskola megszűnt, a Kossuth Kiadó előkelő idegenként szüntette be közreműködését, a Párttörténeti Intézet pedig átalakult alapítványi jellegű Politikatörténeti Intézetté, bár továbbra is nyújtott technikai segítséget a kiadáshoz. Emellett Jemnitz segítségére sietett a Péchy Blanka hagyatékából fölépült Magyar Lajos Alapítvány, amely Székely Gábor révén átvette a kiadvány finanszírozásának terhét. Jemnitz és munkatársai kapcsolatai révén kisebb összegekkel hozzájárultak ehhez az ITH bécsi vezetői (egy elég terjedelmes idegen nyelvű melléklet beiktatása fejében), a Lukács György Alapítvány, a Károlyi Mihály Társaság, valamint a Vasas Szakszervezet.

Egyik kezdeményezője volt Rónai Zoltán külföldi folyóiratokban megjelent válogatott írásai megjelentetésének. Ebből, 1994-ben, az Osztrák-Magyar Történeti Vegyesbizottság kiadásában az I. kötet jelent meg. (A további három, nyomdakész kötet egyelőre jobb időkre vár.)

Föllépett azokon a szimpóziumokon, amelyeket a Kádár János és Fred Sinnowatz osztrák kancellár találkozóján alapított, néhány év múlva feledésbe

merült osztrák-magyar munkásmozgalom-történeti vegyesbizottság szervezett hol Bécsben, hol Budapesten.

1995-re, a francia népfront 60. évfordulójára az ő kezdeményezésére készült el „A Népfront Franciaországban 1934–1938. Tanulmányok – Visszaemlékezések – Dokumentumok” című, az egykori események sokszínű ábrázolásával kirukkoló terjedelmes kötet.

Igyekezett lépést tartani a fölbomlott keleti blokk államaiban zajló, a munkásságot és a baloldal szervezeteit fölkavaró folyamatokkal. A posztszovjet orosz bányasztrájkok, az orosz szociális helyzetet fölkavaró re-peresztrojka, az NDK lebontását kísérő folyamatok éppúgy fölkeltették az érdeklődését, mint az általa korábban történetileg kutatott és földolgozott május elsejék aktuális helyzete. (Ennek társszerzőkkel 1990-ben nemzetközi kitekintésű és közreműködésű füzetet szentelt: „Tények és értékek a 100. május elsején” címmel.)

Továbbra is szerepet játszott újabb nemzetközi konferenciák szervezésében, amelyek vitákban elemezték a történelem fordulóit. 1997-ben aktív közreműködésével került sor „A demokratikus és szociális megújulás. Tervek és valóság 1942–1945” című konferenciára, amely többnyelvű kötetként látott napvilágot, majd ennek folytatásaként zajlott le „A baloldal előretörése és annak problémái 1945–1948” címet viselő szintén többnyelvű konferencia (2001).

Alkotó tevékenységébe élete utolsó, hosszú szakaszában mind komolyabban szólt bele romló egészségi állapota. Először az 1980-as években, egy amerikai szereplése alkalmával tapasztalta, hogy szürkületben már rosszul tájékozódik. Később problémái súlyosbodtak; az ismételt beavatkozások csak csekély, ideiglenes javulást eredményeztek. Öreg írógépén kopogta le írásait: a számítógéppel való ismerkedést elhárította. Végül teljesen elveszítette a látását. Utolsó évtizedének a nagyobb részében már vakon dolgozott, bár változatlan intenzitással, hozzáértő segéderőket igénybe véve. Most derült ki, mekkora ismeretanyagot vésett az idők során emlékezetébe. Korlátozottabban, de nem mondott le külföldi utazásairól sem. Igaz: fenyegető jel volt, hogy az ITH egy linzi konferenciáján szívroham következtében kórházba kellett szállítani, de ezt is túlélte. Miközben a közélet bizonyos fórumairól egészségügyi és politikai okokból részben kiszorult, a maga birodalmában hatását még szélesíteni is tudta. Fontosnak tartotta, hogy külföldi kollégáinak a munkáit a hazai történész közvélemény is megismerje. A Klió hasábjain az ezredfordulótól napjainkig 27 recenziója jelent meg, közülük féltucat már akkor, amikor nem vagy alig látott. Utat talált más publikációs felületekhez; élete utolsó éveiben féltucat közleménnyel jelentkezett az Ezredvég folyóirat hasábjain, amely vállalta a főáram folyóiratainál elhárításba, halogatásba ütköző közleményeit. Itt közölt részleteket apja, Jemnitz Sándor kiadatlan naplójából. Szemlélte Dalos György kritikus Gorbacsov-portrékönyvét. Vitába szállt Hahner Péternek a Párisi Kommünt deheroi-záló stílusban ábrázoló könyvrészletével. Az Évkönyv számára még erősebben aktivizált olyan, őt jól ismerő alkotókat, mint Eric Hobsbawm, Tony Benn, a brit Kate Hudson, az olasz Aldo Agosti, Andrea Panaccione és Emilio Gianni, Mészáros István, a párizsi Claudie Weill, a Bécsben dolgozó dán Gerd Callesen, az orosz Nyikolaj Buharin, Inessza Jazsborovszkaja, Vjacseszlav Kolomijec és

Robert Jevzerov, a japán Narihiko Ito, a Nemzetközi Rosa Luxemburg Társaság elnöke, a brit Steve Parsons, John Schwartzmantel, a német Willy Buschak, Günther Benser és mások, akik elküldték neki újabb, nem egyszer közvetlenül az Évkönyv számára, az ő megrendelésére készített írásaikat. Ő maga megalkotott egy különös új, rendhagyó „műfajt”: segítőivel megszervezte több angol, francia, belga és orosz rádióállomás „lehallgatását”, amelyeknek mozgalmi információkat tartalmazó adásait az Évkönyv hasábjain emlékezetből szemlélte, ismét irányzatközi alapon: persze kissé „balra döntve” a szemelvények tengelyét.

A halálos végkimenetelű házi baleset is munka közben érte. Ezúttal a gyors sebészi beavatkozás sem segített; július 20-án elhunyt. Családjához és munkatársaihoz részvéttáviratok sokasága érkezett a világ minden tájáról. Mondják rá, hogy munkamániás volt. Ez egyoldalú minősítés. Amíg tudott, uszodába járt. Szerette a klasszikus zenét, külföldre érkezve az első útja a múzeumokba vezetett. Végig elkísértette magát az őt érdeklő vitákra, ahol szinte soha nem maradt néma. Azt is mondták, hogy nehéz természete volt. Ha ezen azt értik, hogy elvi kérdésekben igen alacsony volt a kompromisszum-készsége, és a közéletet érintő emberi gyengeségekkel szemben kérlelhetetlen maradt, talán igazuk van. Szavait nem mindig válogatta meg, sokszor nyersen fogalmazott. Ám az is igaz, hogy nem ő táncolt a politikatörténet és a történetpolitika koordináta-tengelye körül, az helyeződött át szeszélyesen tőle hol jobbra, hol balra. Többek között ezért is hiányozni fog a magyar történész-életből. Csak remélhető, hogy hátrahagyott óriási irat- és könyvanyaga méltó módon hasznosul.

Harsányi Iván

CONTENTS

THE HUNGARIAN HOLOCAUST AFTER SEVENTY YEARS – *Ignác Romsics*: From the Numerus Clausus to the Holocaust – *Judit Molnár*: From Limiting the Free Movement of the Jews to their Unlimited Deportation – *László Karsai*: Information on the Holocaust in the Hungarian Press, 1941–1944 – *Tibor Frank*: Unspeakable Words: the Memory of the Holocaust – STUDIES – *Ágnes Tóth*: Education for Ethnic Minorities in Hungary in the Second Half of the 1950s – *Iván Zoltán Dénes*: Master Narratives – *Gábor Sz. Nagy*: Press Policy in Hungary during the Coalition Period (October 1944 to the Middle of 1948) – *Róbert Takács*: Dilemmas of Openness and Isolation – Cultural Contacts with Foreign Lands and the West – ATELIER – *Andrej Toth*: Political Parties of the Hungarian Minority in Czechoslovakia and the Presidential Election of 1935 – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

- Ormos Mária:* Kemény Simon. Dicsőítették, elárulták, meggyilkolták, rágalmazták, elfelejtették
Bak Borbála: Praeceptor Hungariae – Magyarország tanítója. Unger Mátyás (Lébény, 1921. január 30. – Helsinki, 1985. november 5.)
Csatári Bence: A párt és a tömegkultúra: az MSZMP irányító szerepe a Magyar Rádió könnyűzenei műsorpolitikájában
Hantos-Varga Márta: Az ideológiai ellenfél és a politikai ellenség elkülönítésének problémái. Sajtóvita a baloldallal való együttműködés lehetőségeiről 1943 tavaszán

E számunk munkatársai

Berta János PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Dénes Iván Zoltán* az MTA doktora, független kutató, tutor (Budapest) – *Dévavári Zoltán* PhD, egyetemi docens (Újvidéki Egyetem, Szerbia) – *Fiziker Róbert* PhD, levéltáros-történész (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest) – *Frank Tibor* akadémiai I. tag, egyetemi tanár, intézetigazgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Hamerli Petra* (Magyarszék) – *Harsányi Iván* kandidátus, professor emeritus (Pécsi Tudományegyetem) – *Karsai László* az MTA doktora, egyetemi tanár (Szegedi Egyetem) – *Molnár Judit* PhD, habil. egyetemi docens (Szegedi Egyetem) – *Ormos Mária* akadémikus, professor emerita (Pécsi Tudományegyetem) – *Paksa Rudolf* PhD, tudományos segédmunkatárs (MTA BTK, Történettudományi Intézet, Budapest) – *Pihurik Judit* PhD, egyetemi adjunktus (Szegedi Egyetem) – *Romsics Ignác* akadémikus, egyetemi tanár (Eszterházy Károly Főiskola, Eger) – *Süli Attila* PhD, tudományos kutató (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest) – *Sz. Nagy Gábor* PhD-hallgató, főosztályvezető-helyettes (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest) – *Takács Róbert* PhD, tudományos munkatárs (Politikatörténelmi Intézet, Budapest) – *Tóth Ágnes* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Budapest) – *Toth Andrej* egyetemi tanár (Sziléziai Egyetem, Opava, Politikatudományi Kar, Csehország)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

